

२०८३-अनुगादिन् शब्दके उत्तर ठक् प्रत्यय हो, जैसे-
अनुगदति इति=अनुगादी, स एव=आनुगादिकः ॥

२०८४ विसारिणो मत्स्ये । ५।४।१६॥

अण् स्यात् । विसारिणः । मत्स्ये इति किम् ।
विसारी देवदत्तः ॥

२०८४-मत्स्यार्थमें विसारिन् शब्दके उत्तर अण् प्रत्यय
हो, जैसे-विसारिणः । मत्स्यभिन्नार्थमें अण् प्रत्यय न होगा,
जैसे-विसारी देवदत्तः ॥

२०८५ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्ति-
गणने कृत्वसुच् । ५ । ४ । १७ ॥

अभ्यावृत्तिर्जन्म । क्रियाजन्मगणनवृत्तेः सं-
ख्याशब्दात्स्वार्थे कृत्वसुच् स्यात् । पञ्चकृत्वो
भुङ्क्ते । संख्यायाः किम् । भूरिवारान् भुङ्क्ते ॥

२०८५-क्रियाकी उत्पत्ति गणनवृत्ति संख्यावाचक शब्दके
उत्तर स्वार्थमें कृत्वसुच् प्रत्यय हो, जैसे-पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते ।
संख्यावाचक न होनेपर, भूरिवारान् भुङ्क्ते ॥

२०८६ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । ५।४।१८॥

कृत्वसुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिः । रात्स-
स्य । चतुः ॥

२०८६-द्वि, त्रि और चतुर् शब्दके उत्तर सुच् प्रत्यय
हो, यह सूत्र कृत्वसुच् प्रत्ययका विशेषक है, जैसे-द्विर्भुङ्क्ते ।
त्रिः । “रात्सस्य २८०” इस सूत्रसे सुच्सम्बन्धी सकारका
लोप होनेपर ‘चतुः’ पद सिद्ध हुआ ॥

२०८७ एकस्य सकृच्च । ५ । ४ । १९॥

सकृदित्यादेशः स्याच्चात्सुच् । सकृद्भुङ्क्ते ।
संयोगान्तस्येति सुचो लोपः । न तु हलङ्या-
बिति । अभैत्सीदित्यत्र सिच इव सुचोऽपि तद-
योगात् ॥

२०८७-एक शब्दके स्थानमें सकृत् आदेश हो और
चकारसे सुच् प्रत्यय भी हो, जैसे-सकृद्भुङ्क्ते, यहां “संयोगा-
न्तस्य ५४” इस सूत्रसे सुच् प्रत्ययका लोप हुआ “हल-
ङ्याप् २५२” इस सूत्रसे तो ‘अभैत्सीत्’ इस स्थलमें
सिचकी समान सुच्का भी लोप नहीं होसकताहै ॥

२०८८ विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्ट-
काले । ५ । ४ । २० ॥

अविप्रकृष्ट आसन्नः । बहुधा बहुकृत्वो वा
दिवसस्य भुङ्क्ते । आसन्नकाले किम् । बहु-
कृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥

२०८८-अविप्रकृष्ट अर्थात् आसन्नकाल होनेपर बहु
शब्दके उत्तर विकल्प करके धा प्रत्यय हो, जैसे-बहुधा, बहु-
कृत्वा वा दिवसस्य भुङ्क्ते । आसन्नकालार्थ न होनेपर, जैसे-
बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥

२०८९ तत्प्रकृतवचने मयट् । ५।४।२१॥

प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपा-
दनम् । भावेऽधिकरणे वा ल्युट् । आद्ये, प्रकृत-
मन्नमन्नमयम् । अपूपमयम् । यवागूमयो । द्वि-
तीये, अन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्व ॥

२०८९-तत्प्रकृतवचने अर्थात् प्राचुर्यसे जो प्रस्तुत
उसको प्रकृत कहतेहैं, उसका वचन, अर्थात् प्रतिपादनअर्थमें
मयट् प्रत्यय हो, ‘वचनम्’ इसमें भाव वा अधिकरण
वाच्यमें ल्युट् प्रत्यय हुआहै । आद्य अर्थात् भाव ल्युडन्त
पक्षमें, जैसे-प्रकृतमन्नम्=अन्नमयम् । अपूपमयम् । यवा-
गूमयम् । अधिकरणल्युडन्त पक्षमें, जैसे-अन्नमयो यज्ञः ।
अपूपमयं पर्व ॥

२०९० समूहवच्च बहुषु । ५ । ४ । २२॥

सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते चान्मयट् ।
मोदकाः प्रकृताः । मौदकिकम् । मोदकमयम् ।
शाष्कुलिकम् । शाष्कुलीमयम् । द्वितीयेऽर्थे ।
मौदकिको यज्ञः । मोदकमयः ॥

२०९०-बहुत्व अर्थमें समूहवत् प्रत्यय और चकारसे
मयट् प्रत्यय हो, जैसे-मोदकाः प्रकृताः=मौदकिकम्, मोदक-
मयम् । शाष्कुलिकम्, शाष्कुलीमयम् । द्वितीय पक्षमें, जैसे-
मौदकिको यज्ञः, मोदकमयः ॥

२०९१ अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्
ज्यः । ५ । ४ । २३ ॥

अनन्त एवानन्त्यम् । आवसथ एवावसथ्यम् ।
इतिहेति निपातसमुदायः । ऐतिह्यम् । भेषजमेव
भेषज्यम् ॥

२०९१-अनन्त, आवसथ, इतिह और भेषज शब्दके
उत्तर ज्य प्रत्यय हो, जैसे-अनन्त एव=आनन्त्यम् । आवसथ
एव=आवसथ्यम् । ‘इतिह’ यह निपातसमुदाय है, इतिह एव=
ऐतिह्यम् । भेषजमेव=भेषज्यम् ।

२०९२ देवतान्तात्तादर्थे यत् । ५।४।२४॥

तदर्थ एव तादर्थ्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । अग्निदे-
वतायै इदमग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् ॥

२०९२-देवतान्त शब्दके उत्तर तादर्थ्यमें यत् प्रत्यय हो,
तदर्थ एव=तादर्थ्यम्, यहां स्वार्थमें ष्यञ् है, जैसे-अग्निदे-
वतायै इदम्=अग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् ॥

२०९३ पादार्धाभ्यां च । ५ । ४ । २५॥

पादार्थमुदकं पाद्यम् । अर्घ्यम् ॥ नवस्य नू-
आदेशः, तनसन्प्राश्न प्रत्यया वक्तव्याः ॥ * ॥

नूतनम् । नूतनम् । नवीनम् ॥ नश्च पुराणे प्रात् ॥
॥ * ॥ पुराणार्थे वर्तमानात्प्रशब्दान्नो वक्तव्यः ॥
चात्पूर्वोक्ताः । प्रणम् । प्रत्नम् । प्रतनम् । प्री-
णम् ॥ भागरूपनामभ्यो धेयः ॥ * ॥ भाग-

धेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् ॥ आग्नीध्रसाधारणादञ् ॥ * ॥ आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीष् । आग्नीध्रो । साधारणी ॥

२०९३-पाद और अर्ध शब्दके उत्तर यत् प्रत्यय हो, जैसे-पादार्थमुदकम्=पाद्यम् । अर्धम् ।

नव शब्दके स्थानमें नू आदेश और उसके उत्तर लप्, तनप् और ख प्रत्यय हो * नूतनम् । नूतनम् । नवीनम् ।

पुराणार्थमें वर्तमान प्र शब्दके उत्तर न प्रत्यय और चकारसे पूर्वोक्त प्रत्यय भी हों * जैसे-प्रणम् । प्रतनम् । प्रतनम् । प्रीणम् ।

भाग, रूप और नाम शब्दके उत्तर धेय प्रत्यय हो*जैसे-भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् ।

आग्नीध्र और साधारण शब्दके उत्तर अञ् प्रत्यय हो * जैसे-आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रीलिङ्गमें ङीप् प्रत्यय होगा, जैसे-अग्नीध्री । साधारणी ॥

२०९४ अतिथेर्ज्यः । ५ । ४ । २६ ॥

तादर्थ्य इत्येव । अतिथये इदमातिथ्यम् ॥

२०९४-अतिथि शब्दके उत्तर तादर्थ्यमें व्य प्रत्यय हो, जैसे-अतिथये इदम्=आतिथ्यम् ॥

२०९५ देवात्तल् । ५ । ४ । २७ ॥

देव एव देवता ॥

२०९५-देव शब्दके उत्तर स्वार्थमें तल् प्रत्यय हो, जैसे-देव एव=देवता ॥

२०९६ अवेः कः । ५ । ४ । २८ ॥

अविरेवाविकः ॥

२०९६-अवि शब्दके उत्तर स्वार्थमें क प्रत्यय हो, जैसे-अविरेव=अविकः ॥

२०९७ यावादिभ्यः कन् । ५ । ४ । २९ ॥

याव एव यावकः । मणिकः ॥

२०९७-यावादि शब्दोंके उत्तर स्वार्थमें कन् प्रत्यय हो, जैसे-याव एव=यावकः । मणिकः ॥

२०९८ लोहितान्मणौ । ५ । ४ । ३० ॥

लोहित एव मणिर्लोहितकः ॥

२०९८-मणि होनेपर लोहित शब्दके उत्तर स्वार्थमें कन् प्रत्यय हो, लोहित एव=लोहितको मणिः ॥

२०९९ वर्णे चानित्ये । ५ । ४ । ३१ ॥

लोहितकः कोपेन ॥

लोहिताल्लिङ्गवाधनं वा ॥ * ॥ लोहितिका, लोहिनिका कोपेन ॥

२०९९-अनित्य वर्ण होनेपर लोहित शब्दके उत्तर कन् प्रत्यय हो, जैसे-लोहितकः कोपेन ।

लोहित शब्दके उत्तर विकल्प करके लिङ्गवाध न हो * जैसे-लोहितिका, लोहिनिका कोपेन ॥

२१०० रक्ते । ५ । ४ । ३२ ॥

लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन स्यात् । लिङ्गवाधनं वेत्येव । लोहितिका, लोहिनिका, शाटी ॥

२१००-लाक्षादिसे रक्तमें वर्तमान जो लोहित शब्द उसके उत्तर कन् प्रत्यय हों, विकल्प करके लिङ्गवाधन भी होगा, जैसे-लोहितिका, लोहिनिका शाटी ॥

२१०१ कालाच्च । ५ । ४ । ३३ ॥

वर्णे चानित्ये रक्ते इति द्वयमनुवर्तते । कालकं मुखं वैलक्ष्येण । कालकः पटः । कालिका शाटी ॥

२१०१-अनित्य वर्ण होनेपर और लाक्षादिसे रक्त होनेपर काल शब्दके उत्तर कन् प्रत्यय हो, जैसे-कालकं मुखं वैलक्ष्येण । कालकः पटः । कालिका शाटी ॥

२१०२ विनयादिभ्यष्टक् । ५ । ४ । ३४ ॥

विनय एव वैनीयकः । सामयिकः ॥ उपायो ह्रस्वत्वं च ॥ औपयिकः ॥

२१०२-विनयादि शब्दोंके उत्तर ठक् प्रत्यय हो, जैसे-विनय एव=वैनीयकः । सामयिकः ।

उपाय शब्दको ह्रस्व भी हो * जैसे-औपयिकः ॥

२१०३ वाचो व्याहृतार्थायाम् । ५ । ४ । ३५ ॥

सन्दिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाक्शब्दात्स्वार्थं ठक् स्यात् । संदेशवाग्वाचिकं स्यात् ॥

२१०३-व्याहृतार्थ अर्थात् सन्दिष्टार्थ वचनमें विद्यमान वाच् शब्दके उत्तर स्वार्थमें ठक् प्रत्यय हो, जैसे-संदेशवाक् वाचिकं स्यात् ॥

२१०४ तद्युक्तात्कर्मणोऽण् । ५ । ४ । ३६ ॥

कर्मैव कर्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मैत्यर्थः ॥

२१०४-तद्युक्त कर्मन् शब्दके उत्तर स्वार्थमें अण् प्रत्यय हो, जैसे-कर्म एव=कर्मणम् अर्थात् सन्दिष्ट वाणीको सुनकर क्रियमाण कर्म ॥

२१०५ ओषधेरजातौ । ५ । ४ । ३७ ॥

स्वार्थेऽण् । औषधं पिबति । अजातौ किम् ।

औषधयः क्षेत्रे रुढाः ॥

२१०५-जातिभिन्न होनेपर औषधि शब्दके उत्तर स्वार्थमें अण् प्रत्यय हो, जैसे-औषधं पिबति । जाति होनेपर, औषधयः क्षेत्रे रुढाः ॥

२१०६ प्रज्ञादिभ्यश्च । ५ । ४ । ३८ ॥

प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । देवतः । बान्धवः ॥

२१०६-प्रज्ञादि शब्दोंके उत्तर स्वार्थमें अण् प्रत्यय हो, जैसे-प्रज्ञ एव=प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । देवतः । बान्धवः ॥

२१०७ मृदस्तिकन् । ५ । ४ । ३९ ॥
मृदेव मृत्तिका ॥

२१०७-मृद् शब्दके उत्तर स्वार्थमें तिकन् प्रत्यय हो, जैसे-मृदेव=मृत्तिका ॥

२१०८ सस्त्रौ प्रशंसायाम् । ५ । ४ । ४० ॥
रूपोऽपवादः । प्रशस्ता मृत्, मृत्सा । मृत्स्ना ।
उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्याग्रहणान्नित्योऽयम् ॥

२१०८-प्रशंसार्थमें मृद् शब्दके उत्तर स और स्न प्रत्यय हो, यह प्रत्यय रूपम् प्रत्ययका विशेषक है, जैसे-प्रशस्ता मृत्=मृत्सा । मृत्स्ना । इस सूत्रके परवर्ती सूत्रमें ' अन्यतरस्याम् ' पदका ग्रहण करनेसे यह विधि नित्य है ॥

२१०९ बह्वलपार्थाच्छस्कारकादन्य-
तरस्याम् । ५ । ४ । ४२ ॥

बहूनि ददाति बहुशः । अल्पानि अल्पशः ॥
बह्वलपार्थान्मंगलाऽमंगलवचनम् ॥ * ॥ नेह ।
बहूनि ददात्यनिष्टेषु । अल्पं ददात्याभ्युदयिकेषु ॥

२१०९-बहु और अल्पार्थक कारकके उत्तर वि-
कल्प करके शस् प्रत्यय हो, जैसे-बहूनि ददाति=बहुशः ।
अल्पानि=अल्पशः ।

बहु और अल्पार्थक शब्दसे क्रमसे मंगल और अमंगल
गम्यमान होनेपर ही उक्त प्रत्यय हो * इस कारण बहूनि
ददाति अनिष्टेषु अल्पं ददाति अभ्युदयेषु, इस स्थलमें विपरीत
होनेसे शस् प्रत्यय नहीं हुआ ॥

२११० संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्
५ । ४ । ४३ ॥

द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । माषंमाषं माषशः ।
प्रस्थशः परिमाणशब्दावृत्तावेकार्था एव । संख्यै-
कवचनात्किम् । घटंघटं ददाति । वीप्सायां
किम् । द्वौ ददाति । कारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः
स्वामी ॥

२११०-वीप्सार्थमें संख्यावाचक शब्द और एकार्थप्रति-
पादक शब्दके उत्तर शस् प्रत्यय हो, जैसे-द्वौद्वौ ददाति=
द्विशः । माषंमाषम्=माषशः । प्रस्थशः । परिमाणवाचक
शब्द वृत्तिमें एकार्थ ही है, संख्यैकवचन न होनेपर घटंघटं
ददाति । वीप्सार्थ न होनेपर द्वौ ददाति । कारक न होने-
पर, जैसे-द्वयोर्द्वयोः स्वामी, इस स्थलमें शस् प्रत्यय
नहीं हुआ ॥

२१११ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ।
५ । ४ । ४४ ॥

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता
तदन्तात्तसिः स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति ॥
आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ आदौ

आदितः । मध्यतः । अन्ततः । पृष्ठतः ॥ पार्श्वतः ॥
आकृतिगणोऽयम् । स्वरेण स्वरतः । वर्णतः ॥

२१११-कर्मप्रवचनीय प्रति शब्दके योगमें जो पञ्चमी
विहित हो, तदन्तके उत्तर तसि प्रत्यय हो, जैसे-प्रद्युम्नः
कृष्णतः प्रति ।

आद्यादि शब्दोंके उत्तर भी तसि प्रत्यय हो, जैसे-आदौ=
आदितः । मध्यतः । अन्ततः । पृष्ठतः । पार्श्वतः ।
यह आकृतिगण है, इससे स्वरेण=स्वरतः । वर्णतः,
यह सब सिद्ध हुए ॥

२११२ अपादाने चाऽहीयरुहोः ।
५ । ४ । ४५ ॥

अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् ।
ग्रामादागच्छति । ग्रामतः । अहीयरुहोः किम् ।
स्वर्गाद्दीयते । पर्वतादवरोहति ॥

२११२-अपादानमें जो पञ्चमी, तदन्तके उत्तर तसि
प्रत्यय हो, हीय और रुहके योगमें न हो, जैसे-ग्रामात् आग-
च्छति=ग्रामतः । हीय और रुहके योग होनेपर, जैसे-स्वर्गा-
द्दीयते । पर्वतादवरोहति ॥

२११३ अतिग्रहाऽव्यथनक्षेपेष्वकर्त-
रि तृतीयायाः । ५ । ४ । ४६ ॥

अकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अति-
क्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः । चारित्र्येणातिगृह्यते । चारित्र्यतो-
ऽतिगृह्यते । चारित्र्येणान्यानतिक्रम्य वर्तते इत्यर्थः ।
अव्यथनमचलनम् । वृत्तेन न व्यथते वृत्ततो
न व्यथते । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे, वृत्तेन
क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः ।
अकर्तरिति किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः ॥

२११३-अतिग्रह, अव्यथन और क्षेप (निन्दा) अर्थमें
कर्तृकारकभिन्न तृतीयान्त पदके उत्तर विकल्प करके तसि
प्रत्यय हो, अतिक्रम्य ग्रहः अतिग्रहः, अतिक्रमपूर्वक ग्रहणको
'अतिग्रह' कहतेहैं, जैसे-चारित्र्येणातिगृह्यते=चारित्र्यतोऽति-
गृह्यते, चारित्र्येणान्यानतिक्रम्य वर्तते इत्यर्थः । अव्यथन शब्दसे
अचलन जानना, जैसे-वृत्तेन न व्यथते=वृत्ततो न व्यथते, वृत्तेन
न चलति इत्यर्थः । क्षेपार्थ, जैसे-वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्तितः क्षिप्तः ।
वृत्तेन निन्दितः इत्यर्थः । तृतीयान्त कर्तृकारक होनेपर, जैसे-
देवदत्तेन क्षिप्तः ॥

२११४ हीयमानपापयोगाच्च । ५ । ४ । ४७ ॥

हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्ताद्वा
तसिः । वृत्तेन हीयते । वृत्तेन पापः । वृत्ततः ।
क्षेपस्याऽविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धम् ।
अकर्तरि किम् । देवदत्तेन हीयते ॥

२११४-हीयमान और पापयुक्त कर्तृकारक भिन्न तृतीयान्त
पदके उत्तर विकल्प करके तसि प्रत्यय हो, जैसे-वृत्तेन हीयते

वृत्तजो हीयते । वृत्तेन पापः-वृत्ततः पापः । क्षेपकी अविवक्षां
यह सूत्र लगेगा, क्षेपार्थमें तो पूर्व सूत्रसे ही सिद्ध है । कर्तृ-
कारक वृत्तीयान्त होनेपर देवदत्तेन हीयते ॥

२११५ षष्ठ्या व्याश्रये । ५ । ४ । ४८ ॥

षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्यान्नानापक्षसमाश्रये ।
देवा अर्जुनतोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् ।
अर्जुनस्य कर्णस्य पक्षे इत्यर्थः । व्याश्रये किम् ।
वृक्षस्य शाखा ॥

२११५-नानापक्षसमाश्रय अर्थ होनेपर षष्ठी विभक्त्यन्त
पदके उत्तर विकल्प करके तसि प्रत्यय हो, जैसे-देवा अर्जुन-
तोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन्, अर्जुनस्य कर्णस्य पक्षे
इत्यर्थः । व्याश्रय न होनेपर, जैसे-वृक्षस्य शाखा ॥

२११६ रोगाच्चापनयने । ५ । ४ । ४९ ॥

रोगवाचिनः षष्ठ्यन्ताद्वा तसिश्चिकित्सा-
याम् । प्रवाहिकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वि-
त्यर्थः । अपनयने किम् । प्रवाहिकायाः प्रको-
पनं करोति ॥

२११६-चिकित्सार्थमें रोगवाचक षष्ठ्यन्त पदके उत्तर
विकल्प करके तसि प्रत्यय हो, जैसे-प्रवाहिकातः कुरु, प्रती-
कारमस्याः कुरु इत्यर्थः । चिकित्सार्थ न होनेपर प्रवाहिकायाः
प्रकोपनं करोति ॥

२११७ कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि
चिः । ५ । ४ । ५० ॥

अभूततद्भाव इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विका-
रात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारश-
ब्दात्स्वार्थं चिर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे ॥

२११७-कृ, भू और असुधातुनिष्पन्न पदके योगमें विका-
रात्मताको प्राप्त किये प्रकृतिमें वर्तमान विकारवाचक शब्दके
उत्तर स्वार्थमें विकल्प करके चि प्रत्यय हो ।

अभूततद्भावेन ही, ऐसा कहना चाहिये * ॥

२११८ अस्य च्वौ । ७ । ४ । ३२ ॥

अवर्णस्य ईत्यात् च्वौ । वेलोपः । च्व्यन्त-
त्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः कृष्णः संपद्यते, तं
करोति कृष्णीकरोति । ब्रह्मीभवति । गङ्गी-
स्यात् ॥ अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम् ॥ * ॥
दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । एतच्चाव्य-
यीभावश्चेतिसूत्रे भाष्ये उक्तम् ॥

२११८-चि प्रत्यय परे रहते अकार और आकारके
स्थानमें ईकार हो । चि प्रत्ययसम्बन्धी वि-का लोप हुआ,
और चिप्रत्ययान्तत्वके कारण अव्ययत्व हुआ, जैसे-अकृष्णः
कृष्णः संपद्यते तं करोति=कृष्णीकरोति । ब्रह्मीभवति ।
गङ्गीस्यात् ।

चि प्रत्यय परे रहते अव्ययसंज्ञक शब्दके अवर्णके

स्थानमें ई नहीं हो * जैसे-दोषाभूतमहः । दिवाभूतारात्रिः । यह
विषय “अव्ययीभावश्च २ । ४ । १८ ” इस सूत्रके भाष्यमें
कहा है ॥

२११९ क्यच्च्योश्च । ६ । ४ । १५२ ॥

हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात् क्ये
च्वौ च परतः । गार्गीभवति ॥

२११९-क्यच् और चि प्रत्यय परे रहते हल् वर्णके परे
स्थित अपत्य यकारका लोप हो, जैसे-गार्गीभवति ॥

२१२० च्वौ च । ७ । ४ । २६ ॥

च्वौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । शुचीभवति ।
पटूस्यात् । अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचित्,
तन्निर्मूलम् । स्वस्ति स्यादिति तु महाविभाषया
च्वेरभावात्सिद्धम् । स्वस्तीस्यादित्यपि पक्षे
स्यादिति चेदस्तु । यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानात्
च्विरेव नोत्पद्यते इत्यस्तु । रीङ् ऋतः । मात्री-
करोति ॥

२१२०-चि प्रत्यय परे रहते पूर्वपदको दीर्घ हो, जैसे-
शुचीभवति । पटूस्यात् ।

कोई २ कहते हैं कि, अव्ययसंज्ञक शब्दको दीर्घ न हो,
उसका प्रमाण कुछ भी नहीं है, ‘स्वस्ति स्यात्’ ऐसा पद तो
महाविभाषासे चि प्रत्ययके अभाव पक्षमें सिद्ध है ‘स्वस्ती-
स्यात्’ ऐसा प्रयोग भी विकल्प पक्षमें होगा, ऐसा कहो तो
हो, यदि न होता हो तो अनभिधानके कारण चि प्रत्ययकी
भी उत्पत्ति न हो “रीङ् ऋतः १२३४” इससे ऋदन्त अङ्गको
रीङ् आदेश होकर मात्रीकरोति ॥

२१२१ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां
लोपश्च । ५ । ४ । ५१ ॥

एषां लोपः स्यात् चिश्च । अरुंकरोति ।
उन्मनीस्यात् । उच्चक्षूकरोति । विचेतीकरोति ।
विरहीकरोति । विरजीकरोति ॥

२१२१-अरुप्, मनप्, चक्षुस्, चेतस्, रहस् और रजस्
शब्दके उत्तर चि प्रत्यय और सकारका लोप हो, जैसे-अरु-
करोति । उन्मनीस्यात् । उच्चक्षूकरोति । विचेतीकरोति । विर-
हीकरोति । विरजीकरोति ॥

२१२२ विभाषा साति कात्स्न्ये ।
५ । ४ । ५२ ॥

चिविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये ॥

२१२२-चि प्रत्ययके विषयमें साकल्यार्थमें विकल्प करके
साति प्रत्यय हो ॥

२१२३ सात्पदाद्योः । ८ । ३ । १११ ॥

सस्य षत्वं न स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं
शस्त्रमग्निः सम्पद्यतेऽग्निसाद्भवति । अमीभवति ।

महाविभाषया वाक्यमपि । कात्स्न्यं किम् । एकदेशेन शुक्लीभवति पटः ॥

२१२३-साति प्रत्ययके सकार और पदादि सकारको पत्व न हो, जैसे-दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रम् अग्निः सम्पद्यते अग्निसाद्भवति, अग्नीभवति । महाविभाषासे वाक्य भी होगा । कात्स्न्यार्थ न होनेपर, जैसे-शुक्लीभवति पटः, अर्थात् एक देशसे शुक्ल होता है ॥

२१२४ अभिविधौ सम्पदा च । ५ । ४ । ५३ ॥

सम्पदा कृभ्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स्याद्याप्तौ । पक्षे कृभ्वस्तियोगे चिवः । सम्पदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्सम्पद्यते अग्निसावद्भवति शस्त्रम् । अग्नीभवति । जलसात्सम्पद्यते जलीभवति लवणम् । एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथाभावः कात्स्न्यम् । बहूनां व्यक्तीनां किञ्चिदवयवावच्छेदेनान्यथात्वं त्वभिविधिः ॥

२१२४-अभिविधि अर्थात् व्याप्ति होनेपर संपूर्वक पद धातु और कृ, भू, अस् धातुके योगमें विकल्प करके साति प्रत्यय हो, पक्षमें कृ, भू, अस् धातुके योगमें चिव प्रत्यय होगा, संपूर्वक पद धातुके योगमें तो वाक्य ही होगा, जैसे-अग्निसात् सम्पद्यते, अग्निसाद्भवति शस्त्रम्, अग्नीभवति शस्त्रम् । जलसात् सम्पद्यते, जलसाद्भवति, जलीभवति लवणम् । एक व्यक्तिका सर्वावयवावच्छेदसे जो अन्यथाभाव उसको कात्स्न्य कहते हैं, और बहुतसी व्यक्तियोंका किञ्चित् अवयवावच्छेदसे जो अन्यथात्व उसको अभिविधि कहते हैं ॥

२१२५ तदधीनवचने । ५ । ४ । ५४ ॥

सातिः स्यात्कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे । राजसात्करोति । राजसात्संपद्यते । राजाधीनमित्यर्थः ॥

२१२५-तदधीनार्थमें कृ, भू, अस् और संपूर्वक पद धातुके योगमें साति प्रत्यय हो, जैसे-राजसात् करोति । राजसात् सम्पद्यते, अर्थात् राजाधीन करता है ॥

२१२६ देये त्रा च । ५ । ४ । ५५ ॥

तदधीने देये त्रा स्यात्सातिश्च कृभ्वादियोगे विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्राकरोति । विप्रत्रासंपद्यते । पक्षे विप्रसात्करोति । देये किम् । राजसाद्भवति राष्ट्रम् ॥

२१२६-तदधीनार्थमें और देयार्थमें कृ, भू, अस् और संपूर्वक पद धातुके योगमें त्रा और साति प्रत्यय हो, जैसे-विप्राधीनं देयं

करोति विप्रत्राकरोति । विप्रत्रासंपद्यते । पक्षमें विप्रसात् करोति । देयार्थ न होनेपर, जैसे-राजसात् भवति राष्ट्रम् ॥

२१२७ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् । ५ । ४ । ५६ ॥

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात् । देवत्रा वन्दे रमे वा । बहुलोक्तेरन्यत्रापि । बहुत्रा जीवतो मनः ॥

२१२७-द्वितीयान्त और सप्तम्यन्त देव, मनुष्य, पुरुष, पुरु और मर्त्य शब्दके उत्तर त्रा प्रत्यय हो, जैसे-देवत्रा वन्दे रमे वा । बहुल दके ग्रहणसे अन्य स्थलमें भी त्रा प्रत्यय होगा, जैसे-बहुत्रा जीवतो मनः ॥

२१२८ अव्यक्तानुकरणाद् व्यजवरार्धादनितौ डाच् । ५ । ४ । ५७ ॥

डाच् अवरं न्यूनं न तु ततो न्यूनमनेकाजिति यावत्तादृशमर्द्धं यस्य तस्माद्डाच् स्यात्कृभ्वस्तिभिर्योगे ॥ डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम् ॥ * ॥ नित्यमाधेडिते डाचीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ डाच्परं यदाधेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् । इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अव्यक्तानुकरणात्किम् । दृषत्करोति । व्यजवरार्धात्किम् । श्रत्करोति । अवरेति किम् । खरटखरटाकरोति । त्रपटत्रपटाकरोति । अनेकाच् इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । एवं हि डाचीति परसप्तम्येव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम् । अनितौ किम् । पटिति करोति ॥

२१२८-कृ, भू और अस् धातुके योगमें अनेकाच् आधा भाग है जिसके ऐसे अव्यक्तानुकरण प्रातिपदिक शब्दके उत्तर डाच् प्रत्यय हो इति शब्द परे रहते नहीं हो ।

डाच् प्रत्यय विवक्षित होनेपर बहुल करके द्वित्व हो * डाच् प्रत्यय परे रहते जो आधेडित हो, वह परे रहते पूर्व और पर वर्णको पर रूप हो * इससे तकार और पकारके स्थानमें पकार हुआ, जैसे-पटपटाकरोति । अव्यक्तानुकरण न होनेपर दृषत् करोति । व्यजवरार्द्ध न होनेपर, श्रत्करोति । अवर न होनेपर, खरटखरटाकरोति । त्रपटत्रपटाकरोति । “अनेकाच्ः” ऐसाही सूत्र करना ठीक था, इससे ‘डाचि’ यह पर सप्तमी ही द्वित्वविधायक वार्तिकमें सुवच होती है ऐसा जानना । इति शब्द परे होनेपर, पटिति करोति ॥

२१२९ कृजो द्वितीयतृतीयशम्बवी-
जात्कृषौ । ५ । ४ । ५८ ॥

द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात्कृज एव योगे
कर्षणेऽर्थे । बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य
डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं कर्षणं
करोति, द्वितीयाकरोति, तृतीयाकरोति ।
शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः
प्रतिलोमं कर्षति शम्बाकरोति । बीजेन सह
कर्षति बीजाकरोति ॥

२१२९-कर्षणार्थमें कृ धातुके ही योगमें द्वितीय, तृतीय, शम्ब
और बीज शब्दके उत्तर डाच् प्रत्यय हो । बहुलोक्तिके कारण
अव्यक्तानुकरणसे भिन्नको डाच् प्रत्यय परे (द्वित्व) नहीं होगा,
जैसे-द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति=द्वितीयाकरोति, तृतीयाकरोति।
शम्ब शब्द प्रतिलोमवाचक है, अनुलोम क्षेत्रको पुनर्वार प्रति-
लोम कर्षण करता है, इस अर्थमें शम्बाकरोति । बीजेन सह
कर्षति=बीजाकरोति ॥

२१३० संख्यायाश्च गुणान्तायाः ।
५ । ४ । ५९ ॥

कृजो योगे कृषौ डाच् स्यात् । द्विगुणा
करोति क्षेत्रम् । क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं करो-
तीत्यर्थः ॥

२१३०-गुण शब्द अन्तमें है जिसके ऐसे संख्यावाचक
शब्दके उत्तर कृ धातुके योगमें कृषि अर्थमें डाच् प्रत्यय हो,
जैसे-द्विगुणाकरोति क्षेत्रम्, अर्थात् क्षेत्रको दूना कर्षण
करता है ॥

२१३१ समयाच्च यापनायाम् ।
५ । ४ । ६० ॥

कृषाविति निवृत्तम् । कृजो याग डाच्
स्यात् । समयाकरोति । कालं यापयतीत्यर्थः ॥

२१३१-कृ धातुके योगमें यापनार्थमें समय शब्दके उत्तर
डाच् प्रत्यय हो, यहां कर्षण अर्थ निवृत्त हुआ, जैसे-समया
करोति, अर्थात् समयको बिताता है ॥

२१३२ सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने ।
५ । ४ । ६१ ॥

सपत्राकरोति मृगम् । सपुङ्खशरप्रवेशेन
सपत्रं करोतीत्यर्थः । निष्पत्राकरोति । सपुङ्खस्य
रस्याऽपरपार्श्वे निर्गमनान्निष्पत्रं करोतीत्यर्थः ।

अतिव्यथने किम् । सपत्रं निष्पत्रं वा करोति
भूतलम् ॥

२१३२-अतिव्यथनार्थमें कृ धातुके योगमें सपत्र और
निष्पत्र शब्दके उत्तर डाच् प्रत्यय हो, जैसे-सपत्राकरोति,
अर्थात् पुंखसहित बाणका प्रवेश कराकर मृगको सपत्र करता है।
निष्पत्राकरोति, अर्थात् सपुंख बाणको दूसरे पार्श्वमें प्रवेश
कराकर मृगको निष्पत्र करता है । अतिशय व्यथा न होनेपर
जैसे-सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलम् ॥

२१३३ निष्कुलान्निष्कोषणे । ५ । ४ । ६२ ॥

निष्कुलाकरोति दाडिमम् । निर्गतं कुलमन्त-
रवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच् ॥

२१३३-निष्कोषणार्थमें निष्कुल शब्दके उत्तर डाच्
प्रत्यय हो, जैसे-निष्कुलाकरोति दाडिमम्, यहां निर्गतं कुल-
मन्तरवयवानां समूहो यस्मात्, ऐसा बहुव्रीहि समास करके
डाच् प्रत्यय हुआ है ॥

२१३४ सुखप्रियादानुलोम्ये । ५ । ४ । ६३ ॥

सुखाकरोति । प्रियाकरोति गुरुम् । अनुकूला-
चरणेनानन्दयतीत्यर्थः ॥

२१३४-आनुलोम्यार्थमें सुख और प्रिय शब्दोंके उत्तर
डाच् प्रत्यय हो, जैसे-सुखाकरोति प्रियाकरोति गुरुम्, अर्थात्
अनुकूलाचरणसे गुरुको आनन्दित करता है ॥

२१३५ दुःखात्प्रातिलोम्ये । ५ । ४ । ६४ ॥

दुःखाकरोति स्वामिनं पीडयतीत्यर्थः ॥

२१३५-प्रातिलोम्यार्थमें दुःख शब्दके उत्तर डाच्
प्रत्यय हो, जैसे-दुःखाकरोति, अर्थात् स्वामीको पीडित
करता है ॥

२१३६ शूलात्पाके । ५ । ४ । ६५ ॥

शूलाकरोति मांसम् । शूलन पचतीत्यर्थः ॥

२१३६-पाकार्थमें शूल शब्दके उत्तर डाच् प्रत्यय
हो, जैसे-शूलाकरोति मांसम्, अर्थात् शूलसे मांसका पाक
करता है ॥

२१३७ सत्यादशपथे । ५ । ४ । ६६ ॥

सत्याकरोति भाण्डं वणिक् क्रेतव्यमिति तथ्यं
करोतीत्यर्थः । शपथे तु सत्यं करोति विप्रः ॥

२१३७-शपथ अर्थ न होनेपर सत्य शब्दके उत्तर डाच्
प्रत्यय हो, जैसे-सत्याकरोति भाण्डं वणिक्, क्रेतव्यं तथ्यं
करोतीत्यर्थः । शपथार्थमें 'सत्यं करोति विप्रः' ऐसा होगा ॥

२१३८ मद्रात्परिवापणे । ५ । ४ । ६७ ॥

मद्रशब्दो मंगलार्थः । परिवापणं मुण्डनम् । मद्राकरोति । मांगल्यमुण्डनेन संस्करोतीर्थः ॥ भद्राच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भद्राकरोति । अर्थः प्राग्वत् । परिवापणे किम् । मद्रं करोति ॥ इति स्वार्थिकप्रकरणम् ॥

॥ इति तद्वितप्रकरणं समाप्तम् ॥

२१३८-परिवापण अर्थमें मद्र शब्दके उत्तर डाच् प्रत्यय हो, मद्र शब्दसे मंगल जानना, परिवापण शब्दसे मुंडन जानना, जैसे-मद्राकरोति, माङ्गल्य मुण्डनसे संस्कार करता है ।

भद्र शब्दके उत्तर भी डाच् प्रत्यय हो * जैसे-भद्रा करोति, इसका भी अर्थ पूर्ववत् है । परिवापणार्थ न होनेपर जैसे-भद्रं करोति ॥ इति स्वार्थिकप्रकरणम् ॥

॥ इति तद्वितप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ द्विरुक्तप्रकरणम् ।

२१३९ सर्वस्य द्वे । ८ । १ । १ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

२१३९-सर्वपदको द्वित्व हो, इसको अधिकार करके ॥

२१४० नित्यवीप्सयोः । ८ । १ । ४ ॥

आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्विवचनं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं तिङ्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । पचतिपचति । भुक्त्वाभुक्त्वा । वीप्सायाम् । वृक्षंवृक्षं सिञ्चति । ग्रामोग्रामो रमणीयः ॥

२१४०-आभीक्ष्ण्य और वीप्सा द्योत्य होनेपर पदको द्वित्व हो । तिङन्त और अव्ययसंज्ञक कृदन्तमें आभीक्ष्ण्य रहता है, जैसे-पचतिपचति । भुक्त्वाभुक्त्वा । वीप्सायाम् । वृक्षंवृक्षं सिञ्चति । ग्रामोग्रामो रमणीयः ॥

२१४१ परेर्वजने । ८ । १ । ५ ॥

परिपरि वंगेभ्यो वृष्टो देवः । वंगान्परि- हृत्येत्यर्थः ॥ परेर्वजने वा वचनम् ॥ * ॥ परि- वंगेभ्यः ॥

२१४१-वर्जनार्थमें परि शब्दको द्वित्व हो, जैसे-परिपरि वङ्गे-भ्यो वृष्टो देवः, अर्थात् वङ्ग देशको परित्याग करके मेघ वर्षण करता है । 'परेर्वजने' इसमें वा वचन करना चाहिये अर्थात् परि शब्दको वर्जनार्थमें विकल्प करके द्वित्व हो, ऐसा कहना चाहिये * जैसे-परिवङ्गेभ्यः ॥

२१४२ उपर्यध्यधसः सामीप्ये । ८ । १ । ७ ॥

उपर्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्योपरिष्ठात्समीपे देशे इत्यर्थः । अध्यधि सुखम् । सुखस्योपरि-ष्ठात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकम् । लोकस्याधस्तात्समीपे देशे इत्यर्थः ॥

२१४२-सामीप्यार्थमें उपरि, अधि और अधस् शब्दको द्वित्व हो, जैसे-उपर्युपरि ग्रामम्, ग्रामस्य उपरिष्ठात् समीपे देशे इत्यर्थः । अर्थात् ग्रामके ऊपर समीपदेशमें । अध्यधि सुखम्, सुखस्योपरिष्ठात् समीपकाले दुःखम् इत्यर्थः, अर्थात् सुखके अनन्तर समीपकालमें दुःख । अधोऽधो लोकम् । लोक-स्याधस्तात् समीपे देशे इत्यर्थः, लोकके अधस्तलके समीप देशमें ॥

२१४३ वाक्यादेरामन्त्रितस्याऽसूया-
सम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु । ८ । १ । ८ ॥

असूयायाम् । सुन्दरसुन्दर वृथा ते सौन्द-
र्यम् । सम्मतौ । देवदेव वन्द्योऽसि । कोपे ।
दुर्विनीतदुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि । कुत्सने ।
धानुष्कधानुष्क वृथा ते धनुः । भर्त्सने । चोर-
चोर घातयिष्यामि त्वाम् ॥

२१४३-असूया, सम्मति, कोप, कुत्सा और भर्त्सन अर्थमें वाक्यके आदिमें स्थित आमन्त्रितसंज्ञक पदको द्वित्व हो, असूयार्थमें जैसे-सुन्दरसुन्दर ! वृथा ते सौन्दर्यम् । सम्मति-देवदेव ! वन्द्योऽसि । कोप-दुर्विनीतदुर्विनीत ! इदानीं ज्ञास्य-सि । कुत्सा-धानुष्कधानुष्क ! वृथा ते धनुः । भर्त्सन-चोरचोर ! घातयिष्यामि त्वाम् ॥

२१४४ एकं बहुव्रीहिवत् । ८ । १ । ९ ॥

द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात् । तेन
सुब्लोपपुंवद्भावौ । एकैकमक्षरम् । इह द्वयोर-
पि सुपोर्लुकि कृते बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिप-
दिकत्वात्समुदायात्पुं । एकैकयाऽद्वयत्वा । इह
पूर्वभागे पुंवद्भावादवग्रहे विशेषः । न बहुव्रीहा-
वित्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभा-
र्थम् । तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामताऽस्त्येवेति
प्राश्नः । वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत् ।
सूत्रमतेऽपि बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं
न तु बहुव्रीहावितीहातिदेशसंकैव नास्ति । एकै-
कस्मै देहि ॥

२१४४-द्विरुक्त एक शब्द बहुव्रीहिसंज्ञककी समान हो, इस कारण सुप्का लोप और पुंवद्भाव होगा, जैसे-एकैक-मक्षरम्, इस स्थलमें दोनों सुपोंका लोप करनेपर बहुव्रीहि-वद्भावके कारण ही प्रातिपदिकत्व होनेसे समुदायके उत्तर सुप् प्रत्यय हुआ। एकैकया आहुत्या, इस स्थलमें पूर्वभागमें पुंवद्भावके कारण अवग्रहमें विशेष होगा।

“न बहुव्रीहौ २२२” इस सूत्रमें पुनर्बहुव्रीहियग्रहण मुख्य बहुव्रीहिके लाभार्थ है, इस कारण अतिदिष्ट बहुव्रीहस्थलमें सर्वनामता है ही, यह प्राचीनोंका मत है, वास्तविक तो भाष्य-कारके मतमें यह सूत्र प्रत्यख्यात है, सूत्रकारके मतमें भी बहु-व्रीहिके निमित्त अलौकिक विग्रहमें निषेध होता है बहुव्रीहि समासमें नहीं, इस कारण इस स्थलमें निषेधके अतिदेशकी शंका ही नहीं है, जैसे-एकैकस्मै देहि ॥

२१४५ आदाधे च । ८ । १ । १० ॥

पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च । गतगतः । विरहात्पीडयमानस्येयमुक्तिः । बहु-व्रीहिवद्भावात्सुब्लुक् । गतगता । इह पुंवद्भावः ॥

२१४५-पीडा द्योत्य होनेपर पदको द्वित्व हो, और वह बहुव्रीहिसंज्ञककी समान हो, जैसे-गतगतः, विरहसे पीडित व्याक्तकी यह उक्ति है, यहां बहुव्रीहि-वद्भावके कारण सुप्का लुक् हुआ । गतगता, इस स्थलमें पुंव-द्भाव हुआ है ॥

२१४६ कर्मधारयवदुत्तरेषु । ८ । १ । ११ ॥

इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् ॥ प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि ॥ * ॥

२१४६-इसके परवर्ती द्विरुक्त स्थलमें कर्मधारयकी समान कार्य हो ।

कर्मधारयातिदेशका प्रयोजन सुप्का लोप पुंवद्भाव और अन्तोदात्तत्व है * ॥

२१४७ प्रकारे गुणवचनस्य । ८ । १ । १२ ॥

सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्म-धारयवत् । कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात् । तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः, समासस्येत्यन्तो-दात्तत्वं च । पटुपट्टी । पटुपट्टुः । पटुसदृशः । ईषःपटुरिति यावत् । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शुक्लशुक्लं रूपम् । शुक्लशुक्लः पटः ॥ आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये ॥ * ॥ मूलमूल स्थूलः ॥ संभ्रमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमने-कथा प्रयोगो न्यायसिद्धः ॥ * ॥ सर्पसर्प

बुध्यस्व बुध्यस्व । सर्पसर्पसर्प बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व ॥ क्रियासमभिहारे च ॥ * ॥ लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । नित्यवीप्सयो-रिति सिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदम् । पौनःपुन्येऽपि लोटा सह समुच्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा ॥ कर्म-व्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये ॥ * ॥ समासवच्च बहुलम् ॥ * ॥ बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत् । इतरशब्दस्य तु नित्यम् । असमासवद्भावे पूर्व-पदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अन्योऽन्यं विप्रा नमन्ति । अन्योऽन्यौ । अन्योऽन्यान् । अन्योऽन्येन कृतम् । अन्योऽन्यस्मै दत्तमित्यादि । अन्योऽन्येषां पुष्करैरामृशन्त इति माघः । एवं परस्परम् । अत्र कस्कादित्वाद्विसर्गस्य सः । इतरेतरम् । इतरेतरेणेत्यादि ॥ स्त्रीनपुंसकयो-रुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः ॥ * ॥ अन्योऽन्याम् । अन्योऽन्यम् । परस्पराम् । पर-स्परम् । इतरेतराम् । इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः । अत्र केचित् । आमादेशो द्वितीयाया एव । भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूप-मित्याहुः । अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वा-त्सर्वविभक्तीनामामादेशमाहुः ॥

दलद्वये टावभावः क्लीबे चाङ्गिरहः स्वमोः । समासे सोरलुक्चेति सिद्धं बाहुलकात्रयम् १ ॥

तथाह । अन्योऽन्यं परस्परमित्यत्र दल-द्वयेऽपि टाप् प्राप्तः । न च सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः । अन्यपरयोरसमासवद्भावात् । न च द्विर्वचनमेव वृत्तिः । यांयां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षीं सासेत्यादावतिप्रसङ्गात् । अन्यो-ऽन्यमितरेतरमित्यत्र चादुत्तरादिभ्य इत्यदङ् प्राप्तः । अन्योऽन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् । अन्यो-ऽन्याश्रयः । परस्पराक्षिसादृश्यमदृष्टपरस्परैरि-त्यादौ सार्लुक्च प्राप्तः । सर्वं बाहुलकबलेन समाधेयम् । प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणं स्त्रिया-मितिसूत्रेऽन्योऽन्यसंश्रयं त्वेतदिति भाष्यं चात्र प्रमाणमिति ॥

२१४७-सादृश्यार्थमें गुणवाचक शब्दको द्वित्व हो और “कर्मधारयवदुत्तरेषु २१४६” इस सूत्राधिकारसे वह कर्मधारयकी समान हो, इस कारण पूर्वभागको पुंवद्भाव और “समासस्य ३७३४” इस सूत्रसे अन्तोदात्तत्व भी होगा, जैसे-पटु-पट्टी । पटुपट्टः, पटुसदृशः, अर्थात् ईषत्पट्टः । इस सूत्रमें गुणवचन पदसे गुणोपसर्जनोभूत द्रव्यवाचक और केवल गुणवाचक शब्दका ग्रहण है, जैसे-शुक्लशुक्लं रूपम् । शुक्लशुक्लः पटः । आनुपूर्व्य होनेपर द्वित्व हो * जैसे-मूलेमूले स्थूलः ।

सम्भ्रमसहित प्रवृत्ति होनेपर इच्छानुसार अनेकवार प्रयोग न्यायसिद्ध हो, जैसे-सर्पसर्पं बुध्यस्व २ । सर्प ३ । बुध्यस्व ३ ।

क्रियासमभिहारमें द्वित्व हो * लुनीहिलुनीहीत्वेवायं लुनाति, यहां “नित्यवीप्सयोः २१४२” इस सूत्रसे द्वित्व सिद्ध होनेपर भी भृशार्थमें द्वित्व करनेके निमित्त और पौनःपुन्यमें भी लोटके साथ समुच्चय करके श्रोतकता लाभ करनेके निमित्त, यह वचन है ।

कर्मव्यतीहार अर्थमें सर्वनामसंज्ञक शब्दको द्वित्व हो * ।

वह समासकी समान बहुल करके हो * बहुल शब्दके ग्रहणके कारण अन्य और पर शब्द समासवत् नहीं होगा, इतर शब्दको तो नित्य समासवद्भाव होगा ।

असमासवद्भावमें पूर्वपदस्थ सुपके स्थानमें सु हो * जैसे अन्योन्यं विप्रा नमन्ति । अन्योन्यौ । अन्योन्यान् । अन्योन्येन कृतम् । अन्योन्यस्मै दत्तम् इत्यादि । “अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्ते” इति माघः । इसी प्रकार ‘परस्परम्’ इत्यादि जानना । इस स्थलमें कस्कादित्वके कारण विसर्गको सकार हुआ है । इतरेतरम्, इतरेतरेण, इत्यादि ।

स्त्रीलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग शब्दके उत्तर विभक्ति-को विकल्प करके आम्भाव हो * अन्योन्याम् । अन्योन्यम् । परस्पराम् । परस्परम् । इतरेतराम् । इतरेतरम् वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः ।

इस स्थलमें कोईकोई कहतेहैं कि, द्वितीयाको ही आमादेश होताहै, क्योंकि, भाष्यादिमें वैसा ही उदाहरण है, इस कारण स्त्रीलिङ्ग और क्लीबलिङ्ग शब्दके तृतीयादि विभक्तिमें पुँल्लिङ्गके समान ही रूप होंगे, दूसरे पंडित तो उदाहरणके दिङ्मात्रत्वके कारण सर्वविभक्तिको आमादेश कहतेहैं ।

कारिकाका अर्थ-दोनों दलमें टाप् प्रत्ययका अभाव, नपुंसकलिङ्गमें सु और अम्के स्थानमें अड्डका विरह और समासमें सु प्रत्ययका अलुक्, यह तीन प्रकारका कार्य बाहुल्यसे सिद्ध है, जैसे-अन्योन्यम्, परस्परम् इस स्थलमें दोनों दलमें टाप् प्राप्त हुआ, अन्य और पर शब्दके असमासवद्भावके

कारण “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे ०” इससे पुंवद्भाव नहीं होसकता, कारण कि, द्विवचन ही वृत्ति है, तो “यांयां प्रियः प्रेक्षत कातराक्षीं सासा” इत्यादि स्थलमें अतिप्रसंग होजायगा ‘अन्योन्यमितरेतरम्’ इस स्थलमें “अद्भुतरादिभ्यः ० ३१५” इस सूत्रसे अड्ड प्राप्त हुआ और ‘अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्’ ‘अन्योन्याश्रयः’ ‘परस्पराक्षिसादृश्यम्’ ‘अदृष्टपरस्परः’ इत्यादि स्थलोंमें सुका लुक् प्राप्त हुआ, परन्तु सब बाहुल्यबलसे समाधेय है । प्रकृतवार्त्तिक, भाष्योदाहरण और “त्रियाम्” इस सूत्रमें “अन्योन्यसंश्रयम्” ऐसा भाष्य इसमें प्रमाण है ॥

२१४८ अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् । ८ । १ । १३ ॥

प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण वा । सुखसुखेन ददाति । सुखेन वा । द्विवचने कर्मधारयवद्भावत्सुपि लुकि तदेव वचनम् । अतिप्रियमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः ॥

२१४८-अकृच्छर्थमें प्रिय और सुख शब्दको विकल्प करके द्वित्व हो, जैसे-प्रियप्रियेण ददाति, प्रियेण वा । सुखसुखेन ददाति, सुखेन वा, अर्थात् अतिप्रिय वस्तु भी अनायासे देताहै । द्विवचनस्थलमें कर्मधारयवद्भावके कारण सुपक लोप होगा ॥

२१४९ यथास्वे यथायथम् । ८ । १ । १४ ॥

यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः । योयमात्मा यच्चात्मीयं तद्यथास्वम् । तस्मिन्यथाशब्दस्य द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते । यथायथं ज्ञाता यथास्वभावमित्यर्थः । यथाऽत्मीयमिति वा ॥

२१४९-आत्मा और आत्मीयको यथास्व कहतेहैं, यथास्व अर्थ होनेपर यथा शब्दको द्वित्व और नपुंसकलिङ्गत्व निपातनसे सिद्ध हो । सूत्रमें वीप्सार्थमें अव्ययीभाव समास करके ‘यथास्वम्’ पद सिद्ध है, यथायथं ज्ञाता, अर्थात् यथास्वभाव अथवा यथात्मीय जाननेवाला ॥

२१५० द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ८ । १ । १५ ॥

द्विशब्दस्य द्विवचनं पूर्वपदस्याऽम्भावोऽन्वयचोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते एष्व-

थेषु । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् ।
इतरे विषयभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयते । रहस्य-
मित्यर्थः । मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं
हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनीयन्ति । माता पुत्रेण
मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेणापीति मर्या-
दाः । व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । द्वन्द्वं व्यु-
त्क्रान्ताः । द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः । द्वन्द्वं
यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति । द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ ।
अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । योगविभागाद-
न्यत्रापि द्वन्द्व इष्यते ॥

॥ इति द्विरुक्तप्रकरणम् ॥

२१५०-रहस्य, मर्यादा, वचन, व्युत्क्रमण, यज्ञपात्र-
प्रयोग और अभिव्यक्ति अर्थमें द्वि शब्दको द्वित्व, पूर्वपदको
अमभाव और उत्तरपदको नपुंसकत्व निपातनसे सिद्ध हो, उक्त
अर्थमें रहस्य द्वन्द्व शब्दका वाच्य और सब विषयभूत रहेंगे,
जैसे-द्वन्द्वं मन्त्रयते, अर्थात् एकान्तमें सलाह करताहै । मर्यादा
शब्दसे स्थितिका अनतिक्रम जानना, जैसे-आचतुरं हीमे
पशवो द्वन्द्वं मिथुनीयन्ति । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति, पौत्रेण
प्रपौत्रेणापि, इस स्थानमें मर्यादा अर्थ जानना । व्युत्क्रमण
शब्दसे पृथक् अवस्थान जानना, जैसे-द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः,
अर्थात् द्विवर्गसम्बन्धसे पृथक् अवस्थित । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि
प्रयुनक्ति । द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ, अर्थात् साहचर्यसे अभि-
व्यक्त । योगविभागके कारण अन्यत्र भी द्वन्द्व ऐसा पद इष्ट है ॥

॥ इति द्विरुक्तप्रकरणं समाप्तम् ॥

॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वार्धं समाप्तम् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ।

भाषाटीकासहिता

तदुत्तरार्द्धम् ।

अथ तिङन्ते भ्वादयः १.

श्रीत्रार्हन्तीचणैर्गुण्यैर्महर्षिभिरहर्दिवम् ।

तोष्टृयमानोप्यगुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥ १ ॥

जो निर्गुण होकर भी श्रोत्रियत्व (वेदपठनकर्तृत्व) और योग्यतासे प्रसिद्ध तथा प्रशस्त गुणोंसे युक्त महर्षियोंसे निरन्तर संस्तूयमान है, वह निग्रहानुग्रहसमर्थ सर्वव्यापी जगदीश्वर सर्वोत्कृष्ट रूपसे वर्तमान रहता है ॥ १ ॥

पूर्वार्धे कथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिनः ।

प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः २

चौथे और पांचवें अध्यायमें स्थित सम्पूर्ण प्रत्यय पूर्वार्धमें कहे हैं, अब तीसरे अध्यायमें वर्तमान प्रत्यय कहे जाते हैं ॥ २ ॥

तत्रादौ दश लकाराः प्रदर्श्यन्ते । लट् । लिट् ।

लृट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् ।

लङ् । एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः ॥

उसमें पहले दश लकार दिखाते हैं, यथा—लट् १, लिट् २, लृट् ३, लृट् ४, लेट् ५, लोट् ६, लङ् ७, लिङ् ८, लुङ् ९, लङ् १०, इनमें पांचवें लकार (लेट्) का प्रयोग केवल वैदिक प्रकरणमें ही देखा जाता है ॥

२१५१ वर्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ॥

वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् । अटावितौ ॥

२१५१—वर्तमान कालमें विद्यमान जो क्रिया, तद्बृत्ति धातुके उत्तर लट् प्रत्यय हो । लट्के अ और टकी इत्संज्ञा हुई (ल शेष बचा) ॥

२१५२ लः कर्मणि च भावे चा-
ऽकर्मकेभ्यः । ३ । ४ । ६९ ॥

लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्यु-
रकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च ॥

२११२—सकर्मक धातुके उत्तर, कर्म और कर्ता वाच्य रहते और अकर्मक धातुके उत्तर, कर्ता और भाव वाच्य रहते लकार प्रयुक्त हैं ॥

२१५३ लस्य । ३ । ४ । ७७ ॥

अधिकारोऽयम् ॥

२१५३—यह अधिकार सूत्र है, अर्थात् यहांसे 'लस्य' इस पष्ठ्यन्त पदका अधिकार आरम्भ हुआ ॥

२१५४ तितस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्ता-
तांश्चासाथां ध्वमिड्महिङ् । ३ । ४ । ७८ ॥

एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः ॥

२१५४—तिप्, तस्, झि । सिप्, थस्, थ । मिप्, वस्, मस् । त, आताम्, झ । थास्, आथाम्, ध्वम् । इट्, बहि, माहिङ् । यह अठारह आदेश लकारके स्थानमें प्रयुक्त हैं ॥

२१५५ लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ९९ ॥

लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ॥

२१५५—लकारके स्थानमें विहित जो आदेश, उनकी परस्मैपद संज्ञा हो ॥

२१५६ तङानावात्मनेपदम् । १ । ४ । १०० ॥

तङ् प्रत्याहारः शानञ्कानचौ चैतत्संज्ञाः
स्युः । पूर्वसंज्ञापवादः ॥

२१५६—उन (लादेशों) में तङ् प्रत्याहार अर्थात् त, आताम्, झ । थास्, आथाम्, ध्वम् । इट्, बहि, माहिङ् और आन अर्थात् शानच्, कानच् प्रत्ययोंकी भी आत्मनेपद संज्ञा हो । यह पूर्व संज्ञा (परस्मैपद) का अपवाद सूत्र है ॥

२१५७ अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ।
१ । ३ । १२ ॥

अनुदात्ते उपदेशे यो ङितदन्ताच्च धातो-
र्लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात् ॥

२१५७—जिस धातुका अनुदात्त अक्षर इत्संज्ञक हो, और उपदेश विषयमें जो ङकार इत्संज्ञक हो, तदन्त धातुके उत्तर विहित लकारोंके स्थानमें आत्मनेपदसंज्ञक आदेश हैं ॥

२१५८ स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये
क्रियाफले । १ । ३ । ७२ ॥

स्वरितेतो जितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्कर्तृ-
गामिनि क्रियाफले ॥

२१५८-क्रियाके फलको कर्तामें जानेपर स्वरित वर्ण
जिसका इत् हो और ज जिसका इत् हो ऐसे धातुके उत्तर
आत्मनेपद हो ॥

२१५९ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ।
१ । ३ । ७८ ॥

आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि पर-
स्मै पदं स्यात् ॥

२१५९-आत्मनेपदके निमित्त (अनुदात्तेत्त्व१, उपदेशमें
डिच्च्२, कर्तृगामी क्रियाफलमें स्वरितेत्त्व३ और जिच्च्४) से हीन
जो धातु, उसके उत्तर कर्तृवाच्यमें परस्मैपद हो ॥

२१६० तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्य-
मोत्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥

तिङ् उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेत-
त्संज्ञाः स्युः ॥

२१६०-तिङ् प्रत्याहारके मध्यमें स्थित परस्मैपद तथा आत्म-
नेपदकी सम्पूर्ण विभक्तियोंकी तीन तीन करके क्रमसे प्रथम,
मध्यम और उत्तम (पुरुष) संज्ञा हो ॥

२१६१ तान्येकवचनद्विवचनबहु-
वचनान्येकशः । १ । ४ । १०२ ॥

लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणित्रीणि वच-
नानि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः ॥

२१६१-परस्मैपद और आत्मनेपदके प्रथम, मध्यम और
उत्तम, इन तीनों पुरुषोंमें प्रत्येक पुरुषकी एकवचन, द्वि-
वचन और बहुवचन संज्ञा हो ॥

२१६२ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे
स्थानिन्यपि मध्यमः । १ । ४ । १०५ ॥

तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमाने-
प्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात् ॥

२१६२-तिङ्का वाच्य जो कारक तद्वाचक युष्मद्
शब्दके प्रयुज्यमान वा अप्रयुज्यमान होनेपर अर्थात् युष्मद्
शब्दका योग रहते वा न रहते केवल युष्मदर्थ गम्यमान
रहते धातुके उत्तर मध्यम पुरुष हो ॥

२१६३ प्रहासे च मन्योपपदे मन्यते-
रुत्तम एकवच्च । १ । ४ । १०६ ॥

मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन्प्रकृति-
भूते सति मध्यमः स्यात्प्रहासे गम्यमाने
मन्यतेरुत्तमः स्यात्स चकार्थस्य वाचकः स्यात् ॥

२१६३-मन्य धातु जिस धातुका उपपद हो, उस धातु-
को प्रकृतिभूत होनेपर मध्यम पुरुष हो, परिहास अर्थमें और
मन धातुसे उत्तम पुरुष हो, वह उत्तम पुरुष एकार्थवाचक
अर्थात् एकवचनान्त ही हो ॥

२१६४ अस्मद्युत्तमः । १ । ४ । १०७ ॥
तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः स्यात् ॥

२१६४-तिङ्वाच्य कारकवाचक अस्मद् शब्दको प्रयुज्य-
मान होनेपर भी धातुसे उत्तम पुरुष हो ॥

२१६५ शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०८ ॥
मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । भू सत्ता-
याम् ॥ कर्तृविवक्षायां भू-ति इति स्थिते ॥

२१६५-मध्यम और उत्तम पुरुषके अविषयमें प्रथम
पुरुष हो । भू धातु सत्ता (आत्मधारणानुकूल व्यापार) में
है । इसके उत्तर कर्तृवाच्यमें लट्, तिप् 'भू-तिप्' ऐसी
स्थिति होनेपर-॥

२१६६ तिङ्शित्सार्वाधातुकम् । ३ ।
४ । ११३ ॥

तिङ् शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ॥

२१६६-तिङ् प्रत्याहार और धात्वधिकारोक्त शित् प्रत्य-
यकी सार्वधातुक संज्ञा हो ॥

२१६७ कर्तरि शप् । ३ । १ । ६८ ॥
कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् ।
शपावितौ ॥

२१६७-कर्ता अर्थमें विहित सार्वधातुकसंज्ञक प्रत्यय परे
रहते धातुके उत्तर शप् प्रत्यय हो । शप्के शकार और पकार-
की इत्संज्ञा होकर अकार रहा ॥

२१६८ सार्वधातुकार्धधातुकयोः ।
७ । ३ । ८४ ॥

अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् ।
अवादेशः । भवति । भवतः ॥

२१६८-सार्वधातुक और आर्धधातुक परे रहते इगन्त
(इकारान्त, उकारान्त, ऋकारान्त, लृकारान्त) धातुको
गुण हो । ओकारके स्थानमें अवादेश, भू+तिप्=भवति ॥ भू+
तस्=भवतः ॥

२१६९ झोऽन्तः । ७ । १ । ३ ॥

प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेशः स्यात् ।
अतो गुणे । भवन्ति । भवसि । भवथः । भवथ ॥

२१६९-प्रत्ययका अवयव जो झ उसके स्थानमें अन्त
आदेश हो । "अतो गुणे १९१" इस सूत्रसे पररूप । भू+
झि=भवन्ति । भू+सिप्=भवसि । भू+थस्=भवथः । भू+थ=
भवथ ॥

२१७० अतो दीर्घो यञि । ७।३।१०१॥

अतोङ्गस्य दीर्घः स्याद् यजादौ सार्वधातुके परे । भवामि । भवावः । भवामः । स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतमेत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्यथे, भोक्ष्यध्वे । भोक्ष्ये, भोक्ष्यावहे, भोक्ष्यामहे । मन्यसे, मन्येथे, मन्यध्वे । इत्यादिरर्थः । युष्मद्युपपदे इत्याद्यनुवर्तते, तेनेह न । एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । प्रहासे किम् । यथार्थकथने मा भूत् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिरित्यादि ॥

२१७०—यजादि सार्वधातुक परे रहते अदन्त अङ्गको दीर्घ हो, जैसे—भव+मिप्=भवामि । भव+वस्=भवावः । भव+मस्=भवामः । प्रथम पुरुषका उदाहरण, जैसे—स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । मध्यम पुरुषका जैसे—त्वं भवसि—इत्यादि । उत्तम पुरुषका जैसे—अहं भवामि—इत्यादि । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे, भुक्तः सोऽतिथिभिः । इस स्थानमें परिहासार्थमें 'भुज्' धातुका उपपद 'मन्' धातु है, अत एव भुज् धातुसे मध्यम पुरुष हुआ । और मन् धातुसे उत्तम पुरुष और एकवचन हुआ । एतम् एत वा मन्ये, ओदनं भोक्ष्येथे, भोक्ष्यध्वे, भोक्ष्ये, भोक्ष्यावहे, भोक्ष्यामहे इत्यादि । मन्यसे, मन्येथे, मन्यध्वे, इत्यर्थः । इस स्थलमें "युष्मद्युपपदे ० २१६२" इस सूत्रकी अनुवृत्ति होती है, इस कारण यहाँ नहीं हुआ, जैसे—एतु भवान् मन्यते ओदनं भोक्ष्ये इति, भुक्तः सोऽतिथिभिः । परिहासमिन्न अर्थात् यथार्थकथनस्थलमें ऐसा नहीं होगा, जैसे—एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति, भुक्तः सोऽतिथिभिः—इत्यादि ॥

२१७१ परोक्षे लिट् । ३।२।११५ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिबादयः ॥

२१७१—भूतानद्यतनपरोक्षार्थ वृत्ति जो धातु, उसके उत्तर लिट् हो । लके स्थानमें तिबादि आदेश होते हैं ॥

२१७२ लिट् च । ३।४।११५ ॥

लिडादेशस्तिङ्गार्थधातुकसंज्ञ एव स्यान्न तु सार्वधातुकसंज्ञः । तेन शब्दादयो न ॥

२१७२—लिट्के स्थानमें आदिष्ट तिङ् आर्धधातुक संज्ञक ही हैं, सार्वधातुकसंज्ञक नहीं, इस कारण लिट्के उत्तर शप् आदि नहीं होंगे ॥

२१७३ परस्मैपदानां णलतुसुस्थ-
लथुसणल्वमाः । ३।४।८२ ॥

लिट्स्तिवादीनां नवानां णलादयो नव स्युः । भू अ इति स्थिते ॥

२१७३—लिट्के स्थानमें आदिष्ट तिवादि नवके स्थानमें यथाक्रम णल्, अतुस्, उस् । थल्, अथुस्, अ । णल्, व, म, यह नव आदेश हों, जैसे—भू+तिप्=भू+अ (णल्) ॥

२१७४ भुवो वुगुल्लिटोः । ६।१।११ ॥

भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि । नित्य-
त्वाद्गुणवृद्धी बाधते ॥

२१७४—लुङ् और लिट्सम्बन्धी अच् परे रहते भू धातुको वृक्का आगम हो । नित्यत्वके कारण वृक्का आगम गुण और वृद्धिको बाधता है * ॥

२१७५ एकाचो द्वे प्रथमस्य । ६।१।११ ॥

२१७५—यह अधिकार सूत्र है । धातुके प्रथम एकाच्को द्वित्व हो ॥

२१७६ अजादेर्द्वितीयस्य । ६।१।२॥

इत्यधिकृत्य ॥

२१७६—यह भी अधिकार सूत्र है । अजादि धातुके द्वितीय एकाच्को द्वित्व हो ॥

२१७७ लिटि धातोरनभ्यासस्यद् । १।८ ॥

लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथम-
स्य द्वे स्तः । आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । भूव् भूव् अ इति स्थिते ॥

२१७७—लिट् परे रहते अनभ्यास, धातुके अवयव प्रथम एकाच्को द्वित्व हो और आदि अच्के परे स्थित दूसरे एका-
च्को द्वित्व हो भूव् भूव्=अ, ऐसा होनेपर—

२१७८ पूर्वोऽभ्यासः । ६।१।४ ॥

अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् ॥

२१७८—द्विरुक्त धातुके पूर्व भागको अभ्यास संज्ञा हो ॥

२१७९ हलादिः शेषः । ७।४।६० ॥

अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते अन्ये हलो लुप्य-
न्ते । इति वलोपः ॥

२१७९—अभ्यासके आदिमें स्थित हल् अक्षर शेष रहे, और उससे भिन्न अन्य हल् वर्णोंका लोप् हो, इस सूत्रसे अभ्यासके वकारका लोप हुआ भूभूव्=अ—

२१८० ह्रस्वः । ७।४।५९ ॥

अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात् ॥

* " कृताऽकृतप्रसङ्गी निधिर्नित्यः " अर्थात् जिसके होने और न होनेपर जिसकी प्रवृत्ति होती है, वह उसके प्रति नित्य होता है, यहाँ वृद्धि होनेपर भी एकदेशविकृत-न्यायसे वृद्धिकी प्रवृत्ति होती है, और वृक् करनेपर अजन्ताङ्ग न रहनेसे वृद्धिकी (२५४) प्रवृत्ति नहीं होती है । यहाँ गुणको बाधके वृद्धिकी प्रवृत्ति होती है, इस लिये नित्यत्वसे गुणको बाधके वृक् होनेका उदाहरण बभूविथ जानना ॥

२१८०-अभ्यासके अच्को ह्रस्व हो । भभूव्=अ ॥

२१८१ भवतेरः । ७ । ४ । ७३ ॥

भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्यात् लिटि ॥

२१८१-लिट् परे रहते भू धातुके अभ्यासका जो उकार, उसके स्थानमें अकार हो । भभूव्=अ ॥

२१८२ अभ्यासे चर्च । ८ । ४ । ५४ ॥

अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च । जशां जशः खरां चरः । तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः । प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेकः आन्तरत-
स्यात् ॥

२१८२-अभ्यासके झलके स्थानमें चर् और जश् भी हों । झलके स्थानमें जश् और खर्के स्थानमें चर् हों । वहां भी सादृश्यके कारण प्रकृतिभूत जश्के स्थानमें जश् और प्रकृतिभूत चर्के स्थानमें चर् ही होंगे ॥

२१८३ असिद्धवदत्राभात् । ६ । ४ । २२ ॥

इत ऊर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयम् । समा-
नाश्रये तस्मिन् कर्तव्ये तदसिद्धं स्यात् । इति
वुकोऽसिद्धत्वादुवाङि प्राप्ते ॥ वुग्युटावुवङ्यणोः
सिद्धौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ बभूव । बभूवतुः । बभूवुः ॥

२१८३-इस सूत्रसे पादसमाप्तिपर्यंत जो सूत्र हैं उनकी 'आभीय' संज्ञा है, और समानाश्रय आभीय कर्तव्य होनेपर वह आभीय असिद्ध हो अर्थात् जिस समय एक आभीयका कार्य किसी निमित्तको मानकर प्रयोगमें होचुका हो, उसी निमित्तको मानकर उसी प्रयोगमें दूसरे आभीयका कार्य होने लगे तो पहले आभीयका कार्य असिद्ध माना जाय, इस कारण वुक्के असिद्ध-
त्वसे उवङ् (२७१) की प्राप्ति होने पर ।

उवङ् और यण् कर्तव्य रहते वुक् और युट् सिद्धही रहते हैं * जैसे-बभूव । बभूवतुः । बभूवुः ॥

२१८४ आर्धधातुकस्येड्वलादेः । ७ । २ । ३५ ॥

वलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात् । बभूविथ ।
बभूवथुः । बभूव । बभूव । बभूविव । बभूविम ॥

२१८४-वलादि आर्धधातुकको इट्का आगम हो, जैसे-
बभूविथ । बभूवथुः । बभूव । बभूव । बभूविव । बभूविम ॥

२१८५ अनद्यतने लुट् । ३ । ३ । १५ ॥

भविष्यत्यनद्यतने धातोलुट् स्यात् ॥

२१८५-भविष्यत् अनद्यतन कालमें धातुके उत्तर
लुट् हो ॥

२१८६ स्यतासी ललुटोः । ३ । १ । ३३ ॥

ल इति लङ्लुटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी
एतौ स्तौ ललुटोः परतः । शबाद्यपवादः ॥

२१८६-लङ् और लुट् परे रहते धातुके उत्तर स्य और
स्तौ परे रहते धातुके उत्तर तासि प्रत्यय हो, यह सूत्र शप्
आदिका अपवाद है ॥

२१८७ आर्धधातुकं शेषः । ३ । ४ । ११४ ॥

तिङ्शिद्धयोऽन्यो धात्वधिकारोक्तः प्रत्यय
एतत्संज्ञः स्यात् । इट् ॥

२१८७-"धातोः ३ । १ । ९१" इसके अधिकारमें विहित तिङ्
और शित्से भिन्न प्रत्ययकी आर्धधातुक संज्ञा हो । इस सूत्रसे
आर्धधातुक संज्ञा करनेपर पूर्व सूत्रसे इट् होता है ॥

२१८८ लुटः प्रथमस्य डारौ रस् । २ । ४ । ८५ ॥

डा रौ रस् एते क्रमात्स्युः । डित्वसामर्थ्या-
दभस्यापि डेलोपः ॥

२१८८-लुट्के स्थानमें आदिष्ट जो प्रथम पुरुष (तिप्,
तस्, शि) उसके स्थानमें क्रमसे डा, रौ, रस् आदेश हों ।
यहां डित् करनेके सामर्थ्यसे भ संज्ञा न होनेपर भी टि (आस्)
का लोप होगा ॥

२१८९ पुगन्तलघूपधस्य च ७ । ३ । ८६ ॥

पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात्सा-
र्वधातुकार्धधातुकयोः । येन नाव्यवधानं तेन
व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनत्ति-
त्यादावनेकव्यवहितस्येको न गुणः । भवित्
आ अत्रेढां गुणे प्राप्ते ॥

२१८९-सार्वधातुक और आर्धधातुक परे रहते पुगन्त
और लघूपध अङ्गका जो इक्, उसको गुण हो । यत्कर्तृक
अवश्य व्यवधान हो, तत्कर्तृक व्यवधान होनेपर भी वचन
प्रमाणानुसार कार्य होता है, परन्तु तद्धिन्न द्वारा व्यवहित होने
पर नहीं होता, यही फलितार्थ है, इस कारण ' भिनत्ति '
इत्यादि स्थलमें अनेकसे व्यवहित इक्को गुण नहीं होता ।
भवित्+आ, इस स्थलमें इक्को गुण प्राप्त हुआ है ॥

२१९० दीधीवेवीटाम् । १ । १ । ६ ॥

दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी नस्तः । भविता ॥

२१९०-दीधीङ् और वेवीङ् धातुके और इट्के इक्को
गुण और वृद्धि न हों । भविता ॥

२१९१ तासस्त्योलोपः । ७ । ४ । ५० ॥

तासेरस्तेश्च लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे ॥

२१९१ सकारादि प्रत्यय परे रहते तासि प्रत्ययके
अस् धातुके सकारका लोप हो ॥

२१९२ रि च । ७ । ४ । ५१ ॥

रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारौ । भवितारः ।
भवितासि । भवितास्थः । भवितास्थ । भवि-
तास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः ॥

२१९२-रकारादि प्रत्यय परे रहते तासि प्रत्यय और
अस् धातुके सकारका लोप हो । भवितारौ । भवितारः ।
भवितासि । भवितास्थः । भवितास्थ । भवितास्मि । भवि-
तास्वः । भवितास्मः ॥

२१९३ लृट् शेषे च । ३ । ३ । १३ ॥

भविष्यदर्थोद्धातोर्लृट् स्यात्क्रियार्थायां क्रिया-
यामसत्यां सत्यां च । स्यः । इट् । भविष्यति ।
भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भवि-
ष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः ।
भविष्यामः ॥

२१९३-क्रियार्थं क्रिया हो अथवा न हो भविष्यत् कालमें
धातुके उत्तर लृट् हो । भू+स्य+ति=भविष्यति । भविष्यतः ।
भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भवि-
ष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ॥

२१९४ लोट् च । ३ । ३ । १६२ ॥

विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् ॥

२१९४-विध्यादि अर्थोंमें धातुके उत्तर लोट् हो ॥

२१९५ आशिषिलिङ्लोटौ । ३ । ३ । १७३ ॥

२१९५-आशीर्वाद अर्थमें धातुके उत्तर लिङ् और
लोट् हों ॥

२१९६ एरुः ३ । ४ । ८६ ॥

लोट इकारस्य उः स्यात् । भवतु ॥

२१९६-लोटके स्थानमें आदिष्ट तिवादिकोंके इकारके
स्थानमें उकार हो, जैसे-भवतु ॥

२१९७ तुह्योस्तातङ् आशिष्यन्यतर-
स्याम् । ७ । १ । ३५ ॥

आशिषि तुह्योस्तातङ् वा स्यात् । अनेकाल्-
त्वात्सर्वादेशः । यद्यपि डिच्चेत्ययमपवादस्त-
थाप्यनन्यार्थडिच्चेष्वनङादिषु चरितार्थ इति
गुणवृद्धिप्रतिषेधसंप्रसारणाद्यर्थतया सम्भ-
वत्ययोजनङकारे तातङि मन्थरं प्रवृत्तः
परेण बाध्यते । इहोत्सर्गापवादयोरपि सम्-
बलत्वात् । भवतात् ॥

२१९७-आशीर्वाद अर्थमें तु और हि के स्थानमें
विकल्प करके तातङ् हो । अनेकाल्त्वके कारण (४५)
‘ तु ’ और ‘ हि ’ सम्पूर्णके स्थानमें ही होगा, “डिच्च ४३”
इस सूत्रसे अन्तादेश नहीं होगा । यद्यपि “डिच्च ४३”
यह सूत्र उसका (४५) अपवाद है, तथापि जहां डिट्का अन्य
कोई प्रयोजन नहीं है, उन अनङ् आदि स्थलोंमें “डिच्च”
इस सूत्रकी चरितार्थता होती है, इसलिये गुण और वृद्धिका
प्रतिषेध और संप्रसारण आदि जिसके डिच्चके फल हैं, ऐसे
तातङ्में “डिच्च” यह मन्थर गतिसे प्रवृत्त होता है, इससे
उत्सर्ग और अपवादके उल्लेखत्वके कारण पर होनेसे
“अनेकाल्शित्सर्वस्य” इस सूत्रसे “डिच्च” यह सूत्र
बाधित होता है जैसे-भवतात् ॥

२१९८ लोटो लङ् । ३ । ४ । ८५ ॥

लोटो लङ् इव कार्यं स्यात् । तेन तामादयः
सलोपश्च । तथाहि ॥

२१९८-लोटको लङ्के समान कार्य हों । तिससे यह
सिद्ध हुआ कि, ताम्-आदि और सकारका लोप लङ्के
समान लोटको भी होंगे । ताम्-आदि और सलोपके सूत्र
आगे दिखाते हैं ॥

२१९९ तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः ।
३ । ४ । १०१ ॥

डितश्चतुर्णां तामादयः क्रमात्स्युः ॥

२१९९-डिट् लकारके स्थानमें आदिष्ट जो तस् १, थस् २,
थ ३ और मिप् ४ इन चार प्रत्ययोंके स्थानमें क्रमसे ताम् १,
तम् २, त ३ और आम् यह चार आदेश हों ॥

२२०० नित्यं डितः । ३ । ४ । ९९ ॥

सकारान्तस्य डिदुत्तमस्य नित्यं लोपः
स्यात् । अलोन्यस्येति सस्य लोपः । भवताम् ।
भवन्तु ॥

२२००-सकारान्त डिट् लकारके उत्तम पुरुषका नित्य
लोप हो । “अलोन्यस्य ४१” इस सूत्रसे सकारका लोप
हो । जैसे-भवताम् । भवन्तु ॥

२२०१ सेर्हपिच्च । ३ । ४ । ८७ ॥

लोटः सेर्हिः स्यात्सोऽपिच्च ॥

२२०१-लोटके सिके स्थानमें हि आदेश हो और वह
अपित् भी हो ॥

२२०२ अतो हेः । ६ । ४ । १०५ ॥

अतः परस्य हेर्लुक् स्यात् । भव । भवतात् ।
भवतम् । भवत ॥

२२०२-अकारके परे स्थित हिका लुक् हो । भव ।
भवतात् । भवतम् । भवत ॥

२२०३ मेर्निः । ३ । ४ । ८९ ॥

लोटो मेर्निः स्यात् ॥

२२०३-लोटकी मिके स्थानमें नि हो ॥

२२०४ आडुत्तमस्य पिच्च । ३ । ४ । ९२ ॥

लोडुत्तमस्याडागमः स्यात्स पिच्च । हिन्यो-
रुत्वं न इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । भवानि ।
भवाव । भवाम ॥

२२०४-लोटके उत्तम पुरुषकी आट्का आगम हो और
वह पित् हो । इकारोच्चारणसामर्थ्यसे हि और निके
इकारके स्थानमें उकार न हो, जैसे-भवानि । भवाव ।
भवाम ॥

२२०५ अनद्यतने लङ् । ३ । २ । १११ ॥

अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् ॥

२२०५-अनद्यतन भूतार्थवृत्ति धातुके उत्तर लङ् हो ॥

२२०६ लुङ्लङ्लङ्स्वदुदात्तः ।
६ । ४ । ७१ ॥

एषु परेष्वङ्गस्याऽङागमः स्यात्स चोदात्तः ॥

२२०६-लुङ्, लङ् और लृङ् पर रहते धातुको अङ्का आगम हो और वह अङ्गम उदात्त हो ॥

२२०७ इतश्च । ३ । ४ । १०० ॥

ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्य लोपः
स्यात् । अभवत् । अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् । अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम् ॥

२२०७-ङित् लकारका जो परस्मैपद इकारान्त, उसका लोप हो । अभवत् । अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् । अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम् ॥

२२०८ विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्ट-
संप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ॥

एष्वर्थेषु द्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् ।
विधिः प्रेरणम्, भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् ।
निमन्त्रणं नियोगकरणम्, आवश्यकं श्राद्धभो-
जनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं
कामचारानुज्ञा । अधीष्टं सत्कारपूर्वको व्यापारः ।
प्रवर्तनायां लिङ् इत्येव सुवचम् । चतुर्णां पृथ-
गुपादानं प्रपञ्चार्थम् ॥

२२०८-विधि, निमन्त्रण, आमन्त्रण, अधीष्ट, संप्रश्न और प्रार्थना अर्थमें धातुके उत्तर लिङ् हो । विधि-प्रेरण अर्थात् भृत्यादि निकृष्ट व्यक्तिके प्रवर्तनको कहते हैं । निमन्त्रण-नियोग करण जानना, अर्थात् आवश्यक श्राद्ध भोजनादि विषयोंमें दौहित्रादिकोंका प्रवर्तन-आमन्त्रण-कामचारकी अनुज्ञा । अधीष्ट-सत्कारपूर्वक व्यापारको कहते हैं । 'प्रवर्तना' अर्थमें लिङ् हो । ऐसा कहनेसे काम चलजाता परन्तु विधि आदि चारोंका पृथक् २ उपादान प्रपञ्चार्थ स्पष्टताके लिये है ॥

२२०९ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो
ङिच्च । ३ । ४ । १०३ ॥

लिङ्ः परस्मैपदानां यासुट् आगमः स्यात्स
चोदात्तो ङिच्च । ङित्वोक्तेर्ज्ञायते कचिदनुबन्ध-
कार्येऽप्यनन्विधाविति प्रतिषेध इति । श्रादेशस्य
ज्ञानचः शित्वमपीह लिङ्गम् ॥

२२०९-लिङ्के परस्मैपदोंको यासुट्का आगम हो और यह उदात्त और ङित् भी हो, इस ङित्वकी उक्तिसे जाना जाता है कि, कभीकभी अनुबन्ध कार्यमें भी "अनन्विधो" यह स्थानिवद्भावका प्रतिषेध होता है । इनके स्थानमें विहित जो ज्ञानच उसका शित्व प्रमाण भी इस विषयका ज्ञापक है । इसका विशेष विवरण पहले (४७०) कर चुके हैं ॥

२२१० सुट् तिथोः । ३ । ४ । १०७ ॥

लिङ्स्तकारथकारयोः सुट् स्यात् सुटा या-
सुट् न बाध्यते, लिङो यासुट् तकारथकारयोः
सुडिति विषयभेदात् ॥

२२१०-लिङ्के तकार और थकारको सुट्का आगम हो । इस सुट्से यासुट् बाधित नहीं होता है, क्योंकि, लिङ्को यासुट् होता है और तकार और थकारको सुट् होता है, इस कारण विषयभेद है, और भिन्नविषयमें बाध्यबाधकभाव नहीं होता ॥

२२११ लिङ्ः सलोपोऽनन्त्यस्य ।
७ । २ । ७९ ॥

सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः
स्यात् । इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः
श्रवणं त्वाशीर्लिङि । स्फुटतरं तु तत्रात्मनेपदे ॥

२२११-सार्वधातुक जो लिङ्, उसके अनन्त्य (अन्तमें न हो ऐसे) सकारका लोप हो । इस सूत्रके अनुसार दोनों सकारोंकी निवृत्ति हुई, सुट्का श्रवण तो आदिषिलिङ्में होगा और स्फुटतर तो वहाँ भी आत्मनेपदमें होगा ॥

२२१२ अतो येयः । ७ । २ । ८० ॥

अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य या इत्यस्य
इय स्यात् । गुणः । यलोपः । भवेत् । सार्व-
धातुके किम् । चिकीर्ष्यात् । मध्येऽपवादन्यायेन
हि अतो लोप एव बाध्येत । भवेदित्यादौ तु पर-
त्वादीर्घः स्यात् । भवेताम् ॥

२२१२-अकारके परे स्थित सार्वधातुके अवयव 'या' के स्थानमें इय आदेश हो । (गुण (६९) और यलोप ८७३) भवेत् । इस सूत्रमें 'सार्वधातुके' की अनुवृत्ति न करैंगे तो 'चिकीर्ष्यात्' यहाँ इय होजायगा, और "मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्ते नोत्तरान्" इस परिभाषासे प्रकृतसूत्र "अतो लोपः ६।४।८८" कोही बाधना, "अतो दीर्घां यजि७।३।१०१" कोनहीं, तब तो 'भवेत्' इत्यादिकमें परत्वात् दीर्घही हो जायगा इय नहीं । भवेताम् ॥

२२१३ झेर्जुम् । ३ । ४ । १०८ ॥

लिङो झेर्जुम् स्यात् ज इत् ॥

२२१३-लिङ्के झि प्रत्ययके स्थानमें जुस् आदेश हो । जुस्के जकारकी इत्संज्ञा हुई (१८९) उस रहा ॥

२२१४ उस्यपदान्तात् । ६ । १ । ९६ ॥

अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः
स्यात् । इति प्राप्ते । परत्वान्नित्यत्वाच्चातो येय
इति प्राश्नः । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पररूपं न्याय्यं
तथापि याम् इत्येतस्य इय इति व्याख्ये-
यम् । एवं च सलोपस्यापवाद इय । अतो येय

इत्यत्र तु सन्धिरार्षः । भवेयुः । भवेः । भवे-
तम् । भवेत । भवेयम् । भवेव । भवेम ॥

२२१४-अपदान्त अवर्णके उत्तर उस् परे रहते पूर्व
परके स्थानमें पररूप एकादेश हो । इसकी प्राप्ति होने पर,
परत्व और नित्यत्वके कारण आदेश हो, “अतो येयः २२१२”
से ‘या’ को इय् यह प्राचीन लोगोंका मत है । यद्यपि अन्त-
रङ्गत्वके कारण पररूप न्याय्य है तथापि ‘यास्’ भागके स्था-
नमें इय् आदेश हो, इस प्रकार ही उस (२२१२) की
व्याख्या करनी उचित है, इस प्रकार ‘इय्’ आदेश सलोप-
का अपवाद होता है, इस व्याख्यामें “अतो येयः” इस सूत्रमें
को संधि है, वह आर्ष है । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत ।
भवेयम् । भवेव । भवेम ॥

२२१५ लिङाशिपि । ३ । ४ । ११६ ॥

आशिपि लिङस्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात् ॥

२२१५-आशीर्वादाथक लिङ्के स्थानमें विहित जो तिङ्,
वह आर्धधातुक संज्ञक हो ॥

२२१६ किदाशिपि । ३ । ४ । १०४ ॥

आशिपि लिङो यासुट् कित्स्यात् । स्कॉरि-
ति सलोपः ॥

२२१६-आशीर्वादाथक लिङ्का यासुट् कित् हो ।
“स्कौः ३८०” इस सूत्रसे यासुट् और सुट् (२२१०) के
सकारका लोप हुआ ॥

२२१७ विकृति च । १ । १ । ५ ॥

गित्किन्डिनिमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः ।
भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् ।
भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म ॥

२२१७-गित्, कित्, और ङित् निमित्तवाले इग्लक्षण
गुण और वृद्धि न हों, जैसे-भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः ।
भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म ॥

२२१८ लुङ् । ३ । २ । ११० ॥

भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात् ॥

२२१८-भूत अर्थमें वर्तमान धातुसे लुङ् हो ॥

२२१९ माङि लुङ् । ३ । ३ । १७५ ॥

सर्वलकारापवादः ॥

२२१९-माङ् शब्दके योगमें धातुके उत्तर लुङ् ही यह
सर्वलकारका अपवाद है ॥

२२२० स्मोत्तरे लङ् च । ३ । ३ । १७६ ॥

स्मोत्तरे माङि लङ् स्याल्लुङ् च ॥

२२२०-स्म शब्द पर है जिससे ऐसे माङ् शब्दके योगमें
धातुके उत्तर लङ् और लुङ् दोनों हों ॥

२२२१ ङि लुङि । ३ । १ । ४३ ॥

शबाद्यपवादः ॥

२२२१-लुङ् परे रहते धातुके उत्तर ङि प्रत्यय हो ।
यह ङि शबादिकोंका अपवाद है ॥

२२२२ ङेः सिच् । ३ । १ । ४४ ॥

इचावितौ ॥

२२२२-ङि के स्थानमें सिच् आदेश हो । सिच् के इ
और च की संज्ञा हुई, सकार शेष रहा ॥

२२२३ गातिस्थाद्युपाभूयः सिचः
परस्मैपदेषु । २ । ४ । ७७ ॥

पभ्यः सिचो लुक् स्यात् । गापाविहेणादेश-
पिवती गृह्यते ॥

२२२३-गा धातु, स्था धातु, लघुसंज्ञक (दा, धा)
धातु, पा धातु और भू धातुके उत्तर सिच्का लुक् हो । पर-
स्मैपदसंज्ञक प्रत्यय परे रहते । गा धातु और पा धातु, दो दो
हैं । एक इण् धातुके स्थानमें आदिष्ठ गा धातु, अन्य गीता-
र्थमें एवम् ‘पा पाने’ और ‘पा-रक्षणे’ यह दो पा हैं, परन्तु
इस स्थानमें इण् धातुके स्थानमें आदिष्ठ गा धातु और
पानार्थक पा धातुके उत्तर ही सिच्का लुक् होगा
अन्यत्र नहीं ॥

२२२४ भूसुवोस्तिङि । ७ । ३ । ८८ ॥

भूः सु एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो
न स्यात् ॥

२२२४-सार्वधातुक तिङ् परे रहते भू और सु, इन दोनों
धातुओंके उकारको गुण न हो ॥

२२२५ अस्तिसिचोऽपृक्ते । ७ । ३ । ९६ ॥

सिच्च अस् चेति समाहारद्वन्द्वः । सिच्छब्द-
स्य सौत्रं भवम् । अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः ।
ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुक् । विद्यमानास्तिसिचो-
ऽस्तेश्च परस्यापृक्तहल् ईडागमः स्यात् । इतीदं
नेह । सिचो लुप्तत्वात् । अभूत् । हलः किम् ।
ऐधिषि । अपृक्तस्येति किम् । ऐधिष्ठाभूताम् ॥

२२२५-इस स्थलमें ‘सिच्’ और ‘अस्’का परस्पर समा-
हारद्वन्द्व समाप्त है । सूत्रके अनुसार सिच्की भ संज्ञा हुई,
पश्चात् ‘अस्ति’ इस अव्ययके साथ कर्मधारय समाप्त हुआ,
पश्चात् सौत्रत्वके कारण पंचमी विभक्तिका लुक् हुआ है ।

विद्यमान सिच् और अस् धातुके परे स्थित अपृक्त हल्को
ईट्का आगम हो, इस सूत्रसे यहां ईट् नहीं होता क्योंकि, सिच्का
लुक् हुआ है । अभूत् ।

हल्को ईडागमका विधान करनेसे ‘ऐधिषि’ इस स्थानमें
ईडागम नहीं हुआ ।

और अपृक्त कहनेके कारण ‘ऐधिष्ठा’ इस स्थानमें भी ईडागम
नहीं हुआ । अभूताम् ॥

२२२६ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ।
३ । ४ । १०९

सिचोभ्यस्ताद्विदेश परस्य डित्संबन्धिनो
मेर्जुस् स्यात् । इति प्राप्ते ॥

२२२६-सिच्, अभ्यस्त और विद् धातुके उत्तर ङित् सम्बन्धी ङि के स्थानमें जुस् आदेश हो । इस प्रकार जसकी प्राप्ति होनेपर—॥

२२२७ आतः । ३ । ४ । ११० ॥

सिजलुक्पादन्तादेव ङेर्जुस् स्यात् । अभू-
वन् । अभूः । अभूतम् । अभूत । अभूवम् । अ-
भूष । अभूम ॥

२२२७-सिच्का ङक् होनेपर आकारान्त ही धातुके ङि के स्थानमें जुस् आदेश हो, जैसे-अभूवन् । अभूः । अभूतम् । अभूत । अभूवम् । अभूष । अभूम ॥

२२२८ न माङ्योगे । ६ । ४ । ७४ ॥

अडादौ न स्तः । मा भवान् भूत् । मा स्म
भवत् भूदा ॥

२२२८-माङ् शब्दके योगमें धातुको अट् और आट्का आगम न हो, जैसे-मा भवान् भूत् । मा स्म भवत् भूदा ॥

२२२९ लिङ्गिमित्ते लङ् क्रियातिप-
त्तौ । ३ । ३ । १३९ ॥

हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्गिमित्तं तत्र भविष्यत्य-
र्थे लङ् स्यात् क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमाना-
याम् । अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभवि-
ष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभवि-
ष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभवि-
ष्याम ॥

२२२९-हेतु हेतुमद्भाव आदि लिङ्गके निमित्त हैं, इन (हेतु हेतुमद्भावादि) के विषयमें क्रियाकी अनिष्पत्ति गम्यमान होनेपर भविष्यत् अर्थमें लङ् हो, जैसे-अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम ॥

२२३० ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ॥

ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ॥

२२३०-गति और उपसर्गसंज्ञक शब्द धातुओंके पूर्वमें ही प्रयुक्त हैं ॥

२२३१ आनि लोट । ८ । ४ । १६ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्यानी-
त्यस्य नस्य णः स्यात् । प्रभवाणि ॥ दुरः ष-
त्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥
दुःस्थितिः । दुर्भवानि ॥ अन्तःशब्दस्याङ्कि-
विधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम् ॥ * ॥ अन्तर्धा ।
अन्तर्धिः । अन्तर्भवाणि ॥

२२३१-उपसर्गस्थ निमित्तके परे स्थित लोटस्थानिक आनि आदेशके नकारको णत्व हो, जैसे-प्र-भवाणि ।

णत्व और णत्व कर्त्तव्य रहते दुर शब्दके उपसर्गत्वका निषेध कहना चाहिये * जैसे-दुःस्थितिः । दुर्भवानि ।

अन्तर शब्दको अङ् तथा कि प्रत्ययके विधान और णत्व-
विषयमें ही उपसर्गत्व कहना चाहिये * जैसे-अन्तर्धा । अन्तर्धिः ।
अन्तर्भवाणि ॥

२२३२ शेषे विभाषाऽकखादावषान्त
उपदेशे । ८ । ४ । १८ ॥

उपदेशे कादिखादिषान्तवर्जे गदनदादेरन्य-
स्मिन् धातौ परे उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य ने-
र्नस्य णत्वं वा स्यात् । प्रणिभवति । प्रनिभव-
ति । इहोपसर्गणामसमस्तत्वेपि संहिता नित्या ।
तदुक्तम्-

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ॥
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ इति ॥

सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणम् । यागात्स्वर्गो
भवतीत्यादावुत्पद्यत इत्याद्यर्थात् । उपसर्गा-
स्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः । प्रभवति । पराभव-
ति । संभवति । अनुभवति । अभिभवति ।
उद्भवति । परिभवतीत्यादौ विलक्षणार्थावगतेः ।
उक्तं च-

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते ।

प्रहाराहारसंहाराविहारपरिहारवत् ॥ इति ॥

एष वृद्धौ । कथन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः ॥

२२३२-उपदेशमें ककारादि, खकारादि, प्रकारान्त और गद, नदादि भिन्न धातु परे रहते उपसर्गस्थ निमित्तके परे स्थित निके नकारको विकल्प करके णत्व हो, जैसे-प्रणिभवति । प्रनिभवति । इस स्थलमें उपसर्गके साथ धातुका समास न होनेपर भी संधि नित्य ही सिद्ध होगी, जैसा-कहागया है कि, एक पदमें धातु और उपसर्गमें और समासमें सन्धि नित्य हो, किन्तु वह सन्धि वाक्यविषयमें विवक्षाकी अपेक्षा करता है ।

सत्ता आदि अर्थके निर्देश उपलक्षण हैं क्योंकि “यागात् स्वर्गो भवति” इस स्थलमें ‘भवति’ पदका ‘उत्पद्यते’-इत्यादि अर्थ होता है ।

उपसर्ग तो अर्थ विशेषका द्योतक है, जैसे-‘प्रभवति । पराभवति । सम्भवति । अभिभवति । उद्भवति । परिभवति । इत्यादि स्थलमें विलक्षण अर्थकी अवगति होती है । कहा है-

उपसर्गके बलसे धातुके प्रकृत अर्थसे अन्यार्थकी प्रतीति होती है, जैसे-प्रहार, आहार, संहार, विहार, परिहार-इत्यादि ।

एष धातु वृद्धि अर्थमें जानना । एष धातुसे कथ धातु पर्यंत ३६ धातुओंके अनुदात्त अक्षर इत्संज्ञक हैं, अर्थात् यह आत्मनेपदी होंगे ॥

२२३३ टित आत्मनेपदानां ढरे ।

३ । ४ । ७९ ॥

दितौ लस्यात्मनेपदानां ढरत्वं स्यात् एषते ॥

२२३३-टकार इत् हो ऐसा जो लकार उसके स्थानमें विहित आत्मनेपदसंज्ञकी टिके स्थानमें एकार हो, जैसे-एधते ॥

२२३४ सार्वधातुकमपित् । १ । २ । ४ ॥

अपित्सार्वधातुकं द्विद्वत्स्यात् ॥

२२३४-अपित् सार्वधातुकको द्विद्वत् कार्य हो ॥

२२३५ आतो डितः । ७ । २ । ८१ ॥

अतः परस्य डितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते । एधन्ते ॥

२२३५-अकारके परे स्थित डित्के आकारके स्थानमें इय् आदेश हो, जैसे-एधेते । एधन्ते ॥

२२३६ थासः से । ३ । ४ । ८० ॥

डितो लस्य थासः से स्यात् । एधसे । एधेथे । एधध्वे । अतो गुणे । एधे । एधावहे । एधामहे ॥

२२३६-टकार इत् है ऐसे लकारके स्थानमें विहित थास् प्रत्ययके स्थानमें से आदेश हो, जैसे-एधसे । एधेथे । एधध्वे । अकारके उत्तर मुण (अ, ए) पर रहते पूर्व परके स्थानमें गुण होता है (१९१) जैसे-एधे । एधावहे । एधामहे ॥

२२३७ इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ।

३ । १ । ३६ ॥

इजादियोंधातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम् स्यात् लिटि । आमो मकारस्य नेच्वम्, आस्का-सोरामविधानाज्ज्ञापकात् ॥

२२३७-लिट् प्रत्यय पर रहते ऋच्छ धातुभिन्न अन्य गुरु-संज्ञकयुक्त अजादि धातुओंके उत्तर आम् प्रत्यय हो । आस् और कास् धातुके उत्तर आम् विधानके कारण आम्के मकारकी इत्संज्ञा न हो ॥

२२३८ आमः । २ । ४ । ८१ ॥

आमः परस्य लुक् स्यात् ॥

२२३८-आम् पर लिट्के लकारका लोप हो ॥

२२३९ कृञ्धातुप्रयुज्यते लिटि । ३ । १ । ४० ॥

आमन्ताल्लिङ्गपराः कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । आमप्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्येति सूत्रे कृञ्ग्रहण-सामर्थ्यादनुप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन कृभ्वस्तियोग इत्यतः कृञो द्वितीयेति जकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् कृभ्वस्तिलाभः । तेषां क्रिया-सामान्यवाचित्वादांम्प्रकृतीनां विशेषवाचि-त्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः । सम्पदिस्तु प्रत्याहारे-ऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वान्न प्रयुज्यते । कृञस्तु क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते ॥

२२३९-अतीत (बीतेहुए) कालमें आमन्त धातुके उत्तर लिट्परक कृ, भू, अस् धातु अनुप्रयुक्त हैं ।

“आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य २२४०” इस सूत्रमें कृ धातुके ग्रहणकी सामर्थ्यके कारण तद्विन्न धातुका भी अनुप्रयोग होसकता है, इस कारण “कृभ्वस्तियोगो २११७” इस सूत्रके ‘कृ’ तथा “कृञो द्वितीयो २१२९” इस सूत्रोक्त जकारसे प्रत्याहाराश्रयके कारण कृ, भू और अस् धातुका लाभ होता है, उनके सामान्यक्रियावाचित्व और आम् प्रकृतिके विशेषवाचित्वके कारण उन दोनों अर्थोंका अभेदान्वय होता है । संपूर्वक पद धातु प्रत्याहारमध्यमें अन्तर्भूत होनेपर भी अनन्वितार्थके कारण प्रयुक्त नहीं होगा ।

कृञ् धातुका क्रियाफल परगामी होनेपर परस्मैपदकी प्राप्ति होनेपर- ॥

२२४० आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोग-स्य । १ । ३ । ६३ ॥

आम् प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमाना-त्कृञोऽप्यात्मनेपदं स्यात् । इह पूर्ववदित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन संबध्यते । पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति । तेन कर्तृगोपि फले इन्दां च-कारेत्यादौ न तद्ध ॥

२२४०-जिन धातुओंके उत्तर आम्प्रत्यय हो, उनके साथ तुल्य अनुप्रयुक्त कृञ् धातुके उत्तर भी आत्मनेपद हो । इस स्थलमें “पूर्ववत्” इस पदकी अनुवृत्ति होकर वाक्यभेदानु-सार संबन्ध होता है इस कारण पूर्ववत् ही आत्मनेपद हो, उसके विपरीत अर्थात् आम् प्रकृतिके परस्मैपदी होनेपर अनु-प्रयुक्तसे आत्मनेपद न हो, इस कारण फल कर्तृगत होनेपर भी ‘इन्दाञ्चकार’-इत्यादि स्थलमें तद्ध न होगा ॥

२२४१ लिटस्तझयोरेशिरेच्चा । ३ । ४ । ८१ ॥

लिङादेशयोस्तझयोरेश् इरेच् एतौ स्तः । एकारोच्चारणं ज्ञापकं तडादेशानां टरेत्वं नेति । तेन डारौरसां न । कृ ए इति स्थिते ॥

२२४१-लिट्के स्थानमें आदिष्ट जो ‘त’ और ‘झ’ उनके स्थानमें एश् और इरेच् आदेश हों, एकारका उच्चारण ज्ञापक मात्र अर्थात् इस स्थानमें एकार उच्चारण करनेसे यह जाना जाता है कि, तङ्के स्थानमें आदिष्ट की टिके स्थानमें एकार नहीं हो इससे डा, रौ, रसकी टिके स्थानमें एत्व नहीं हुआ । ‘कृ+ए’ ऐसा होनेपर ॥

२२४२ असंयोगाल्लिङ्गित । १ । २ । ५ ॥

असंयोगात्परोऽपिलिङ्गितस्यात् किति चेति-निषेधात्सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणो न । द्वित्वात्परत्वाच्चाणि प्राप्ते ॥

२२४२-असंयोगके अर्थात् असंयुक्त धातुके परे स्थित जो अपित् लिट् उसकी किस्संज्ञा हो । “किति च २२१७” इस

सूत्रसे गुणनिषेधके कारण "सर्वधातुकार्धधातुकयोः २१६८" इस सूत्रसे गुण नहीं होगा द्वित्वसे परत्वके कारण यणकी प्राप्ति होनेपर ॥

२२४३ द्विवचनेऽचि । १ । १ । ५९ ॥

द्वित्वनिमित्तेऽचि परे अच आदेशो न स्याद् द्विवे कर्तव्ये ॥

२२४३-द्वित्वनिमित्तीभूत अच् परे रहते यदि द्वित्व कर्तव्य हो तो धातुसम्बन्धी अच्के स्थानमें आदेश न हो, अर्थात् द्वित्व करनेपर आदेश हो, द्वित्व न होनेपर आदेश नहीं हो ॥

२२४४ उरत् । ७ । ४ । ६६ ॥

अभ्यासऋवर्णस्य अत्स्यात्प्रत्यये परे ।
रपरत्वम् ॥ हलादिः शेषः । प्रत्यये किमावब्रश्च ॥

२२४४-प्रत्यय परे रहते अभ्याससंबन्धी ऋवर्णके स्थानमें अत् अर्थात् अकार हो "उरण्परः" इससे रपरत्व (अर्) होगा "हलादिः शेषः २१७९" इस सूत्रसे अन्तस्थित हल् अर्थात् रकारका लोप होगा ।

प्रत्यय परे न रहते वब्रश्च इस स्थलमें लिट् परे संप्रसारण करनेपर "अचः परदिमन्" इस सूत्रसे स्थानिवद्भावाके कारण "न सम्प्रसा०" इस सूत्रसे संप्रसारणका निषेध होता है, 'प्रत्यये' न कहनेपर परनिमित्तक आदेश न होनेसे "अचः पर०" से स्थानिवद्भावाकी प्राप्ति न होनेके कारण "न सम्प्रसा०" इसकी प्राप्ति न होनेपर संप्रसारण करके 'उव्रश्च' ऐसा होजाता ॥

२२४५ कुडोश्चुः । ७ । ४ । ६२ ॥

अभ्यासऋवर्णहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् ।
एधाञ्चक्रे । एधाञ्चक्राते । एधाञ्चकिरे ॥

२२४५-अभ्याससंबन्धी कवर्ग और हकारके स्थानमें चवर्ग आदेश हो, जैसे-एधाञ्चक्रे । एधाञ्चक्राते । एधाञ्चकिरे ॥

२२४६ एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ।

७ । २ । १० ॥

उपदेशे यो धातुरेकाच् अनुदात्तश्च ततः परस्य बलादिरार्धधातुकस्येदं न स्यात् । उपदेशे इत्युभयान्वयि । एकाच इति किम् । यङ्-कुम्ब्यावृत्तिर्यथा स्यात् । स्मरन्ति हि-

द्विपां शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।

यत्रैकाग्रग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्कुकि । इति ।

एतच्चेहैकाग्रग्रहणेन ज्ञाप्यते । अच इत्येवै-
कत्वविवक्षया तद्वतोग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहण-
सामर्थ्यादनैकाचकोपदेशो व्यावर्त्यते । तेन
वधेर्हन्त्युपदेशे एकाचोऽपि न निषेधः । आदे-
शोपदेशनैकाचत्वात् । अनुदात्ताधातुपदमेव
संग्रहीष्यन्ते । एधाञ्चक्रे । एधाञ्चक्राथे ॥

२२४६-उपदेश अवस्थामें जो धातु एकअच् युक्त और अनुदात्त उसके परे स्थित बलादि आर्धधातुकको इट् आगमन हो । 'उपदेशे' यह पद उभयान्वयी अर्थात् एकाच् धातु और अनुदात्त धातु इन दोनोंके साथ ही उसका अन्वय होता है ।

एकाच् ग्रहण करनेसे यङ्कुम्बमें इस सूत्रकी प्रवृत्ति न होगी क्योंकि, आचार्य ऐसा कहते हैं कि, द्वित्वसे निर्दिष्ट जो कार्य, शप्से निर्दिष्ट जो कार्य, अनुबन्धसे निर्दिष्ट जो कार्य, गण-
से निर्दिष्ट जो कार्य और जिस सूत्रमें एकाच् ग्रहण किया है उस एकाच्से निर्दिष्ट जो कार्य यह पांच प्रकारके कार्य यङ्-
कुम्बविषयमें नहीं होंगे । इस सूत्रमें एकाच् ग्रहणसे कारिकासे जो अभिहित हुआ है सो जाना जाता है यद्यपि 'अचः' ऐसी एकत्व विवक्षाके कारण और अच्विशिष्टके ग्रहणके कारण एकाच् विशिष्ट धातुका लाभ होता तथापि एक पदका ग्रहण क्यों किया ? इस आशङ्काका निराकरण करते हैं कि, जहां हन् धातुके स्थानमें 'वध' आदेश होगा, उस स्थानमें आदेश उपदेशमें अनेकाचत्वके कारण अनादेश अवस्थामें हन् धातु एकाच् होनेपर भी उसके उत्तर इट् निषेध नहीं होगा, एधा-
ञ्चक्रे । एधाञ्चक्राथे । अनुदात्त धातु आगे कहे जायेंगे ॥

**२२४७ इणः पीध्वलुङ्लिटां धो-
ऽङ्गात् । ८ । ३ । ७८ ।**

इणन्तादङ्गात्परेषां पीध्वलुङ्लिटां धस्य मूर्ध-
न्यः स्यात् । एधाञ्चकृद्वे । एधाञ्चक्रे । एधाञ्चकृवहे ।
एधाञ्चकृमहे । एधाञ्चकृमूव । अनुप्रयोगसामर्थ्या-
दस्तेर्भूभावो न । अन्यथा हि कस् चानुप्रयुज्यत
इति कृन्वति वा ब्रूयात् ॥

२२४७-इण् भागान्त अङ्गके परे जो पीध्वम् प्रत्ययका धकार और लुट् लिट् संबन्धी जो धकार उसके स्थानमें मूर्धन्य वर्ण अर्थात् ढकार हो, जैसे-एधाञ्चकृद्वे । एधाञ्चक्रे । एधाञ्चकृवहे । एधाञ्चकृमहे । एधाञ्चकृमूव ।

अनुप्रयोग होनेके कारण अस् धातुके स्थानमें भू आदेश नहीं होगा नहीं तो "कस् चानुप्रयुज्यते" ऐसे सूत्र करनेसे ही निर्वाह होनेसे भू धातुका ग्रहण व्यर्थ होजाता, अथवा "कृम् चानुप्रयुज्यते" ऐसा करनेपर भी निर्वाह होनेसे अस् धातुका पृथक् ग्रहण व्यर्थ होजाता ॥

२२४८ अत आदेः । ७ । ४ । ७० ॥

अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपा
पवादः । एधामास । एधामासतुरित्यादि ॥
एधिता । एधितारौ । एधितारः । एधितासे ।
एधितासाथे ॥

२२४८-अभ्यासके आदिमें स्थित अकारको दीर्घ हो, यह सूत्र पररूपका विशेषक है, जैसे-एधामास । एधामासतु-
इत्यादि । एधिता । एधितारौ । एधितारः । एधितासे । एधि-
तासाथे ॥

२२४९ धि च । ८ । २ । २५ ॥

धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे ॥

२२४९-धकारादि प्रत्यय परे रहते सकारका लोप हो, जैसे-एधिताध्वे ॥

२२५० ह एति । ७ । ४ । ५२ ॥

तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे । एधितास्वहे । एधितास्महे । एधिष्यते । एधिष्येते । एधिष्यन्ते । एधिष्यसे । एधिष्येथे । एधिष्यध्वे । एधिष्ये । एधिष्यावहे । एधिष्यामहे ॥

२२५०-विभक्तिका एकार परे रहते तास् प्रत्ययके सकार और अस् धातुके सकारके स्थानमें हकार हो, जैसे-एधिताहे । एधितास्वहे । एधितास्महे । एधिष्यते । एधिष्येते । एधिष्यन्ते । एधिष्यसे । एधिष्येथे । एधिष्यध्वे । एधिष्ये । एधिष्यावहे । एधिष्यामहे ॥

२२५१ आमेतः । ३ । ४ । ९० ॥

लोट एकारस्याम् स्याम् । एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् ॥

२२५१-लोटके एकारके स्थानमें आम् आदेश हो, जैसे-एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् ॥

२२५२ सवाभ्यां वामौ । ३ । ४ । ९१ ॥

सवाभ्यां परस्य लोटितः क्रमाद् अम् एतौ स्तः । एधस्व । एधेथाम् । एधध्वम् ॥

२२५२-तकारके परे स्थित लोटके एकारके स्थानमें व और नकारके परे स्थित लोटके एकारके स्थानमें अम् आदेश हो, जैसे-एधस्व । एधेथाम् । एधध्वम् ॥

२२५३ एत ऐ । ३ । ४ । ९३ ॥

लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात् । आमोऽपवादः । एधै । एधावहै । एधामहै ॥

२२५३-लोटके उत्तम पुरुषके एकारके स्थानमें एकार आदेश हो, यह ऐ आदेश आम् आदेशका अपवाद है, जैसे-एधै । एधावहै । एधामहै ॥

२२५४ आडजादीनाम् । ६ । ४ । ७२ ॥

अजादीनामाट् स्यात् लुङादिषु । अटोऽपवादः । आटश्च । एधत । एधेताम् । एधन्त । एधथाः । एधेथाम् । एधध्वम् । एधे । एधावहि । एधामहि ॥

२२५४-लङ्, लुङ्, और लृङ् यह तीन लकार परे रहते अच् आदिमें है जिनके ऐसे जो धातु उनको आट् आगम हो, यह आट् अट् आगमका निषेधक है, “आटश्च २६९” इस सूत्रसे आकार तथा एकारके स्थानमें वृद्धि होगी, जैसे-एधत । एधेताम् । एधन्त । एधथाः । एधेथाम् । एधध्वम् । एधे । एधावहि । एधामहि ॥

२२५५ लिङः सीयुट् । ३ । ४ । १०२ ॥

लिङात्मनेपदस्य सीयुडागमः स्यात् । सलोपः । एधेत । एधेयाताम् ॥

२२५५-आत्मनेपदसंज्ञक लिङ्को सीयुट् आगम हो, सीयुट्के सकारका लोप् होकर ईयुट् रहा, जैसे-एधेत । एधेयाताम् ॥

२२५६ झस्य रन् । ३ । ४ । १०५ ॥

लिङो झस्य रन् स्वात् । एधेरन् । एधेथाः । एधेयाथाम् । एधेध्वम् ॥

२२५६-लिङ्के झके स्थानमें रन् आदेश हो, जैसे-एधेरन् । एधेथाः । एधेयाथाम् । एधेध्वम् ॥

२२५७ इटोऽत् । ३ । ४ । १०६ ॥

लिङादेशस्येटोऽस्यात् । एधेय । एधेवहि । एधेमहि । आशीर्लिङि आर्धधातुकत्वात् लिङः सलोपो न । सीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात्त्वम् । एधिषीष्ट । एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्थाम् । एधिषीध्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि ॥ एधिष्ट । एधिषाताम् ॥

२२५७-लिङ्के स्थानमें आदिष्ट जो इट् उसके स्थानमें अत् हो, जैसे-एधेय । एधेवहि । एधेमहि । आशीर्लिङ्गमें आर्धधातुकके कारण धातुके उत्तर सकारका लोप नहीं होगा, सीयुट् और सुट्के प्रत्ययावयवत्वके कारण सकारको वत्त्व होगा, जैसे-एधिषीष्ट । एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्थाम् । एधिषीध्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि ॥ एधिष्ट । एधिषाताम् ॥

२२५८ आत्मनेपदेष्वनतः । ७ । १ । ५ ॥

अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्य अत् इत्यादेशः स्यात् । एधिषत । एधिष्ठाः । एधिषाथाम् । इणः षीध्वंलुङ्लिट् धोऽङ्गात् । एधिढम् । इङ्गिण एव इणिह गृह्यते इति मते तु । एधिध्वम् । दृढयोर्वस्य मस्य च द्वित्वविकल्पात्षोडशरूपाणि । एधिषि । एधिष्वहि । एधिष्महि । एधिष्यत । एधिष्येताम् । एधिष्यन्त । एधिष्यथाः । एधिष्येथाम् । एधिष्यध्वम् । एधिष्ये । एधिष्यावहि । एधिष्यामहि । उदात्तत्वाद्भादोरदप्रसङ्गादनुदात्ताः संगृह्यन्ते ॥

२२५८-आत्मनेपदमें अकारभिन्न स्वर वर्णके परे स्थित ‘झ’ के स्थानमें अत् आदेश हो । जैसे-एधिषत । एधिष्ठाः । एधिषाथाम् । “इणः षीध्वंलुङ्लिट् धोऽङ्गात् २२४७” इस सूत्रसे षकारके स्थानमें ढकार होगा, जैसे-एधिढम् । इस स्थल (२२४७) में इङ्गिणही इणका ग्रहण है, ऐसा जिनका मत है, उनके मतमें इस स्थानमें ढत्व नहीं होगा, जैसे-एधिध्वम् । ढ, ध, व और सकारके द्वित्व विषयमें

विकल्पके कारण सोलह(१६)रूप होंगे । ऐधिपि । ऐधिष्वहि । ऐधिष्महि ।

ऐधिष्यत । ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः । ऐधिष्वेयाम् । ऐधिष्वध्वम् । ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि । ऐधिष्यामहि । उदात्तत्वेके कारण वलादि आर्द्धधातुकको इट्का आगम हुआ ॥

ऊहदन्तैर्यौति-रु-क्षु-

शी-स्तु-नु-क्षु-श्चि-डीङ्-श्रिभिः ।

वृङ्-वृञ्भ्यां च विनैकाचो-

ऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥ १ ॥

शक्ल-पञ्च-मुञ्च-रिञ्च-वञ्च-विञ्च-

सिञ्च-प्रच्छि-त्यञ्-निजिर्-भञ्जः ।

भञ्ज-भुञ्ज-भ्रमञ्ज-ममञ्जि-यञ्-युञ्-

रुञ्-रञ्ज-विजिर्-स्वञ्जि-सञ्ज-सृजः ॥ २ ॥

अद्-क्षुद्-खिद्-छिद्-तुदि-नुदः

पद्य-भिद्-विद्यति-विनद् ।

शद्-सदी स्विद्यतिः स्कन्दि-

हदी कुध् क्षुधि-बुध्यती ॥ ३ ॥

बन्धि-रुधि-रुधी राधि-

व्यध्-शुधः साधि-सिध्यती ।

मन्य-ह-त्राप्-क्षिप्-क्षुपि-तप्-

तिप्-स्तृप्यति-हृप्यती ॥ ४ ॥

लिप्-लुप्-वप्-शप्-स्वप्-सृपि यभ्-

रभ्-लभ्-गम्-नम्-यमो रभिः ।

कुशि-दीशि-दिशी दृग्-मृग्-

रिञ्-रुञ्-लिञ्-विञ्-स्पृशः कृषिः ॥ ५ ॥

त्विष्-तुष्-द्विष्-दुष्-पुष्य-पिष्-विष्-

शिष्-शुष्-श्लिष्यतयो घसिः ।

वसति-दह-दिहि-दुहो

नह-मिह-रुह-लिह वहिस्तथा ॥ ६ ॥

अनुदात्ता हलन्तेषु

धातवो द्यधिकं शतम् ॥

तुदादौ मतभेदेन

स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥ ७ ॥

तृप्-दृपी तौ वारयितुं

इयना निर्देश आहतः ॥

किञ् ।

स्विच-पद्यौ सिध्य-बुध्यौ

मन्य-पुष्य-श्लिषः इयना ॥ ८ ॥

वसिः शपा लुका यौति-

निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ।

निजिर् विजिर् शक्ल इति

सानुबन्धा अमी तथा ॥ ९ ॥

विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादे-

रिष्टो भाष्येपि दृश्यते ।

व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं

नेह पेटुरिति स्थितम् ॥ १० ॥

रञ्जि-ममञ्जी अदि-पदी

तुद् क्षुध् शुषि-पुषी शिषिः ।

भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता

व्याघ्रभूत्यादिसंमतेः ॥ ११ ॥ २ ॥

प्रसङ्गसे अनुदात्त धातु संगृहीत होते हैं, जैसे-ऊकारान्त और ऋकारान्त भिन्न जो धातु, यु, रु, क्षु, शी, स्तु, नु, क्षु, श्वि, डीङ् और श्रि भिन्न जो धातु तथा वृङ् और वृञ् धातु भिन्न अजन्तके मध्यमें स्वरयुक्त सम्पूर्ण धातु अनुदात्त हैं । हलन्त धातुके मध्यमें निम्न लिखित शक्लआदिसे लेकर वह धातु तक एकसौ दो (१०२) धातु अनुदात्त हैं जैसे-

ककारान्त-१ । शक्ल (शक्) समर्थ होना ।

चकारान्त-६ । पच्-रांभना । मुच्-छोडना । रिञ्-रेच-दस्त कराना । वच्-बोलना । विञ्-बलग करना । सिञ्-छिडकना वा सींचना ।

ठकारान्त-१ । प्रच्छ-पूछना ।

जकारान्त-१५ । त्यञ्-त्यागना । निञ्-शुद्ध करना । भञ्-सेवा करना । भञ्ज-तोडना । भुञ्-भोगकरना । भ्रञ्-भ्रूना । मञ्ज-ह्वना । यञ्-यज्ञकरना । युञ्-जोडना । रुञ्-रोगी होना । रञ्ज-रंगना । विजिर्-अलग करना । स्वञ्ज-गले लगना । सञ्ज-मिलना । सृञ्-त्याग करना ।

दकारान्त-१६ । अद्-खाना । क्षुद्-कटना । खिद्-दुःखी होना । छिद्-काटना । तुद्-तुःख देना । नुद्-प्रेरणा करना । पद्य (दिवादि गणका) पद्-जानना । मिद्-तोडना । विद्य (दिवादि) विदहोना । विनद्-(बधादि गण) विद-विचारना । शद्-सुरक्षाना-व नष्ट होना । सद्-जाना । स्विद्य (दिवादि गणका) स्विद्-परीजना । स्कन्द्-जाना, सूखना, सुखाना । हद्-मल त्यागना ।

धकारान्त-११ । कुध्-क्रोध करना । क्षुध्-मुखाना । बुध्य (दिवादिगणका) बुध्-जानना । बन्ध-बांधना । युध्-लडना । रुध्-रूंधना धेरना । राध्-सिद्ध करना । व्यध्-ताडन करना वा वेधना । शुध्-स्वच्छ होना । साध्-सिद्ध करना । सिध्य (दिवादि गणका) सिध्-पूरा होना ।

नकारान्त-२ । मन्य (दिवादिका) मन्-मानना । हन्-नारना ।

पकारान्त-१३ । आप्-प्राप्त करना वा व्याप्त होना । क्षिप्-फेंकना, छिप्-छूना । तप्-तपना, तिप्-चूना । तृप्य (दिवादि) तृप्-परितुष्ट होना वा तुष्ट करना । हृप्य (दिवादि) हृप्-अभिमानी होना । लिप्-लीपना । लुप्-काटना । वप्-बोना । शप्-शाप देना, शपथकरना । स्वप्-सोना । सृप्-रंगना ।

भकारान्त-३ । यम्-मैथुन करना । रभ्-क्षीघ्रता करना । लभ्-प्राप्त करना ।

मकारान्त-४। गम्-जाना । नम्-नमस्कार करना । यम्-निवृत्त होना । रम्-क्रीडा करना ।

शकारान्त-१०। कृश्-ऊँचे स्वरसे रोना। दृश्-डसना वा काटना। दिश्-दान करना । दृश्-देखना । मृश्-स्पर्श करना वा बोध करना । रिश्-रुश्-हिंसा करना । लिश्-घटना । विश्-प्रवेश करना । स्पृश्-छूना ।

षकारान्त-११। कृप्-आकर्षण करना । त्विप्-चमकना। तुप्-तृप्त होना । द्विप्-द्वेष करना । दुप्-द्विगटना । पुष् (दिवादि) पुप्-पुष्ट करना । पिप्-पीसना । विप्-व्याप्त होना । शिप्-अवशिष्ट करना । शुप्-सुखाना । णिप्-आलिङ्गन करना ।

सकारान्त-२। वस्-खाना । वस्-वास करना ।

हकारान्त-८। दृह्-जलाना । दिह्-लीपना । दुह्-दुहना । नह्-बांधना । मिह्-सींचना । रुह्-जमना । लिह्-चाटना । वह्-लेजाना ।

मतभेदसे तुदादि गणके तथा चुरादि गणके मध्यमें पठित जो तृप् और दृप् इन दो धातुओंके अनुदात्तत्व वारणके निमित्त उनके उत्तर इयन् निर्देश किया, जैसे-तृप्यति । दृप्यति । इस कारण दिवादिगणीय तृप् और दृप् धातु ही अनुदात्त होंगे, उनसे भिन्न गणके नहीं होंगे ।

और भी दिखतेहैं, जैसे-स्विद्-पद्-सिध्, बुध्, मन्, पुप्, श्लिप्-धातुओंके अन्यगणीय निवारणके निमित्त इनके उत्तर इयन् निर्देश कियाहै, अर्थात् दिवादि गणके जो धातु वही अनुदात्त होंगे, उनसे भिन्न धातु अनुदात्त नहीं होंगे ।

वस् धातु और यु धातुके अन्यगण निवृत्तिके निमित्त शप्लक्के द्वारा निर्देश कियाहै अर्थात् अदादि गणीय वस् और यु धातु ही अनुदात्त और इससे भिन्न गणके उदात्त होंगे ।

सानुबंध निजिर्, विजिर् और शक्लृ यह तीन धातु अनुदात्त और विद् धातु भी अनुदात्त यह चान्द्र है, दौर्गादिके इष्ट है, भाष्यमें भी देखा जाताहै, किन्तु व्याघ्रभूतिआदि आचार्योंके मतमें विद् धातु अनुदात्त नहीं है ।

रञ्ज्, मस्ज्, अद्, पद्, तुद्, क्षुप्, शृप्, पुप्, शिप् यह नौ धातु व्याघ्रभूत्यादि आचार्योंके मतमें अनुदात्त कहे गए हैं, परन्तु भाष्यमें अनुदात्तत्वेन परिगणित नहीं हैं ।

स्पर्ध संघर्षे। संघर्षः पराभिभवच्छा। धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः । स्पर्धते ॥

स्पर्द्ध धातु संघर्ष अर्थात् पराभिभवकी इच्छामें जानना, धात्वर्थद्वारा उपसंग्रहके कारण स्पर्द्ध धातु अकर्मक है । स्पर्धते ॥

२२५९ शर्पूर्वाः खयः । ७ । ४ । ६१ ॥

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते । हलादिः शेषः इत्यस्यापवादः । पस्पर्धे । स्पर्धिता । स्पर्धिष्यते । स्पर्धताम् । अस्पर्धत । स्पर्धत । स्पर्धिषीष्ट । अस्पर्धिष्ट । अस्पर्धिष्यत ॥ ३ ॥

गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । गाधते । जगाधे ॥ ४ ॥ बाधृ लोडने । लोडनं प्रतिधातः । बाधते ॥ ५ ॥ नाधृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीः-षु ॥ आशिषि नाथ इति वाच्यम् ॥ * ॥ अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् । नाथते । अन्यत्र नाथति ॥ ६ ॥ नाधते ॥ ७ ॥ दध धारणे । दधते ॥

२२५९-अभ्याससंबन्धी शर्पूर्वक 'खर्' प्रत्याहार ही शेष रहै, अन्यका लोप हो । यह सूत्र 'इलादिः शेषः २१७९' इस सूत्रका अपवाद है । पस्पर्द्धे । स्पर्द्धिता । स्पर्द्धिष्यते । स्पर्द्धताम् । अस्पर्द्धत । स्पर्द्धत । स्पर्द्धिषीष्ट । अस्पर्द्धिष्ट । अस्पर्द्धिष्यत ॥ गाधृ-प्रतिष्ठा, लाभेच्छा और ग्रंथनमें जानना, जैसे-गाधते । जगाधे । बाधृ धातु आलोडन अर्थात् प्रतीधातमें जानना, जैसे-बाधते । नाधृ और नाधृ धातु याचना, उपताप, ऐश्वर्य, और आशीर्षीदमें जानना । इन दो धातुओंके ऋकारकी इत्संज्ञा हुई ।

आशीरर्थमें ही नाथ धातु आत्मनेपदी हो * जैसे-नाथते । अन्यार्थमें नाथति । नाधते ॥

दध धातु धारणमें जानना, जैसे-दधते ॥

२२६० अत एकहल्मध्येऽनादेशादे-लिटि । ६ । ४ । १२० ॥

लिणिनिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्थस्याकारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि ॥

२२६०-कित् लिट् परे रहते लिट् निमित्तक आदेशादि न हो, ऐसा जो अङ्ग तदवयव असंयुक्त एक हल्के मध्यमें स्थित अकारके स्थानमें एकार हो और अभ्यासका लोप हो ॥

२२६१ थलि च सेटि । ६ । ४ । १२१ ॥

प्रागुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाश्रीयते । शसिदयोः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिजश्चरां तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपो स्त एव । देधे । देधाते । देधिरे । अतः किम् । दिदिवतुः । तपरः किम् । ररासे । एकेत्यादि किम् । तत्सरतुः । अनादेशादेः किम् । चकणतुः । लिट् आदेशविशेषणादिह स्यादेव । नेमिथ । सेहे ॥ ८ ॥ स्कुदि आप्रवणे । आप्रवणमुत्प्लवनमुद्धरणं च ॥

२२६१-हट्के साथ वर्तमान थल् परे रहते तन्निमित्तक(सेट् थल्निमित्तक) आदेशादि न हो ऐसा जो अङ्ग तदवयव असंयुक्त एक हल्के मध्यमें स्थित अकारके स्थानमें एकार हो और अभ्यासका लोप हो । इस स्थलमें आदेश पदसे वैरूप्यसंपादक आदेशका ग्रहण है इस कारण "न शसददवादि गुणानाम्" यह प्रतिषेध भी सार्थक हुआ, उससे यह फल हुआ

कि, प्रकृति जस् और प्रकृति चर्का आदेश होनेपर भी एत्व और अभ्यासका लोप होगा । देधे । देधाते । देध्वे ।

अकारके स्थानमें एकार हो, यह बात कहनेसे 'दिदि-जतुः' इस स्थानमें एकार नहीं हुआ ।

'अत्' इसमें तपरकरणके कारण 'ररासे' इस स्थानमें एत्व नहीं हुआ ।

'एकहल्मध्यस्थ' कहनेसे 'तत्सरतुः' इस स्थानमें एत्व नहीं हुआ ।

लिट्निमित्त आदेशादि होनेपर 'चकणतुः' इस स्थानमें एत्व नहीं हुआ ।

लिट्के आदेश विशेषण होनेके कारण इस स्थानमें एत्व हुआ, जैसे- 'नेमिथ', 'सेहे' इस स्थानमें लिट्निमित्त आदेश नहीं है, इस कारण एत्व हुआ ॥

स्कुदि धातुके एकारकी इत्संज्ञा हुई, स्कुदि धातुका आप्र-
वण अर्थात् उत्प्लवन और उद्धरण अर्थ जानना ॥

२२६२ इदितो नुम् धातोः । ७। १। ५८ ॥

स्कुन्दते । चुस्कुन्दे ॥ ९ ॥ श्विदि श्रैत्ये ।
अकर्मकः । श्विन्दते । शिश्विन्दे ॥ १० ॥ वदि
अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते । ववन्दे ॥ ११ ॥
भदि कल्याणे सुखे च । भन्दते । बभन्दे ॥ १२ ॥
मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । मन्दते ।
ममन्दे ॥ १३ ॥ स्पदि किञ्चिच्चलने । स्पन्दते ।
पस्पन्दे ॥ १४ ॥ क्लिदि परिदेवने । शोके इत्य-
र्थः । सकर्मकः । क्लिन्दते चैत्रम् ॥ चिक्लिन्दे ॥ १५ ॥
मुद हर्षे । मोदते ॥ १६ ॥ दद दाने । ददते ॥

२२६२-इकारइत्संज्ञक धातुको नुम् हो । स्कुदि-स्कुन्द-
ते । चुस्कुन्दे ॥ दिदि धातुसे श्रैत्य जानना, यह अकर्मक
है, जैसे-श्विन्दते । शिश्विन्दे ॥ वदि धातु अभिवादन और
स्तुतिमें जानना, जैसे-वन्दते । ववन्दे ॥ भदि धातु कल्याण
और सुखमें जानना, जैसे-भन्दते । बभन्दे ॥ मदि धातु
स्तुति, मोद, मद, स्वप्न, कान्ति और गतिमें जानना, जैसे-
मन्दते । ममन्दे ॥ स्पदि धातु ईषत् चलनमें जानना, जैसे-
स्पन्दते । पस्पन्दे । क्लिदि धातु परिदेवन अर्थात् शोकमें
जानना, यह सकर्मक है, जैसे-क्लिन्दते चैत्रम् । चिक्लिन्दे ॥
मुद धातु हर्षमें जानना, जैसे-मोदते ॥ दद धातु दानार्थक
है, जैसे-ददते ॥

२२६३ न शसददवादिगुणानाम् । ६।

४। १२६ ॥

शसददर्वकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य
च योऽकारस्तस्य एत्वाभ्यासलोपो न । दददे ।
दददाते । ददद्विरे ॥ १७ ॥ ष्वद स्वर्द आस्वा-
दने । अयमनुभवे सकर्मकः । रुचावकर्मकः ॥

२२६३-शस् धातु, दद् धातु और वकारादि धातुओंके
गुण शब्दसे भावित जो अकार उसके स्थानमें एकार और
अभ्यासका लोप न हो, जैसे-दददे । दददाते । ददद्विरे । ष्वद

और स्वर्द धातु आस्वादन करनेमें जानना, यह अनुभवार्थमें
सकर्मक और रुचि अर्थमें अकर्मक हैं ॥

२२६४ धात्वादेः षः सः । ६। १। ६४ ॥

धातोरादेः षस्य सः स्यात् । सात्पदाद्यो-
रितिषत्वनिषेधः । अनुस्वदते । सस्वदे ॥ १८ ॥
स्वर्दते । सस्वर्दे ॥ १९ ॥ उर्द माने क्रीडायां च ॥

२२६४-धातुके आदिमें स्थित षकारके स्थानमें स हो ।
"सात् पदाद्योः २१२३" इस सूत्रसे षत्वका निषेध हुआ,
जैसे-अनुस्वदते । सस्वदे । स्वर्दते । सस्वर्दे ॥ उर्द धातु
मानार्थक और क्रीडावाचक है ॥

२२६५ उपधायां च । ८। २। ७८ ॥

धातोरुपधाभूतयोरेफवकारयोर्हल्परयोः परत
इको दीर्घः स्यात् । ऊर्दते । ऊर्दीचक्रे ॥ २० ॥
कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेवाकूर्दतेचुकूर्दे ॥ २१ ॥
गूर्दते ॥ २२ ॥ गूर्दते ॥ २३ ॥ गोदते ।
जुगुदे ॥ २४ ॥ षूद क्षरणे । सूदते । सुषूदे ॥

सेक्-सृप्-सृ-स्तृ-सृज्-स्तृ-स्त्या

न्ये दन्त्याजन्तसादयः ।

एकाचः षोपदेशाः ष्वष्क्-

स्विद्-स्वद्-स्वञ्ज-स्वप्-स्मिङ् ॥

दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्तोष्ठजोपि ।

ष्वष्कादीनां पृथग्रहणाज्ज्ञापकात् ॥ २५ ॥

हाद अव्यक्ते शब्दे । हादते । जहादे ॥ २६ ॥

हादी सुखे च । चादव्यक्ते शब्दे । हादते ॥ २७ ॥

स्वाद आस्वादने । स्वादते ॥ २८ ॥ पर्द

कुस्मिते शब्दे । गुदरवे इत्यर्थः । पर्दते ॥ २९ ॥

यती प्रयत्ने । यतते । येते ॥ ३० ॥ युतृ

जुतृ भासने । योतते । युयुते ॥ ३१ ॥ जोतते ।

जुजुते ॥ ३२ ॥ विथृ वेथृ याचने । विविथे ॥ ३३ ॥

विंवथे ॥ ३४ ॥ अथि शैथिल्ये । श्रन्थते ॥ ३५ ॥

मथि कौटिल्ये । ग्रन्थते ॥ ३६ ॥ कथ्य इलाघायाम् ।

कथ्यते ॥ ३७ ॥ एधादयोऽनुदात्तेतो गताः ॥

अथाष्टात्रिंशत्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः ॥

अत सातत्यगमने । अतति ॥ अत आदेः । आत्त

आततुः । आतुः । लुङि आतिस ई इति स्थिते ॥

२२६५-हल् पर रहते धातुके उपधाभूत रेफ और वकार
पर इको दीर्घ हो, जैसे-ऊर्दते । ऊर्दीचक्रे । कुर्द, खुर्द, गुर्द,
और गुद धातु क्रीडा अर्थमें जानना, जैसे-कूर्दते । चुकूर्दे ।
गूर्दते । गूर्दते । गोदते । जुगुदे ॥ षूद धातु क्षरण अर्थमें
जानना, जैसे-सूदते । सुषूदे ॥

सेक्, सृप्, सृ, स्तृ, सृज्, स्तृ और स्तृ धातुसे अन्य दन्त्य
अजन्त सकारादि एकाच् धातु, ष्वष्क्, स्विद्, स्वद्, स्वञ्ज,
स्वप्, और स्मिङ् धातु यह षोपदेश हैं । दन्त्य धातुसे केवल

इत्य धातु ही जानना, च्वादि धातुके पृथक् ग्रहणके कारण दन्त्योष्ठजका ग्रहण नहीं है ॥

ह्राद धातु अव्यक्त शब्दमें जानना, जैसे-ह्रादते । जहादे ॥ ह्रादी धातु सुख और अव्यक्त शब्द करनेमें जानना, जैसे-ह्रादते ॥ स्वाद धातु आस्वादनमें । पर्द धातु कुत्सित शब्द अर्थात् गुदरवकरनेमें जानना, पर्दते ॥ यति धातु प्रयत्नमें जानना, जैसे-यतते । येते ॥ युत् धातु और जुत् धातु भासनार्थमें जानना, जैसे-योतते । युयुते । जोतते । जुजुते ॥ विधू और वेधू धातुको याचनार्थमें जानना, जैसे-वि-विधे । विवेधे ॥ अथि धातु शैथिल्यमें जानना, जैसे-अ-न्यते ॥ अथि धातु कौटिल्यमें जानना, जैसे-अन्यते ॥ कथ धातु श्लाघामें जानना, जैसे-कथते ॥ एधआदि अनुदात्तेत् ३६ धातु कहे गये ।

अब तवर्गान्त ३८ परस्मैपदी धातु कहतेह । अत धातु निरन्तर गमनमें जानना, जैसे-अतति । “अत आदेः २२४८” इस सूत्रसे अकारको दीर्घ हुआ, जैसे-आत । आततुः । छुम्में आत+ई+स+ई+त् ऐसा होनेपर-॥

२२६६ इट ईटि । ८ । २ । २८ ॥

इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीदि परे ॥ सिजलोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः ॥ * ॥ आतीत् । आतिष्ठाम् । आतिषुः ॥

२२६६-ईट परे रहते इटके परे जो सकार उसका लोप हो ।

सिच् प्रत्ययका लोप एकादेशमें सिद्ध हो ऐसा कहना चाहिये, * जैसे-आतीत् । आतिष्ठाम् । आतिषुः ॥

२२६७ वदव्रजहलन्तस्याचः । ७ । २ । ३ ॥

वदेव्रजहलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात्सिचि परस्मैपदेषु । इति प्राप्ते ॥

२२६७-विच् परे रहते वद धातु, व्रज धातु और हलन्त धातुके अच्को परस्मैपदमें वृद्धि हो । ऐसी प्राप्ति होनेपर-॥

२२६८ नेटि । ७ । २ । ४ ॥

इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात् । मा भवानतीत् । अतिष्ठाम् । अतिषुः ॥ १ ॥ चिती संज्ञाने । चेतति । चिचेत । अचेतीत् । अचेतिष्ठाम् । अचेतिषुः ॥ २ ॥ च्युतिर् आसचने । सेचनमार्दीकरणम् । आङीषदर्थेभिव्याप्तौ च ॥ इर इत्संज्ञा वाच्या ॥ * ॥ च्योतति।चुच्योत ॥

२२६८-इट आदिमें है जिसके ऐसे सिच् प्रत्यय परे रहते वृद्धि न हो, जैसे-मा भवानतीत् । अतिष्ठाम् । अतिषुः । चिती धातु सम्यक् ज्ञानमें है । चेतति । चिचेत । अचेतीत् । अचेतिष्ठाम् । अचेतिषुः । च्युतिर् धातुका अर्थ आसचन अर्थात् आर्दीकरण है, आङ् शब्दसे ईषदर्थ और अभिव्यक्ति जानना ।

इरकी इत्संज्ञा हो ऐसा कहना चाहिये * च्योतति । चुच्योत ॥

२२६९ इरितो वा । ३ । १ । ५७ ॥

इरितो धातोश्चल्लेरङ् वा स्यात्परस्मैपदे परे । अच्युतत्-अच्योतीत् ॥ ३ ॥ इच्युतिर् क्षरणे । इच्योतति । चुइच्योत । अइच्युतत्-अइच्योतीत् । यकाररहितोप्ययम् । श्रोतति ॥ ४ ॥ मन्थ विलोडने । विलोडनं प्रतीधातः । मन्थति । ममन्थ । यासुटः किदाशिषीति कित्वादिनिदितामिति नलोपः । मथ्यात् ॥ ५ ॥ कुथि पुथि लुथि मथि हिंसासंक्लेशनयोः । इदित्वात्रलोपो न । कुन्थ्यात् । मन्थ्यात् ॥ ६ ॥ विध गत्याम् । सेधति । सिषेध । सेधिता । असेधीत् । सात्प-दाद्योरिति निषेधे प्राप्ते ॥

२२६९-इर् इत्संज्ञक धातुके परे स्थित च्लिके स्थानमें विभक्त्य करके अङ् आदेश हो, जैसे-अच्युतत्, अच्योतीत् ॥ इच्युतिर् धातु क्षरण अर्थमें है । इच्योतति । चुइच्योत । अइच्युतत्, अइच्योतीत् । यकार रहित यही इच् धातु है । श्रोतति ॥ मन्थ धातु विलोडन, अर्थात् प्रतीधातार्थमें है । मन्थति । ममन्थ । यासुट् प्रत्ययके “किदाशिषि २२१६” इस सूत्रसे कित्वादिनिदितामिति नलोपः ४१५” इस सूत्रसे नकारका लोप होकर-मथ्यात् ॥ कुथि, पुथि, लुथि, और मथि धातु हिंसा और सम्यक् क्लेशमें है । इदित्वके कारण नकारका लोप न होगा, जैसे-कुन्थ्यात् । मन्थ्यात् ॥ विध धातु गति अर्थमें है । सेधति । सिषेध । सेधिता । असेधीत् । “सात् पदाद्योः २१२३” इस सूत्रसे षत्व निषेध प्राप्त होनेपर-॥

२२७० उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्य-तिस्तौतितस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचस-अस्वञाम् । ८ । ३ । ६५ ॥

उपसर्गस्थानिमित्तादेशां सस्य षः स्यात् ॥

२२७०-उपसर्गस्थानिमित्तके परे स्थित सुनोति, अर्थात् सु धातु, सू धातु, सो धातु, स्तु धातु, स्तुभ, स्था, सेनय, सेध, सिच, सञ्ज और स्वञ्ज धातुके सकारके स्थानमें षकार हो ॥

२२७१ सदिरप्रतेः । ८ । ३ । ६६ ॥

प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्य षः स्यात् ॥

२२७१-प्रतिभिन्न और उपसर्गके उत्तर सद् धातुके सकारके स्थानमें षकार हो ॥

२२७२ स्तन्भेः । ८ । ३ । ६७ ॥

स्तन्भेः सौत्रस्य सस्य षः स्यात् । योग-विभाग उत्तरार्थः । किञ्च, अप्रतेरिति नातुवर्तते । बाहुप्रतिष्ठम्भविबृद्धमन्युः ।

२२७२-स्तन्भ धातुके सकारके स्थानमें षकार हो, भिन्न सूत्रकरण उत्तरार्थ है यहां ‘अप्रतेः’ इस पदकी अनुवृत्ति नहीं होतीहै इसलिये ‘बाहुप्रतिष्ठम्भविबृद्धमन्युः’ इत्यादि स्थलमें प्रतिपूर्वक होनेसे भी षत्व हुआ ॥

२२७३ अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययोः ।
८।३।६८ ॥

अवास्तन्भरेतयोरर्थयोः पत्वं स्यात् ॥

२२७३-आलम्बन, अर्थात् आश्रय और आविदूर्य
अर्थात् सामीप्यार्थमें अवपूर्वक स्तम्भ धातुके सकारको पत्व हो ॥

२२७४ वेश्वस्वनो भोजने ८।३।६९ ॥

व्यवाभ्यां स्वनतेः सस्य षः स्याद्भोजने ॥

२२७४-भोजनार्थमें विपूर्वक और अवपूर्वक स्वन धातुके
सकारको पत्व हो ॥

२२७५ परिनिविभ्यः सेवसितसय-
सिवसहसुटस्तुस्वञ्जाम् ८।३।७० ॥

परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात् ।
निषेधति ॥

२२७५-परिपूर्वक, निपूर्वक और विपूर्वक, सेव, सित,
सय, सिव, सह, सुट, स्तु और स्वञ्ज धातुके सकारको पत्व
हो, जैसे-निषेधति ॥

२२७६ प्राक्सितादङ्गव्यवायेपि । ८।
३।६३ ॥

सेवसितेत्यत्र सितशब्दात्प्राक् ये सुनो-
त्यादयस्तेषामङ्गव्यवायेपि पत्वं स्यात् । न्यपेधत् ।
न्यपेधीत् । न्यपेधिष्यत् ॥

२२७६-"सेवसित २२७५" इस स्थलमें सित शब्दके
पूर्वमें जो सुनोति, अर्थात् सुहत्यादि धातुहैं उनके अङ्ग व्यवधान
रहनेपर भी सकारको पत्व हो, जैसे-न्यपेधत् । न्यपेधीत् ।
न्यपेधिष्यत् ॥

२२७७ स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यास-
स्य । ८।३।६४ ॥

प्राक् सितात् स्थादिष्वभ्यासेन व्यवायेपि
पत्वं स्यात् । एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्या-
दीनाम् । निषिषेध । निषिषिधतुः ॥ १० ॥

२२७७-सित शब्दके पूर्ववर्ति स्था आदि धातुओंके
सकारको अभ्यासे व्यवहित होनेपर भी पत्व हो, इनका ही
अभ्यासके व्यवधानमें पत्व होगा सुनोत्यादि धातुओंको तो
नहीं, जैसे-निषिषेध । निषिषिधतुः ॥

२२७८ सेधतेर्गतौ ८।३।११३ ॥

गत्यर्थस्य सेधतेः पत्वं न स्यात् । गङ्गा विसे-
धति ॥ ११ ॥ विधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं
शासनम् ॥

२२७८-गत्यर्थक सिध धातुके सकारको पत्व न हो, जैसे-
गंगा विसेधति । विधू धातु शास्त्र (शासन) और माङ्गल्य
अर्थमें है ॥

२२७९ स्वरतिसृतिमृयतिधूञ्जितो
वा । ७।२।४४ ॥

स्वरत्यादेरुदितश्च परस्य वलादेरार्धातुक-
स्येद्धा स्यात् ॥

२२७९-स्वरति, अर्थात् सृ धातु, सृ, सृज, धूञ्
और ऊकार इत्संज्ञक धातुओंके परे स्थित वलादि आर्धातुक
को विकल्प करके इट् हो ॥

२२८० झषस्तथोर्धोऽधः ८।२।४० ॥

झषः परयोस्तथोर्धः स्यान्न तु दधातेः ।
जश्त्वम् । सिषेद्ध-सिषेधिय । सेद्धा-सेधिता ।
सेत्स्यति-सेधिष्यति । असेत्सीत् ॥

२२८०-झषके परे स्थित तकार और थकारके स्थानमें
ध आदेश हो, परन्तु घाञ् धातुके न हो, जश्त्व होकर
सिषेद्ध । सिषेधिय । सेद्धा, सेधिता । सेत्स्यति, सेधिष्यति ।
असेत्सीत् ॥

२२८१ झलो झलि । ८।२।२६ ॥

झलः परस्य सस्य लोपः स्यात् झलि । असे-
द्धाम् । असेत्सुः । असेत्सीः । असेद्धम् । असेद्ध ।
असेत्सम् । असेत्स्व । असेत्स्म । पक्षे असेधीत् ।
असेधिष्ठामित्यादि ॥ १२ ॥ खाह भक्षणे ।
ऋकार इत् । खादति । चखाद ॥ १३ ॥ खद-
स्थैर्ये हिंसायां च । चाद्रक्षणे । स्थैर्ये अकर्मकः ।
खदति ॥

२२८१-झल् परे रहते झल्के परे स्थित सकारका लोप
हो, जैसे-असेद्धाम् । असेत्सुः । असेत्सीः । असेद्धम् ।
असेद्ध । असेत्सम् । असेत्स्व । असेत्स्म । पक्षमें-असेधीत् ।
असेधिष्ठाम्, इत्यादि ॥ खाह, धातु भक्षणार्थमें है । ऋका-
रकी इत्संज्ञा हुई, जैसे-खादति । चखाद ॥ खद् धातु हिंसा,
ऐश्वर्य और चकारसे भक्षणार्थमें जानना । स्थैर्यार्थमें अकर्मक
है, खदति ॥

२२८२ अत उपधायाः ७।२।११६ ॥

उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् जिति णिति च
प्रत्यये परे । चखाद ॥

२२८२-जित् और णित् प्रत्यय परे रहते धातुके उपधाभूत
अकारको वृद्धि हो, जैसे-चखाद ॥

२२८३ णलुत्तमो वा । ७।१।१११ ॥

उत्तमो णत्वा णित्स्यात् । चखाद-चखद ॥

२२८३-उत्तमसंज्ञक णल् विकल्प करके णित् हो, जैसे-
चखाद, चखद ॥

२२८४ अतो हलादेर्लघोः ७।२।७१ ॥

हलादेर्लघोरकारस्य इडादौ परस्मैपदे परे
सिचि वृद्धिर्वा स्यात् । अखादीत्-अखदीत् १४ ॥

वद स्थैर्ये । पवर्गीयादिः । वदति । ववाद ।
वेदतुः । वेदिथ । ववाद-ववद । अवादीत्-
अवदीत् ॥ १५ ॥ गद व्यक्तायां वाचि । गदति ॥

२२८४-इडादि सिच् परे रहते परस्मैपदमें हलादि धातुके लघुसंज्ञक अकारको विकल्प करके वृद्धि हो, जैसे-अखादीत्, अखादीत् ॥ वद् धातु स्थैर्य अर्थमें है यह धातु पवर्गीयादि है । वदति । ववाद । वेदतुः । वेदिथ । ववाद, ववद । अवादीत्, अवदीत् । गद् धातु व्यक्तवचन अर्थमें जानना । गदति ॥

२२८५ नेर्गदनदपतपदधुमास्यतिहन्ति-
यातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्य-
तिचिनोतिदेग्धिषु च । ८ । ४ । १७ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णः स्याद् गदा-
दिषु । प्रणिगदति । जगाद ॥ १६ ॥ रद विले-
खने । विलेखनं भेदनम् । रराद । रेदतुः ॥ १७ ॥
णद् अव्यक्ते शब्दे ॥

२२८५-उपसर्गस्थ निमित्तके परे स्थित नि उपसर्गके नकारको गत्व हो गद, नद, पत, पद्, धु, संज्ञक मा, सो, हन्, या, वा, द्रा, प्सा, वप, वद्, शम्य, चि और दिह धातु परे रहते, जैसे-प्रणिगदति । जगाद ॥ रद् धातु विलेखन, अर्थात् भेद करनेमें है । रराद । रेदतुः ॥ णद् धातु अव्यक्त शब्द करनेमें है ॥

२२८६ णो नः । ६ । १ । ६५ ॥

धातोरादेर्णस्य नः स्यात् ।

णोपदेशास्त्वनर्द-नाटि-नाथ-नाध-नन्द-नक्-
नृ-नृतः ।

नाटिर्दीर्घाहस्य पर्युदासादटादिर्णोपदेश एव
तवर्गचतुर्थान्तनाधतेनृनन्योश्च केचिणोपदेश-
तामाहुः ॥

२२८६-धातुके आदिमें स्थित णकारके स्थानमें नकार हो । नर्द, नाटि, नाथ, नाध, नन्द, नक्, नृ और नृत धातु भिन्न धातु णोपदेश हैं । दीर्घाह नाटि धातुके पर्युदासके कारण टादि का धातु णोपदेश ही है । कोई २ कहते हैं कि, तवर्गके चतुर्थ वर्णान्त, अर्थात् धकारान्त नाध धातु और नृ धातु और नन्द धातु णोपदेश है ॥

२२८७ उपसर्गादसमासेपि णोपदेश-
स्य । ८ । ४ । १४ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातो-
र्नस्य णः स्यात्समासेऽसमासेपि । प्रणदति ।
प्रणिनदति ॥ १८ ॥ अर्द गतौ याचने च । अत
आदेः ॥

२२८७-समास होनेपर अथवा न होनेपर भी उपसर्गस्थ निमित्तके परे स्थित णोपदेश धातुके नकारको गत्व हो, जैसे-प्रणदति । प्रणिनदति । अर्द धातु गति और याचन अर्थमें है ।
“अत आदेः २२४८” यह सूत्र लगकर- ॥

२२८८ तस्माद् द्विहलः । ७ । ४ । ७१ ॥

द्विहलो धातोर्दीर्घाभूतादकारात्परस्य नुद्
स्यात् । आनर्द । आर्दीत् ॥ १९ ॥ नर्द गर्द
शब्दे । णोपदेशत्वाभावात् णः प्रनर्दति ॥ २० ॥
गर्दति । जगर्द ॥ २१ ॥ तर्द हिंसायाम् । तर्दति
॥ २२ ॥ कर्द कुत्सिते शब्दे । कुत्सिते कौक्षे ।
कर्दति ॥ २३ ॥ खर्द दन्दशूके । दंशहिंसादि-
रूपायां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः । खर्दति ।
चखर्द ॥ २४ ॥ अति अदि बन्धने । अन्तति ।
आनन्त ॥ २५ ॥ अन्दति । आनन्द ॥ २६ ॥
इदि परमैश्वर्ये । इन्दति । इन्दाञ्चकार ॥ २७ ॥
विदि अवयवे । पवर्गनृतीयादिः । विन्दति अव-
यवं करोतीत्यर्थः । भिदीति पाठान्तरम् ॥ २८ ॥
गडि वदनैकदेशे । गण्डति । अन्तत्यादयः पञ्चैते
न तिङ्ङिषया इति काश्यपः । अन्ये तु तिङ्म-
पीच्छन्ति ॥ २९ ॥ णिदि कुत्सायाम् । निन्दति ।
प्रणिन्दति ॥ ३० ॥ दुनदि समृद्धौ ॥

२२८८-दो हल्युक्त धातुके दीर्घाभूत अकारके उत्तर नुद्का आगम हो, जैसे-आनर्द । आर्दीत् । नर्द और गर्द धातु शब्द करनेमें हैं । इस स्थलमें णोपदेशत्वाभावके कारण गत्व नहीं होगा, जैसे-प्रनर्दति । गर्दति । जगर्द ॥ तर्द धातु हिंसा अर्थमें है । तर्दति । कर्द धातु कुत्सित कौक्ष शब्दमें है । कर्दति ॥ खर्द धातु दन्दशूक, अर्थात् दंशहिंसादिरूप दन्दशूकक्रियामें है । खर्दति । चखर्द ॥ अति और अदि धातु बन्धनमें है । अन्तति । आनन्त । अन्दति । आनन्द ॥ इदि धातु परमैश्वर्यमें है । इन्दति । इन्दाञ्चकार ॥ विदि धातु अवयवमें है, यह पवर्गीय नकारादि है । विन्दति, अर्थात् अवयव करता है । कोई २ विदि धातुके स्थानमें ‘भिदि’ ऐसा पाठान्तर कहते हैं ॥ गडि धातु वदनका एकदेश अर्थमें है । गण्डति ॥ अन्तति आदि पांच धातु तिङ्ङिषयक नहीं हैं, यह काश्यपका मत है, दूसरे तो तिङ् भी इच्छा करते हैं ॥ णिदि धातु कुत्सामें है । निन्दति । प्रणिन्दति ॥ दुनदि धातु समृद्धि अर्थमें है ॥

२२८९ आदिर्जिडुडवः । १ । ३ । ५ ॥

उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः । नन्दति ।
इदित्वात्तलोपो न । नन्धात् ॥ ३१ ॥ चदि
आह्लादे । चचन्द ॥ ३२ ॥ त्रदि चेष्टायाम् ।
तत्रन्द ॥ ३३ ॥ कदि कदि कदि आह्वाने रोदने
च । चकन्द ॥ ३४ ॥ चकन्द ॥ ३५ ॥ चकन्द
॥ ३६ ॥ क्किदि परिदेवने । चिक्किन्द ॥ ३७ ॥
शुन्ध शुद्धौ । शुशुन्ध । नलोपः । शुध्यात् ॥ ३८ ॥

२२८९-उपदेशावस्थामें धातुके आदिमें स्थित जि, डु, डु की इच्छा हो, इससे डुकी इच्छा होनेपर नन्दति । शब्द होनेके कारण नकारका लोप नहीं हुआ, जैसे-नन्धात् ॥

चदि धातु आह्लाद अर्थमें है। चचन्द ॥ चदि धातु चेष्टा अर्थमें है। तचन्द ॥ कदि क्रदि और क्लदि धातु आह्वान और रोदन अर्थमें है। चकन्द। चक्रन्द। चक्लन्द ॥ क्लिदि धातु परिवेदन अर्थमें है। चिक्लिन्द ॥ शुन्ध धातु शुद्धि अर्थमें है। शुशुन्ध। नकारका लोप होकर-शुध्यात्।

अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्विचत्वारिंशत्। शीकृ सेचने। तालव्यादिः। दन्त्यादिरित्येके। शीकृते। शिशीके ॥ १ ॥ लोकृ दर्शने। लोकते। लुलोके ॥ २ ॥ श्लोकृ संघाते। संघातो ग्रन्थः। स चेह ग्रन्थमानस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा। आद्ये अकर्मको द्वितीये सकर्मकः। श्लोकते ॥ ३ ॥ देकृ धेकृ शब्दोत्साहयोः। उत्साहो वृद्धिरौद्धत्यं च। दिद्रेके ॥ ४ ॥ दिध्रेके ॥ ५ ॥ रेकृ शंकायाम् रेकते ॥ ६ ॥ सेकृ सेकृ सकृ शकि शकि श्लकि गतौ। चयो दन्त्यादयः द्वौ तालव्यादी। अपोपदेशत्वात्त पः। सिसेके ॥ ११ ॥ शकि शंकायाम्। शंकते। शशंके ॥ १२ ॥ अकि लक्षणे। अंकते। आनंके ॥ १३ ॥ वकि कौटिल्ये। वंकते ॥ १४ ॥ मकि मण्डने। मंकते ॥ १५ ॥ कक लौल्ये। लौल्यं गर्वभाषणं च। ककते। चकके ॥ १६ ॥ कुक वृक आदाने। कोकते। चुकुके ॥ १७ ॥ वर्कते ॥ ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ ववृके ॥ १८ ॥ चक तृसौ प्रतिघाते च। चकते। चेके ॥ १९ ॥ ककि वकि शकि वकि ढौकृ व्रौकृ ष्वष्क वस्क मस्क टिकृ टीकृ तिकृ तीकृ रधि लधि गत्यर्थाः ॥ कंकते। डुढौके। तुत्रौके ॥ मुन्धातुष्विष्वक्तीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ ष्वष्कते। ष्वष्कते। अत्र तृतीयोदन्त्यादिरित्येके ॥ लधि भोजननिवृत्तावपि ॥ ३५ ॥ अधि वधि मधि गत्याक्षेपे। आक्षेपो निन्दा। गतौ गत्यारम्भे चेत्यन्ये। अंघते। आनंघे। वंघते। मंघते। मधि कैतवे च ॥ ३८ ॥ राघृ लाघृ द्राघृ सामर्थ्यं। राघते ॥ ३९ ॥ लाघते ॥ ४० ॥ द्राघृ इत्यपि केचित्। द्राघृ आयामे च। आयामो दैर्घ्यम् ॥ द्राघते ॥ ४१ ॥ श्लाघृ कथने। श्लाघते ॥ ४२ ॥

अथ कवर्गान्त आत्मनेपदी ४२ धातु कहते हैं। शीकृ धातु सेचनमें है, यह तालव्यादि है, कोई २ कहते हैं कि, यह दन्त्यादि है। शीकृते। शिशीके। लोकृ धातु अवलोकन अर्थमें है। लोकते। लुलोके ॥ श्लोकृ धातु संघात अर्थमें है, अर्थात् ग्रन्थमें वह इस स्थलमें ग्रन्थमानका व्यापार अथवा ग्रन्थकर्त्ताका व्यापार है। प्रथमार्थमें अकर्मक और दूसरे अर्थमें सकर्मक है। श्लोकते ॥ देकृ और धेकृ धातु शब्द और उत्साह अर्थमें है, उत्साह शब्दसे वृद्धि और औद्धत्य जानना।

दिद्रेके। दिध्रेके ॥ रेकृ धातु शंकामें है। रेकते ॥ सेकृ, लेकृ, खकि और श्लकि धातु गति अर्थमें है, इनके मध्यमें तीन धातु दन्त्यादि और दो धातु तालव्यादि हैं। अपोपदेशत्वके कारण षत्व नहीं होगा, जैसे-सिसेके ॥ शकि धातु शंकामें है। शंकते। शशंके ॥ अकि धातु लक्षण अर्थमें है। अंकते। आनंके ॥ वकि धातु कुटिलतामें है। वंकते ॥ मकि धातु मण्डनमें है। मंकते ॥ कक धातु लौल्य, अर्थात् गर्व और चपलतामें है। ककते। चकके। कुक और वृक धातु आदान अर्थात् ग्रहणार्थमें है। कोकते। चुकुके। वर्कते।

ऋकारोपध धातुके उत्तर लिट्को गुण और पूर्वविप्रतिषेधके कित्व हो * इससे गुणके पहले कित्व होनेके कारण गुण न होकर ववृके।

चकृ धातु वृत्ति और प्रतिघातमें है। चकते। चेके ॥ ककि, वकि, श्वकि, व्रकि, ढौकृ, व्रौकृ, ष्वष्क, वस्क, मस्क, टिकृ, टीकृ, तिकृ, तीकृ, रधि और लधि यह सब धातु गत्यर्थक हैं। कंकते। डुढौके। तुत्रौके।

मुन्धातु (नामधातु) ष्विधु और ष्वष्क धातुके प्रकारको सत्व न हो * ष्वष्कते। ष्वष्कते। यहां किसी २ ने तीसरी धातुको अर्थात् ष्वष्क धातुको दन्त्य सकारादि कहा है। लधि धातु भोजननिवृत्ति अर्थमें भी जानना ॥ अधि, मधि और वधि धातु गतिके आक्षेपमें है आक्षेप शब्दसे निन्दा जानना। कोई २ कहते हैं कि, यह गति और गतिका आरम्भ इन दो अर्थोंमें है। अंघते। आनंघे। वंघते। मंघते ॥ मधि धातु कैतव अर्थात् कपटमें है ॥ राघृ, लाघृ और द्राघृ धातु सामर्थ्यमें है। राघते। लाघते। कोई २ कहते हैं कि, द्राघृ धातु भी उक्तार्थक है ॥ द्राघृ, धातु आयाम अर्थात् दैर्घ्य अर्थमें है। द्राघते ॥ श्लाघृ धातु कथन अर्थात् धात्मगुणाविष्करण अर्थमें है। श्लाघते ॥

अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत्। फक् नीचैर्गतौ। नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्व्यवहारश्च। फक्कति। पफक् ॥ १ ॥ तक हसने। तकति ॥ २ ॥ तकि कृच्छ्रजीवने। तंकति ॥ ३ ॥ वुक् भषणे। भषणं श्वरवः। वुक्कति ॥ ४ ॥ कख हसने। प्रनिकखति ॥ ५ ॥ ओखृ राखृ लाखृ द्राखृ ध्राखृ शोषणालमर्थयोः। ओखति। ओखांचकार ॥ १० ॥ शाखृ श्लाखृ व्याप्तौ। शाखति ॥ १२ ॥ उख उखि वख वखि मख मखि णख णखि रख रखि लख लखि इख इखि ईखि वल्ग रगि लगि अगि वगि मगि तगि त्वगि श्रगि श्लगि इगि रिगि लिगि गत्यर्थाः। द्वितीयान्ताः पञ्चदश। यान्तास्त्रयोदश। इह खान्तेषु रिख त्रख त्रिखि शिखि इत्यपि चतुरः केचिपठन्ति ॥

अथ परस्मैपदी ५० धातु कहते हैं-फक् धातु नीच गति अर्थात् मंद २ गमन और असद्व्यवहारमें है। फक्कति। पफक् ॥ तक धातु हसनमें है। तकति ॥ तकि धातु कष्टसे जीवनधारण करनेमें है। तंकति ॥ वुक् धातु भषण, अर्थात्

कुत्तेकी ध्वनिमें है । वुक्कति ॥ कख धातु हसनमें है । प्रनि-
कखति । ओखू, राखू, लाखू, दाखू और घ्राखू, धातु शोषण
और अलमर्थमें है । ओखति । ओखाञ्चकार ॥ शाखू और
शलाखू धातु व्याप्ति अर्थमें है । शाखति ॥ उख, उखि, वख,
वाखि, मख, मखि, णख, णखि, रख, रखि, लख, लखि, इख,
इखि, ईखि, वल्ग, रगि, लगि, अगि, वगि, मगि, तगि,
त्वगि, श्रगि, इलगि, इगि, रिगि और लिगि धातु गत्यर्थमें हैं,
इनमें कवर्ग द्वितीयान्त, अर्थात् खकारान्त १५ धातु और
गकारान्त १३ धातु हैं । इनके अतिरिक्त खकारान्तमें रिख,
त्रिख, त्रिखि, शिखि यह चार धातु भी कोई २ पढ़ते हैं ॥

२२९० अभ्यासस्याऽसवर्णे । ६।४।७८॥

अभ्यासस्य इवर्णोवर्णयोरियङ्बुवङौ स्तो-
ऽसवर्णेऽचि । उवोख । संनिपातपरिभाषया इजा-
देरित्याम्न । ऊखतुः । ऊखुः । इह सवर्ण-
दीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्वस्वः प्राप्तो न
भवति सकृत्प्रवृत्तत्वात् । आङ्गत्वाद्धि पर्जन्यव-
लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वे कृते ततो दीर्घः । वार्णा-
दाङ्गं बलीय इति न्यायात्परत्वाच्च । उङ्गति ।
ववखतुः । वङ्गति । मेखतुः । त्वगि कम्पने च ॥ ४४ ॥
युगि जुगि बुगि वर्जने । युङ्गति ॥ ४७ ॥ घघ
हसने । घघति । जघाघ ॥ ४८ ॥ मधि मण्डने ।
मंघति ॥ ४९ ॥ शिधि आघ्राणे । शिंघति ॥ ५० ॥

२२९०-असवर्ण अच् वर्ण परे रहते अभ्याससम्बन्धी
इवर्णके स्थानमें इयङ् और उवर्णके स्थानमें उवङ् आदेश
हो, जैसे-उवोख । संनिपातपरिभाषासे “इजादेः ० २२३७”
इस सूत्रसे आम् प्रत्यय नहीं हुआ । ऊखतुः । ऊखुः, इस
स्थलमें अभ्यासके ग्रहणसे सवर्णदीर्घके ग्रहणके कारण ह्रस्वकी
प्राप्ति हुई, परन्तु सकृत् प्रवृत्तत्वके कारण वह नहीं हुई, जो
कहो कि, पूर्वोपस्थित निमित्तके कारण दीर्घको अन्तरङ्ग होनेसे
पहले दीर्घ ही होगा वह नहीं कह सकते हो कारण कि, आङ्ग-
त्वके कारण “वार्णादाङ्गं बलीयः” इस न्यायसे और परत्वके
कारण पर्जन्यवत् लक्षण प्रवृत्तिसे ह्रस्व होनेपर पश्चात् दीर्घ
होगा । उखति । ववखतुः । वङ्गति । मेखतुः ॥ त्वगि धातु
कम्पन अर्थमें है । युगि, जुगि और बुगि धातु वर्जनमें है ।
युङ्गति । घघ धातु हसनमें है । घघति । जघाघ ॥ मधि धातु
मंडन अर्थात् भूषणमें है । मंघति ॥ शिधि धातु आघ्राणमें
है । शिंघति ॥

अथ चवर्गीयान्ताः । तन्मनूदात्तेत एक-
विंशतिः । वर्च दीप्तौ । वर्चते ॥ १ ॥ षच
सेचने सेवने च । सचते । सेचे । सचिता ॥ २ ॥
लोच दर्शने । लोचते । लुलोचे ॥ ३ ॥ शच
व्यक्तायां वाचि । शेचे ॥ ४ ॥ श्वच श्वचि
गतौ । श्वचते । श्वचते ॥ ६ ॥ कच बन्धने ।
कचते ॥ ७ ॥ कचि काचि दीप्तिवन्धनयोः ।
चकञ्चे । चकाञ्चे ॥ ९ ॥ मच मुचि कल्कने ।

कल्कनं दम्भः शाठ्यं च । कथनमित्यन्ये ।
मेचे । मुमुञ्चे ॥ ११ ॥ मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु ।
ममञ्चे ॥ १२ ॥ पचि व्यक्तीकरणे पञ्चते ॥ १३ ॥
पुच प्रसादे । स्तोचते । तुष्टुचे ॥ १४ ॥ ऋज गति-
स्थानार्जनोपार्जनेषु । अर्जते । नुडिधौ ऋकारैक-
देशो रेफो ह्रस्वेन गृह्यते । तेन द्विह्रस्वानुद् ।
आनृजे ॥ १५ ॥ ऋजि भृजी भर्जने । ऋञ्जते ।
उपसर्गादतीति वृद्धिः । प्रार्जते । ऋञ्जाञ्चके ।
आर्जिष्ट ॥ १६ ॥ भर्जते । बभृजे । अभर्जिष्ट ॥ १७ ॥
एज भ्रेज भ्राज दीप्तौ । एजाञ्चके ॥ २० ॥
ईज गतिकुत्सनयोः । ईजाञ्चके ॥ २१ ॥

अथ चवर्गीयान्त धातु कहते हैं, उनमें अनुदात्तेत् २१
धातु हैं । वर्च धातु दीप्तिमें है । वर्चते ॥ षच धातु सेवन
और सेचन अर्थमें है । सेचते । सेचे । सचिता । लोच धातु
दर्शन करनेमें है । लोचते । लुलोचे ॥ शच धातु स्पष्ट वचनमें
है । शेचे । श्वच और श्वचि धातु गति अर्थमें है । श्वचते ।
श्वचते ॥ कच धातु बंधन अर्थमें है । कचते ॥ कचि और काचि
धातु दीप्ति और बंधन अर्थमें है । चकञ्चे । चकाञ्चे ॥
मच धातु और मुचि धातु कल्कन, अर्थात् दम्भ, शाठ्य
और किसी २ के मतमें कथनमें भी है । मेचे । मुमुञ्चे ॥
मचि धातु धारण उच्छ्राय और पूजा करनेमें है । ममञ्चे ॥
पचि धातु व्यक्तीकरण अर्थमें है । पंचते ॥ पुच धातु प्रसा-
दमें है । स्तोचते । तुष्टुचे ॥ ऋज धातु गति, स्थानार्जन और
उपार्जन अर्थमें है । अर्जते ।

नुडिधिमें ऋकारैकदेश रेफ ह्रस्वसे गृहीत होता है । इस
कारण द्विह्रस्व होनेसे उसके उत्तर नुद् आगम होकर आनृजे ॥
ऋजि और भृजी धातु भर्जन अर्थमें है । ऋञ्जते । “उपसर्गादिति ०
७४” इस सूत्रसे वृद्धि होकर, प्रार्जते । ऋञ्जाञ्चके । आर्जिष्ट ।
भर्जते । बभृजे । अभर्जिष्ट ॥ एज, भ्रेज और भ्राज धातु दीप्ति
अर्थमें है । एजाञ्चके । ईज धातु गति और कुत्सन अर्थमें है ।
ईजाञ्चके ॥

अथ द्विसप्ततिर्वज्यन्ताः परस्मैपदिनः ॥
शुच शोके । शोचति ॥ १ ॥ कुच शब्दे तारे ।
कोचति ॥ २ ॥ कुञ्च कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः ।
अनिदितामिति नलोपः । कुच्यात् ॥ ३ ॥
कुच्यात् ॥ ४ ॥ लुञ्च अपनयने । लुच्यात् ॥ ५ ॥
अञ्चु गतिपूजनयोः । अच्यात् । गतौ नलोपः ।
पूजायां तु । अञ्च्यात् ॥ ६ ॥ वञ्चु चञ्चु
तञ्चु त्वञ्चु म्रञ्चु म्लञ्चु म्रुञ्चु म्लुञ्चु गत्यर्थाः ।
वच्यात् । चच्यात् । तच्यात् । त्वच्यात् ।
अम्रञ्चीत् । अम्लुञ्चीत् ॥

अब वज धातु पर्यन्त ७२ धातु परस्मैपदी हैं । शुच धातु
शोक करनेमें है । शोचति ॥ कुच धातु ऊंचे स्वरसे शब्द
करनेमें है । कोचति । कुञ्च कुञ्च धातु कौटिल्य और अल्पी-

भावमें है । “अनिदिताम् ० ४१५” इस सूत्रसे नकारका लोप होकर कुच्यात् । कुच्यात् । लुञ्च धातु अपनयन अर्थमें है । लुच्यात् ॥ अञ्चु धातु गति और पूजा अर्थमें है । गत्यर्थमें नकारका लोप होकर, अच्यात् । पूजार्थमें नकारका लोप न होनेसे, अञ्च्यात् । वञ्चु, चञ्चु, तञ्चु, त्वञ्चु, मुञ्चु, म्लञ्चु, मुञ्चु और म्लञ्चु धातु गत्यर्थक हैं । वच्यात् । चच्यात् । तच्यात् । त्वच्यात् । अमुञ्चीत् । अम्लञ्चीत् ॥

२२९१ जृस्तम्भुञ्चुम्लुञ्चुग्रञ्चुग्लुञ्चु-
ग्लुञ्चुश्चिभ्यश्च । ३ । १ । ५८ ॥

एभ्यश्चेरङ् वा स्यात् । अमुञ्चत्-अम्लोञ्चीत् । अम्लुञ्चत्-अम्लोञ्चीत् ॥ १४ ॥ ग्रञ्चु ग्लुञ्चु कुञ्चु खञ्चु स्तयकरणे । जुग्रीच । अग्रुञ्चत्-अग्रो-
ञ्चीत् । जुग्लोच । अग्लुञ्चत्-अग्लोञ्चीत् । अकोञ्जीत् । अखोञ्जीत् ॥ १८ ॥ ग्लुञ्चु षसृज गतौ । अङ् । अग्लुञ्चत्-अग्लुञ्चीत् ॥ १९ ॥ सस्य इचु-
त्वेन शः । जश्त्वेन जः । सज्जति । अयमात्मने-
पद्यपि । सज्जते ॥ २० ॥ गुजि अव्यक्ते शब्दे । गुज्जति । गुज्ज्यात् ॥ २१ ॥ अर्च पूजायाम् । आनर्च ॥ २२ ॥ म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे । अस्फु-
टोपशब्दे चेत्यर्थः । म्लेच्छति । मिम्लेच्छ ॥ २३ ॥ लछ लाछि लक्षणे । ललच्छ ॥ २४ ॥ लला-
ञ्छ ॥ २५ ॥ वाछि इच्छायाम् । वाञ्छति ॥ २६ ॥ आछि आयामे । आञ्छति । अत आदेरित्यत्र
तपरकरणं स्वभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थम् । तेन दीर्घाभावान्न नुट् । आञ्छ । तपरकरणं मुख-
मुखार्थमिति मते तु नुट् । आनाञ्छ ॥ २७ ॥ हीछ लज्जायाम् । जिहीच्छ ॥ २८ ॥ हुछा कौटिल्ये । कौटिल्यमपसरणमिति भैत्रेयः ।
उपधायां चति दीर्घः । हुछति ॥ २९ ॥ मुछा मोहसमुच्छायायोः । मूछति ॥ ३० ॥ स्फुछा विस्तृतौ । स्फूछति ॥ ३१ ॥ युच्छ प्रमादे ।
युच्छति ॥ ३२ ॥ उछि उज्छे । उज्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलमिति यादवः ।
उज्छति । उज्छाञ्चकार ॥ ३३ ॥ उछी विवासे । विवासः समाप्तिः । प्रायेणायं विपूर्वः ।
व्युच्छति ॥ ३४ ॥ ध्रज ध्रजि धृज धृजि ध्वज ध्वजि गतौ । ध्रजति । ध्रज्जति । धर्जति । धृजति । ध्वजति । ध्वज्जति ॥ ४० ॥ कूज अव्यक्ते शब्दे । कुकूज ॥ ४१ ॥ अर्ज षर्ज अर्जने अर्जति । आनर्ज ॥ ४२ ॥ सर्जति । ससर्ज ॥ ४३ ॥ गर्ज शब्दे । गर्जति ॥ ४४ ॥ तर्ज

भर्त्सने । तर्जति ॥ ४५ ॥ कर्ज व्यथने । चकर्ज ॥ ४६ ॥ खर्ज पूजने च । चखर्ज ॥ ४७ ॥ अज गतिक्षेपणयोः । अजति ॥

२२९१-ज, स्तम्भु, मुञ्चु, म्लुञ्चु, मुञ्चु, ग्लुञ्चु, ग्लुञ्चु और श्वि धातुके उत्तर चिह्नके स्थानमें विकल्प करके अङ् हो, जैसे-अमुञ्चत्, अम्लोञ्चीत् । अम्लुञ्चत्, अम्लोञ्चीत् । मुञ्चु, ग्लुञ्चु, कुञ्चु और खुञ्चु धातु चौर्य करनेमें हैं । जुग्रीच । अग्रुञ्चत्, अग्रोञ्चीत् । जुग्लोच । अग्लुञ्चत्, अग्लोञ्चीत् । अकोञ्जीत् । अखोञ्जीत् ॥ ग्लुञ्चु और षसृज धातु गतिमें हैं । विकल्प करके अङ्ग होकर अग्लुञ्चत्, अग्लुञ्चीत् । इचुत्वेके कारण ससृज धातुके सके स्थानमें श और जश्त्वेके कारण शके स्थानमें ज होकर-सज्जति । यह षसृज धातु आत्मनेपद भी है । सज्जते ॥ गुजि धातु अव्यक्त शब्द करनेमें है । गुज्जति । गुज्ज्यात् ॥ अर्च धातु पूजा करनेमें है । आनर्च ॥ म्लेछ धातु अव्यक्त (अस्फुट) और शब्द (अपशब्द) अर्थमें है । म्लेच्छति । मिम्लेच्छ ॥ लछ और लाछि धातु लक्षणमें हैं । ललच्छ । ललाञ्छ । वाछि धातु इच्छा अर्थमें है । वाञ्छति ॥ आछि धातु आयाम अर्थमें है । आञ्छति ।

“अत आदेः २२४८” इस सूत्रमें तपरकरण स्वाभाविक ह्रस्व परिग्रहार्थ है, अत एव दीर्घाभावके कारण नुट् न होकर आञ्छ । तपरकरण मुखसुखार्थ है, इस मतमें तो नुट् होगा, आनाञ्छ ॥ हीछ धातु लज्जा अर्थमें है । जिहीच्छ ॥ हुछा धातु कौटिल्य अर्थमें है । भैत्रेय मुनिके मतमें कौटिल्य शब्दसे अपसरण समझना । “उपधायाञ्च २२६५” इस सूत्रसे उपधाको दीर्घ होकर-हूच्छति ॥ मूच्छा धातु मोह और समुच्छाय अर्थमें है ॥ मूच्छति ॥ स्फुछा धातु विस्तृत अर्थमें है । स्फूच्छति युच्छ धातु प्रमादमें है । युच्छति ॥ उछि धातु उच्छ अर्थात् शस्यादिको (कण २) ग्रहण करनेमें, यह यादवका मत है । उज्छति । उज्छाञ्चकार ॥ उछी धातु विवास अर्थात् समाप्ति अर्थमें है । यह धातु प्रायःसे विपूर्वक है, जैसे-व्युच्छति ॥ ध्रज, ध्रजि, धृज, धृजि, ध्वज और ध्वजि धातु गमन करनेमें हैं । ध्रजति । ध्रज्जति । धर्जति । धृजति । ध्वजति । ध्वज्जति ॥ कूज धातु अव्यक्त शब्द करनेमें है । कुकूज ॥ अर्ज और षर्ज धातु अर्जन करनेमें हैं । अर्जति । सर्जति । ससर्ज ॥ गर्ज धातु शब्द करनेमें है । गर्जति ॥ तर्ज धातु भर्त्सन करनेमें है ॥ कर्ज धातु व्यथन अर्थमें है । चकर्ज । खर्ज धातु पूजन अर्थमें है । चखर्ज ॥ अज धातु गति और क्षेपण करनेमें है । अजति ॥

२२९२ अजेर्व्यघञपोः । २ । ४ । ५६ ॥

अजेर्वी इत्ययमादेशः स्यादार्धधातुकविषये घञमपं च वर्जयित्वा ॥ वलादावार्धधातुके वे-
प्यते ॥ ॥ विवाय । विव्यतुः । विव्युः । अत्र वकारस्य ह्रस्वपरत्वादुपधायां चेति दीर्घे प्राप्तेऽचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनात्रपरत्वम् । न च न पदान्तेति निषेधः ॥ स्वरदीर्घयलोपेषु लोपा-

जादेश एव न स्थानिवदित्युक्तेः ॥ थलि एकाच
इतीप्तिषेधे प्राप्ते ॥

२२९२-अज धातुके स्थानमें आर्धधातुकविषयमें वि
आदेश हो, घञ् और अप् परे रहते न हो ।

बलादि आर्धधातुक परे रहते विकल्प करके आदेश इष्ट है*
विवाय । विव्युः । विव्युः ।

इस स्थलमें वकारके हल्परत्वके कारण “उपधायाञ्च
२२६५” इस सूत्रसे दीर्घ प्राप्त हुआ, परन्तु “अचः परस्मिन्
५०” इस सूत्रसे स्थानिवद्भावके कारण अच्परत्व होनेसे नहीं
हुआ “न पदान्त० ५१” इस सूत्रसे स्थानिवद्भावका निषेध तो
नहीं हो सकता है क्योंकि, स्वर, दीर्घ और यलोपविधि
कर्त्तव्य रहते लोपरूप अजादेश ही स्थानिवत् नहीं हो, ऐसा
कहा है । थल् परे “एकाचः २२४६” इस सूत्रसे इणनिषे-
धकी प्राप्ति होनेपर ॥

२२९३ कृसृभृवृस्तुद्रुसृश्रुवो लिटि ।

७।२।१३ ॥

एभ्योलिट् इण स्यात् । क्रादीनां चतुर्णां प्र-
हणं नियमार्थम् । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा
यावानिप्तिषेधः स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव
नान्येभ्य इति । ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनिय-
मप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य
चेदो निषेधार्थम् ॥

२२९३-कृ, सृ, भृ, वृ, स्तु, द्रु, सु, श्रु, धातुओंके
उत्तर लिट्को इट् न हो, कृ आदि चार धातुओंका ग्रहण
नियमार्थ है कि, यदि प्रकृत्याश्रय अथवा प्रत्ययाश्रय जितने
इणनिषेध हैं वह लिट् लकारमें हों तो कृ आदि धातुओंके
उत्तर ही हों, अन्यके उत्तर नहीं । अनन्तर स्तु आदि चार
धातुओंका ग्रहण थल् परे रहते भारद्वाजनियमप्रापित और
व, म आदिमें क्रादिनियमप्रापित इट्के निषेधार्थ है ॥

२२९४ अचस्तास्वत्थल्य नितो नि-
त्यम् । ७।२।६१ ॥

उपदेशेऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततः
परस्य थल इण न स्यात् ॥

२२९४-उपदेशावस्थामें अजन्त और तासि प्रत्यय परे
रहते नित्य अनिट् हो ऐसे जो धातु उनके परे स्थित थल्को
इट् न हो ॥

२२९५ उपदेशेऽत्वतः । ७।२।६२ ॥

उपदेशे अकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य
थल इण स्यात् ॥

२२९५-उपदेशमें अकारयुक्त और तासि प्रत्यय परे रहते
नित्य अनिट् धातुके उत्तर थल्को इट् न हो ॥

२२९६ ऋतो भारद्वाजस्य । ७।२।६३ ॥

तासौ नित्यानिट् ऋदन्तादेव थलो नेट् भार-

द्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । अयमत्र
संग्रहः-

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।
ऋदन्त ईदङित्यानिट् काद्यन्यो लिटि सेट् भवेत् ॥

न च स्तुद्रादीनामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः ।
अचस्तास्वदिति उपदेशेऽत्वत इति च
योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाज-
नियमो निवर्तकः । अनन्तरस्येति न्यायात् । वि-
वायिथ-विवेथ । आजिथ । विव्यथुः । विव्य ।
विवाय-विवय । विव्यिव । विव्यिम । वेता ।
अजिता । वेप्यति । अजिष्यति । अजतु । आ-
जत् । अजेत् । वीयात् ॥

२२९६-भारद्वाज मुनिके मतसे तासि प्रत्यय परे रहते
नित्य अनिट् ऐसे ऋकारान्त धातुके ही उत्तर थल्को इट् न
हो इस कारण अन्य धातुको होगा । इस स्थलमें यह
संग्रह है ।

अजन्त अथवा अकारयुक्त तासि प्रत्यय परे नित्य अनिट्
जो धातु वह थल् प्रत्यय परे विकल्प करके सेट् हो, और
तासि प्रत्यय परे नित्य अनिट् हो और क्रादिभिन्न हो ऐसे धातु
लिट् परे सेट् हो ।

स्तु, द्रु, सु और श्रु इन धातुओंको भी थल् प्रत्यय परे
विकल्प करके इट् नहीं कहसकते कारण कि, “अनन्तरस्य
विधिर्वा प्रतिषेधो वा” इस न्यायसे “अचस्तास्व० २२९४”
और “उपदेशेऽत्वतः २२९५” इस सूत्रसे प्रापित प्रतिषेधका
ही भारद्वाजनियम निवर्तक है । विवयिथ, विवेथ, आजिथ ।
विव्यथुः । विव्य । विवाय, विवय । विव्यिव । विव्यिम । वेता,
अजिता । वेप्यति, अजिष्यति । अजतु । आजत् । अजेत् ।
वीयात् ॥

२२९७ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ।

७।२।१ ॥

इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे सिचि ।
अवैषीत् । आजोत् । अवेष्यत् । आजिष्यत् ॥ ४८ ॥
तेज पालने । तेजति ॥ ४९ ॥ खज मन्थे । खजति ॥
॥ ५० ॥ खजि गतिवैकल्ये । खजति ॥ ५१ ॥
एज कम्पने । एजांचकार ॥ ५२ ॥ टुओस्फूर्जा
वज्रनिर्घोषे । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज ॥ ५३ ॥ क्षि
क्षये । अकर्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थस्तु सकर्मकः ।
क्षयति । चिक्षाय । चिक्षियतुः । चिक्षियुः ।
चिक्षयिथ-चिक्षेथ । चिक्षियिव । चिक्षियिम ॥
क्षेता ॥

२२९७-सिचि प्रत्यय परे रहते परस्मैपदमें इगन्त अङ्गको
वृद्धि हो, जैसे-अवैषीत्, आजोत् । अवेष्यत्, आजिष्यत् ॥
तेज धातु पालन करनेमें है । तेजति ॥ खज धातु मन्थन कर-
नेमें है खजति ॥ खजि धातु गतिवैकल्यमें है । खजति ॥ एज

धातु कम्पनमें है । एजाञ्चकार ॥ टुओस्फूर्जा धातु वज्रनिर्घो-
षमें है । स्फूर्जति । पुस्फूर्जे ॥ क्षि धातु क्षय अर्थमें है, यह
अकर्मक है । अन्तर्भावित णिजर्थ होनेपर सकर्मक है । क्षयति ।
चिक्षाय । चिक्षियतुः । चिक्षियुः । चिक्षियिष्य, चिक्षेथ । चिक्षि-
यिष्व । चिक्षियिष्व । क्षेता ॥

२२९८ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ।
७।४।२५ ॥

अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ प्रत्यये परे न
तु कृत्सार्वधातुकयोः । क्षीयात् । अक्षेपीत् ॥ ५४ ॥
क्षीज अव्यक्ते शब्दे । कूजिना सहायं पठितुं
युक्तः । चिक्षीज ॥ ५५ ॥ लज लजि भर्जने ॥
॥ ५७ ॥ लाज लाजि भर्त्सने च ॥ ५९ ॥ जज
जजि युद्धे ॥ ६१ ॥ तुज हिंसायाम् । तोजति ।
तुतोज ॥ ६२ ॥ तुजि पालने ॥ ६३ ॥ गज
गजि गृज गृजि मुज मुजि शब्दार्थाः ॥ ६५ ॥
गज मदनं च ॥ ७१ ॥ वज व्रज गतौ । वद-
व्रजेति वृद्धिः । अव्राजीत् ॥ ७२ ॥

२२९८-यकारादि प्रत्यय परे रहते अजन्त अङ्गको दीर्घ
हो, कृत् प्रत्यय और सार्वधातुक प्रत्यय परे रहते नहीं हो,
क्षीयात् । अक्षेपीत् ॥ क्षीज धातु अव्यक्त शब्द करनेमें है,
कूज और क्षीज, यह दोनों धातु एकार्थक हैं, इस कारण कूज
धातुके साथ क्षीज धातुका पाठ करना युक्तियुक्त (ठीक) है ।
चिक्षीज ॥ लज और लजि धातु भर्जन अर्थमें हैं ॥ लाज
और लाजि धातु भर्त्सन अर्थमें हैं ॥ जज और जजि धातु
युद्ध अर्थमें है ॥ तुज धातु हिंसा करनेमें है । तोजति ।
तुतोज ॥ तुजि धातु पालन करनेमें है ॥ गज, गजि, गृज,
गृजि, मुज और मुजि धातु शब्दार्थक हैं । गज धातु मदन,
अर्थात् चित्तविकारमें भी है ॥ वज धातु और व्रज धातु गति
अर्थमें है "वदव्रज० २२६७" इस सूत्रसे वृद्धि होकर
अव्राजीत् ॥

अथ टवर्गीयान्ताः शाड्यन्ता अनुदात्तेतः
षट्त्रिंशत् । अट् अतिक्रमहिंसयोः । दापधायम् ।
तापध इत्येके । अट्टे । आनट्टे ॥ १ ॥ वेष्ट
वेष्टने । विवेष्टे ॥ २ ॥ चेष्ट चेष्टायाम् । अचे-
ष्टिष्ट ॥ ३ ॥ गोष्ट लोष्ट संघाते । जुगोष्टे ॥ ४ ॥
लुलोष्टे ॥ ५ ॥ घट्ट चलने । जघट्टे ॥ ६ ॥
स्फुट विकसने । स्फोटते । पुस्फुटे ॥ ७ ॥
अठि गतौ । अण्ठते । आनण्डे ॥ ८ ॥ वठि
एकचर्यायाम् । ववण्डे ॥ ९ ॥ मठि कठि
शोक । शोक इह आध्यानम् । मण्ठते ॥ १० ॥
कण्ठते ॥ ११ ॥ मुठि पालने । मुण्ठते ॥ १२ ॥
हेठ विबाधायाम् । जिहेठे ॥ १३ ॥ एठ च ।
एठाचके ॥ १४ ॥ हिडि गत्यनादरयोः ।
हिण्डते । जिहिण्डे ॥ १५ ॥ हुडि संघाते ।

जुहुण्डे ॥ १६ ॥ कुडि दाहे । चुकुण्डे ॥ १७ ॥
वडि विभाजने । मडि च । ववण्डे ॥ १९ ॥
भडि परिभाषणे । परिहासः सनिन्दोपालम्भश्च
परिभाषणम् । बभण्डे ॥ २० ॥ पिडि संघाते ।
पिपिण्डे ॥ २१ ॥ मुडि मार्जने । मार्जनं
शुद्धिर्न्यग्भावश्च । मुण्डते ॥ २२ ॥ तुडि
तोडने । तोडनं दारणं हिंसनं च । तुण्डते ॥ २३ ॥
हुडि वरणे । वरणं स्वीकारः । हरण इत्येके ।
हुण्डते ॥ २४ ॥ चडि कोपे । चण्डते ॥ २५ ॥
शडि रुजायां संघाते च । शण्डते ॥ २६ ॥
तडि ताडने । तण्डते ॥ २७ ॥ पडि गतौ ।
पण्डते ॥ २८ ॥ कडि मदे । कण्डते ॥ २९ ॥
खडि मन्थे ॥ ३० ॥ हेडु होडु अनादरे ।
जिहेडे ॥ ३१ ॥ जुहोडे ॥ ३२ ॥ बाडु
आप्लाव्ये । वशादिः । आप्लाव्यमाप्लवः ।
वाडते ॥ ३३ ॥ द्राडु ध्राडु विशरणे द्राडते ॥ ३४ ॥
ध्राडते ॥ ३५ ॥ शाडु श्लाघायाम् । शाडते ॥ ३६ ॥

अब टवर्गीयान्त शाड्यन्त ३६ धातु अनुदात्तेत, अर्थात्
आत्मनेपदी कहते हैं ॥

अट् धातु अतिक्रम और हिंसामें है, यह धातु दकारोपध है ।
कोई २ कहते हैं यह तकारोपध है । अट्टे । आनट्टे ॥ वेष्ट
धातु वेष्टन करनेमें है । विवेष्टे । चेष्ट धातु चेष्टार्थक है । अचे-
ष्टिष्ट । गोष्ट धातु और लोष्ट धातु समूहार्थमें जानना । जुगोष्टे ।
लुलोष्टे ॥ घट्ट धातु चलनार्थक है । जघट्टे ॥ स्फुट खिलनामें
है । स्फोटते । पुस्फुटे ॥ अठि धातु गतिमें है । अण्ठते ।
आनण्डे ॥ वठि धातु एकचर्यामें है । ववण्डे ॥ मठि और
कठि धातु शोक, अर्थात् आध्यानमें हैं । मण्ठते । कण्ठते ॥
मुठि धातु पालन करनेमें है । मुण्ठते ॥ हेठ धातु विबाधा
अर्थमें है । जिहेठे ॥ एठ धातु भी उसी अर्थमें है ।
एठाचके ।

हिडि धातु गति और अनादरार्थमें है । हिण्डते । जिहि-
ण्डे ॥ हुडि धातु संघातार्थमें है । जुहुण्डे ॥ कुडि धातु दाहा-
र्थमें है । चुकुण्डे ॥ वडि और मडि धातु विभाजनार्थमें है ।
ववण्डे ॥ भडि धातु परिभाषण, अर्थात् परिहास और स-
निन्द उपालम्भमें है । बभण्डे ॥ पिडि धातु संघातार्थमें है ।
पिपिण्डे ॥ मुडि धातु मार्जन करनेमें है । मार्जन शब्दसे शुद्धि
और न्यग्भाव जानना । मुण्डते ॥ तुडि धातु तोडन, अर्थात्
विदारण और हिंसा (अर्थ) है । तुण्डते ॥ हुडि धातु वरण
अर्थात्, स्वीकार करनेमें है । किसी २ के मतसे हरण करनेमें
भी जानना । हुण्डते ॥ चडि धातु कोप अर्थमें है । चण्डते ॥
शडि धातु रुजा और संघातार्थमें है । शण्डते ॥ तडि धातु
ताडना करनेमें है । तण्डते ॥ पडि धातु गमन करनेमें है ।
पण्डते ॥ कडि धातु मदमें है । कण्डते ॥ खडि धातु मन्थन
करनेमें है ॥ हेडु और होडु धातु अनादर करनेमें है ।
जिहेडे । जुहोडे ॥ बाडु धातु आप्लावन करनेमें है । यह वशादि

है । बाडते ॥ बाडू और बाडू धातु विशरणमें है । बाडते ।
भाडते ॥ बाडू धातु श्लाघामें है । बाडते ॥

अथ आटवर्गीयान्तसमाप्तेः परस्मैपदिनः ।
शौटू गवें । शौटति । शुशौट ॥ १॥ यौटू बन्धे ।
यौटति ॥ २ ॥ म्लेटू म्लेटू उन्मादे ॥ द्वितीयो
डान्तः । डान्तमध्ये पाठस्त्वर्थसाम्यान्नाथाति-
वत् । म्लेटति ॥ ३ ॥ म्लेटति ॥ ४ ॥ कटे
वर्षावरणयोः । चटे इत्येके । चकाट । सिचि
अतो हलादेर्लघोरिति वृद्धौ प्राप्तायाम् ॥

अव टवर्गीयान्त समासिपठ्यन्त परस्मैपदी धातु हैं ॥
शौटू धातु गर्व अर्थमें है । शौटति । शुशौट ॥ यौटू धातु बंधनमें
है । यौटति ॥ म्लेटू और म्लेटू धातु उन्मादमें है दूसरी धातु डका-
रान्त है, अर्थकी समानताके कारण जैसे—नाथू धातु धकारान्त
मध्यमें पठित है वैसे यह भी टकारान्तमध्यमें पठित है । म्ले-
टति । म्लेटति ॥ कटे धातु वर्षा और आवरणमें है । कोई चटे
धातु पढ़ते हैं । चकाट । सिच् परे “ अतो हलादेर्लघोः
२२४८ ” इस सूत्रसे वृद्धि प्राप्त होनेपर— ॥

२२९९ ह्यन्तक्षणश्चसजागृणिश्च्ये-
दितम् । ७ । २ । ५ ॥

हमयान्तस्य क्षणादेर्पठ्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च
वृद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि । अकटीत् ॥ ६ ॥
अट पट गतौ । आट । आटतुः । आटुः ॥ ७ ॥
पपाट । पेटतुः । पेटुः ॥ ८ ॥ रट परिभाषणे ।
रराट ॥ ९ ॥ लट बाल्ये ललाट ॥ १० ॥
शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु । शशाट ॥ ११ ॥
वट वेष्टने । ववाट । ववटतुः । ववटुः । वव-
टिथ ॥ १२ ॥ किट खिट त्रासे । केटति ॥ १३ ॥
खेटति ॥ १४ ॥ शिट षिट अनादरे । शेटति ।
शिशेट ॥ १५ ॥ सेटति । सिषेट ॥ १६ ॥
जट झट संघाते ॥ १८ ॥ भट भृतौ ॥ १९ ॥
तट उच्छ्राये ॥ २० ॥ खट काङ्क्षायाम् ॥ २१ ॥
णट भृतौ ॥ २२ ॥ पिट शब्दसंघातयोः ॥ २३ ॥
हट दीप्तौ ॥ २४ ॥ षट अवयवे ॥ २५ ॥
लुट विलोडने । डान्तोयमित्येके ॥ २७ ॥ चिट
परप्रेष्ये ॥ २८ ॥ विट शब्दे ॥ २९ ॥ विट
आक्रोशे । वशादिः । हिट्येके ॥ ३१ ॥ इट
किट कटी गतौ । एटति ॥ ३२ ॥ केटति ॥ ३३ ॥
कटति । ईकारः श्वादिनो निष्ठायामितीणि-
षेधार्थः ॥ ३४ ॥ केचित्तु इदितं मत्वा नुमि
कृते कण्टीत्यादि वदन्ति । अन्ये च इ ई
इति प्रक्षिप्य । अयति । इयाय । ईयतुः । ईयुः ।
इयथिथ-इयेथ । इयाय-इयय । दीर्घस्य
त्विजादेरित्यामि अयाचकारित्यादि उदाह-

रन्ति ॥ ३५ ॥ मडि भूषायाम् ॥ ३६ ॥ कुडि
वैकल्ये । कुण्डति । कुण्डत इति तु दाहे गतम् ॥ ३७ ॥
मुड प्रुड मर्दने ॥ ३९ ॥ चुडि अल्पीभावे ॥
मुडि खण्डने । मुण्डति ॥ ४० ॥ पुडि चेत्येके ।
पुण्डति ॥ ४१ ॥ रुडि लुडि स्तेये । रुण्डति ॥ ४२ ॥
लुण्डति ॥ ४३ ॥ रुडि लुडि इत्येके ॥ ४५ ॥
रुडि लुडीत्यपरे ॥ ४७ ॥ स्फुटि विशरणे ।
इरित्त्वादङ्गा । अस्फुटत्-अस्फोटीत् ॥ ४८ ॥
स्फुटीत्यपि केचित् । इदित्त्वान्नुम् । स्फु-
ण्डति ॥ ४९ ॥ पठ व्यक्तायां वाचि ।
पेठतुः । पेठिथ । अपाठीत्-अपठीत् ॥ ५० ॥ वठ
स्थौल्ये । ववठतुः । ववठिथ ॥ ५१ ॥ मठ मदन-
वासयोः ॥ ५२ ॥ कठ कृच्छ्रजीवने ॥ ५३ ॥ रट परि-
भाषणे ॥ ५४ ॥ रठेत्येके ॥ ५५ ॥ हठ प्लुति-
शतत्वयोः । बलात्कारे इत्येके । हठति । जहाठ
॥ ५६ ॥ रुठ लुठ उठ उपघाते । भोठति ॥ ५९ ॥
ऊठेत्येके । ऊठति । ऊठांचकार ॥ ६० ॥ पिठ
हिंसासंक्लेशनयोः ॥ ६१ ॥ शठ कैतवे च ॥ ६२ ॥
शुठ प्रतिघाते । शोठति ॥ ६३ ॥ शुठीति स्वामी ।
शुण्डति ॥ ६४ ॥ कुठि च । कुण्डति ॥ ६५ ॥
लुठि आलस्ये प्रतिघाते च ॥ ६६ ॥ शुठि शोषणे
॥ ६७ ॥ रुठि लुठि गतौ ॥ ६९ ॥ चुड भाव-
करणे । भावकरणमभिप्रायमूचनम् । चुडति ।
चुचुड ॥ ७० ॥ अड अभियोगे । अडति । आनड
॥ ७१ ॥ कड कार्कश्ये । कडति ॥ ७२ ॥ चुडा-
दयस्त्रयो दोषधाः । तेन किपि । चुत् । अत् ।
कत् इत्यादि । क्रीडू विहारे । चिक्रीड ॥ ७३ ॥
तुडू तोडने । तोडति । तुतोड ॥ ७४ ॥ तूडू
इत्येके ॥ ७५ ॥ हुडू हूडू होडू गता । हुड्यात्
इत्येके ॥ ७६ ॥ हुडू हूडू होडू गता । हुड्यात्
हूड्यात् । होड्यात् ॥ ७८ ॥ रौडू अनादरे ॥ ७९ ॥
रौडू लोडू उन्मादे ॥ ८१ ॥ अड उद्यमे । अडति ।
आड । आडतुः । आडुः ॥ ८२ ॥ लड विलासे ।
लडति ॥ ८३ ॥ डलयोल्लरयोश्चैकत्वस्मरणात्-
लतीति स्वाभ्यादयः ॥ कड मदे । कडति ॥ ८४ ॥
कडि इत्येके । कण्डति ॥ ८५ ॥ गडि वदनैक-
देशे । गण्डति ८६ ॥ इति टवर्गीयान्ताः ॥

२२९९-इट आदिमें है ऐसे सिच् परे रहते हकारान्त,
मकारान्त और यकारान्त धातु और क्षण, श्वस, जागृ और
णिजन्त और श्वि धातु और एकारान्त धातुको वृद्धि न हो,
जैसे-अकटीत् ॥ अट और पट धातु गतिमें है । आट ।
भाटतुः । आटुः । पपाट । पेटतुः । पेटुः ॥ रट धातु परिभा-
षणमें है । रराट ॥ लट बाल्यमें है । ललाट ॥ शट धातु
रक्षा, बिदारण, गति और अवसादनार्थमें है । शशाट ॥ वट

धातु वेषन करनेमें है । ववाट । ववटतुः । ववटुः । ववटिथ ॥
किट और खिट धातु त्रासमें है । केटति । खेटति ॥ शिट
और पिट धातु अनादरमें है । शेठति । शिशेठ । सेठति ।
सिषेठ ॥ जट और झट धातु संघातमें है ॥ भट धातु भरण
करनेमें है ॥ तट धातु उच्छ्रायमें है ॥ खट धातु कांश्चामें है ॥
णट धातु नृत्यमें है ॥ पिट धातु शब्द और संघातमें है ॥ इट
धातु दीप्तिमें है ॥ पट धातु अवयवमें है ॥ लट धातु विलोडन-
में है । कोई २ कहतेहैं यह धातु डकारान्त है ॥ चिट धातु
परप्रेष्यमें है ॥ विट धातु शब्द करनेमें है ॥ विट धातु आक्रोश
करनेमें है । यह वशादि है । कोई २ हिट धातु पठते हैं ॥
इट, किट और कटी धातु गति अर्थमें जानना । एटति ।
केटति । कटति । ईकार “ श्रीदितो निशायाम् ३०३९ ”
इस सूत्रसे इण निषेधार्थ है ।

कोई २ इदित् मानकर नुम् करके ‘कण्टति’ ऐसा पद
कहतेहैं और कटी धातुमें इ ई ऐसा प्रश्लेष करके, अयति ।
इयाय । ईयतुः । ईयुः । इयियथ, इयेथ । इयाय, इयय ।
दीर्घ ई धातुके तो “इजादेः २२३७” इस सूत्रसे आम् ।
प्रत्यय करके ‘अयाञ्चकार’ इत्यादि प्रयोग करतेहैं ॥

मडि धातु भूषणमें है ॥ कुडि धातु वैकल्यमें है ।
कुण्डति । कुण्डते, यह पद तो दाहार्थमें कहचुके हैं ॥ मुड
धातु मर्दनमें है ॥ चुडि धातु अल्पीभावमें है ॥ मुडि
धातु खंडनमें है मुण्डति ॥ पुडि धातु भी उस अर्थमें कोई २
कहतेहैं । पुण्डति ॥ रुटि और लुटि धातु स्तेय, अर्थात् चोरी
करनेमें है । रुण्टति । लुण्टति ॥ रुटि और लुटि स्तेया-
र्थक हैं यह किसीका मत है । कोई २ कहतेहैं रुडि और
लुडि धातु स्तेयार्थक हैं ।

स्फुटिर् धातु विचारणमें है । इरित्वके कारण विकल्प करके
अङ्ग होगा, जैसे-अस्फुटत्, अस्फोटीत् । कोई २ स्फुटि
ऐसा भी पाठ करतेहैं, उसको इदित्वके कारण नुम् होकर
स्फुण्टति ॥ पट धातु व्यक्त वाक्यमें है पेटतुः । पेटिथ ।
अपाठीत्, अपठीत् ॥ वट धातु स्थाव्यमें है । ववटतुः । वव-
टिथ ॥ मट धातु मद और निवासमें है । कट धातु कष्टसे
जीवनधारणमें है । रट धातु परिभाषणमें है । कोई २ रट ऐसा
धातु कहतेहैं । हट धातु प्लुति और शठत्वमें है । कोई २ कहते
हैं कि, हट धातु वलात्कार अर्थमें है । हटति । जहाट ।
रुट, लुट और उट धातु उपघातमें है । ओठति । कोई २
ऊठ ऐसा धातु कहतेहैं ऊठति । ऊठाञ्चकार ॥ पिठ धातु
हिंसा और संक्लेशनमें है । शठ धातु कैतव अर्थमें है ॥
शुठ धातु प्रतिघातमें है । शोठति । शुठि ऐसा धातु स्वामी
कहतेहैं । शुण्टति ॥ कुठि धातुका भी प्रतिघात अर्थ है ।
कुण्टति ॥ लुठि धातु आलस्य और प्रतिघातमें है । शुठि धातु
शोषणार्थमें है । रुठि और लुठि धातु गमन करनेमें है ॥

चुडु धातु भावकरण, अर्थात् अभिप्रायसूचनमें है । चुडु-
ति । चुडुड ॥ अडु धातु अभियोगमें है । अडुति । आनडु ॥
कडु धातु कर्कशतार्थमें है । कडुति । चुडुदि तीन धातु दका-
रण हैं, इस कारण क्रिप् प्रत्यय करके चुत्, अत्, कत्,
इत्यादि रूप होंगे । कीडु धातु विहार करनेमें है । चिकीड ॥
तोड धातु तोड़नार्थमें है । तोडति । तुतोड । तूडु धातुको

भी तोड़नार्थमें जानना ॥ हुडु, हूडु और होडु धातु गमन
करनेमें है । हुड्वात् । हूड्वात् । होड्वात् ॥ रौडु धातु अना-
दरमें है । रोडु और लोडु धातु उन्मादमें है । अड धातु उन्नम
करनेमें है । अडति । आड । आडतुः । आडुः ॥ लड धातु
विलासमें है । लडति । डकार, लकार और रकार लकारके
एकत्वस्मरणके कारण ‘ललति’ पद सिद्ध हुआ, यह स्वामी
आदि आचार्योंका मत है ॥ कड धातु गर्व करनेमें है ।
कडति । किसीके मतसे कडि ऐसा धातु है । कण्डति ॥ गडि
धातु वदनका एक अंश जानना । गण्डति ।

उवर्गान्त धातु सम्पूर्ण कहे गए ॥

अथ पवर्गीयान्ताः । तन्नानुदात्ततः स्तोभत्य-
न्ताश्चतुस्त्रिंशत् । तिपृ तेपृ छिपृ छेपृ क्षरणार्थाः ।
आद्योनुदात्तः । क्षीरस्वामी त्वयं सेडिति वभ्राम ।
तेपते । तितिपे । क्रादिनियमादिद् । तितिपिषे ।
तेप्ता । तेप्स्यते ॥

अब पवर्गीयान्त धातु कहतेहैं, उसमें स्तुभ धातु पर्यन्त
३४ धातु अनुदात्तत्, अर्थात् आत्मनेपदी हैं ।

तिपृ, तेपृ, छिपृ और छेपृ धातु क्षरणार्थक हैं, पहिला अनु-
दात्त है । क्षीरस्वामी कहतेहैं कि, यह सेट् है, परन्तु यह भ्रम-
मात्र है । तेपते । तितिपे । क्रादिनियमके कारण इट् होकर-
तितिपिषे । तेप्ता । तेप्स्यते ॥

२३०० लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ।

१।२११ ॥

इक्समीपादलः परौ झलादी लिङ् आत्म-
नेपदपरः सिञ्चेत्येतौ कितौ स्तः । कित्वात्र गुणः ।
तिप्सीष्ट । तिप्सीयास्ताम् । तिप्सीरन् । लुङि,
झलो झलीति सलोपः । अतिप्त । अतिप्साताम् ।
अतिप्स्ततिपते । तितेपोतिष्टिपे । तिष्टिपाते । तिष्टि-
पिरे । तिष्टेपे । तिष्टेपाते तिष्टेपिरे ॥ तेपृ कम्पने
च ॥ ४ ॥ ग्लेपृ दैन्ये । ग्लेपते ॥ ५ ॥ दुवेपृ
कम्पने । वेपते ॥ ६ ॥ केपृ गेपृ ग्लेपृ च ।
चात्कम्पने गतौ च । सूत्रविभागादिति स्वामी ।
मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने इत्यपे-
क्षत इत्याह । ग्लेपेरर्थभेदात्पुनः पाठः ॥ ९ ॥ मेपृ
रेपृ लेपृ गतौ ॥ १२ ॥ व्रपृ लज्जायाम् । व्रपते ॥

२३००-इक्के समीपस्य हल्के परे स्थित झलादि लिङ्
और सिच् आत्मनेपदमें कित्सञ्जक हो । कित्वके कारण गुण
नहीं होगा, तिप्सीष्ट । तिप्सीयास्ताम् । तिप्सीरन् । लुङ् परे
रहते “ झलो झलि० २२८१ ” इस सूत्रसे सकारका लोप
होकर, अतिप्त । अतिप्साताम् । अतिप्सत । तेपते । तितिपे ।
तिष्टिपे । तिष्टिपाते । तिष्टिपिरे । तिष्टेपे । तिष्टेपाते । तिष्टेपिरे ॥ तेपृ
धातु कम्पनेमें भी जानना ॥ ग्लेपृ धातु दैन्यार्थमें है । ग्लेपते ॥
दुवेपृ धातु कम्पनमें है । वेपते ॥ केपृ, गेपृ और ग्लेपृ धातु
कम्पन और सूत्रविभागके कारण गत्यर्थमें भी जानना, यह

स्वामीका मत है, परन्तु मैत्रेयतो चकारको छोड़के पठकर 'कम्पने' इसको अपेक्षा करते हैं आचार्य, यह कहते हैं ।
लेप धातुका अर्थ भिन्न है इस कारण पुनः पाठ हुआ ॥
मेपु, रेपु और लेपु धातु गति अर्थमें है । वृष् धातु लजामें है । वपते ॥

२३०१ तृफलभजत्रपश्च।६।४।१२२॥

एषामत एकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति लिटि
सेटि थलि च । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । ऊदि-
त्वादिङ्गा । त्रपिता । त्रप्ता । त्रपिषीष्ट । त्रप्सीष्ट
॥ १३ ॥ कपि चलने । कम्पते । चकम्पे ॥ १४ ॥
रवि लवि अवि शब्दे । ररम्बे । ललम्बे । आन-
म्बे ॥ लवि अवसंसने च ॥ १७ ॥ कवृ वर्णे ।
चकवे ॥ १८ ॥ क्षीवृ अधाष्ट्ये । चिक्लीवे ॥ १९ ॥
क्षीवृ मदे । क्षीवते ॥ २० ॥ शीभृ कथने ।
शीभते ॥ २१ ॥ चीभृ च ॥ २२ ॥ रेभृ शब्दे ।
रिरेभे ॥ २३ ॥ अभिरभी कचित्पठयेते । अम्भते
॥ २४ ॥ रम्भते ॥ २५ ॥ ष्टभि स्कभि प्रति-
बन्धे । स्तम्भते । उत्तम्भते । उदः स्थास्तम्भो-
रिति पूर्वसवर्णः । विस्तम्भते । स्तम्भेरिति षत्वं
तु न भवति । भ्रुविधौ निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र
ग्रहणात् । तद्दीजं तूदस्थास्तम्भोरिति पवर्गीयो-
पधपाठः, स्तम्भेरिति तवर्गीयोपधपाठश्चेति
माधवः । केचिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहुः ।
तन्मते ष्टम्भते । टष्टम्भे ॥ २७ ॥ जभी जृभि
गात्रविनामे ॥

२३०१ कित् लिट् और सेट थल् परे रहते तृ, फल, भज
और त्रप इन धातुओंके अकारके स्थानमें एकार हो, और
अभ्यासका लोप हो, त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । उकार इत् होनेके
कारण विकल्प करके इट् होगा, त्रपिता, त्रप्ता । त्रपिषीष्ट, त्र-
प्सीष्ट ॥ कपि धातु चलनमें है । कम्पते । चकम्पे ॥ रवि,
लवि और अवि धातु शब्द करनेमें हैं । ररम्बे । ललम्बे ।
आनम्बे । लवि धातुका अवसंसन भी अर्थ जानना ॥ कवृ
धातु वर्ण अर्थमें है । चकवे ॥ क्लीवृ धातु धाष्ट्यमें है ।
चिक्लीवे ॥ क्षीवृ धातु मद अर्थमें है । क्षीवते ॥ शीभृ धातु
कथनमें है । शीभते ॥ चीभृ धातुका भी कथनार्थ जानना ॥
रेभृ धातु शब्द करनेमें हैं । रिरेभे । किसी स्थलमें अभि और
रभि धातु पढ़े हैं । अम्भते । रम्भते ॥ ष्टभि और स्कभि धातु
प्रतिबंधमें हैं । स्तम्भते । "उदः स्थास्तम्भोः ० ११८" इससे
पूर्वसवर्ण (त्) होकर-उत्तम्भते ।

विस्तम्भते, यहां " स्तम्भेः २२७२ " इस सूत्रसे
श्रुतिविधेमें निर्दिष्ट सौत्र धातुका ग्रहण होनेसे पत्र नहीं हुआ
उसका प्रमाण तो " उदः स्थास्तम्भोः ० ११८ " इस सूत्रमें
पवर्गीयोपध पाठ और " स्तम्भेः २२७२ " इस सूत्रमें
तवर्गीयोपध पाठ है, यह माधवाचार्यका मत है । कोई २
कहते हैं कि, इसका टकार औपदेशिक है, उनके

मतसे-ष्टम्भते । टष्टम्भे ॥ जभी और जृभि धातु गात्रवि
नाम अर्थमें है ॥

२३०२ रधिजभोरचि।७।१।६१॥

एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । जजम्भे ।
जम्भिता । अजम्भित् । जृम्भते । जजृम्भे ॥ २९ ॥
शल्भ कथने । शशल्भे ॥ ३० ॥ वल्भ भोजने ।
दन्तोष्ठ्यादिः । ववल्भे ॥ ३१ ॥ गल्भ धाष्ट्ये ।
गल्भते ॥ ३२ ॥ श्रम्भ प्रमादे । तालव्यादिर्द-
न्त्यादिश्च । श्रम्भते । स्रम्भते ॥ ३३ ॥ षुभु
स्तम्भे । स्तोभते । विष्टोभते । तुष्टुभे । व्यष्टा-
भिष्ट ॥ ३४ ॥

२३०२-अच् परे रहते रधि और जभ धातुको नुमागम
हो, जम्भते । जजम्भे जम्भिता । अजम्भित् जृम्भते । जजृम्भे ॥
शल्भ धातु कथन अर्थमें है । शशल्भे ॥ वल्भ धातु भोजन कर-
नेमें है, यह धातु दन्तोष्ठादि है । ववल्भे ॥ गल्भ धातु धाष्ट्य-
र्थमें है । गल्भते ॥ श्रम्भ धातु प्रमादार्थमें है, यह धातु ताल-
व्यादि और दन्त्यादि है । श्रम्भते । स्रम्भते ॥ षुभु धातु स्तम्भ
करनेमें है । स्तोभते । विष्टोभते । तुष्टुभे । व्यष्टाभिष्ट ॥

अथ परस्मैपदिनः ॥ गुपू रक्षण ॥

अव परस्मैपदी धातु कहते हैं ।

गुपू धातु रक्षा करनेमें है ॥

२३०३ गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य

आयः । ३ । १ । २८ ॥

एभ्य आयप्रत्ययः स्यात्स्वार्थे । पुगन्तेति गुणः ॥

२३०३-गुपू, धूप, विच्छि, पणि और पनि धातुके उत्तर
स्वार्थमें आय प्रत्यय हो । "पुगन्तः ० २१८९ " इस सूत्रसे
गुण होकर-॥

२३०४ सनाद्यन्ता धातवः । ३ । १ । ३२ ॥

सनादयः कमेर्णिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते
धातुसंज्ञाः स्युः । धातुत्वाल्लडादयः । गोपायति ॥

२३०४-सनादि कमेर्णिङ् पत्यन्त प्रत्यय अन्तमें हैं जिसके
उसको धातु संज्ञा हो, इससे धातुत्वके कारण उसके उत्तर
लडादि प्रत्यय होंगे, जैसे-गोपायति ॥

२३०५ आयादय आर्धधातुके वा ।

३ । १ । ३१ ॥

आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्मः ॥

२३०५-आर्धधातुक विवक्षामें विकल्प करके आयादि
प्रत्यय हों-॥

२३०६ कास्प्रत्ययादाममन्त्रे रिटि ।

३ । १ । ३५ ॥

कास्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चास् स्याद्विटि न
तु मन्त्रे ॥ कास्यनेकाज् ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥

सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थानेऽनेकाच इति वाच्यमित्यर्थः ॥

२३०६-लिट् परे रहते कास धातु और प्रत्ययान्तके उत्तर आम् प्रत्यय हो, मंत्रमें नहीं हो ॥

सूत्रमें अनेकाचग्रहण करना उचित है, अर्थात् सूत्रमें प्रत्यय ग्रहण छोड़कर उसके स्थानमें " अनेकाचः " ऐसा कहना चाहिये * ॥

२३०७ आर्धधातुके । ६ । ४ । ४६ ॥
इत्यधिकृत्य ॥

२३०७-"आर्धधातुके " यह अधिकार करके-॥

२३०८ अतो लोपः । ६ । ४ । ४८ ॥

आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः स्यादार्धधातुके परे । गोपायाञ्चकार । गोपायाम्बभूव । गोपायामास । जुगोपा । जुगुपतुः । ऊदित्वाद्दिट् । जुगोपिथ-जुगोप्य । गोपायिता-गोपिता-गोप्ता । गोपाय्यात्-गुप्यात् । अगोपायीत् । अगोपीत् । अगोप्सीत् ॥ १ ॥ धूप सन्तापे । धूपायति । धूपायाञ्चकार । दुधूप । धूपायितासि । धूपितासि ॥ २ ॥ जप जल्प व्यक्तायां वाचि । जप मानसे च ॥ ४ ॥ चप सांत्वने ॥ ५ ॥ षप समवाये । समवायः सम्बन्धः सम्यगवबोधो वा । सपति ॥ ६ ॥ रप लप व्यक्तायां वाचि ॥ ८ ॥ चुप मन्दायां गतौ । चोपति । चुचोप । चोपिता ॥ ९ ॥ तुप तुम्प चुप चुम्प तुफ तुम्फ चुफ चुम्फ हिंसार्थः । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुतुम्प । तुतुम्पतुः । संयोगात्परस्य लिटः कित्वाभावात्त्रलोपो न । किदाशिषीति कित्वात्रलोपः । तुप्यात् । प्रातुम्पतौ गवि कर्तरितीति पारस्करादिगणे पाठात्सुट्प्रस्तुम्पति गौः । शितपा निर्देशाद्यङ् लुकि न । प्रतोतुम्पीति । त्रोपति । त्रुम्पति । तोफति । तुम्फति । त्रोफति । त्रुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमषष्ठौ च नीरेफाः । अन्ये सरैफाः । आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः । ततो द्वौ द्वितीयान्ताः । अष्टावप्युकारवन्तः ॥ १७ ॥ पर्प रफ रफि अर्ब पर्व लर्व बर्व मर्व कर्व खर्व गर्ब शर्व षर्व चर्व गतौ । आद्यः प्रथमान्तः । ततो द्वौ द्वितीयान्तौ । तत एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्ता रोपधाः । पर्पति । पपप । रफति । रम्फति । अर्बति । आनर्व । पर्वति । लर्वति । बर्वति । पवर्गीयादिरयम् । मर्वति । कर्वति । खर्वति । गर्बति । शर्वति । सर्वति । चर्वति ॥ ३१ ॥ कुवि आच्छादने । कुम्बति ॥ ३२ ॥ लुवि तुवि

अर्दने । लुम्बति । तुम्बति ॥ ३४ ॥ लुवि वक्र-संयोगे । चुम्बति ॥ ३५ ॥ षृभु षृम्भु हिंसार्थौ । सर्भति । ससर्भ । सर्भिता । सृम्भति । ससृम्भ । सृभ्यात् ॥ ३७ ॥ षिभु षिम्भु इत्येके । सेभति सिम्भति ॥ ३९ ॥ शुभ शुम्भ भाषणे । भासने इत्येके । हिंसायामित्यन्ये ॥

२३०८-आर्धधातुके उपदेशकालमें अकारान्त धातुके अकारका लोप हो, गोपायाञ्चकार । गोपायाम्बभूव । गोपायामास । जुगोपा । जुगुपतुः । ऊकार इत्संज्ञक होनेके कारण विकल्पसे इट् होगा, जुगोपिथ, जुगोप्य । गोपायिता, गोपिता, गोप्ता । गोपाय्यात्, गुप्यात् । अगोपायीत्, अगोपीत्, अगोप्सीत् ॥ धूप धातु संतापमें है । धूपायति । धूपायाञ्चकार । दुधूप । धूपायितासि, धूपितासि ॥ जप और जल्प धातु व्यक्त वाक्यमें हैं । जप धातु मानसवचनमें भी है ॥ चप धातु शान्त करनेमें है । चप धातु समवायार्थमें है समवायसे सम्बन्ध और सम्यक् अवबोध अर्थ जानना । सपति ॥ रप और लप धातु व्यक्त वाक्यमें है ॥ चुप धातु मन्दगतिमें है । चोपति । चुचोप । चोपिता ॥ तुप, तुम्प, चुप, चुम्प, तुफ, तुम्फ, चुफ और तुम्फ धातु हिंसार्थमें हैं । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुतुम्प । तुतुम्पतुः, यहां संयोगके परे लिट्के कित्वाभावके कारण नकारका लोप नहीं हुआ ।

" किदाशिषि २२१६ " इस सूत्रसे कित्वाके कारण नकारका लोप होकर तुप्यात् ।

प्रातुम्पतौ गविकर्तरि । (प्रशब्दके परे तुम्प धातुके गो कर्ता होनेपर सुट् हो) ऐसा पारस्करादि गणमें पाठके कारण सुट् होकर प्रस्तुम्पति गौः । शितपसे निर्देशके कारण यङ्लुगन्तमें नहीं होगा, प्रतोतुम्पीति । त्रोपति । त्रुम्पति । तोफति । तुम्फति । त्रोफति । त्रुम्फति । इस स्थलमें पहली, दूसरी और पांचवीं और छठी धातु रेफरहित और अन्य रेफसहित हैं । आद्य ४ प्रथमान्त, पश्चात् द्वितीयान्त हैं । आठों उकारवान् हैं । पर्प, रफ, रफि, अर्ब, पर्व, लर्व, बर्व, मर्व, कर्व, खर्व, गर्ब, शर्व, पर्व और चर्व धातु गत्यर्थक हैं, आदिस्थित धातु प्रथमान्त है, पश्चात् दो द्वितीयान्त हैं, पश्चात् ११ तृतीयान्त हैं । दूसरी और तीसरी छोड़कर और सम्पूर्ण धातु रकारोपध हैं । पर्पति । प्रपर्प । रफति । रम्फति । अर्बति । आनर्व । पर्वति । लर्वति । बर्वति, यह धातु पवर्गादि हैं । सर्वति । कर्वति । खर्वति । गर्बति । शर्वति । सर्वति ॥ कुवि धातु आच्छादनमें है । कुम्बति ॥ लुवि और तुवि धातु अर्दन करनेमें है । लुम्बति । तुम्बति ॥ लुवि धातु मुखसंयोग करनेमें है । चुम्बति ॥ षृभु और षृम्भु धातु हिंसार्थमें हैं । सर्भति । ससर्भ । सर्भिता । सृम्भति । ससृम्भ । सृभ्यात् ॥ षिभु षिम्भु धातु हिंसार्थक हैं । सेभति । सिम्भति ॥ शुभ धातु और शुम्भ धातु भाषणमें हैं । कोई २ कहते हैं कि, भासनेमें और हिंसा करनेमें है ॥

अथानुनासिकान्ताः । तत्र कम्पन्ता अनुदासतौ दश । धिणि घुणि वृणि ग्रहणे । तुम् । घृम्बम् । धिण्णते । जिधिण्णे । घुण्णते । जुघुण्णे । वृण्णते । जघृण्णे ॥ ३ ॥ घुण घूर्ण भ्रमणे । घोणते । घूर्णते । इमौ तुदादौ परस्मैपदिनौ ॥ ५ ॥ षण

व्यवहारे स्तुतौ च । पन च । स्तुतावित्येव
सम्बध्यते पृथङ्निर्देशात् । पनिसाहचर्यात्पणे-
रपि स्तुतावेवायप्रत्ययः । व्यवहारे तु पणते ।
पेणे । पणितेत्यादि । स्तुतावनुबन्धस्य के-
वले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तात्मात्मनेपदम् ।
पणायति । पणायाम् । पेणे । पणा-
यितासि । पणितासे । पणाय्यात् । पनायति ।
पनायाम् । पेने ॥ ७ ॥ भाम क्रोधे ।
भामते । बभामे ॥ ८ ॥ क्षमूष् सहने । क्षमते ।
चक्षमे । चक्षमिषे-चक्षंसे । चक्षमिध्वे । चक्षन्ध्वे
चक्षमिवहे ॥

इसके उपरान्त अनुनासिक वर्णान्त धातु कहे जाते हैं,
उसमें कमि धातु पर्यन्त १० धातु अनुदात्तेत् (आत्मने-
पदी) हैं ।

घिणि, घुणि, घृणि, धातु ग्रहण करनेमें हैं । तुम् और
पुत्र होकर-घिण्णते । जिघिण्णे । घुण्णते । जुघुण्णे । घृण्णते ।
जघृण्णे ॥ घुण और घूर्ण धातु भ्रमण करनेमें हैं । घोणते ।
घूर्णते । यह दो धातु तुदादिमें परस्मैपदी हैं ।

पण धातु व्यवहार और स्तुतिमें है । पन धातु भी इसी अर्थमें
है, परन्तु पन धातुके पृथक् निर्देशके कारण स्तुति अर्थका ही
सम्बन्ध होता है । पन धातुके साहचर्यके कारण पणि धातुके
उत्तर भी स्तुति अर्थमें ही आय प्रत्यय होगा, व्यवहारार्थमें
तो-पणते । पेणे । पणिता, इत्यादि । स्तुति अर्थमें अनुबन्धको
केवलमें चरितार्थत्वके कारण आयप्रत्ययान्तके उत्तर आत्मने-
पद नहीं होगा-पणायति । पणायाम् । पेणे । पणा-
यितासि । पणितासे । पणाय्यात् । पणिषीष्ट । पनायति । पना-
याम् । पेने ॥ भाम धातु क्रोध करनेमें है । भामते ।
बभामे ॥ क्षमूष् धातु सहनेमें है । क्षमते । चक्षमे । चक्षमिषे,
चक्षंसे । चक्षमिध्वे, चक्षन्ध्वे । चक्षमिवहे ॥

२३०९ म्वोश्च । ८ । २ । ६५ ॥

मान्तस्य धातौर्मस्य नकारादेशः स्यान्मकारे
वकारे च परे । णत्वम् । चक्षण्वहे । चक्षमिमहे-
चक्षण्महे । क्षमिष्यते-क्षंस्यते । क्षमेत । आशिषि,
क्षमिषीष्ट-क्षंसीष्ट । अक्षमिष्ट-अक्षंस्त ॥ ९ ॥
कमु कान्तौ । कान्तिरिच्छा ॥

२३०९-मकार और वकार परे रहते मकारान्त धातुके
मकारके स्थानमें नकारादेश हो । णत्व होकर-चक्षण्वहे ।
चक्षमिमहे, चक्षण्महे । क्षमिष्यते, क्षंस्यते । क्षमेत । आशी-
लिङ्गमें, क्षमिषीष्ट, क्षंसीष्ट । अक्षमिष्ट, अक्षंस्त ॥ कमु धातु
कान्ति अर्थात् इच्छामें है ॥

२३१० कमेणिङ् । ३ । १ । ३० ॥

स्वार्थे ङित्वात्तङ् । कामयते ॥

२३१०-कम् धातुके उत्तर णिङ् ही । ङ इत् होनेके
कारण उसके उत्तर तङ् प्रत्यय होकर-कामयते ॥

२३११ अयामन्ताल्वाय्येत्त्वि-
ष्णुषु । ६ । ४ । ५५ ॥

आम् अन्त आलु आय्य इत्तु इष्णु एषु
णेरयादेशः स्यात् । वक्ष्यमाणलोपापवादः ।
कामयाञ्चके ॥ आयादय आर्द्धधातुके वा ।
चकमे । कामयिता-कमिता । कामयिष्यते-
कमिष्यते ॥

२३११-आम्, अन्त, आलु, आय्य, इत्तु और इष्णु
प्रत्यय परे रहते णिके स्थानमें अयादेश हो, यह अयादेश
वक्ष्यमाण लोपका अपवाद है-कामयाञ्चके । “ आयादय
आर्द्धधातुके वा २३०५ ” इससे आय प्रत्यय आर्द्धधातुके परे
विकल्प करके होकर-चकमे । कामयिता, कमिता । काम-
यिष्यते, कमिष्यते ॥

२३१२ णिश्रिद्रुभ्यः कर्तरि चङ् ।
३ । १ । ४८ ॥

ण्यन्तात् श्रयादिभ्यश्च श्चलेश्चङ् स्यात्कर्त्रर्थे
लुङि परे । अकाम् इ अतेति स्थिते ॥

२३१२-ण्यन्त धातु और श्रि, द्रु और लु धातुके उत्तर
कर्त्रर्थक लुङ् परे रहते च्लिके स्थानमें चङ् आदेश हो । अकाम्
इ अन्त, ऐसा होनेपर-॥

२३१३ णेरनिटि । ६ । ४ । ५१ ॥

अनिडादावार्धधातुके परे णेलोपः स्यात् ।
परत्वादेरनेकाच इति यणि प्राप्ते ॥ ण्यल्लोपा-
वियङ् यण् गुणवृद्धिर्दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥
इति वार्तिकम् ॥ णिलोपस्य तु पाचयतेः पाक्ति-
रित्यादि क्तिजन्तमवकाश इति भावः । वस्तु-
तस्त्वनिटीतिवचनसामर्थ्यादार्धधातुकमात्रमस्य
विषयः । तथा चैयडादेरपवाद एवायम् । इयङ्,
अततक्षत् । यण्, आटिटत् । गुणः, कारणा ।
वृद्धिः, कारकः । दीर्घः, कार्यते ॥

२३१३-अनिडादि आर्धधातुक परे रहते णिका लोप
हो । परत्वके कारण “एरनेकाचः २७२ ” इस सूत्रसे यण्की
प्राप्ति होनेपर-॥

इयङ्, यण्, गुण, वृद्धि और दीर्घसे पूर्वविप्रतिषेधसे णि
और अकारका लोप हो * णिलोपका-पाचयतेः=पाक्तिः,
इत्यादि क्तिजन्त अवकाश है इससे तुल्यबलविरोध दिखाया
है वास्तविक तो ‘ अनिटि ’ इस वचनके असामर्थ्यके कारण
आर्धधातुकमात्र इसका विषय है, तब तो यह इयङादिका
अपवाद ही है जैसे-इयङ्-अततक्षत् । यण्-आटिटत् ।
गुण-कारणा । वृद्धि-कारकः । दीर्घ-कार्यते ॥

२३१४ णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः । ७ । ४ । २ ॥

चङ् परे णौ यदङ् तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् ॥

२३१४-चङ्परक णि परे रहते धातुकी उपधाको हस्व हो-॥

२३१५ चङि । ७ । १ । ११ ॥

चङि परे अनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य ॥

२३१५-चङ् परे रहते अनभ्यास धातुके अवयव प्रथम एकाचको द्वित्व हो, और अजादि धातुके द्वितीय एकाचको द्वित्व हो-॥

२३१६ सन्वल्लघुनि चङ्परऽनग्लो-
पे । ७ । ४ । १३ ॥

चङ्पर इति बहुव्रीहिः । स चाङ्गस्येति च द्वयमप्यावर्तते । अंगसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं निरिति यावत्, तत्परं यल्लघु तत्परो योङ्गस्या-
भ्यासस्तस्य सनीव कार्यं स्यात् णावग्लोपे-
ऽसति । अथ वाङ्गस्येति नावर्तते । चङ्परं
णौ यदंगं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि
प्राग्वत् ॥

२३१६-चङ्पर यह बहुव्रीहि है 'चङ्पर' अङ्गस्य, इन दोनों पदोंकी आवृत्ति होती है, इससे अङ्गसंज्ञानिमित्तक जो चङ्परक णि तत्परक जो लघु तत्परक जो अङ्गका अभ्यास उसको सन् परे जैसा कार्य होता है वैसा कार्य हो, णि परे अङ्गका लोप न हुआ हो तो, अथवा 'अङ्गस्य' इस पदकी आवृत्ति नहीं हो, तो ऐसा अर्थ हुआ कि, चङ्परक णि परे जो अङ्ग उसका जो लघुपरक अभ्यास उसको सन् परे जैसा कार्य होता है वैसा कार्य हो, णि परे अङ्गका लोप नहीं हुआ हो तो-॥

२३१७ सन्यतः । ७ । ४ । ७९ ॥

अभ्यासस्यात इकारः स्यात्सनि ॥

२३१७-सन् परे रहते अभ्यासके अकारके स्थानमें इकार हो-॥

२३१८ दीर्घो लघोः । ७ । ४ । ९४ ॥

लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये ।
अचीकमत । णिङ्भावपक्षे।कमेदृच्छेद्वक्तव्यः

॥*॥ णेरभावान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकमत ॥

संज्ञायाः कार्यकालत्वादंगं यत्र द्विरुच्यते ।

तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाक्षिति माधवः ॥

चकास्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नांगं द्विरुच्यते ।

किं त्वस्यावयवः कश्चित्स्मादेकाक्षिदं द्वयम् ।

वस्तुतोऽगस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।

ऊर्णो दीर्घोर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥

चकास्तौ तृभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया ।

णैर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनित्यंगमेव वा ॥

इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ।

णेरग्लोपेपि सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्धये । ९॥ १०

अथ क्रम्यन्तास्त्रिंशत्परस्मैपदिनः ॥ अण रण
वण भण मण कण क्ण व्रण भ्रण ध्वण शब्दार्थाः ।

अणति । रणति । वणति । वकारादित्वादेत्वा-

भ्यासलोपो न । ववणतुः । ववणिथ ॥ १० ॥

धणिरपि कैश्चित्पठ्यते । धणति ॥ ओणृ अप-

नयने । ओणति । ओणांचकार ॥ ११ ॥ शोणृ

वर्णगत्योः । शोणति । शुशोण ॥ १२ ॥ श्रोणृ

संघाते । श्रोणति ॥ १३ ॥ इलोणृ च । शोणा-

दयस्त्रयोऽमी तालव्योष्मादयः ॥ १४ ॥ पैणृ गतिप्रे-

रणश्लेषणेषु । पैणृ इति कश्चित्पठ्यते । पिपैण

॥ १५ ॥ ध्रण शब्दे । उपदेशे नान्तोऽयम् । रषा-

भ्यामिति णत्वम् । ध्रणति । नोपदेशफलं यङ्-

लुकि । दन्ध्रन्ति ॥ १६ ॥ वणेत्यपि केचित् ।

वेणतुः । वेणिथ ॥ १७ ॥ कनी दीप्तिकान्तिग-

तिषु । चकान ॥ १८ ॥ घृन वन शब्दे । स्तब्धति

वनति ॥ २० ॥ वन षण सम्भक्तौ । वनैरर्थ-

भेदात्पुनः पाठः । सनति । ससान । सेनतुः ॥

२३१८-सन्वद्भावविषयमें लघुसंज्ञक अभ्यासको दीर्घ हो-

अचीकमत । णिङ्के अभाव पक्षमें-

कभि धातुके उत्तर च्लिके स्थानमें चङ् आदेश हो *

णिके अभावके कारण दीर्घ और सन्वद्भाव न होकर-

अचकमत ।

संज्ञा शास्त्रको कार्यकालपक्षमें विधिशास्त्रके साथ एकवाक्यता

होनेसे 'अङ्गस्य' इससे सम्बद्ध "पूर्वोऽभ्यासः" इसका "सन्वल्ल-

घुनि०" "दीर्घो लघोः" इत्यादि शास्त्रमें सम्बन्ध हुआ और

'द्वे' इसका विशेष्यसमर्पक उच्चारण क्रियानिरूपित 'अङ्गस्य'

इसमें कर्ममें षष्ठी हुई तब ऐसा अर्थ हुआ कि, अङ्गकर्मक

जहां द्विरुच्चारण हो वहां पूर्वकी अभ्यास संज्ञा हो और उसको

दीर्घ, सन्वद्भाव हो, इससे अङ्गका जहां द्विरुच्चारण है वहां ही

दीर्घ, सन्वद्भाव होगा अनेकाचमें नहीं होगा यह माधवका

मत है ।

चकासु, अर्थापि, ऊर्णु, इत्यादि धातुमें अङ्गको द्वित्व नहीं

होता है, किन्तु अङ्गके किसी अवयवको द्वित्व होता है, इस

कारण उन स्थलोंमें दीर्घ, सन्वद्भाव नहीं होगा, किन्तु एकाच

धातुमें ही दीर्घ और सन्वद्भाव होगा ।

अर्थाधिकार पक्षके श्रेष्ठत्वेके कारण और वृत्त्यादिमें ऐसा ही

स्वीकार होनेके कारण माधवके मतको कोई आचार्य्य दूषित

कहते हैं कि, वास्तविक तो अंगावयव जो अभ्यास ऐसा वर्ण-

नसे ऊर्णु धातुमें दीर्घ और अर्थापि धातुमें दीर्घ और सन्वद्भाव

होगा ।

'चकासु' धातुमें तो व्यवस्थासे दोनों (दीर्घ, सन्वद्भाव) नहीं

होंगे और होंगे भी, तो व्यवस्था यह है कि, णिका विशेष्य संनि-

हित होनेसे 'लघुनि' यह अथवा अंग होगा जब 'लघुनि'

होगा, तब णिसे पूर्व लघु न होनेसे दोनों नहीं होंगे और अंग विशेष्य होगा तो णिसे पूर्व अंग है, इस लिये दोनों कार्य होंगे ।

कैयटसे ही इस प्रकार वैकल्पिक व्याख्या वर्णित है अर्थात् धातुको दीर्घ और सन्वन्धाव सिद्धके निमित्त णिके अग्लोपमें भी सम्बन्ध किया है ।

अनन्तर क्रमु धातुपर्यन्त ३० परस्मैपदी धातु कहते हैं ।

अण, रण, वण, भण, मण, कण, कण, व्रण, भ्रण और ध्वण धातु शब्दार्थक हैं । अणति । रणति । वणति ।

वकारादित्वके कारण एत्व और अभ्यासका लोप नहीं होकर—वणतुः । वणतिथ ॥ कोई २ धणि धातु भी पढ़ते हैं । धणति ॥ ओण धातु अपनयन करनेमें है । ओणति । ओणाञ्चकार ॥ ओण धातु वर्ण और गतिमें है । ओणति । ओणोण ॥ ओण धातु और ओण धातु संवातमें है । ओणति । ओणादि ३ धातु तालव्योष्मादि हैं ॥ पैण धातु गति, प्रेरण और श्लेषणमें है । किसी ग्रन्थमें पैण धातु पठित है । पिप्रेण ॥ ध्रण धातु शब्द करनेमें है । उपदेशावस्थामें यह धातु नकारान्त है । “रषाभ्यां २३५” इस सूत्रसे णत्व होकर—भ्रणति । यङ्लुक्-विषयमें नोपदेशका फल जानना जैसे—दन्धन्ति, यहां नुक् हुआ । कोई २ वण धातु भी इस अर्थमें पढ़ते हैं । वेणतुः । वेणति ॥ कनी धातु दीप्ति, कान्ति और गतिमें है । चकान ॥ घन धातु और वन धातु शब्द करनेमें हैं । स्तनति । वनति ॥ वन धातु और वन धातु शब्द करनेमें हैं । स्तनति । वनति ॥ वन धातु सम्भक्तिमें है । वन धातुका अर्थ भिन्न होनेसे पुनः पाठ किया है । सनति । ससान । सेनतुः ॥

२३१९. ये विभाषा । ६ । ४ । ४३ ॥

जनसनखनामात्वं वा स्याच्चादौ क्ति । सायात्-सन्यात् ॥ २१ ॥ अमगत्यादिषु । कनीदीप्ति कान्ति गतीत्यत्र गतेः परयोः शब्दसम्भक्त्योरादिशब्देन ग्रहः । अमति । आम ॥ २२ ॥ द्रम हम्म मीमृ गतौ । द्रमति । दद्राम । ह्यन्तेति न वृद्धिः । अद्रमीत् । हम्मति । जहम्म । मीमति । मिमीम । अयं शब्दे च ॥ २५ ॥ चमु छमु जमु झमु अदने ॥

२३१९—यादि क्ति और डित् प्रत्यय परे रहे तो जन, सन और खन धातुके विकल्प करके आत्व हो, जैसे—सायात्, सन्यात् ।

अम् धातु गत्यादि अर्थमें है “कनी दीप्ति कान्ति गति” इस स्थलमें गतिके परे जो शब्द और सम्भक्ति अर्थ कहा है, वह आदि शब्दसे गृहीत है । अमति । आम ॥ द्रम, हम्म, मीमृ धातु गतिमें हैं । द्रमति । दद्राम । “ह्यन्तक्षण ० २२९९” इस सूत्रसे वृद्धि न होकर—अद्रमीत् । हम्मति । जहम्म । मीमति । मिमीम, यह धातु शब्दार्थक भी है ॥ चमु, छमु, जमु और झमु धातु भक्षण करनेमें हैं ॥

२३२० छिबुक्रमुचमां शिति । ७ । ३ । ७५ ॥

एषामचो दीर्घः स्याच्छिति ॥ आडि चम इति

वक्तव्यम् ॥ * ॥ आचामति । आडि किम् । चमति । विचमति । अचमीत् ॥ २९ ॥ जिमि के-चित्पठन्ति । जेमति ॥ क्रमु पादविक्षेपे ॥

२३२०—शित् प्रत्यय परे रहते छिबु, क्रमु, और चमु धातुके अचको वृद्धि हो ।

आड् पूर्वमें रहते चमु धातुके अचको वृद्धि हो ऐसा कहना चाहिये * आचामति । आड्पूर्वक न होनेपर, जैसे—चमति । विचमति । अचमीत् ॥ कोई २ जिमि धातु पढ़ते हैं । जेमति ॥ क्रमु धातु पादविक्षेप करनेमें है ॥

२३२१ वा प्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुत्क्रमु-त्रसिञ्जुटिलषः । ३ । १ । ७० ॥

एभ्यः इयन्वा स्यात्कर्त्रर्थं सार्वधातुके परे ।

२३२१—कर्तृवाचक सार्वधातुके परे रहते प्राश, भ्लाश, भ्रमु, क्रमु, क्रमु, त्रसि, ज़ुटि और लष धातुके उत्तर विकल्प करके इयन् प्रत्यय हो ॥

२३२२ क्रमः परस्मैपदेषु । ७ । ३ । ७६ ॥

क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदे परे शिति । क्राम्यति-क्रामति । चक्राम । क्राम्यतु-क्रामतु ॥

२३२२—शित् प्रत्यय परे रहते परस्मैपदमें क्रमु धातुके अकारको विकल्प करके दीर्घ हो, जैसे—क्राम्यति, क्रामति । चक्राम । क्राम्यतु, क्रामतु ॥

२३२३ स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते । ७ । २ । ३६ ॥

अत्रैवेद । अक्रमीत् ॥ ३० ॥

अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तेतः ॥ अय वय मय पय चय तय नय गतौ । अयते ॥

२३२३—आत्मनेपदनिमित्त न रहते स्तु और क्रमु धातुके उत्तर वलादि आर्धधातुको इट् हो—अक्रमीत् ।

अनन्तर रेवत्यन्त अनुदात्तत्वात् (आत्मनेपदी) धातु कहे जाते हैं ।

अय, वय, पय, मय, चय, तय और नय धातु गतिमें हैं । अयते ॥

२३२४ दयायासश्च । ३ । १ । ३७ ॥

दय अय आस् एभ्य आस् स्याल्लिटि । अयां चक्रे । अयिता । अयिषीष्ट ॥

२३२४—लिट् परे रहते दय, अय और आस् धातुके उत्तर आस् हो, अयाञ्चके । अयिता । अयिषीष्ट ॥

२३२५ विभाषेतः । ८ । ३ । ७९ ॥

इणः परो य इट् ततः परेषां षीध्वलुङ्लिट् आधस्य वा मूर्धन्यः स्यात् । अयिषीदुम्-अयिषीध्वम् । आयिष्ट । आयिदुम् । आयिध्वम् ॥

२३२५—इणके परे स्थित इट्के उत्तर षीध्वं, लुङ् और लिट् सम्बन्धी धकारके स्थानमें विकल्प करके मूर्धन्यादेश (ढ) हो ।

अधिपीद्वम्, अधिपीध्वम् । आयिष्ट । आयिद्वम्,
आयिध्वम् ॥

२३२६ उपसर्गस्यायतौ । ८।२।१९ ॥

अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्वं
स्यात् । प्रायते । पलायते । निस्सुसोक्तत्वासा-
द्धत्वात् लत्वम् । निरयते । दुरयते । निरुदुरोस्तु
निलयते । दुलयते । प्रत्यय इति त्विणो रूपम् ।
अथ कथमुदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जाविति
माधः । इट किट कटो इत्यत्र प्रक्षिष्टस्य भवि-
ष्यति । यद्वा । अनुदात्तत्वलक्षणमात्मनेपदम-
नित्यम् । चक्षिडो डित्करणज्ज्ञापकात् । वादि-
त्वात्, ववये । पेये । मेये । चये । तेये ।
प्रणयते । नेये ॥ ७ ॥ दय दानग-
तिरक्षणहिंसादानेषु । आदानं ग्रहणम् ।
दयांचक्रे ॥ ८ ॥ रय गतौ ॥ ९ ॥ ऊयी तन्तु-
सन्ताने । ऊयांचक्रे ॥ १० ॥ पूयी विशरणे
दुर्गन्धे च । पूयते । पुपूये ॥ ११ ॥ क्यूयी शब्दे
उन्दे च । चुक्कूये ॥ १२ ॥ क्षमायी विधूनने ।
चक्षमाये ॥ १३ ॥ स्फाया ओप्यायी वृद्धौ ।
स्फायते । पस्फाये । प्यायते ॥

२३२६-अय धातु परे रहते उपसर्गसम्बन्धो रेफके स्थान-
में लकार हो, प्रायते । पलायते । निस् और दुस् सम्बन्धी कत्व-
के असिद्धत्वके कारण लत्व नहीं होकर-निरयते । दुरयते ।
निर और दुर सम्बन्धी रके स्थानमें ल होकर-निलयते ।
दुलयते । 'प्रत्ययः' यह पद तो इणधातुनिष्पन्न है ।

यदि 'अय' धातु आत्मनेपदी हो तो माधमें "उदयति
विततोर्ध्वरश्मिरज्जाव" इस स्थलमें 'उदयति' ऐसा परस्मैपद प्रयोग
कैसे हुआ ? इसपर कहते हैं कि, इट, किट, कटो इस स्थलमें
प्रक्षिष्ट इ धातुका 'उदयति' ऐसा पद हो, अथवा चक्षिड धातुमें
डित्करणके कारण अनुदात्तत्व प्रयुक्त आत्मनेपद अनित्य है,
इससे उक्त रूप सिद्ध हुआ । वकारादित्वके कारण 'ववये' पद
सिद्ध हुआ, इस स्थानमें एत्व नहीं हुआ । पेये । मेये । चये ।
तेये । प्रणयते । नेये ॥ दय धातु दान, गति, रक्षण, हिंसा
और आदान अर्थात् ग्रहण करनेमें है । दयाञ्चक्रे ॥ रय
धातु गति अर्थमें है । ऊयी धातु-तन्तु सन्तानमें है । ऊया-
ञ्चक्रे ॥ पूयी धातु विसरण, दुर्गन्ध अर्थमें है । पूयते । पुपूये ॥
क्यूयी धातु शब्द करने और उन्द अर्थात् हलदनमें है ।
चुक्कूये ॥ क्षमायी धातु विधूननार्थमें है । चक्षमाये ॥
स्फाया और ओप्यायी धातु वृद्धि अर्थमें है । स्फायते ।
पस्फाये । प्यायते ॥

२३२७ लिङ्यङोश्च । ६।१।२९ ॥

लिटि यङि च प्यायः पीभावः स्यात् ।
पुनः प्रसंगविज्ञानात्पीशब्दस्य द्वित्वम् । एरने-
काच इति यण् । पिप्ये । पिप्याते । पिप्यिरे ॥

२३२७-लिट् और यङ् प्रत्यय परे रहते प्याय् धातुके
स्थानमें पी आदेश हो, दूसरी वार भी प्रसंग (प्राप्ति) के
कारण पी शब्दको द्वित्व हुआ, "एरनेकाचः ० २७२" इस
सूत्रसे यण् हुआ जैसे-पिप्ये । पिप्याते । पिप्यिरे ॥

२३२८ दीपजनबुधपूरितायिप्यायि-
भ्योऽन्यतरस्याम् । ३।१।६१ ॥

एभ्यश्चलेशिचिष्वा स्यादेकवचने तशब्दे परे ॥

२३२८-एकवचन त शब्द परे रहते दीप, जन, बुध,
पूरि, तायि और प्यायि धातुके उत्तर विहित च्लिके स्थानमें
विकल्प करके चिण् आदेश हो ॥

२३२९ चिणो लुक् । ६।४।१०४ ॥

चिणः परस्य लुक् स्यात् । अप्यायि-अप्या-
यिष्ट ॥ १५ ॥ तायृ सन्तानपालनयोः । सन्तानः
प्रबन्धः । तायते । तताये । अतायि-अतायिष्ट ॥
॥ १६ ॥ शल चलनसंवरणयोः ॥ १७ ॥ वल
वल्ल संवरणे संचरणे च । ववले । ववले ॥ १९ ॥
मल मल्ल धारणे । मले । ममले ॥ २१ ॥ भल
भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु । बभले । बभले ॥
॥ २३ ॥ कल शब्दसंख्यानयोः । कलते ।
चकले ॥ २४ ॥ कल्ल अव्यक्ते शब्दे । कल्लते ।
अशब्द इति स्वामी । अशब्दस्तूष्णींभाव इति
च ॥ २५ ॥ तेवृ देवृ देवने । तितेवे । दितेवे ॥ २७ ॥
षेवृ गेवृ ग्लेवृ पेवृ भेवृ म्लेवृ सेवने । परिनि-
विभ्य इति षत्वम् । परिषेवते । सिषेवे ।
अयं सोपदेशोपीति न्यासकारादयः । तद्वाप्य-
विरुद्धम् । गवते । जिगेवे । जिग्लेवे । पिपेवे ।
भवते । म्लेवते ॥ ३३ ॥ शेवृ खेवृ केवृ इत्य-
प्येके ॥ ३६ ॥ रेवृः प्लवगतौ । प्लवगतिः प्लुतगतिः ।
रेवते ॥ ३७ ॥

अथावत्यन्ताः परस्मैपदिनः । मव्य बन्धने ।
ममव्य ॥ १ ॥ सूक्ष्य ईक्ष्य ईष्य ईष्यार्थाः ॥ ४ ॥
हय गतौ । अहयात् । यान्तत्वात् वृद्धिः ॥ ५ ॥
शुच्य अभिषवे । अवयवानां शिथिलीकरणं सु-
रायाः सन्धानं वा अभिषवः स्नानं च । शुशुच्य ॥ ६ ॥
चुच्य इत्येके ॥ ७ ॥ हर्य गतिकान्तयोः ।
जह्य ॥ ८ ॥ अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु ।
अलति । आल ॥

२३२९-चिण्के परे स्थित त शब्दका लोप हो । अ-
प्यायि, अप्यायिष्ट । तायृ धातु सन्तान और पालनार्थमें है ।
तायते । ततायि । अतायि, अतायिष्ट ।

शल धातु चलन और संवरण अर्थमें है । वल और वल्ल
धातु संवरण और संचलन अर्थमें है । ववले । ववले ॥ मल

और मल्ल धातु धारणार्थमें है । मेले । ममले ॥ मल और भल धातु पारिभाषण, हिंसा और दानार्थमें । बमले । बमले ॥ कल धातु शब्द और संख्यामें है । कलते । चकले ॥ कल धातु अव्यक्त शब्द करनेमें है । कलते । अशब्दमें है ऐसा स्वामीका मत है, अशब्द अर्थात् तूष्णीमाव ।

तेवृ और देवृ धातु देवनार्थमें है । तितेवे । दिदेवे ॥ पेवृ, गेवृ, ग्लेवृ, पेवृ, मेवृ, ग्लेवृ, धातु सेवनार्थमें है । “परिनिविभ्यः ० २२७५” इस सूत्रसे पत्व हुआ, परिषेवते । सिषेवे । यह धातु सोपदेश भी है, यह न्यासकारादि कहते हैं, परन्तु वह भाष्यके विरुद्ध है । गेवते । जिगेवे । जिग्लेवे । पिपेवे । मेवते । ग्लेवते ॥ शेवृ, खेवृ और केवृ धातुका भी कोई कोई पाठ करते हैं ॥ रेवृ धातु प्लुतगतिमें है । रेवते ।

अनन्तर अव धातुपर्यन्त परस्मैपदी धातु कहते हैं ।

मव्य धातु बंधनमें है । ममव्य ॥

सूर्य्य, ईर्ष्य्य, ईर्ष्य्य धातु ईर्ष्यार्थमें हैं ॥ ह्य धातु गत्यर्थमें है । अह्यीत् । यान्तत्वके कारण वृद्धि नहीं हुई ॥ शुच्य धातु अभिषवमें है । अवयवका, शिथिलीकरण और सुराका संधान तथा स्नानको अभिषव कहते हैं । शुशुच्य । यहां कोई कोई कहते हैं कि शुच्य धातुके स्थानमें ‘चुच्य’ ऐसा धातुपाठ करते हैं । ह्य्य धातु गति और कान्तिमें है । जह्य्य ॥ अल धातु भूषण, पर्याप्ति और वारणमें है । अलति । आल ॥

२३३० अतो लगन्तस्य । ७ । २ । २ ॥

लरेति लुप्तषष्ठीकम् । अतः समीपौ यौ लौ तदन्तस्याऽङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे सिचि । नेटीति निषेधस्यातो हलादेरिति विकल्पस्य चापवादः । मा भवानालीत् । अयं स्वरितेदित्येके । तन्मते अलते इत्याद्यपि ॥ ९ ॥ जिफला विशरणे । तृफलेत्येत्वम् । फेलतुः । फेलुः । अफालीत् ॥ १० ॥ मील इमील स्मील क्षमील निमेषणे । निमेषणं संकोचः । द्वितीयस्तालव्यादिः । तृतीयो दन्त्यादिः ॥ १४ ॥ पील प्रतिष्ठम्भे । प्रतिष्ठम्भो रोधनम् ॥ १५ ॥ नील वर्णे । निनील ॥ १६ ॥ शील समाधौ । शीलति ॥ १७ ॥ कील बन्धने ॥ १८ ॥ कूल आवरणे ॥ १९ ॥ गूल रुजायां संघोषे च ॥ २० ॥ तूल निष्कर्षे । निष्कर्षो निष्कोणम् । तच्चान्तर्गतस्य बहिर्निःसारणम् । तुतूल ॥ २१ ॥ पूल संघाते ॥ २२ ॥ मूल प्रतिष्ठायाश्च ॥ २३ ॥ फल निष्पत्तौ । फेलतुः । फेलुः ॥ २४ ॥ चुल्ल भावकरणे । भावकरणमभिप्रायाविष्कारः ॥ २५ ॥ फुल्ल विकसने ॥ २६ ॥ चिल्ल शैथिल्ये भावकरणे च ॥ २७ ॥ तिल गतौ । तेलति ॥ २८ ॥ तिल्लेत्येके ॥ तिल्लति ॥ २९ ॥ वेल चेल

केल खेल क्ष्वेल वेल चलने । पञ्च ऋदितः षष्ठो लोपधः ॥ ३५ ॥ पेल फेल शेल गतौ ॥ ३८ ॥ षेल इत्येके ॥ ३९ ॥ खल सञ्चलने । चस्खाल । अस्खालीत् ॥ ४० ॥ खल सञ्चये ॥ ४१ ॥ गल अदने । गलति । अगालीत् ॥ ४२ ॥ षल गतौ । सलति ॥ ४३ ॥ दल विशरणे ॥ ४४ ॥ श्ल श्लल आशुगमने । शश्चाल । अश्चालीत् । शश्चल । अश्चल्लीत् ॥ ४६ ॥ खोल खोर्क गतिप्रतिधाते । खोलति । खोरति ॥ ४८ ॥ धोर्क गतिचातुर्ये । धोरति ॥ ४९ ॥ त्सर छन्नगतौ । तत्सार । अत्सारीत् ॥ ५० ॥ क्मर हर्छने । चक्मार ॥ ५१ ॥ अञ्च वञ्च मञ्च चर गत्यर्थाः । चरतिर्भक्षणेऽपि । अञ्चति । आनञ्च । मा भवानञ्चीत् । अङ्गान्यरेफस्यातः समीपत्वाभावान्न वृद्धिः ॥ ५५ ॥ छिवु निरसने । छिवुल्लम्बिति दीर्घः । छीवति । अस्य द्वितीयस्थकारष्ठकारो वेति वृत्तिः । तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः । तिष्ठिवुः । तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः । तिष्ठिवुः । हलि चेति दीर्घः । छीव्यात् ॥ ५६ ॥ जि जये । अयमजन्तेषु पठितुं युक्तः । जय उत्कर्षप्राप्तिः । अकर्मकोयम् । जयति ॥

२३३०—परस्मैपदमें सिच् प्रत्यय परे रहते अकारके समीपवर्ती जो लकार और रकार तदन्त अंगावयव अकारको वृद्धि हो । यह सूत्र “नेटि २२६८” इस निषेधका और “अतो हलादेः ० २२८४” इस सूत्रसे विकल्प वृद्धिका अपवाद है । मा भवानालीत् । कोई २ कहते हैं यह धातु स्वरितेत् अर्थात् उभयपदी है, उनके मतमें अलते इत्यादि पद भी होगा ॥ फल धातु विशरणमें है “तृफल ० २३०१” इस सूत्रसे एत्व होगा । फेलतुः । फेलुः । अफालीत् ॥ मील, इमील, स्मील और क्षमील धातु निमेषण अर्थात् संकोचार्थमें हैं । दूसरी धातु तालव्य शकारादि है ॥ तीसरी धातु दन्त्यादि है ॥ पील धातु प्रतिष्ठम्भ अर्थात् रोधनार्थमें है ॥ नील धातु वर्ण अर्थमें है । निनील ॥ शील धातु समाधि अर्थमें है । शीलति ॥ कील धातु बंधन अर्थमें है ॥ कूल धातु आवरण अर्थमें है ॥ गूल धातु रुजा और संघोषार्थमें है ॥ तूल धातु निष्कोषणार्थमें अर्थात् भीतरसे बाहर निकालनेमें है । तुतूल ॥ पूल धातु संघात अर्थमें है ॥ मूल धातु प्रतिष्ठार्थमें है ॥ फल धातु निष्पत्ति अर्थमें है । फेलतुः । फेलुः ॥

चुल धातु भाव करनेमें अर्थात् अभिप्रायज्ञापनार्थमें है ॥ फुल धातु विकसनार्थमें है ॥ चिल धातु शैथिल्यार्थमें और भावकरणार्थमें है ।

तिल धातु गति अर्थमें है । तेलति । कोई २ कहते हैं । तिल धातु है । तिल्लति ॥ वेल, चेल, केल, खेल, क्ष्वेल तिल धातु है । तिल्लति ॥ वेल, चेल, केल, खेल, क्ष्वेल और वेल धातु चलनार्थमें हैं । पांच ऋकार इत्संज्ञक और छटा लकारोपध है ॥ पेल, फेल, शेल धातु गति अर्थमें हैं । कोई २ पेल धातु भी कहते हैं ॥ खल धातु सञ्चलनार्थमें है ।

चखाल । अखालीत् ॥ खल धातु सञ्जयार्थमें है ॥ गल धातु
अदनार्थमें है । अगालीत् ॥ पल धातु गति अर्थमें है । सलति ॥
दल धातु विशरणार्थमें है ॥ श्वल, श्वल धातु शीघ्र गमन
अर्थमें है । शश्वाल । अश्वालीत् । शश्वल । अश्वल्लीत् ॥
खोल, खोर्क धातु गतिप्रतिरोधमें है । खोलति । खोरति ।

धोर्क धातु गतिचातुर्यार्थमें है धोरति ॥ त्तर धातु छद्मगति
में है । तत्सार । अत्सारीत् ॥ क्मर धातु हूर्च्छन अर्थात्
कौटिल्यमें है । चक्मार ॥

अभ्र, वभ्र, मभ्र, चर धातु गत्यर्थमें है । चर धातु भक्षणार्थमें है । अभ्रति । आनभ्र । मा भवानभ्रोत् । अज्ञान्तरकारक
अकारके समीपभावके कारण वृद्धि नहीं होगी ।

श्रिबु धातु निरसनार्थमें है । “श्रिबु क्लमु० २३२०” इस
सूत्रसे दीर्घ होगा । श्रिवति । इस धातुके द्वितीय थकारके स्थान-
में विकल्प करके ठकार हो, यह वृत्तिकारका मत है । तिष्ठेव ।
तिष्ठिवतुः । तिष्ठिवुः । तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः । तिष्ठिवुः ।
“हलि च ३५४” इस सूत्रसे दीर्घ होगा । प्रीव्यात् ।

जि धातु जय करनेमें है । इस धातुका अजन्तमें ही पाठ
करना उचित है । जय शब्दसे उत्कर्षप्राप्ति जानना । यह
अकर्मक है । जयति ॥

२३३१ सन्लिटोर्जेः । ७ । ३ । ५७ ॥

जयतेः सन्लिटिनिमित्तो योऽभ्यासस्ततः
परस्य कुत्वं स्यात् । जिगायाजिग्यतुः । जिग्युः ।
जिगयिथ-जिगेथ । जिगाय-जिगय । जि-
गियव । जिगियम । जेता । जीयात् । अजैषीत् ॥

॥ ५७ ॥ जीव प्राणधारणे । जिजीव ॥ ५८ ॥
पीव मीव तीव णीव स्थौल्ये । पिपीव । मिमीव ।
तितीव । निनीव ॥ ६२ ॥ क्षीवु क्षेवु निरसने ॥

॥ ६४ ॥ उर्वी तुर्वी धुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः ।
ऊर्वाचकार । उपधायां चेति दीर्घः । तुतूर्व ॥

॥ ६९ ॥ गुर्वी उद्यमने । गूर्वति । जुगूर्व ॥ ७० ॥
मुर्वी बन्धने ॥ ७१ ॥ पुर्व पर्व मर्व पूरणे ॥ ७४ ॥

चर्व अदने ॥ ७५ ॥ भर्व हिंसायाम् ॥ ७६ ॥
कर्व खर्व गर्व दर्प ॥ ७९ ॥ अर्व शव पर्व हिंसा-
याम् । आनर्व । शर्वति । सर्वति ॥ ८२ ॥ इवि

व्याप्तौ । इन्वति । इन्वाचकार ॥ ८३ ॥ पिवि
मिवि णिवि सेचने । तृतीयो मूर्द्धन्योष्मादिरि-
त्येके । सेवन इति तरङ्गिण्याम् । पिन्वति । पि-

पिन्व ॥ ८६ ॥ हिवि दिवि धिवि जिवि प्रीण-
नार्थाः । हिन्वति । दिन्वति ॥

२३३१-सन् और लिट् निमित्तक जो अभ्यास उसके
परे स्थित जि धातुके स्थानमें कुत्वं हो, अर्थात् सन् और
लिट् पर रहते जि धातुके स्थानमें गि आदेश हो । जिगाय ।

जिग्यतुः । जिग्युः । जिगयिथ, जिगेथ । जिगाय, जिगय ।
जिगियव । जिगियम । जेता । जीयात् । अजैषीत् ।

जीव धातु प्राणधारण करनेमें है । जिजीव ॥ पीव, मीव,
तीव, णीव धातु स्थौल्य अर्थमें हैं । पिपीव । मिमीव । तिती-
व । निनीव ॥ क्षीवु और क्षेवु धातु निरसन अर्थमें हैं ॥
उर्वी, तुर्वी, धुर्वी, दुर्वी और धुर्वी धातु हिंसार्थमें हैं । ऊर्वा-
चकार । “उपधायां च २२६५” इस सूत्रसे दीर्घ होगा ।
तुतूर्व ॥ गुर्वी धातु उद्यमनार्थमें है । गूर्वति । जुगूर्व ॥ मुर्वी
धातु बन्धनार्थमें है । पुर्व, पर्व और मर्व धातु पूरणार्थमें हैं ॥
चर्व धातु भक्षणमें है ॥ तर्व धातु हिंसार्थमें है ॥ कर्व, खर्व,
गर्व धातु दर्पार्थमें हैं ॥ अर्व, शर्व, पर्व धातु हिंसार्थमें हैं ।
आनर्व । शर्वति । सर्वति ॥ इवि धातु व्याप्ति अर्थमें हैं ।
इन्वति । इन्वाचकार ॥ पिवि, मिवि और णिवि धातु सेचनार्थमें
हैं । कोई २ कहते हैं कि, तीसरी णिवि मूर्द्धन्योष्मादि है,
तरंगिणीके मतमें सेवनार्थमें है । पिन्वति । पिपिन्व ॥
हिवि, दिवि, धिवि और जिवि धातु प्रीणनार्थमें हैं ।
हिन्वति । दिन्वति ॥

२३३२ धिन्विकृण्वयोर च । ३ । १ । ८७ ॥

अनयोरकारोन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शब्धि-
षये । अतो लोपः । तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूप-
धगुणो न । उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः । धिनोति ।
धिनुतः । धिन्वन्ति ॥

२३३२-शप् विषयमें धिन्व और कृण्व धातुको अकार
अन्तादेश और उ प्रत्यय हो, अकारका लोप होगा, उसके
स्थानिवद्भावके कारण लघूपध गुण न होगा । पित् परे
रहते उ प्रत्ययके उकारको गुण होगा । धिनोति । धिनुतः ।
धिन्वन्ति ॥

**२३३३लोपश्चास्याऽन्यतरस्यां म्वोः ।
६ । ४ । १०७ ॥**

असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य
लोपो वा स्यात् म्वोः परयोः । धिन्वः-धिनुवः ।
धिन्मः-धिनुमः । मिपि तु परत्वाद्गुणः, धिनोमि ॥

२३३३-व और म परे रहते असंयोगपूर्वक जो प्रत्य-
यका उकार तदन्त अङ्गका विकल्प करके लोप हो । धिन्वः,
धिनुवः । धिन्मः, धिनुमः । मिप् परे रहते परत्वके कारण
गुण होगा । धिनोमि ॥

**२३३४ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपू-
र्वात् । ६ । ४ । १०६ ॥**

असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गा-
त्परस्य हेर्लुक् स्यात् । धिनु । नित्यत्वादकारलो-
पात्पूर्वमाट् । धिनवाव । धिनवाम । जिन्वति ।
इत्यादि ॥ ९० ॥ रिवि रवि धवि गत्यर्थाः ।
रिण्वति । रण्वति । धन्वति ॥ ९३ ॥ कृवि हिं-
साकरणयोश्च । चकाराद्गतौ । कृणोतीत्यादि
धिनोतिवत् । अयं स्वादौ च ॥ ९४ ॥ मव बन्धने ।

भवति । भवतुः । भवुः । अमवीत्-अमावीत् ॥
॥९५॥ अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्र-
वेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्या-
लिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु । अवति । आव ।
मा भवानवीत् ॥ ९६ ॥ धावु गतिशुद्धयोः ।
स्वरितेत् । धावति । धावते ॥ ९७ ॥ दधाव ।
दधावे ॥

अथोष्मान्ता आत्मनेपदिनः ॥ धुक्ष धिक्ष
सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । धुक्षते । दुधुक्षे । धिक्षते ।
दिधिक्षे ॥ २ ॥ वृक्ष वरणे । वृक्षते । ववृक्षे ॥ ३ ॥
शिक्ष विद्योपादाने । शिक्षते ॥ ४ ॥ भिक्ष भिक्षा-
यामलाभे लाभे च । भिक्षते ॥ ५ ॥ क्लेश अव्य-
क्तायां वाचि । बाधन इति दुर्गः । क्लेशते । चिक्लेशे
॥ ६ ॥ दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च । दक्षते । ददक्षे ॥ ७ ॥
दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । दीक्षते ।
दिदीक्षे ॥ ८ ॥ ईक्ष दर्शने । ईक्षाञ्चक्र ।
॥ ९ ॥ ईष गतिहिंसादर्शनेषु । ईषाञ्चक्र ॥ १० ॥
भाष व्यक्तायां वाचि । भाषते ॥ ११ ॥ वर्ष
स्नेहने । दन्त्योष्ठ्यादिः । वर्षते ॥ १२ ॥ गेष
अन्विच्छायाम् । ग्लेष इत्येके । अन्विच्छा अन्वे-
षणम् । जिगेषे ॥ १३ ॥ पेष्ट प्रयत्ने । पेष्टते ॥ १४ ॥
जेष्ट जेष्ट एष्ट प्रेष्ट गतौ । जेषते । नेष्टते । एषा-
ञ्चक्र । पिप्रेषे ॥ १५ ॥ रेष्ट हेष्ट हेष्ट अव्यक्ते
शब्दे । आद्यो वृक्षशब्दे । ततो द्वौ अश्वशब्दे ।
रेषते । हेषते । हेष्टते ॥ १६ ॥ कासृ शब्दकु-
त्सायाम् । कासाञ्चक्रे ॥ १७ ॥ भासृ दीप्तौ ।
बभासे ॥ १८ ॥ नासृ रासृ शब्दे । नासते ।
प्रणासते ॥ १९ ॥ णस कौटिल्ये । नसते ॥ २० ॥
भ्यस भये । भ्यसते । बभ्यसे ॥ २१ ॥ आङ्
शसि इच्छायाम् । आशंसते । आशशंसे ॥ २२ ॥
ग्रसु ग्लसु अदने । जग्रसे । जग्लसे ॥ २३ ॥ ईह
चेष्टायाम् । ईहाञ्चक्रे ॥ २४ ॥ बहि महि वृद्धौ ।
बंहते । बबंहे । मंहते ॥ २५ ॥ अहि गतौ ।
अंहते । आनंहे ॥ २६ ॥ गर्ह गह कुत्सायाम् ।
जगर्हे । जगर्हे ॥ २७ ॥ बर्ह बह प्राधान्ये । ओष्ठ्यादी
॥ २८ ॥ वर्ह बह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु ।
दन्त्योष्ठ्यादी । केचित्तु पूर्वयोर्दन्त्योष्ठ्यादिता-
मनयोरोष्ठ्यादितां चाहुः ॥ ४० ॥ प्लिह गतौ ।
प्लिहे ॥ ४१ ॥ वेह जेह बाह प्रयत्ने । आद्यो
दन्त्योष्ठ्यादिः । अन्त्यः केवलोष्ठ्यादिः । उभा-
वयोष्ठ्यादी इत्येके । दन्त्योष्ठ्यादी इत्यपरे ।

जेहतिर्गत्यथोपि ववाहे ॥ ४४ ॥ द्राह निद्राक्षये ।
निक्षेपे इत्येके ॥ ४५ ॥ काशृ दीप्तौ । चकाशे
॥ ४६ ॥ ऊह वितर्के । ऊहाञ्चक्रे ॥ ४७ ॥ गाह
विलोडने । गाहते-जगाहे । जगाहिषे-जघाक्षे ।
जगाहिदे-जगाहिध्वे-जघादे ॥

२३३४-असंयोगपूर्वक जो प्रत्ययका उकार तदन्त अङ्गके
परे स्थित हिका लोप हो । धिनु । नित्यत्वके कारण उकार
लोपसे पूर्वमें आट् आगम होगा । धिनवाव । धिनवाम ।
जिन्वति-इत्यादि ॥ रिवि, रवि और धवि धातु गत्यर्थमें हैं ।
रिण्वति । रण्वति । घन्वति ॥ कृवि धातु हिंसा और करणार्थ
और गत्यर्थमें हैं । कृणोति-इत्यादि धिन्व धातुके तरह रूप
होंगे । यह स्वादिगणी भी है ॥ मव धातु बंधनार्थमें है ।
मवति । भवतुः । भवुः । अमवीत्, अमावीत् ॥ अव धातु
रक्षण, गति, कान्ति, प्रीति, तृप्ति, अवगम, प्रवेश, श्रवण,
स्वाम्यर्थ, याचन, क्रिया, इच्छा, दीप्ति, अवाप्ति, आलि-
ङ्गन, हिंसा, आदान, भाग और वृद्धि अर्थमें है । अवति ।
आव । मा भवानवीत् ॥ धावु धातु गति और शुद्धिमें है ।
धावति । धावते । दधाव । दधावे ।

अथ ऊष्मवर्णान्त आत्मनेपदी धातु कहे जाते हैं ।

धुक्ष और धिक्ष धातु सन्दीपन, क्लेशन और जीवन अर्थमें
हैं । धुक्षते । दुधुक्षे । धिक्षते । दिधिक्षे ॥ वृक्ष धातु वरणमें
है । वृक्षते । ववृक्षे ॥ शिक्ष धातु विद्योपाजनमें है । शिक्षते ॥
भिक्ष धातु भिक्षाके लाभ और अलाभमें है । भिक्षते । क्लेश
धातु अव्यक्त वाक्यमें है । क्लेशते । चिक्लेशे । दक्ष धातु
वृद्धि और शीघ्रार्थमें है । दक्षते । ददक्षे ॥ दीक्ष धातु मौण्ड्य,
इज्या, उपनयन, नियम और व्रतादेशमें है । दीक्षते । दिदीक्षे ।
ईक्ष धातु दर्शनमें है । ईक्षाञ्चक्रे ॥

ईष धातु गति, हिंसा और दर्शनमें है । ईषाञ्चक्रे ॥ भाष
धातु व्यक्त वाक्यमें है । भाषते ॥ वर्ष धातु स्नेहार्थमें है ।
यह दन्त्योष्ठ्यादि है । वर्षते ॥ गेष धातु अन्वेष्टन अर्थमें है ।
कोई २ ग्लेष धातु का इस अर्थमें पाठ करते हैं । जिगेषे ॥ पेष्ट
धातु प्रयत्नार्थमें है । पेष्टते ॥ जेष्ट, जेष्ट, एष्ट और प्रेष्ट धातु गति
अर्थमें हैं । जेषते । नेष्टते । एषाञ्चक्रे । पिप्रेषे । रेष्ट, हेष्ट, और
हेष्ट धातु अव्यक्त शब्द करनेमें हैं ॥ रेष्ट धातु वृक्षशब्द
और हेष्ट और हेष्ट धातु अश्व शब्द करनेमें हैं । रेष्टते ।
हेष्टते । हेष्टते ।

कासृ धातु कुत्सित शब्दमें है । कासाञ्चक्रे ॥ भासृ धातु
दीप्तिमें है । बभासे ॥ नासृ और रासृ धातु शब्द करनेमें
हैं । नासते । प्रणासते ॥ णस धातु कौटिल्यार्थमें है । नसते ॥
भ्यस धातु भयमें है । भ्यसते । बभ्यसे ॥ आङ्पूर्वक शंस
धातु इच्छार्थमें है । आशंसते । आशशंसे ॥ ग्रसु और ग्लसु
धातु भक्षण करनेमें हैं । जग्रसे । जग्लसे ॥

ईह धातु चेष्टा में है । ईहाञ्चक्रे ॥ बहि और महि धातु
वृद्धि में हैं । बंहते । बबंहे । मंहते ॥ अहि धातु गति में है । अंहते ।
आनंहे ॥ गर्ह, गह धातु कुत्सा में हैं । जगर्हे । जगर्हे ॥ बर्ह और
बह धातु प्राधान्य में हैं । यह दो धातु ओष्ठ्यादि हैं ॥ वर्ह,
बह धातु परिभाषण, हिंसा और आच्छादन अर्थमें हैं । यह

दो धातु दन्त्योष्ठ्यादि हैं । कोई २ इसके विपरीत कहते हैं, अर्थात् पूर्वकी दन्त्योष्ठादि और परकी दो पवर्गादि हैं ॥ प्लिह धातु गतिमें है । पिण्डहे ॥ वेह, जेह और बाह धातु प्रयत्नमें हैं । पहली दन्त्योष्ठ्यादि और शेष केवल ओष्ठ्यादि हैं । कोई २ कहते हैं दोनों ही ओष्ठ्यादि और दन्त्योष्ठ्यादि हैं, ॥ जेह धातु गत्यर्थमें भी है । ववाहे । द्राह धातु निद्रा-भङ्गमें है । अन्य मतसे निक्षेपमें है ।

काशु धातु दीप्तिमें है । चकाशे ।

जह धातु विर्तकमें है । जहाञ्चके । गाहू धातु विलोडनमें है । गाहते । जगाहे । जगाहिषे, जघाक्षे । जगाहिद्वे, जगाहिध्वे, जघाद्वे ॥

२३३५ ढो ढे लोपः । ८ । ३ । १३ ॥

ढस्य लोपः स्याद्धे परे । गाहिता-गाढा । गाहिष्यते-वाक्ष्यते । गाहिषीष्ट-वाक्षीष्ट । अगाहिष्ट-अगाढ । अघाक्षाताम् । अघाक्षत । अगाढाः । अघाढम् । अघाक्षि ॥ ४८ ॥ गृह् गृहणे । गृहते । जगृहे ॥ ऋदुपधेभ्यो लिटः क्त्वं गुणा-त्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ जगृहिषे । जघृक्षे । जघृद्धे गृहिता-गर्हा । गृहिष्यते-वक्ष्यते । गृहिषीष्ट-वृक्षीष्ट । लुङि । अगृहिष्ट । इडभावे ॥

२३३५-ढ परे रहते पूर्ववर्ती ढकारका लोप हो । गाहिता, गाढा । गाहिष्यते, वाक्ष्यते । गाहिषीष्ट, वाक्षीष्ट । अगाहिष्ट, अगाढ । अघाक्षाताम् । अघाक्षत । अगाढाः । अघाढम् । अघाक्षि ॥ गृह् धातु गृहण अर्थात् निन्दा में है । गृहते । जगृहे ।

पूर्वविप्रतिषेधके कारण गुणको बाधकर ऋकारोपध धातुके उत्तर लिट्की क्त्वंज्ञा हो * जगृहिषे, जघृक्षे । जघृद्धे । गृहिता, गर्हा । गृहिष्यते, वक्ष्यते । गृहिषीष्ट, वृक्षीष्ट । लुङ् परे जैसे-अगृहिष्ट । इट् अभाव पक्षमें-॥

२३३६ शल इगुपधादनिटः कसः ।

३ । १ । ४५ ॥

इगुपधा यः शलन्तस्तस्मादनिटश्चेः कसादेशः स्यात् । अघृक्षत ॥

२३३६-इक उपधावाले शलन्त धातुके उत्तर अनिट् च्लिके स्थानमें 'कस' आदेश हो । जैसे-अघृक्षत ॥

२३३७ कसस्याचि ७ । ३ । ७२ ॥

अजादौ तडि कसस्य लोपः स्यात् । अलो-
न्त्यस्य । अघृक्षाताम् । अघृक्षन्त ॥ ४९ ॥ ग्लह
च । ग्लहते ॥ ५० ॥ घुषि कान्तिकरणे । घुषते ।
जुघुषे । केचिद्विषेयदुपधं पठन्ति ॥ ५१ ॥

अथार्हान्ताः परस्मैपदिनः । घुषिर् अवि-
शब्देन । विशब्देन प्रतिज्ञानं ततोऽन्यस्मिन्नर्थे
इत्येके । शब्दे इत्यन्ये पेटुः । घोषति । जुघोष ।

घोषिता । इरित्वादङ् वा । अघुषत् अघ-घोषात्
॥ १ ॥ अक्षू व्याप्तौ ॥

२३३७-अजादि तड् परे रहते कस आदेशका लोप हो ।
“अलोन्त्यस्य ४२” इस सूत्रसे अन्त्यका लोप होगा, अघृक्षा-
ताम् । अघृक्षन्त ॥ ग्लह धातु निन्दा में है । ग्लहते ।

घुषि धातु कान्तिकरणमें है । घुषते । जुघुषे । कोई २ 'घष'
ऐसा अकारोपध पाठ करते हैं ।

अब घुषिर् धातुसे अर्ह धातुपर्यन्त परस्मैपदी धातु कहे जाते
हैं, जैसे-घुषिर् धातु अविशब्देन अर्थात् प्रतिज्ञासे भिन्न अर्थमें है ।
यह मुख्य मत है । अन्य मतमें शब्द करनेमें है । घोषति ।
जुघोष । घोषिता । इर् इत् होनेके कारण विकल्प करके च्लिको
अङ् होगा । अघुषत्, अघोषीत् ॥ अक्षु धातु व्याप्ति
अर्थमें है ॥

२३३८ अक्षोऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ७५ ॥

अक्षो वा इनुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके
परे । पक्षे शप् । अक्ष्णोति । अक्ष्णुतः । अक्ष्णुव-
न्ति । अक्षति । अक्षतः । अक्षन्ति । आनक्ष ।
आनक्षिथ-आनष्ट । अक्षिता-अष्टा । अक्षिष्यति-
स्कारिति कलोपः । षढोः कः सि । अक्ष्यति ।
अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि । अक्ष्णवानि । आक्ष्णोत् ।
आक्ष्णवम् । अक्ष्णयात् । अक्ष्यात् । ऊदित्वाद्देह् ।
नेटि । मा भवानक्षीत् । अक्षिष्टाम् । अक्षिषुः ।
इडभावे तु मा भवानाक्षीत् । आष्टाम् । आक्षुः
॥ २ ॥ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ॥

२३३८-कर्ता अर्थमें वर्त्तमान सार्वधातुक परे रहते अक्ष
धातुके उत्तर विकल्प करके श्रु प्रत्यय हो । विकल्प पक्षमें शप्
होगा । अक्ष्णोति । अक्ष्णुतः । अक्ष्णुवन्ति । अक्षतिः ।
अक्षतः । अक्षन्ति । आनक्ष । आनक्षिथ, आनष्ट । अक्षिता,
अष्टा । अक्षिष्यति । “स्कोः ० ३८०” इस सूत्रसे ककारका
लोप हुआ, “षढोः कः सि २९५” अर्थात् सकार परे रहते
ष और ढके स्थानमें क हो, इससे पको क हुआ, अक्ष्यति ।
अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि । अक्ष्णवानि । आक्ष्णोत् । आक्ष्णवम् ।
अक्ष्णयात् । अक्ष्यात् । ऊदित्वके कारण विकल्प करके इट्
होगा । “नेटि २३६८” इस सूत्रसे वृद्धिका निषेध होता है,
इस कारण मा भवानक्षीत् । अक्षिष्टाम् । अक्षिषुः । इट्के
अभावमें मा भवानाक्षीत् । आष्टाम् । आक्षुः ॥ तक्षू और
त्वक्षू धातु तन् करणमें अर्थात् सूक्ष्म करनेमें है ॥

२३३९ तनूकरणे तक्षः । ३ । १ । ७६ ॥

इनुः स्याद्वा शन्विषये ॥ तक्ष्णोति । तक्षति-
काष्ठम् । ततक्षिथ । ततष्ट । अतक्षीत् । अतक्षि-
ष्टाम् । अताक्षीत् । अताष्टाम् । तनूकरणे किम् । वाग्भिः
संतक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ उक्ष सेचने ।
उक्षांचकार ॥ ५ ॥ रक्ष पालने ॥ ६ ॥ निक्ष
नुंवेने । प्रणिक्षति ॥ ७ ॥ तक्ष स्तृक्ष णक्ष

गतौ । तृक्षति । स्तृक्षति । नक्षति ॥ १० ॥ वक्ष रोषे ।
संघाते इत्येके ॥ ११ ॥ मृक्ष संघाते । म्रक्ष
इत्येके ॥ १२ ॥ तक्ष त्वचने । त्वचनं संवरणं
त्वचो ग्रहणं च । पक्ष परिग्रह इत्येके ॥ १४ ॥
सूर्क्ष आदरे । सुषूर्क्ष । अनादर इति तु काचि-
त्कोऽपपाठः । अवज्ञावहेलनमसूर्क्षणमित्यमर १५ ॥
काक्षि वाक्षि माक्षि काङ्क्षायाम् ॥ १८ ॥
द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि घोरवासिते च ॥ २१ ॥
चूष पाने । चुचूष ॥ २२ ॥ तूष तुष्टौ ॥ २३ ॥
पूष वृद्धौ ॥ २४ ॥ मूष स्तेये ॥ २५ ॥ लूष
रूष भूषायाम् ॥ २७ ॥ शूष प्रसवे । प्रसवोभ्य-
नुज्ञानम् । तालव्योष्मादिः ॥ २८ ॥ यूष
हिंसायाम् । जूष च ॥ ३० ॥ भूष अलंकारे ।
भूषति ॥ ३१ ॥ ऊष रुजायाम् । ऊषांचकार ॥ ३२ ॥
ईष उज्ज्हे ॥ ३३ ॥ कष खष शिष जष झष
शष वष मष रुष रिष हिंसार्थाः । तृतीयषष्ठौ
तालव्योष्मादी । सप्तमो दन्त्योष्ठ्यादिः ।
चकाष । चखाष । शिशेष । शिशेषिथ । शेष्टा ।
क्सः । अशिक्षत् । अशेक्ष्यत् । जेषतुः । जझ-
षतुः । शेषतुः । ववषतुः । मेषतुः ॥

२३२९-तनूकरण अर्थात् क्षीणकरण अर्थ होनेपर तक्ष
धातुके उत्तर शप्के विषयमें विकल्प करके इत् प्रत्यय हो,
जैसे-तक्ष्णोति, तक्षति वा काष्ठम् । ततक्षिथ, ततष्ठ । अतक्षीत् ।
अतक्षिष्टम् । अताक्षीत् । अताष्टम् ।

तनूकरणार्थ न होनेपर 'वाग्भिः सन्तक्षति' इस स्थलमें
भर्त्सनार्थ होनेके कारण इत् प्रत्यय नहीं हुआ ।

उक्ष धातु सेचन करनेमें है । उक्षाञ्चकार ॥ रक्ष धातु पालन
करनेमें है ॥ गिक्ष धातु चुम्बन करनेमें है । प्रणिक्षति ॥ तृक्ष,
स्तृक्ष और णक्ष धातु गमन करनेमें है । तृक्षति । स्तृक्षति ।
नक्षति ॥ वक्ष धातु क्रोध करनेमें है । किधी २ मतमें संघात
अर्थमें है ॥ मृक्ष धातु संघातार्थमें है । कोई २ म्रक्ष धातु उक्तार्थमें
पढ़तेहैं ॥ तक्ष धातु त्वचनमें है अर्थात् संवरण और त्वक्के
ग्रहणमें है ॥ पक्ष धातु परिग्रहमें है ॥ सूर्क्ष धातु आदरमें है ।
सुषूर्क्ष । कोई २ कहतेहैं कि यह धातु 'अनादरे' ऐसे कहीं २
पाठके कारण अनादर अर्थमें है, परन्तु 'अनादरे' यह अपपाठ
है कारण कि, अवज्ञा, अवहेलन और असूर्क्षण यह पर्यायशब्द
हैं ऐसा अमरकोशमें है ॥

काक्षि, वाक्षि और माक्षि धातु कांक्षार्थमें हैं ॥ द्राक्षि, ध्राक्षि
और ध्वाक्षि धातु घोर ध्वनिमें हैं ॥ चूष धातु पान करनेमें है ॥
तूष धातु तुष्टिमें है ॥ पूष धातु वृद्धिमें है ॥ मूष धातु चोरी
करनेमें है ॥ लूष और रूष धातु भूषा करनेमें है ॥ शूष धातु
प्रसव अर्थात् अभ्यनुज्ञां है । यह धातु तालव्य और ऊष्मादि
है ॥ यूष और जूष धातु हिंसा करनेमें हैं । जूषति ॥ भूष
धातु अलङ्कार अर्थमें है ॥ ऊष धातु पीडित करनेमें है ।

ऊषाञ्चकार ॥ ईष धातु उज्ज्हायमें है ॥ कष, खष, शिष,
जष, झष, शष, वष, मष, रुष और रिष धातु हिंसार्थमें हैं ।
इनमेंसे तीसरा और छठवां धातु तालव्य और ऊष्मादि है
और सातमां दन्त्योष्ठ्यादि है । चकाप । चखाप । शिशेष ।
शिशेषिथ । शेष्टा । क्स प्रत्यय होकर-अशिक्षत् । अशेक्ष्यत् ।
जेषतुः । जझषतुः । शेषतुः । ववषतुः । मेषतुः ॥

२३४० तीषसहलुभरुषरिषः ॥ ७२१४८ ॥

इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्धधातुकस्येडा
स्यात् । रोषिता-रोष्टा । रोषिष्यति । रोषिता-
रेष्टा । रोषिष्यति ॥ ४३ ॥ भष भर्त्सने । इह
भर्त्सनं श्वरवः । भषति । बभाष ॥ ४४ ॥
उष दाहे । ओषति ॥

२३४०-ईष, सह, लुभ, रुष और रिष इन धातुओंके परे जो
तकारादि आर्धधातुक प्रत्यय उनको विकल्प करके इट् आगम
हो । रोषिता, रोष्टा । रोषिष्यति । रोषिता, रेष्टा । रोषिष्यति ॥ भष धातु भर्त्स-
नार्थमें है । इस स्थलमें भर्त्सन शब्दसे कुक्कुरका शब्द जानना ।
भषति । बभाष ॥ उष धातु दाहमें है । ओषति ॥

२३४१ उषविदजागृभ्योऽन्यतर-
स्याम् । ३ । १ । ३८ ॥

एभ्यो लिट्याम्वा स्यात् । ओषांचकार ।
उवोष । ऊषतुः । उवोषिथ ॥ ४५ ॥ जिषु विषु
मिषु सेचने । जिजेष । क्रादिनियमादिट् ।
विवेपिथ । विवेपिव । वेष्टा । वेक्ष्याति । अवि-
क्षत् ॥ ४८ ॥ पुष पुष्टौ । पोषति । पोषिता ।
पोषिष्यति । अपोषीत् । अनिद्रेषु पुष्येति इयना
निर्देशादयं सेट् अतो न क्सः । अङ्विधौ देवा-
दिकस्य ग्रहणान्नाङ् ॥ ४९ ॥ श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु
दाहे । श्रेषति । शिश्रेष । श्रेषिता । श्लेषति । श्लिष-
इलेषिता । अयमपि सेट् । अनिद्रेषु देवादिक-
स्यैव ग्रहणमिति कैयटादयः । यत्त्वनिदकारिका-
न्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तम्, तत्त्वोक्तिविरो-
धाद्ग्रन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । पुप्रोष ।
पुष्टोष ॥ ५३ ॥ पृष वृष मृष सेचने । मृष सहने
च । इतरौ हिंसासंक्रेशनयोश्च । पर्षति । पपर्ष ।
पृष्यात् ॥ ५६ ॥ वृष संघर्षे ॥ ५७ ॥ हृष
अंलीके ॥ ५८ ॥ त्स हस हस रस शब्दे ।
तुतोस । जहास । जहास । ररास ॥ ६२ ॥
लस श्लेषणक्रीडनयोः ॥ ६३ ॥ वस्ल अदने ।
अयं न सार्वत्रिकः । लिट्यन्यतरस्यामित्येध-
स्लादेशविधानात् । ततश्च यत्र लिङ्गं वचनं
वास्ति तत्रैवास्य प्रयोगः । अत्रैव पाठः शपि
परस्मैपदे लिङ्गम् । लदित्करणमङि । अनि-

इकारिकासु पाठो वलाद्याधातुके । कमरचि तु
विशिष्योपादानम् । घसति । घस्ता ॥

२३४१-लिट् लकार परे रहते उप, विद और जागृ
धातुके उत्तर विकल्प करके आम्र प्रत्यय हो । ओपाञ्चकार ।
उवोप । ऊपतुः । उवोपिथ ॥ जिषु, विषु और मिषु धातु
सेचन करनेमें हैं । जिजेष । क्रादिनियमके कारण इट् होगा ।
विवेपिथ । विवेपिव । वेष्ट । वेक्षति । अविक्षत् ॥ पुष धातु
पुष्टिमें है । पोपति । पोपिता । पोषिष्यति । अपोषीत् ।

अनिट्कारिकामें 'पुष्प' ऐसे श्यन्प्रत्यय धातुके निर्देशके
कारण यह धातु सेट् है, इस कारण इसके उत्तर 'कस' आदेश
नहीं होगा, और टाड् विधिमें दिवादिके ग्रहणके कारण इस
स्थलमें अङ् भी नहीं होगा ।

श्रिषु, क्षिषु, मुषु, और प्लुषु धातु दाहमें हैं । श्रेषति ।
शिश्रेष । श्रेषिता । श्लेषति । श्लेष । श्लेषिता । यह धातु
भी सेट् है, अनिट्कारिकामें दिवादिगणीय क्षिष धातुका ही
ग्रहण होताहै यह कैयटादिका मत है । अनिट्कारिकाके न्यास-
ग्रन्थमें दोनोंका ही ग्रहण होताहै ऐसा जो कहतेहैं वह स्वोक्त
ग्रन्थान्तरोंके विरुद्ध होनेसे उपेक्षणीय है । पुषोप । पुष्पोप ॥

पृषु, वृषु और मृषु धातु सेचनार्थमें हैं । मृषु धातु सह-
नार्थमें भी है । अन्य दो हिंसा और संक्लेशनार्थक भी हैं ।
पर्षति । पपर्ष । पृष्यात् ॥ वृषु धातु संघर्षमें है ॥ दृषु धातु
अलोकार्थमें है ।

तुष, हस हस और रस धातु शब्द करनेमें हैं । तुतोष ।
जहास । जहास । ररास ॥ लस धातु श्लेषण और
क्रीडामें है ॥

घसल्ल धातु भक्षणार्थमें है । लिट् परे अट् धातुके स्थानमें
विकल्प करके घस् आदेश होने (२४२४) के कारण यह धातु
सार्वत्रिक नहीं है, इस कारण जिस स्थानमें लिङ्ग वा वचन
है, उस स्थानमें ही इसका प्रयोग होगा, इस स्थल (स्वादि)
में पाठके कारण परस्मैपदमें शप्प्रविषय रहते लृकार इत्संज्ञक
होनेके कारण और अट्प्रविषयमें, अनिट्कारिकाके मध्यमें पाठके
कारण वलादि आर्धधातुक विषयमें इसके प्रयोग होंगे ।
कमरच् प्रत्यय परे रहते इसका विशेष रूपसे उपादान होगा ।
घसति । घस्ता ॥

२३४२ सः स्यार्धधातुके । ७ । ४।४९॥

सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके । घत्स्यति ।
घसतु।अघसत् । घसेत् । लिंगाद्यभावादाशिष्य-
याप्रयोगः ॥

२३४२-सकारादि आर्धधातुक प्रत्यय परे रहते धातुके
सकारके स्थानमें तकार हो, जैसे-घत्स्यति । घसतु । अघ-
सत् । घसेत् । लिङ्गादिके अभावके कारण आशीर्वादार्थमें
इसका प्रयोग नहीं होगा ॥

२३४३ पुषादिद्युताद्धितः परस्मै-
पदेषु । ३।१।५५ ॥

इयन्विकरणपुषादिद्युताद्धितश्च परस्य

क्षेरङ् स्यात्परस्मैपदेषु । अघसत् ॥ ६४ ॥ जर्ज
चर्च झर्झ परिभाषणहिंसातर्जनेषु ॥ ६७ ॥
पिसृ पेसृ गतौ । पिपिसतुः । पिपेसतुः ॥ ६९ ॥
हसे हसने । एदित्वान्न वृद्धिः । अहसीत् ॥ ७० ॥
णिश समाधौ । तालव्योष्मान्तः । प्रणेशति ॥
॥ ७१ ॥ मिश मश शब्दे रोषकृते च । ताल-
व्योष्मान्तौ ॥ ७३ ॥ शव गतौ ॥ दन्त्यो-
ष्ठयान्तस्तालव्योष्मादिः । शवति ॥ अशा-
वीत्-अशवीत् ॥ ७४ ॥ शश प्लुतगतौ । तालव्यो-
ष्माद्यन्तः । शशाश । शेशतुः । शेशुः । शेशिथ ।
॥ ७५ ॥ शसु हिंसायाम् । दन्त्योष्मान्तः । न
शसददत्येत्त्वं न । शशसतुः । शशसुः । शशसिथ
॥ ७६ ॥ शंसु स्तुतौ । अयं दुर्गतावर्षाति दुर्गः ।
नृशंसो धातुकः क्रूर इत्यमरः । शशंस । आशि-
षि नलोपः । शस्यात् ॥ ७७ ॥ चह परिकल्कने ।
परिकल्कनं शाठ्यम् । अचहीत् ॥ ७८ ॥ मह
पूजायाम् । अमहीत् ॥ ७९ ॥ रह त्यागे ॥ ८० ॥
रहि गतौ । रंहति । रंहात् ॥ ८१ ॥ दृह दृहि बृह
बृहि वृद्धौ । दर्हति । ददर्हाददहतुः । दंहति।वर्ह-
ति । बृंहति।बृहि शब्दे चाबृंहितं करिगर्जितम् ।
॥ ८५ ॥ बृहिर इत्येके । अबृहत्-अवर्हीत् ॥ ८६ ॥
तुहिर दुहिर उहिर अर्दने । तोहति । तुतोह ।
अतुहत्-अतोहीत् । दोहति । अदुहत्-अदो-
हीत् । अनिट्कारिकास्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति ।
ओहति । उवोह । ऊहतुः । ओहिता । मा भवा-
नूहत् । औहीत् ॥ ८९ ॥ अर्ह पूजायाम् । आनर्ह
॥ ९० ॥ अथ कृष्पर्यन्ता अनुदात्ततः ॥ द्युत
दीप्तौ । द्योतते ॥

२३४३-परस्मैपदमें, इयन् विकरण, हो, जिनसे ऐसे जो
पुषादि धातु, द्युतादि धातु और ऋकारइत् धातु उनके उत्तर
चिलके स्थानमें अङ् आदेश हो । अघसत् ॥ जर्ज, चर्च और
झर्झ धातु परिभाषण, हिंसा और तर्जनार्थमें हैं ॥ पिस और पेसृ
धातु गतिमें हैं । पिपिसतुः । पिपेसतुः ॥ हसे धातु हास्य कर-
नेमें है । एकारइत्के कारण वृद्धि न होगी-अहसीत् ॥ णिश
धातु समाधि अर्थमें है । यह तालव्य ऊष्मवर्णान्त है । प्रणे-
शति ॥ मिश और मश धातु शब्द और रोष करनेमें हैं ।
यह दो धातु तालव्य ऊष्मवर्णान्त हैं ॥ शव धातु गति अर्थमें
है । यह धातु दन्तोष्ठयान्त और तालव्य ऊष्मादि है । शवति ।
अशावीत्-अशवीत् ॥ शश धातु प्लुतगतिमें है ।
यह तालव्य ऊष्माद्यन्त है । शशाश । शेशतुः । शेशुः ।
शेशिथ ।

शसु धातु हिंसार्थमें है । यह धातु दन्त्योष्मान्त है, " न
शसदद २२६३ " इस सूत्रसे एत्त्वका निषेध होगा-शश-

सतुः । शशसुः । शशसिथ ॥ शंसु धातु स्तुतिमें है । यह धातु दुर्गतार्थमें भी जानना । नृशंस, धातुक, क्रू-इत्यादि शब्द अमरकोशमें एकपर्यायमें लिखे हैं । शशंस । आशी-रथमें नकारका लोप होगा । शस्यात् ॥ चह धातु परिकल्कन अर्थात् शठतामें है । अचहीत् ॥ मह धातु पूजार्थमें है । अम-हीत् ॥ रह धातु त्याग करनेमें है ॥ रहि धातु गति अर्थमें है । रंहति । रंहात् ॥ दह, दहि, बृह और बृहि धातु वृद्धिमें हैं । दहति । ददह । ददहतुः । दंहति । बहति । बंहति । बृहि धातु शब्द करनेमें भी है । बृंहित शब्दसे हाथीकी गजना जाननी । कोई उसको बृहिर धातु कहते हैं । अवृ-हत्, अवर्हीत् ।

तुहिर, दुहिर और उहिर धातु अर्दन करनेमें हैं । तोहति । तुतोह । अतुहत्, अतोहीत् । दोहति । अदुहत् । अदोहीत् । अनित्कारिकामें इस दुह धातुका ग्रहण नहीं है । ओहति । उवोह । ऊहतुः । ओहिता । मा भवानूहत् । औ-हीत् ॥ अह धातु पूजार्थमें है । आनह ।

अव कृप् धातु पर्यन्त अनुदात्तेत् कहते हैं-

युत धातु दीप्तिमें है । द्योतते ॥

२३४४ युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ।

७।४।६७ ॥

अनयोरभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । दिद्युते । दिद्युताते । द्योतिता ॥

२३४४-युति और स्वप धातुके अभ्यासको संप्रसारण हो । दिद्युते । दिद्युताते । द्योतिता ॥

२३४५ युद्धयो लुङि । १।३।९१ ॥

युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् । पुषादिसूत्रेण परस्मैपदेऽङ् । अद्युतत्-अद्योतिष्ठ ॥ १ ॥ श्विता वर्णे । श्वेतते । शिश्विते । अश्वि-तत् । अश्वेतिष्ठ ॥ २ ॥ जिम्विदा स्नेहने । मेदते ॥

२३४५-युतादि धातुके उत्तर लुङ्का परस्मैपद विकल्प करके हो "पुषादि०" इस सूत्रसे परस्मैपदमें अङ् होगा-अद्युतत् । अद्योतिष्ठ ॥ श्विता धातु वर्णमें है । श्वेतते । शिश्विते । अश्वितत् । अश्वेतिष्ठ ॥ जिम्विदा धातु स्नेह कर-नेमें है । मेदते ॥

२३४६ मिदेर्गुणः । ७।३।८२ ॥

मिदेरिको गुणः स्यादित्संज्ञकशकारादौ । एश आदिशित्वाभावान्नानेन गुणः । मिमिदे । अमि-दत् । अमेदिष्ठ ॥ ३ ॥ जिम्विदा स्नेहनमोच-नयोः । मोहनयोरित्येके । स्वदते । सिम्विदे । अस्विदत् । अस्वेदिष्ठ ॥ ४ ॥ जिम्विदा चेत्येके । अश्विदत् । अश्वेदिष्ठ ॥ ५ ॥ रुच दीप्तावाभि-प्रीतौ च । रोचते सूर्यः । हरये रोचते भक्तिः । अरुचत् । अरोचिष्ठ ॥ ६ ॥ घृट परिवर्तने ।

घोटते । जुघुटे । अघुटत् । अघोटिष्ठ ॥ ७ ॥ रुट लुट प्रतिघाते । अरुटत् । अरोटिष्ठ ॥ १० ॥ शुभ दीप्तौ ॥ ११ ॥ शुभ सञ्चलने ॥ १२ ॥ णभ तुभ हिंसायाम् । आद्योऽभावेऽपि । नभन्ताम-न्यके समे । मा भूवन्नन्यके सर्वे इति निरुक्तम् । अनभत् । अनभिष्ठ । अतुभत् । अतोभिष्ठ । इमौ दिवादी क्रयादी च ॥ १४ ॥ संसु ध्वंसु भ्रंसु अवसंसने । ध्वंसु गतौ च । अङि नलोपः । अस-सत् । असंसिष्ठ । नाससत्कारिणां प्रवमिति रघु-काव्ये । भ्रशु इत्यपि केचित्पेठुः । अत्र तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये । भ्रशु भ्रंशु अधःपतन इति दिवादौ ॥ १९ ॥ सम्भु विश्वासे । असभत् । असम्भिष्ठ । दन्त्यादिरयम् । तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः ॥ २० ॥ वृतु वर्तने । वर्तते । ववृते ॥

२३४६-इत्संज्ञक सकारादि प्रत्यय परे रहते सिद्ध धातुके इकारको गुण हो । जिस स्थानमें नकारके तत्क स्थानमें एश आदेश होगा, उस स्थानमें आदिशित्वाभावक कारण इस सूत्रसे गुण नहीं होगा । मिमिदे । अमिदत् । अमेदिष्ठ ॥ जिम्विदा धातु स्नेह और मोचनार्थमें है । किसीके मतमें मोह-नार्थमें भी है । स्वदते । सिम्विदे । अस्विदत् । अस्वेदिष्ठ ॥ किसीके मतमें जिम्विदा धातु भी उक्तार्थक है । अश्विदत् । अश्वेदिष्ठ ॥ रुच धातु दीप्ति और अभिप्रीतिमें है । रोचते सूर्यः । हरये रोचते भक्तिः । अरुचत् । अरोचिष्ठ ।

घुट धातु परिवर्तनमें है । घोटते । जुघुटे । अघुटत् । अघोटिष्ठ । रुट, लुट और लुठ धातु प्रतिघातार्थमें है । अरुटत् । अरोटिष्ठ ॥

शुभ धातु दीप्तिमें है ॥ शुभ धातु संचलनार्थमें है । णभ और तुभ हिंसार्थमें हैं । "नभन्तामन्यके समे" "मा भूवन्नन्यके सर्वे" इस निरुक्तके अनुसार पहलका अभानार्थ भी है । अनभत् । अनभिष्ठ । अतुभत् । अतोभिष्ठ । यह दो धातु दिवादि और क्रयादिगणी हैं ॥

संसु, ध्वंसु और भ्रंसु धातु अवसंसनार्थमें हैं ॥ ध्वंस धातुका गति अर्थ भी जानना । अङ् परे रहते धातुके नका-रका लोप होगा-अससत् । असंसिष्ठ "नाससत् कारिणां प्रवम्" ऐसा रघुवंशमें प्रयोग है । असंसिष्ठ । कोई २ भ्रंशु धातुका भी यही अर्थ कहते हैं, इनमेंसे तीसरा धातु ही ताल-व्यान्त है, यह किसी पंडितका मत है । दिवादि गणमें अधःपतनार्थमें भ्रशु और भ्रंशु धातु लिखी हैं ॥ सम्भु धातु विश्वास करनेमें है । असभत् । असम्भिष्ठ । यह धातु दन्त्यादि हैं, कोई २ तालव्यादि भी कहते हैं, परन्तु यह उनका प्रमाद है ।

वृतु धातु वर्तनार्थमें है । वर्तते । ववृते ॥

२३४७ वृद्धयः स्यसनोः । १।३।९२ ॥

वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च ॥

२३४७-स्य और सन् प्रत्यय परे रहते वृतादि धातुओंके उत्तर विकल्प करके परस्मैपद हो ।

२३४८ न वृद्धयश्चतुर्भ्यः । ७ । २।५९॥

एभ्यः सकारादेरार्धधातुकस्येण स्यात्तङान-
योरभावे । वत्स्यति-वर्तिष्यते । अवृतत् । अव-
र्तिष्ट । अवत्स्यत्-अवर्तिष्यत् ॥ २१ ॥ वृधु-
वृद्धौ । शृधु शब्दकुत्सायाम् । इमौ वृतिवत् ॥ २३ ॥
स्यन्दू प्रसवणे । स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिषे-
सस्यन्त्से । सस्यन्दिध्वे-सस्यन्ध्वे । स्यन्दिता-
स्यन्ता । वृद्धयः स्यसनोरिति परस्मैपदे कृते
ऊदिलक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा चतुर्ग्र-
हणसामर्थ्यान्न वृद्धय इति निषेधः । स्यन्त्स्यति-
स्यन्दिष्यते-स्यन्त्स्यते । स्यन्दिषोष्ट-स्यन्त्सी-
ष्ट । वृद्धयो लुङीति परस्मैपदपक्षे अङ् । नलो-
पः । अस्यदत् । अस्यन्दिष्ट-अस्यन्त । अस्य-
न्त्साताम् । अस्यन्त्सत । अस्यन्त्स्यत् । अस्य-
न्दिष्यत्-अस्यन्त्स्यत् ॥

२३४८-तङ् और आन(शानच्, कानच्)के अभाव होनेपर
वृतादि चार धातुओंके उत्तर सकारादि आर्धधातुक प्रत्य-
यको इट् न हो, जैसे-वत्स्यति । वर्तिष्यते । अवृतत् । अव-
र्तिष्ट । अवत्स्यत्, अवर्तिष्यत् ॥ वृधु धातु वृद्धि अर्थमें है ।
शृधु धातु शब्द और कुत्सार्थमें है । इन दोनों धातुओंके वृत्त
धातुके समान रूप होंगे । स्यन्दू धातु प्रसवणमें है । स्यन्दते ।
सस्यन्दे । सस्यन्दिषे, सस्यन्त्से । सस्यन्दिध्वे, सस्यन्ध्वे ।
स्यन्दिता, स्यन्ता ।

“वृद्धयः स्यसनोः २३४७” इस सूत्रसे परस्मैपद करने-
पर ऊदिलक्षण अन्तरङ्ग भी विकल्पको बाधकर चतुर्ग्रहण
सामर्थ्यके कारण “न वृद्धयः २३४८” इस सूत्रसे इट्
निषेध होगा-स्यन्त्स्यति, स्यन्दिष्यते, स्यन्त्स्यते । स्यन्दि-
षोष्ट, स्यन्त्सीष्ट । “वृद्धयो लुङि २३४५” इस सूत्रसे परस्मै-
पद पक्षमें अङ् और नकारका लोप होकर-अस्यदत् ।
अस्यन्दिष्ट, अस्यन्त । अस्यन्त्साताम् । अस्यन्त्सत ।
अस्यन्त्स्यत् । अस्यन्दिष्यत्, अस्यन्त्स्यत् ॥

२३४९ अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्द-
तेरप्राणिषु । ८ । ३ । ७२ ॥

एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य
षो वा स्यात् । अनुष्यन्दते-अनुस्यन्दते वा जलम् ।
अप्राणिषु किम् । अनुस्यन्दते हस्ती । अप्राणिष्वि-
ति पर्युदासान्मत्स्योदके अनुष्यन्दते इत्यत्रापि
पक्षे पत्वं भवत्येव प्राणिषु नेत्युक्तौ तु न स्यात् ॥
२४ ॥ कृप सामर्थ्ये ॥

२३४९-अनु, वि, परि, अभि और निपूर्वक अप्राणि
कर्तृक स्यन्द धातुके सकारके स्थानमें विकल्प करके षकार

हो, अनुष्यन्दते, अनुस्यन्दते वा जलम् । प्राणिकर्तृकमें अनु-
स्यन्दते हस्ती ।

‘अप्राणिषु’ इस पर्युदासके कारण ‘मत्स्योदके अनु-
ष्यन्दते’ इस स्थलमें भी विकल्प करके पत्वं होताही है,
प्राणिकर्तृकमें नहीं हो, ऐसा कहते तो इस स्थानमें पत्वं नहीं
होता ॥ कृप धातु सामर्थ्यार्थमें है ॥

२३५० कृपो रो लः । ८ । २ । १८ ॥

कृप उः इति च्छेदः । कृपेति लुप्तपष्ठीकम् ।
तच्चावर्तते । कृपो यो रेफस्तस्य लः स्यात् । कृपे-
र्ऋकारस्यावयवो यो रः रेफसदृशस्तस्य च ल-
कारसदृशः स्यात् । कल्पते । चक्लपे । चक्ल-
पिषे-चक्लप्से इत्यादि स्यन्दिष्यत् ॥

२३५०-‘कृप-उः’ ऐसा पदच्छेद है ‘कृप’ यह
लुप्तपष्ठयन्त है, उसकी आवृत्ति है, तब कृप धातुके रकारके
स्थानमें लकार हो और कृप धातुके ऋकारका अवयव जो रेफ
सदृश रकार उसको लकारसदृश आदेश हो, जैसे-कल्पते ।
चक्लपे । चक्लपिषे, चक्लप्से, इत्यादि स्यन्दि धातुकी
समान होंगे ॥

२३५१ लुटि च क्लपः । १ । ३।९३॥

लुटि स्यसनोश्च क्लपेः परस्मैपदं वा स्यात् ॥

२३५१-लुट् लकार और स्य तथा सन् परे रहते कृप
धातुके उत्तर विकल्प करके परस्मैपद हो ॥

२३५२ तासि च क्लपः । ७ । २।६७॥

क्लपेः परस्य तासेः सकारादेरार्धधातुकस्य
चेण स्यात्तङानयोरभावे । कल्प्तासि । कल्-
प्तास्थः । कल्पितासे-कल्प्तासे । कल्प्स्यति ।
कल्पिष्यते-कल्प्स्यते । कल्पिषोष्ट-क्लप्सी-
ष्ट । अक्लपत् । अकल्पिष्ट-अक्लप्त् । अक-
ल्प्स्यत् । अकल्पिष्यत्-अक्लप्स्यत् ॥ वृत् ॥
वृत्तः सम्पूर्णो द्युतादिवृतादिश्चेत्यर्थः ॥ २५ ॥

अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः षितश्च ।
घट चेष्टायाम् । घटते । जघटे । घटादयो मित
इति वक्ष्यमाणेन मितसंज्ञा । तत्फलं तु णौ मितं
ह्रस्व इति चिण्णमुलोर्दीर्घान्यतरस्यामिति च
वक्ष्यते । घटयति । विघटयति । कथं तर्हि कम-
लवनोद्धाटनं कुर्वते ये, प्रविघाटयिता समुत्पतन
हरिदश्वः कमलाकरानिवेत्यादि । शृणु । घट
सङ्घात इति चौरादिकस्येदम् । न च तस्यैवा-
र्थविशेषे मित्वार्थमनुवादोऽयमिति वाच्यमानान्ये
मितोऽहेताविति निषेधात् । अहेतौ स्वार्थे णिचि
ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताश्चुरादयो मितो नेत्यर्थः ।
॥ १ ॥ व्यथ भयसञ्चलनयोः । व्यथते ॥

२३५२-तङ् और आन (शानच्, कानच्) इन दोके अभाव रहते कृप धातुके परे स्थित तासि और सकारादि आर्धधातुक प्रत्ययको इट् न हो- कल्तासि । कल्तास्यः । कल्पितासे, कल्तासे । कल्पस्यति । कल्पिष्यते, कल्पस्यते । कल्पिषीष्ट, कल्प्सीष्ट । अकल्तुप् । अकल्पिष्ट । अकल्पस्यत् । अकल्पिष्यत, अकल्पस्यत । वृतादि और युतादि धातु सम्पूर्ण हुए ॥

अब त्वर धातु पर्यन्त १३ अनुदात्तेत् और पित् धातु कहे जाते हैं । घट धातु चेष्टामें है । घटते । जघटे ।

“घटादयो मितः ” इस वक्ष्यमाण सूत्रसे मित् संज्ञा हुई, मित् संज्ञाका फल तो “ मितान् ह्रस्वः ” इससे ह्रस्व और “ चिण्णमुलोदीर्घाऽन्यतरस्याम् २३६२ ” इस वक्ष्यमाण सूत्रसे चिण् और णमुल् प्रत्यय परे रहते धातुको विकल्प करके दीर्घ कहेंगे-घटयति । विघटयति ।

मितान् ह्रस्वः इसको जागरूक रहते जो कहो “कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये ” “ प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरा-निव ” इत्यादि स्थलमें दीर्घप्रयोग कैसे हुआ ? तो सुनो “ घट संघाते ” यह चुरादिगणीय घट धातुका प्रयोग है, यदि कहो कि, संघातार्थक चुरादिगणीय घट धातुके ही अर्थ विशेषमें, अर्थात् चेष्टार्थमें मित् संज्ञा होनेके निमित्त ऐसा अनुवाद है, सो भी “ नात्ये मितोऽहेतौ ” इस सूत्रसे मित् संज्ञाके निषेधके कारण नहीं कहसकते हो । अहेतु अर्थात् स्वार्थमें विहित णिच् परे रहते जपादि पांच धातु भिन्न चुरादि गणीय धातुकी मित्संज्ञा न हो ॥ व्यथ धातु भय और संच-लनार्थमें है । व्यथते ॥

२३५३ व्यथो लिटि । ७ । ४ । ६८ ॥

व्यथोऽभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । ह-लादिःशेषापवादः । थस्यहलादिःशेषेण निवृत्तिः । विव्यथे ॥ २ ॥ प्रथ प्रख्याने । पप्रथे ॥ ३ ॥ प्रस विस्तारे । पप्रसे ॥ ४ ॥ म्रद मर्दने ॥ ५ ॥ स्खद स्खदने । स्खदनं विद्रावणम् ॥ ६ ॥ क्षजि गतिदानयोः । मित्वसामर्थ्यादनुपधात्वेषि चि-ण्णमुलोरिति दीर्घविकल्पः । अक्षाञ्जि-अक्षञ्जि । क्षाञ्जंक्षान्जम्-क्षञ्जंक्षजम् ॥ ७ ॥ दक्ष गतिहिं-सनयोः । योऽयं वृद्धिशैथ्ययोरनुदात्तैस्तु पठितस्त-स्येहार्थविशेषे मित्त्वार्थानुवादः ॥ ८ ॥ कृप कृ-पायां गतौ ॥ ९ ॥ कदि कदि कृदि वैकृत्ये । वैकृत्य इत्येके । त्रयोप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी । कदिकदी इदितौ, कद कृदेति चानिदिताविति मैत्रेयः । कदिकृदिकृदी नामाह्वानरोदनयोः परस्मैपदिषूक्तानां पुनरिह पाठो मित्त्वार्थ आत्मनेपदार्थश्च ॥ १२ ॥ जित्वरा संभ्रमे ॥ १३ ॥ घटादयः पितः । पित्त्वादङ् कृतु वक्ष्यते ॥

२३५३-लिट् परे रहते व्यथ धातुके अभ्यासको संप्रसा-रण हो, यह सूत्र हलादिःशेषका अपवाद है । “हलादिःशेषः” इस सूत्रसे थकारकी निवृत्ति हुई-विव्यथे ॥ प्रथ धातु प्रख्या-नार्थमें है । पप्रथे ॥ प्रस धातु विस्तारमें है । पप्रसे ॥ म्रद धातु मर्दनार्थमें है ॥ स्खद धातु स्खदन, अर्थात् विद्रावणा-र्थमें है ॥ क्षजि धातु गति और दानार्थमें है ।

मित्वसामर्थ्यके कारण अनुपधाभूत अच् होनेपर भी “चि-ण्णमुलोः २७६२ ” इस सूत्रसे विकल्प करके दीर्घ होकर-अक्षाञ्जि, अक्षञ्जि । क्षाञ्जंक्षान्जम्, क्षञ्जंक्षजम् ॥

दक्ष धातु गति और हिसार्थमें है । जो दक्ष धातु वृद्धि और शैथ्यार्थमें आत्मनेपदीमें पड़ा है, उसका ही अर्थविशे-षमें, अर्थात् गति और हिसार्थमें मित्संज्ञाके निमित्त इस स्थलमें अनुवाद किया है ॥

कृप धातु कृपा और गति अर्थमें है ॥ कदि, कृदि और कृदि धातु वैकृत्य और किसीके मतसे वैकृत्य अर्थमें है । नन्दीके मतसे यह तीनों धातु अनिदित हैं । स्वामीके मतसे इदित हैं ॥ मैत्रेयके मतसे कदि और कृदि धातु इदित, और “ कद, कृद ” दो धातु अनिदित हैं । आह्वान और रोदनार्थमें परस्मैपदी धातुके मध्यमें उक्त कदि, कृदि और कृदि धातुका इस स्थलमें पाठ मित्त्वार्थ और आत्मनेपदार्थ जानना ॥ जित्वरा धातु सम्भ्रमार्थमें है ॥

घटादि धातु पित् हैं । पित्वके कारण अङ् प्रत्यय कृद-न्तमें कहेंगे ॥

अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः ॥ ज्वर रोगे । ज्वरति । जज्वार ॥ १ ॥ गड सेचने । गडति । जगाड ॥ २ ॥ हेड वेष्टने । हेड अनादर इत्या-त्मनेपदिषु गतः स एवोत्सृष्टानुबन्धो नूद्यते अ-र्थविशेषे मित्त्वार्थम् । परस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात्प-रस्मैपदम् । हेडति । जिहेड । हिडयति । अही-डि-अहिडि । अनादरे तु हेडयति ॥ ३ ॥ वट भट प-रिभाषणे । वट वेष्टने भट भृताविति पठितयोः परिभाषणे मित्त्वार्थानुवादः ॥ ५ ॥ नट नृत्तौ । इत्थमेव पूर्वमपि पठितं तत्रायं विवेकः । पूर्व पठितस्य नाट्यमर्थः । यत्कारिषु नटव्यप-देशः । वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम् । घटा-दौ तु नृत्तं नृत्यं चार्थः । यत्कारिषु नर्त-कव्यपदेशः । पदार्थाभिनयो नृत्यम् । गा-त्रविशेषमात्रं नृत्यम् । केचित्तु घटादौ नट नताविति पठन्ति । गतावित्यन्ये । णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृता नाटीतिदीर्घ-पाठाद् घटादिणोपदेश एव ॥ ६ ॥ ष्टक प्रति-घाते । स्तकति ॥ ७ ॥ चक तृप्तौ । तृप्तिप्रति-घातयोः पूर्व पठितस्य तृप्तिमात्रे मित्त्वार्थो-

नुवादः । आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदि-
ष्वनुवादात्परस्मैपदम् ॥ ८ ॥ कखे हसने । एदि-
त्वात् वृद्धिः । अकखीत् ॥ ९ ॥ रगे शंका-
याम् ॥ १० ॥ लगे सङ्गे ॥ ११ ॥ हगे हगे
षगे षगे संवरणे ॥ १२ ॥ कगे नोच्यते । अस्याय-
मर्थ इति विशिष्य नोच्यते क्रियासामान्यार्थ-
त्वात् । अनेकार्थत्वादित्यन्ये ॥ १६ ॥ अक
अग कुटिलायां गतौ ॥ १८ ॥ कण रण गतौ ।
चकाण । रराण ॥ २० ॥ चण शण श्रण दाने
च । शण गतावित्यन्ये ॥ २३ ॥

अव फण धातु पर्यन्त परस्मैपदी धातु कहते हैं ।

ज्वर धातु रोगार्थमें है, ज्वरति । जज्वार ॥ गड धातु सेच-
नार्थमें है । गडति । जगाड ॥

हेड धातु वेष्टनार्थमें है ॥ हेड धातु अनादरार्थमें आत्मने-
पदी पूर्वमें कह आये हैं, वही अनुबंधवर्जित अर्थविशेषमें
मित्संज्ञार्थ अनूदित हुआ है । परस्मैपदी ज्वरादि धातुओंके
पूर्वमें ही अनुवाद कर्तव्य होनेपर उसके मध्यमें अनुवादसाम-
र्थ्यके कारण परस्मैपद होगा, हेडति । जिहेड । हिड-
यति । अहीडि, अहिडि । अनादरार्थमें तो ' हेडयति ' ,
ऐसा होगा ॥

वट और भट धातु परिभाषणार्थमें हैं । वट धातु वेष्टना-
र्थमें और भट धातु भरणार्थमें पहले पठित हैं उनका परिभा-
षणार्थमें मित्त्वार्थ यहां अनुवाद है ॥

नट धातु नृत्यमें है । ऐसा ही पूर्वमें पढ़ा है, वहां यह
जानना चाहिये कि, पूर्व पठित धातुका अर्थ नाट्य है, जिसके
करनेवालेको ' नट ' कहते हैं । वाक्यार्थके अभिनयको नाट्य
कहते हैं । घटादिमें तो नट धातुका नृत्त और नृत्य अर्थ है,
जिसको करनेवालेमें नर्त्तकव्यवहार होता है । पदार्था-
भिनयको नृत्य कहते हैं । गात्रविक्षेपमात्रको नृत्त कहते हैं ।
कोई तो घटादिमें नट धातुका नति अर्थ करते हैं ।
कोई उसका गत्यर्थ कहते हैं । गोपदेशपर्युदास वाक्यमें
भाष्यकृतसे ' नाटि ' ऐसा दीर्घ पाठ करनेके कारण घटादि
गणीय नट धातु गोपदेश ही है ॥

ष्टक धातु प्रतिघातमें है । स्तकति ॥

चक धातु वृत्तिमें है । वृत्ति और प्रतिघातार्थमें पूर्वमें पठित
इस धातुका वृत्तिमात्रमें जो अनुवाद, वह मित्संज्ञार्थ जानना ।
आत्मनेपदी धातुके मध्यमें पठित धातुके परस्मैपदमें अनुवा-
दके कारण परस्मैपद होगा ॥ कखे धातु हसने अर्थमें है ।
एकार इत् होनेके कारण वृद्धि न होकर-अकखीत् ॥ रगे
धातु शंकार्थमें है ॥ लगे धातु सङ्ग अर्थमें है ॥

हगे, हगे, षगे और षगे धातु संवरणार्थमें हैं ॥ क्रिया
सामान्यार्थत्व और किसीके मतसे अनेकार्थत्वके कारण कगे
धातु विशेष करके नहीं कहा जाता है ॥ अक और अग धातु
कुटिल गतिमें हैं ॥ कण और रण धातु गातम हैं । चका-
ण । रराण ॥ चण, शण और श्रण धातु दानार्थमें हैं ।
कोई २ कहते हैं कि, शण धातु गतिमें है ॥

अथ श्रथ कथ कथ हिंसार्थाः । जासिनि-
प्रहणेति सूत्रे काथेति मित्त्वेपि वृद्धिर्निपात्यते ।
काथयति । मित्त्वं तु निपातनात्परत्वाच्चिण-
मुलोरिति दीर्घं चरितार्थम् । अकाथि-अकथि ।
काथंकाथम्, कथंक्रथम् ॥ २७ ॥ वन च ।
हिंसायामिति शेषः ॥ २८ ॥ वनु च नोच्यते ।
वनु इत्यपूर्व एवायं धातुर्न तु तानादिकस्यानु-
वादः । उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन क्रियासा-
मान्ये वनतीत्यादि । प्रवनयति । अनुपसृष्टस्य
तु मित्त्वविकल्पो वक्ष्यते ॥ २९ ॥ ज्वल दीप्तौ ।
णप्रत्ययार्थं पठिष्यमाण एवायं मित्त्वा-
र्थमनूद्यत । प्रज्वलयति ॥ ३० ॥ हल हल
चलने । प्रहलयति । प्रहलयति ॥ ३२ ॥ स्मृ
आध्याने । चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने
मित्त्वार्थानुवादः । आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं
स्मरणम् ॥ ३३ ॥ दृ भये, दृ विदारणे इति
त्रयादेरयं मित्त्वार्थानुवादः । दृणन्तं प्रेरयति
दरयति । भयादन्यत्र दारयति । धात्वन्तर-
मेवेदमिति मते तु दरतीत्यादि । केचिद्धटादौ
अस्मृदृत्वरेति सूत्रे च दृ इति दीर्घस्थाने ह्रस्वं
पठन्ति, तन्नेति माधवः ॥ ३४ ॥ नृ नये ।
त्रयादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः । नयादन्यत्र
नारयति ॥ ३५ ॥ आ पाके, आ इति कृता-
त्वस्य आ इत्यदादिकस्य च सामान्येनानुकर-
णम्, लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति
परिभाषाभ्याम् । अपयति विक्रेदयतीत्यर्थः ।
पाकादन्यत्र आपयति । स्वेदयतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अथ, श्रथ, कथ और कथ धातु हिंसार्थमें हैं । "जासि-
निप्रहण० ६१७" इस सूत्रमें 'काथ' ऐसे निपातनके कारण
मित्संज्ञा होनेपर भी वृद्धि होकर काथयति । मित्व तो निपातनसे
परत्वके कारण "चिणमुलोः" इस सूत्रसे दीर्घविषयमें चरि-
तार्थ होगा । अकाथि, अकथि । काथम् काथंक्रथंक्रथम् ॥

वन धातु हिंसामें है । वनु ऐसा धातु नहीं कहते हैं, कारण
कि, वनु धातु अपूर्व है, उदित्करणसामर्थ्यके कारण तानादि
धातुका अनुवाद नहीं है । इसलिये क्रियासामान्यमें 'वनति'
इत्यादि पद होंगे । प्रवनयति । अनुपसृष्ट वनु धातुको तो
मित्व विकल्प करके कहेंगे ॥

ज्वल धातु दीप्तिमें है । ण प्रत्ययार्थं पठिष्यमाण यह धातु
मित्त्वार्थ अनूदित है, प्रज्वलयति ॥ हल, हल चलनार्थमें है ।
प्रहलयति । प्रहलयति ॥

स्मृ धातु आध्यानार्थमें है । चिन्तार्थमें पठिष्यमाण इस
धातुका आध्यानार्थमें अनुवाद मित्संज्ञार्थ है । आध्यान शब्दसे

उत्कंठापूर्वक स्मरण जानना ॥ दू धातु भय अर्थमें है, 'दू विदारणे' इस क्र्यादिगणीय धातुका यहां मित्संज्ञार्थ अनुवाद है । दृणन्तं प्रेरयति=दरयति । भयभिन्नार्थमें दरयति । यह धात्वन्तर ही है इस मतमें 'दरति' इत्यादि पद होंगे । किसी २ ने घटादिमें और " अत्सृ दृ त्वर २५६६ " इस सूत्रमें दू ऐसे दीर्घके स्थानमें ह्रस्व पाठ किया है, परन्तु माधवके मतसे वह ठीक नहीं है ॥

नू-धातु नयार्थमें है, यह क्र्यादिके मध्यमें पठिष्यमाणका अनुवाद है । नयभिन्नार्थमें नारयति ॥

आ धातु पाक करनेमें है, " लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य " १, "लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्" २, अर्थात् लुग्विकरण और अलुग्विकरणके ग्रहणमें जहां संदेह हो वहां अलुग्विकरणका ही ग्रहण हो, जो सूत्रसे कार्य होकर बना हो वह लाक्षणिक और जो स्वाभाविक है, वह प्रतिपदोक्त होता है, उन लाक्षणिक और प्रतिपदोक्तके बीचमें जहां संदेह पड़े वहां प्रतिपदोक्तका ही ग्रहण हो लाक्षणिकका नहीं । इन दो परिभाषाबलसे श्रे धातुके ऐकारके स्थानमें आकार करके जो आ धातु हुआ है, उसका और अदादिगणीय आ धातुका इस स्थानमें सामान्यसे अनुकरण किया है । श्रयति, अर्थात् विक्रेदन करता है । पाकभिन्नार्थमें श्रापयति, अर्थात् धर्म (पसिना) करता है ॥

मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा । निशामनं चाक्षुषज्ञानमिति माधवः । ज्ञापनमात्रमित्यन्ये । निशानेष्विति पाठान्तरम् । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवार्थेषु जानातिर्मित् । ज्ञप मिञ्चेति चुरादौ ज्ञापनं मारणादिकं च तस्यार्थः । कथं विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीति तज्ज्ञापयत्याचार्य इति च । शृणु । माधवमतेऽचाक्षुषज्ञाने मित्राभावात् । ज्ञापनमात्रे मित्त्वमिति मते तु ज्ञा नियोग इति चौरादिकस्य धातूनामनेकार्थत्वात् । निशानेष्विति पठतां हरदत्तादीनां मते तु न काप्यनुपपत्तिः ॥ ३७ ॥ कम्पने चलिः । चल कम्पने इति ज्वलादिः । चलयति शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु शीलं चालयति अन्यथा करोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थ इति स्वामी । सूत्रं चालयति । क्षिपतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ छदिरुर्जने । छद अपवारण इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । अनेकार्थत्वाद्गौरवार्थे वृत्तिः । छदन्तं प्रयुक्ते छदयति । बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छादयति । अपवारयन्तं प्रयुक्ते इत्यर्थः । स्वार्थे णिचि तु छादयति । बलीभवति । प्राणीभवति । अपवारयति वेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ जिह्वोन्मथने लडिः ।

लड विलास इति पठितस्य मित्त्वार्थोऽनुवादः । उन्मथनं ज्ञापनम् । जिह्वाशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः । लडयति जिह्वाम् । तृतीयातत्पुरुषो वा । लडयति जिह्वया । अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लक्ष्यते । समाहारद्वन्द्वोऽयम् । लडयति शत्रुम् । लडयति दधि । अन्यत्र लाडयति पुत्रम् ॥ ४० ॥ मदी हर्षग्लेपनयोः । ग्लेपनं दैन्यम् । देवादि-कस्य मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । मदयति । हर्षयति । ग्लेपयति वेत्यर्थः । अन्यत्र मादयति । चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ध्वन शब्दे । भाव्ययं मित्त्वार्थमनूद्यते । ध्वनयति घण्टाम् । अन्यत्र ध्वनयति । अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अत्र भोजः, दलि-वलि-स्खलि-रणि-ध्वनि-त्रपि-क्षपयश्चेति पपाठ । तत्र ध्वनिरणी उदाहृतौ । दल विशरणे । वल संवरणे । स्खल सञ्चलने । त्रपू लज्जायामिति । गताः । तेषां णौ दलयति । वलयति । स्खलयति त्रपयति । क्षे क्षये इति वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निर्देशः । क्षपयति ॥ ४३ ॥ स्वन अवतंसने । शब्दे इति पठिष्यमाणस्यानुवादः । स्वनयति । अन्यत्र स्वानयति ॥ ४० ॥

मारण, तोषण और निशामनार्थमें ज्ञा धातु मित्संज्ञक हो । माधवके मतसे निशामन शब्दसे चाक्षुष ज्ञान और अन्य मतसे ज्ञानार्थ जानना । 'निशानेषु' ऐसा पाठान्तर है, निशान शब्दसे तीक्ष्णीकरण जानना । इन सम्पूर्ण अर्थोंमें ही ज्ञा धातु मित्संज्ञक हो ॥

"ज्ञप मिञ्" ज्ञप धातु भी मित्संज्ञक हो, यह चुरादिमें पठित है उसका ज्ञापन और मारणा अर्थ है ।

ज्ञा वा ज्ञप धातुको मित्त्व होनेपर 'विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति' इस स्थलमें 'विज्ञापना' यह पद और 'तज्ज्ञापयत्याचार्यः' इस स्थलमें 'ज्ञापयति' यह पद किस प्रकारसे सिद्ध हुआ ? इस पर कहते हैं कि, माधवके मतसे अचाक्षुषज्ञानमें मित्राभाव है, इससे 'विज्ञापना' आदि प्रयोग होसकते हैं ज्ञापनमात्रमें मित्त्व हो इस मतसे तो 'ज्ञा नियोगे' इस चौरादिक धातुका होगा, अर्थभेद नहीं कहसकते हो कारण कि, धातुको अनेकार्थत्व है । जो 'निशानेषु' ऐसे पठते हैं, उन हरदत्तादिके मतमें तो कुछ भी अनुपपत्ति नहीं है ॥

कम्पनार्थमें चल धातु मित्संज्ञक हो । चल धातु कंपनार्थमें है, यह धातु ज्वलादि है । चलयति शाखाम् । कम्पभिन्नार्थमें (शीलञ्चालयति) ऐसा प्रयोग होगा । चालन शब्दसे अन्य-थाकरण और स्वामीके मतसे हरणार्थ जानना, 'सूत्रं' चालयति, अर्थात् निक्षेप करता है ॥

ऊर्ज, अर्थात् बल और प्राणनार्थमें छदि धातु मित्संज्ञक हो । अपवारणार्थक चुरादिगणीय छद धातुके उत्तर स्वार्थिक

णिच्के अभाव पक्षमें मित् संज्ञाके निमित्त यहां अनुवाद जानना । अनेकार्थत्वके कारण ऊर्जाधर्ममें वृत्ति है । 'छदन्तं प्रयु-
ङ्क्ते' इस वाक्यमें छदयति, अर्थात् बलवन्त और प्राणवन्त
करताहै । अन्यार्थमें छदयति, अर्थात् अपवारण करने-
वालेको प्रयुक्त करताहै, स्वार्थ णिच्में तो छदयति, अर्थात्
बली होताहै, प्राणी होताहै अथवा अपवारण करताहै ऐसे
अर्थ होंगे ॥

लड धातु जिह्वाके उन्मथनार्थमें मित्संज्ञक हो । यहां विला-
सार्थक लड धातुका मित्संज्ञार्थ अनुवाद है । उन्मथन शब्दसे
ज्ञापनार्थ जानना । जिह्वा शब्दके साथ उन्मथन शब्दका षष्ठी-
तत्पुरुष अथवा तृतीयातत्पुरुष समास है । लडयति जिह्वाम् ।
लडयति जिह्वया । कोई तो कहतेहैं कि, जिह्वा शब्दसे तद्व्या-
पार लक्षित होताहै, 'जिह्वोन्मथने' यह समाहार द्वन्द्व है ।
लडयति शत्रुम् । लडयति दधि । अन्यार्थमें पुत्रं लाडयति ॥

मदी धातु हर्ष और ग्लेपन, अर्थात् दैन्यार्थमें है । दिवादि-
गणीय धातुकी मित्संज्ञार्थ यहां अनुवाद है । मदयति, हर्ष-
यति, ग्लेपयति वेत्यर्थः । अन्यार्थमें मादयति, अर्थात् चित्तविका-
रको उत्पादन करताहै । ध्वन धातु शब्द करनेमें है । फणादि
गणके मध्यमें पठिष्यमाण इस धातुका मित्वार्थ यहां अनुवाद है
ध्वनयति घंटाम् । अन्यार्थमें ध्वानयति, अर्थात् अस्पष्टाक्षरको
उच्चारण करताहै । यहां भोजराज दलि, बलि, खलि, रणि,
ध्वनि, त्रपि और क्षपि धातु मित् हों, ऐसा पढ़तेहैं, उनमें
ध्वनि और रणि धातु उदाहृत हैं ॥

दल धातु विशारणार्थमें, वल धातु संवरणमें, खल धातु
संचलनमें, त्रपू धातु लजा करनेमें कह गये हैं उनको णिच्
परे दलयति, वलयति, खलयति, त्रपयति । क्षयार्थमें वक्ष्य-
माण कृतात्व श्ले धातुके पुक् करके निर्देश यहां है,
क्षपयति ॥ स्वन धातु अबसंसनमें है । शब्दार्थमें
पठिष्यमाण स्वन धातुका यहां अनुवाद है । स्वनयति ।
अन्यार्थमें स्वानयति ॥

घटादयो मितः ॥ मित्संज्ञा इत्यर्थः ॥ जनी-
जृष्-क्रसु-रञ्जोऽमन्ताश्च ॥ मित इत्यनुवर्तते ।
जृषिति पितृनिर्देशाजीर्यतेग्रहणम् । जृणातिस्तु
जारयति । केचित्तु जनी जृ ण्सु इति पठित्वा
ण्सु निरसने इति दैवादिकमुदाहरन्ति ॥ ५४ ॥
ज्वल-हल-हल-नमामनुपसर्गाद्वा ॥ एषां
मित्वं वा । प्राप्तविभाषेयम् । ज्वलयति-ज्वाल-
यति । उपसृष्टे तु नित्यं मित्वम् । प्रज्वलयति ।
कथं तर्हि प्रज्वालयति, उन्नामयतीति । घञन्ता-
त्त्करोतीति णौ । कथं संक्रामयतीति । मितां
ह्रस्व इति सूत्रे वा चित्तविराग इत्यतो वेत्यनु-
वर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति वृत्तिकृत् ।
एतेन रजो विश्रामयन् राज्ञाम्, धुर्यान्विश्राम-
यति स इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥
ग्ला-स्ना-वनु-वमां च अनुपसर्गादिषां मित्वं

वा स्यात् । आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते
विभाषा ॥ ६२ ॥

घटादि धातु मित्संज्ञक हों ।

जनी, जृष्, क्रसु, रञ्ज और अमन्त धातु मित्संज्ञक हों ।
जृष्धातुमें पितृ निर्देशके कारण दैवादिक जृष्धातुका ग्रहण
है । त्रयादिक जृ धातुका तो 'जारयति' ऐसा होगा । कोई र
'जनी, जृ ण्सु' ऐसा पाठ करके "ण्सु निरसने" इस दैवा-
दिक धातुका उदाहरण करतेहैं ॥

ज्वल, हल, हल और नम धातुको विकल्प करके मित्व
हो । ज्वलयति, ज्वालयति । उपसृष्टार्थमें तो नित्य मित्व होगा,
प्रज्वलयति, प्रज्वालयति । उन्नामयति, यह पद तो घञन्त
ज्वाल और नाम शब्दके उत्तर "तत्करोति तदाचष्टे" इससे
णिच् करके सिद्ध हुआहै ।

अमन्तको मित्व होनेसे 'संक्रामयति' यह पद किस प्रकारसे
सिद्ध हुआ ? इस विषयमें कहतेहैं कि, "मितां ह्रस्वः २५६८"
इस सूत्रमें "वा चित्तविरागे २६०५" इस त्रसे 'वा' इस
पदकी अनुवृत्ति करके व्यवस्थित विभाषा श्रवणके कारण कहीं
मित्व नहीं भी होगा, यह वृत्तिकारका मत है इसीसे 'रजो विश्रा-
मयन् राज्ञाम्' 'धुर्यान् विश्रामयति सः' इत्यादि भी
सिद्ध हुए ॥

उपसर्गके परे स्थित ग्ला, स्ना, वनु और वम धातुको
विकल्प करके मित्व हो । आद्य दो धातुको प्राप्त होनेपर
औरको अप्राप्त होनेपर यह विकल्प करके मित्व विधान है ॥

न कर्म्यमिचमाम् ॥ अमन्तत्वात्प्राप्तं मित्व-
मेषां न स्यात् । कामयते । आमयति । चाम-
यति ॥ ६५ ॥ शमो दर्शने ॥ शाम्यतिर्दर्शने
मित्र स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र
तु प्रणयिनो निशमय्य वधूः कथाः । कथं तर्हि
निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो ममेति ।
शम आलोचन इति चौरादिकस्य । धातूनाम-
नेकार्थत्वाच्छब्दवणे वृत्तिः, शाम्यतिवत् ॥ ६६ ॥
यमोऽपरिवेषणे ॥ यच्छतिर्भोजनतोन्यत्र मित्र
स्यात् । आयामयति । द्राघयति । व्यापारयति
वेत्यर्थः । परिवेषणे तु । यमयति ब्राह्मणान्
भोजयतीत्यर्थः । पर्यवसितं नियमयन्नित्यादि
तु नियमवच्छब्दात्तत्करोतीति णौ बोध्यम् ६७ ॥
स्खदिरवपरिभ्यां च ॥ मित्रेत्येव । अवस्खा-
दयति । परिस्खादयति । अपावपरिभ्य इति
न्यासकारः । स्वामी तु न कर्माति नजमुत्तर-
त्रिसूत्र्यामननुवर्त्य शम अदर्शने इति चिच्छेद ।
यमस्त्वपरिवेषणे मित्वमाह । तन्मते पर्यवसितं
नियमयन्नित्यादि सम्यगेव । उपसृष्टस्य स्वदेशे-
दैवादिपूर्वस्येति नियमात्प्रस्खादयतीत्याह । त-
स्मादसूत्रद्वये उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यत्यासः

फलितः । इदं च मतं वृत्तिन्यासादिविरो-
धादुपेक्ष्यम् ॥ ६९ ॥ फण गतौ ॥ नेति
निवृत्तमसम्भवात् । निषेधात्पूर्वमसौ न पठितः ।
फणादिकार्यानुरोधात् ॥

कम्, अम्, चम् धातुको अमन्तत्वके कारण प्राप्त मित्व
नहीं हो, कामयते । आमयति । चामयति ॥

शम् धातु दर्शन अर्थमें मित् न हो । निशामयति ।
अन्यार्थमें तो (प्रणयिनो निशमय्य वधूः कथाः)
दर्शन ही अर्थमें मित्वका निषेध होनेसे 'निशामय तदुत्पत्तिं
विस्तराद्गतो मम' इस स्थलमें किस प्रकारसे वृद्धि हुई ?
इसपर कहते हैं कि, इस स्थलमें आलोचनार्थक चुरादिगणीय
शम धातुका प्रयोग है, धातुओंके अनेकार्थत्वके कारण शम
धातुकी समान श्रवणार्थमें वृत्ति है ॥

यम धातु भोजनभिन्न अर्थमें मित् न हो, आयामयति,
अर्थात् द्राघयति, अथवा व्यापारयति । परिवेषणार्थमें यमयति
ब्राह्मणान्, अर्थात् भोजन कराता है ।

'पर्यवसितं नियमयन्' इत्यादि तो नियमवत् शब्दसे
'तत्करोति' इससे णिच् करके सिद्ध हुआ है, ऐसा जानना ।

अव और परिपूर्वक स्वद् धातु मित् न हो, अवस्वादयति ।
परिस्वादयति । न्यासकारके मतसे अय, अव, और परिपूर्वक
स्वद् धातु मित् नहीं होगा । स्वामीने तो 'नकामि०' इस सूत्रसे
उत्तर तीन सूत्रोंमें 'नञ्' की अनुवृत्ति न करके 'शमः अद-
र्शने' ऐसा छेद किया है । और 'अपरिवेषण' अर्थमें यम
धातुको मित् कहा है । उनके मतमें 'पर्यवसितं नियमयन्'
इत्यादि पद समीचीन ही है । सोपसर्ग स्वद् धातुको मित्व
हो तो अवादि पूर्वक ही को हो इस नियमसे 'प्रस्वादयति'
ऐसा कहते हैं, इस कारण दोनों सूत्रोंके उदाहरण, प्रत्युदाह-
रणोंमें व्यत्यास फलित हुआ । वृत्तिकार और न्यासकारको
असम्मत होनेके कारण यह मत त्याग करने योग्य है ।*

* (यमोऽपरिवेषणे) यम् धातु भोजना अर्थसे अन्यत्र मित् न हो,
यहां 'यम्-उपरमे' यह धातु समझना चाहिये । भोजना शब्द
'रायासश्रुथो युञ् ३२८४' इस सूत्रसे युञ् प्रत्ययान्त छलित
है, और 'परिवेषण' यहां भोजनानुकूलव्यापार है, (यहांपर
परोसना अर्थ लिया है) इससे अन्य अर्थमें मित्का निषेध है और
इस सूत्रमें 'न कर्म्यमिचमाम्' इस सूत्रसे 'न' इस पदकी अनु-
वृत्ति होती है, इस कारण यह अर्थ हुआ कि, यम धातु भोजना-
र्थमें तो मित् है जैसे-यमयति ब्राह्मणान्, यहां मित् होनेका फल
णि प्रत्यय परे रहते यमके आकारको ह्रस्व होना है (२५६८)
णि प्रत्यय परे रहते यमके आकारको ह्रस्व होना है (२५६८)
भोजनासे अन्यत्र यम धातु मित् नहीं होता, जैसे-आयामयति-ब्राह्म-
णान्, व्यापारयति वेत्यर्थः । यहां यम धातुको ह्रस्व न हुआ । यदि कोई
कहे कि, 'पर्यवसितं नियमयन्' इत्यादि प्रयोगोंमें भोजना अर्थके
न होनेपर भी मित्संज्ञाका फल ह्रस्व दीखता है, सो कैसे हुआ ?
इसका उत्तर यह है कि, उक्त प्रयोगमें नियमवत् शब्दसे 'करोति'
इस अर्थमें णिच् प्रत्यय करनेसे होता है, ऐसा जानना । इसी प्रकार
'शमो दर्शने', 'स्वदिरवपरिभ्यां च' इन दोनों सूत्रोंमें भी पूर्वोक्त
सूत्रसे ही 'न' इस पदकी अनुवृत्ति होती है, इससे यह अर्थ हुआ
कि, 'शम धातु दर्शन अर्थमें मित् न हो' इसका उदाहरण यह है-
निशामयति रूपम् । दर्शनसे अन्यत्र मित् होता है, इसका उदाहरण-

फण धातु गतिमें है । 'न' यह पद निवृत्त हुआ, क्योंकि,
असम्भव है, अर्थात् जब मित्वकी प्राप्ति कही नहीं तो निषेध
किसका ? फणादि कार्यके अनुरोधसे निषेधके पूर्व यह नहीं
पठित हुआ है ॥

२३५४ फणां च सप्तानाम् ॥ १२५ ॥

एषां वा एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि
सेटि थलि च । फेणतुः । फेणुः । फेणिय ।
पफणतुः । पफणुः । फणयति ॥ वृत् ॥
घटादिः समाप्तः ॥ फणेः प्रागेव वृदि-
त्येके । तन्मते फाणयतीत्येव ॥ ७० ॥ राजृ
दीप्तौ । स्वरितेत् । राजति । राजते ।
रेजतुः-रराजतुः । रेजे-रराजे । अत इत्यनु-
वृत्तावपि विधानसामर्थ्यादात् एत्वम् ॥ ७१ ॥
दुभ्राजृ दुभ्राशृ दुभ्लाशृ दीप्तौ । अनुदात्तेतः ।
भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः । पूर्व पाठस्तु
ब्रश्चादिषत्वाभावार्थः । तत्र हि राजिसाहचर्यात्
फणादेरेव ग्रहणम् । भ्रजे-बभ्राजे । वा भ्राशे-
ति श्यन्वा । भ्राश्यते-भ्राशते । भ्रेशे-बभ्राशे ।
भ्लाश्यते-भ्लाशते । भ्लेशे-बभ्लाशे । द्वाव-

-प्रणयिनो निशमय्य वधूः कथाः' है, यहां मित् होनेसे शम धातुको
ह्रस्व होगया । यदि कोई कहे कि, 'निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गतो
तो मम' इस दुर्गासप्तशतीके श्लोकमें शम धातुका श्रवण अर्थ है, तो
मित् होकर ह्रस्व क्यों न हुआ ? तो इसका उत्तर यह है कि, यहां
'शम-आलोचने' यह चुरादि गणका धातु है और आलोचनका
अर्थ यहां श्रवण है, क्योंकि, धातुओंका अनेक अर्थ होता है और
चुरादि गण ङपादि पांच धातुओंके सिवाय और धातु स्वार्थणिचुमें
मित् नहीं होते इस कारण मित् न होनेसे ह्रस्व नहीं हुआ । इसी
प्रकार तीसरे सूत्रका अर्थ यह है कि, अव और परि इन दो उप-
सर्गोंसे आगे स्वद् धातु मित् नहीं होता इसके उदाहरण यह हैं-
'अवस्वादयति, परिस्वादयति' इन दोनों प्रयोगोंमें मित् न होनेसे
ह्रस्व न हुआ । न्यासकार तो कहते हैं कि, 'अव, परि, अप'
इन तीन उपसर्गोंसे आगे स्वद् धातु मित् नहीं होता । अव
स्वामीने तो 'न कर्म्यमिचमाम्' इस गण सूत्रसे 'न' इस पदकी
'अनुवृत्ति' अगले तीनों सूत्रोंमें न करके 'शमो दर्शने' इस गण
सूत्रमें 'शमः अदर्शने' ऐसा पदछेद करके 'शम धातु अद-
र्शने' मित् हो ऐसा अर्थ किया है । यद्यपि इस अर्थमें किसी प्रकार-
का पूर्वोक्त उदाहरणोंमें दोष नहीं आता, तो भी 'यमोपरिवेषणे'
इसके उदाहरण तथा प्रत्युदाहरणमें वैपरीत्य दोष आवेगा, क्योंकि
पूर्व अर्थमें यम धातु परिवेषण अर्थमें मित् होता था, अब नहीं
होगा । इस प्रकार इनके मतमें 'पर्यवसितं नियमयन्' इत्यादि प्रयोग
ठीक रहेंगे, और सोपसर्ग स्वद् मित्व होते अव पारे उपसर्गोंसे
ही परको ही अन्यको नहीं, ऐसा नियम मानकर प्र उपसर्गोंसे परे
स्वद् धातुको मित् मानकर 'प्रस्वादयति' ऐसा रूप (स्वामीने)
माना है, इस कारण इस सूत्रके भी उदाहरण, प्रत्युदाहरणोंमें
व्यत्यास अर्थात् वैपरीत्य होगा, परन्तु यह स्वामीका मत वृत्तिकार
और न्यासकारके मतसे विरुद्ध होनेसे त्याज्य है ॥

पीमौ तालव्यान्तौ ॥ ७४ ॥ स्यमु स्वन ध्वन
शब्दे । स्यमादयः क्षरत्यन्ताः परस्मैपदिनः ।
स्येमतुः-सस्यमतुः । अस्यमीत् । स्वेनतुः-
सस्वनतुः । सस्वनतुः । अस्वानीत्-अस्वनीत् ।
विष्वणाति । अवष्वणाति । सशब्दं भुंक्ते इत्यर्थः ।
वेश्व स्वन इति षत्वम् । फणादयो गताः ॥
दध्वनतुः ॥ ३ ॥ षम ष्टम अवैकल्पे । ससाम ।
तस्ताम ॥ ५ ॥ ज्वल दीप्तौ । अतो लरांतस्याज्ज्वा-
लीत् ॥ ६ ॥ चल कम्पने ॥ ७ ॥ जल घातने । घातनं
तैक्ष्ण्यम् ॥ ८ ॥ टल द्रुल वैक्लव्ये ॥ १० ॥
ष्ठल स्थाने ॥ ११ ॥ हल विलेखने ॥ १२ ॥ णल
गन्धे । बन्धन इत्येके ॥ १३ ॥ पल गतौ ।
पलति ॥ १४ ॥ बल प्राणने धान्यावरोधने च ।
बलति । बेलतुः । बेलुः ॥ १५ ॥ पुल महत्त्वे ॥
पोलति ॥ १६ ॥ कुल संस्त्याने बन्धुषु च ।
संस्त्याने सङ्घातः । बन्धुशब्देन तद्यापारो
गृह्यते । कोलति । चुकोल ॥ १७ ॥ शल हुल
पल्ल गतौ । शशाल । जुहोल । पपात । पेततुः ।
पतिता ॥

२३५४-किट् लिट् और सेट् थल् परे रहते फणादि सात
धातुओंको विकल्प करके एत्वं और अभ्यासका लोप हो ।
फेणुतुः । फेणुः । फेणित्थ । पफणथुः । पफणुः । फणयति ।
(वृत्) घटादि धातु समाप्त हुए । कोई कहते हैं कि फणादि
धातुके पूर्वमें ही 'वृत्' है, उनके मतमें 'फाणयति' पद सिद्ध
होता है ॥

राजृ धातु दीप्तिमें है । यह उभयपदी है । राजति । राजते ।
रेजतुः, रराजतुः, रेजे, रराजे 'अतः एक ० २२६०' से 'अतः' इस
पदकी अनुवृत्ति (२३५४ में) होनेपर भी विधान (फणा-
दिमें 'राज' के पाठ) सामर्थ्यसे आकारके स्थानमें एकार
होता है ॥

आजृ, आशृ और भ्राजृ धातु दीप्तिमें हैं, यह आत्मनेपदी
इस स्थलमें भ्राज धातुका पाठ फणादिकार्यार्थ है और
पूर्वमें पाठ "ब्रश्च ० २९४" से षत्वके अभावार्थ है, क्योंकि,
उस (२९४) में राज धातुके साहचर्यसे फणादिका ही
ग्रहण होता है । अजे, वभ्राजे ॥

"वा आश ० २३२१" इस सूत्रसे विकल्प करके श्यन्
हो । आशयते, आशते । अशे, वभ्राशे । भ्लाशयते, भ्लाशते ।
भ्लेशे, वभ्लाशे । यह दोनों धातु तालव्यान्त हैं ।

स्यमु, स्वन और ध्वन धातु शब्दमें हैं । स्यमादि क्षरत्यन्त
धातु परस्मैपदी हैं । स्येमतुः, सस्यमतुः । अस्यमीत् ॥ स्वेनतुः,
सस्वनतुः । सस्वनतुः । अस्वानीत्, अस्वनीत् । विष्वणाति ।
अवष्वणाति । अर्थात् शब्दसहित भोजन करता है । "वेश्व
स्वनः २२७४" इस सूत्रसे षत्व होता है । फणादि धातु समाप्त
हुए । दध्वनतुः ॥

षम और ष्टम धातु अवकल्पमें हैं । ससाम । तस्ताम ।

ज्वल धातु दीप्तिमें है । "अतो वरान्तस्य २२३०" इस
सूत्रसे 'अज्वालीत्' पद होता है । चल धातु कंपनमें, जल धातु
घातन अर्थात् तीक्ष्णतामें है । टल और द्रुल धातु वैक्लव्यमें
हैं । ष्टल धातु स्थानमें है । हल धातु विलेखनमें है । णल
धातु गंधमें है । किसीके मतमें बंधनार्थमें भी है । पल धातु
गतिमें है । पलति । बल धातु प्राणन और धान्यावरोधनमें है ।
बलति । बेलतुः । बेलुः ॥ पुल धातु महत्त्वमें है । पोलति ॥
कुल धातु संस्त्यान और बन्धुमें है । संस्त्यान शब्दसे समूह
और बन्धु शब्दसे तद्व्यापारका ग्रहण है । कोलति । चु-
कोल ॥ शल, हुल और पल्ल धातु गतिमें हैं । शशाल ।
जुहोल । पपात । पेततुः । पतिता ॥

२३५५ पतः पुम् । ७ । ४ । १९ ॥

अङि परे । अपप्तत् निर्गदति णत्वम् । प्रण्य-
पप्तत् ॥ २० ॥ कथे निष्पाके । कथति । चक्राथ ।
अकथीत् ॥ २१ ॥ पथे गतौ । अपथीत् ॥ २२ ॥
मथे विलोडने । मेथतुः । अमथीत् ॥ २३ ॥ दुवम
उद्गिरणे । इहैव निपातनादत इत्वमिति सुधा-
करः । ववामाववमतुः । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ
न । भागवृत्तौ तु वेमतुरित्याद्यप्युदाहृतं तद्वा-
प्यादौ न दृष्टम् ॥ २४ ॥ भ्रमु चलने । वा भ्रा-
शेति श्यन्वा । भ्रम्यति-भ्रमति । भ्राम्यतीति
तु दिवादेर्वक्ष्यते ॥

२३५५-अङ् परे रहते पत धातुको पुम्का आगम हो,
अपप्तत् । "निर्गद ० २२८५" इस सूत्रसे णत्व होकर-प्र-
ण्यपप्तत् ॥ कथे धातु निष्पाकमें है । कथति । चक्राथ ।
अकथीत् ॥ पथे धातु गतिमें है । अपथीत् । मथे धातु
विलोडनमें है । मेथतुः । अमथीत् । दुवम धातु उद्गिरणमें
है । इसी स्थलमें निपातनसे ऋकारान्त गृ धातुको इत्व हुआ,
यह सुधाकरका मत है । ववाम । ववमतुः, यहां वकारादि-
त्वके कारण एत्वं और अभ्यासका लोप न हुआ । भ्रमु धातु
चलनमें है "वा भ्राश ० २३२१" इस सूत्रसे विकल्प करके
श्यन् होकर-भ्रम्यति, भ्रमति । भ्राम्यति, यह तो दिवादि
धातुका रूप कहेंगे ॥

२३५६ वा जृभ्रमुत्रसाम । ६।४।१२४ ॥

एषामेत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः किति लिटि
सेटि थलि च । भ्रेमतुः-बभ्रमतुः । अभ्रमीत् ॥
॥ २५ ॥ क्षर सञ्चलने । अक्षारीत् ॥ २६ ॥

अथ द्वावनुदात्तेतौ ॥ षह मर्षणे । परिनि-
विभ्य इति षत्वम् । परिषहते । सेहे । सहि-
ता । तीषसहेति वा इट् । इडभावे ढत्वधत्वषु-
त्वढलोपाः ॥

२३५६-किट् लिट् और सेट् थल् परे रहते जृ, भ्रम
और वस धातुको विकल्प करके एत्वं और अभ्यासका लोप
हो, भ्रेमतुः, वभ्रमतुः । अभ्रमीत् ॥ क्षर धातु संचलनमें
है । अक्षारीत् ॥

अब दो अनुदात्ते धातु कहते हैं ।

पह धातु मर्षणमें है । “ परिनिविभ्यः ० २२७५ ” इस सूत्रसे पत्व होकर-परिषहते । सेह । सहिता । “ तीपसह ० २३४० ” इस सूत्रसे विकल्प करके इट् होगा, इडभावपक्षमें ढत्व, घत्व, घुत्व और ढलोप होगा ॥

२३५७ सहिवहोरोदवर्णस्य । ६।३।११२॥

अनयोरवर्णस्य ओत्स्यात् ढलोपे सति ॥

२३५७-ढकारका लोप होनेपर सह और वह धातुके वर्णके स्थानमें ओकार हो-॥

२३५८ सोढः । ८।३।११५ ॥

सोढरूपस्य सहः सस्य षत्वं न स्यात् । परिसोढा ॥

२३५८-सोढ रूपको प्राप्त हुए सह धातुके सकारको पत्व न हो, परिसोढा ॥

२३५९ सिवादीनां वाऽड्व्यवायेऽपि ।

८।३।७१ ॥

परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य षो वा स्यादड्व्यवायेऽपि । पर्यषहत-पर्यसहत ॥ १ ॥ रमु क्रीडायाम् । रेमे । रेमिषे । रन्ता । रंस्यते । रंसीष्ट । अरंस्त ॥ २ ॥

अथ कसन्ताः परस्मैपदिनः ॥ षट् विशरण-गत्यवसादनेषु ॥

२३५९-अड्व्यवाय रहते भी परि, नि और वि के परे स्थित सिवादि धातुके सकारको विकल्प करके पत्व हो, पर्यषहत, पर्यसहत ॥ रमु धातु क्रीडामें है । रेमे । रेमिषे । रन्ता । रंस्यते । रंसीष्ट । अरंस्त ॥

अब कसन्त परस्मैपदी धातु कहते हैं ।

षट् धातु विसरण, गति और अवसादनार्थमें हैं ॥

**२३६० पात्राध्मास्थाम्रादाण्डृश्यर्ति-
सर्तिशदसदां पिबजिग्रधमतिष्ठमनयच्छ-
पश्यर्छधौशीयसीदाः । ७।३।७८ ॥**

पादीनां पिवादयः स्युरित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे । सीदति । ससाद । सेदतुः । सेदि-
थ-ससत्थ । सत्ता । सत्स्यति । लृदिस्वादङ् ।
असदत् ॥ सदिरप्रतेः ॥ निषीदति । न्यषीदत् ॥

२३६०-इत्संज्ञक शकारादि प्रत्यय परे रहते पा धातुके स्थानमें पिब, घ्रा-जिघ्र, ध्मा-धम, स्था-तिष्ठ, म्रा-मन्, दाण-यच्छ, दृश्-पश्य, ऋ-ऋच्छ, सू-धौ, शद, शीय और सद धातुके स्थानमें सीद आदेश हो । सीदति । ससाद । सेदतुः । सेदिथ, ससत्थ । सत्ता । सत्स्यति । लृकार इत् होनेके कारण इसके उत्तर अङ् होगा- । असदत् । प्रतिभिन्न उपसर्ग पूर्वक सद धातुसम्बन्धी सको पत्व हो (२२७१) निषीदति । न्यषीदत् ॥

२३६१ सदेः परस्य लिटि । ८।३।११८ ॥

सदेरभ्यासात्परस्य षत्वं न स्यात् लिटिनिष-
साद । निषेदतुः ॥ १ ॥ शद्ल शतने । विशोर्ण-
तायामयम् । शतनं तु विषयतया निर्दिश्यते ॥

२३६१-लिट् परे रहते सद धातुके अभ्यासके परे स्थित सके स्थानमें षत्व न हो । निषसाद । निषेदतुः । शद्ल धातु शतनमें है, शतनसे विशोर्णता जानना, यदि यह कहा कि, शतनसे विशोर्णताका ग्रहण हो तो हेतुमत् णिच् करके ‘ शतन ’ यह पद कैसे निर्दिष्ट हुआ ? तो सो ठाक नहीं कारण कि, विना प्रयोजकव्यापारेके विशोर्णताका असम्भव होनेके कारण ‘ विषयतया ’ अर्थात् धात्वर्थ (विशोर्णता) जनकताद्वारा ‘ शतन ’ यह पद निर्दिष्ट हुआ है ॥

२३६२ शदेः शितः । १।३।६० ॥

शिद्धाविनाऽस्मादात्मनेपदं स्यात् । शोयते ।
शशाद । शदतुः । शदिथ-शशत्थ । शत्ता ।
अशदत् ॥ २ ॥ कुश आह्वाने रोदने च ।
क्रोशति । क्रोष्टा । च्लेः कसः । अकुक्षत् ॥ ३ ॥
कुच सम्पचनेकोटिल्यप्रतिष्ठम्भविलेखनेषु । को-
चति । चुकोच ॥ ४ ॥ बुध अवगमने । बोधति ।
बोधिता । बोधिष्यति ॥ ५ ॥ रुह बीजजन्मनि
प्रादुर्भावे च । रोहति । रुरोह । रुरोहिथ ।
रोठा । रोक्ष्यति । अरुक्षत् ॥ ६ ॥ कस गतो ।
अकासीत्-अकसीत् ॥ ७ ॥ वृत् । ज्वलादि-
गणः समाप्तः ॥

अथ गूह्यन्ताः स्वरितेतः ॥ हिक्क अव्यक्ते
शब्दे । हिक्कति । हिक्कते ॥ १ ॥ अञ्चु गतो
याचने च । अञ्चति । अञ्चते ॥ २ ॥ अञ्चु
इत्येके ॥ ३ ॥ अचि इत्यपरे ॥ ४ ॥ दुयाचु
याञ्जायाम् । याचति । याचते ॥ ५ ॥ रेदु
परिभाषणे । रेदति । रेदते ॥ ६ ॥ चते
चदे याचने । चचात । चते । अचतीत् । चचाद ।
चेदे । अचदीत् ॥ ८ ॥ प्रोथृ पर्याप्तौ । पुप्रोथ ।
पुप्रोथे ॥ ९ ॥ मिह मेह मेधाहंसनयोः ।
मिमेद । मिमेदे । धान्ताविमाविति स्वाभी ।
मिमेथ । धान्ताविति न्यासः ॥ ११ ॥ मृध सङ्गमे
च । मेधति । मिमेधे ॥ १२ ॥ णिह णेह
च । निनेद । निनेदतुः ।
कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेद । निनेदतुः ।
निनेदे ॥ १४ ॥ मृधु मृधु उन्दने । उन्दनं
निनेदे ॥ १४ ॥ शर्धति । शर्धते । शर्धिता । मर्धति ।
कैदनम् । शर्धति । शर्धते । शर्धिता । मर्धति ।
मर्धते ॥ १६ ॥ बुधिर बोधने । बोधति ।
बोधते । इरिस्वादङ् वा । अबुधत्-अबोधीत् ।
अबोधिष्ट । दीपजनेति चिण् तु न भवति

पूर्वांतरसाहचर्येण देवादिकस्यैव तत्र ग्रहणात् ॥
॥१७॥ उवन्दिर् निशामने । निशामनं ज्ञानम् ।
बुवुन्दे । अबुदत् अबुन्दीत् ॥ १८ ॥ वेणु
गातिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु । वेणति ।
वेणते । नान्तोप्ययम् ॥ १९ ॥ खनु अवदारणे ।
खनति । खनते ॥

२३६२-शित्संज्ञक प्रत्यय हांगा । जिससे ऐसा जो शब्द
धातु उसके उत्तर आत्मनेपद है । शायते । शशदत् ।
शेदतुः । शेदथ, शशत्थ । शत्ता । अशदत् ॥ कुश धातु
आह्वान और रोदनमें है । क्रोशति । क्रोश । च्लिके स्थानमें
कस आदेश हांगा-अकुक्षत् ॥ कुच धातु सम्पर्चन,
कौटिल्य, प्रतिष्ठम्भ और विलेखनमें है । कोचति ।
चुकोच ॥ बुध धातु अवगमनमें है । बोधति । बोधिता ।
बोधिष्यति ॥ रुह धातु बीजोत्पत्ति तथा प्रादुर्भावमें है । रोहति ।
रुरोह । रुरोहथ । रोढा । रोक्ष्यति । अरुक्षत् ॥ कस धातु
गतिमें है । अकासीत्, अकसीत् ॥

ज्वलादि गण समाप्त हुआ ॥

अब गुह धातु तक उभयपदी धातु कह जाते हैं-

हिक धातु अव्यक्त शब्दमें है । हिकति । हिकते ॥ अञ्चु
धातु गति और याचनार्थमें है । अञ्चति । अञ्चते । किसीके
मतमें अञ्चु धातु है । अन्य मतमें अचि धातु है ॥ टुयाचू धातु
याचनार्थमें है । याचति । याचते ॥ रट्ट धातु परिभाषणमें है ।
रटति । रटते ॥ चते और चदे धातु याचनार्थमें हैं । च-
चात् । चते । अचतीत् । चचाद । चंदे । अचदीत् ॥
प्राथू धातु पर्याप्तिमें है । पुप्राथ । पुप्राथे ॥ मिट और मेट धातु
मेधा और हिंसामें हैं । मिमेद । मिमिदे । स्वामीके मतमें यह
थकारान्त है । मिमेथ । न्यासकारके मतमें यह धातु धकारान्त
है ॥ मेथू धातु संगममें है । मेधति । मिमेधे ॥ णिट और
णेह धातु कुत्सा और सन्निकर्षमें हैं । निनेद । निनिदतुः ।
निनेदे ॥ मृधु और मृधु धातु उन्दन अर्थात् क्लेदनमें हैं ।
शर्द्धति । शर्द्धते । शर्द्धिता । मर्द्धति । मर्द्धते ॥

बुधिर धातु बोधनमें है । बोधति । बोधते । इरित्वके
कारण विकल्प करके अङ् हांगा-अबुधत्, अबोधीत् । अबो-
धिष्ट । “ दीपजन० २३२८ ” इस सूत्रके अनुसार
विण् नहीं हांगा, क्योंकि पूर्वांतर साहचर्यके कारण
दिवादि गणीय धातुका ही उस स्थलमें ग्रहण हुआ
है ॥ उवन्दिर् धातु निशामन (ज्ञान) में है । बुवुन्दे ।
अबुदत् । अबुन्दीत् ॥ वेणु धातु गति, ज्ञान, चिन्ता,
निशामन और वादित्रग्रहणमें है । वेणति । वेणते । यह धातु
नकारान्त भी है ॥ खनु धातु अवदारणमें है । खनति ।
खनते ॥

२३६३ गमहनजनखनघसां लोपः
ङित्यनङि । ६ । ४ । ९८ ॥

एषामुपधाया लोपः स्यादजादां कृति न
वाङि । चखनुः ॥

२३६३-अजादि कित् ङित् प्रत्यय परे रहते गम, हन,
जन, खन और घस धातुको उपधाका लोप हो, अङ् परे न
हो । चखनुः । कित् और ङित्संज्ञक यकारादि कित्, ङित्
प्रत्यय परे रहते जन, सन और खन धातुके स्थानमें विकल्प
करके आकार हा ॥

(२३१९ ये विभाषा । ६ । ४।४३॥)

खायात्-खन्यात् ॥ २० ॥ चीवृ आदान-
संवरणयोः । चिचीव । चिचीवे ॥ २१ ॥ चायृ
पूजानिशामनयोः ॥ २२ ॥ व्यय गतौ । अव्य-
यात् ॥ २३ ॥ दाशृ दाने । ददाश । ददाशे ॥ २४ ॥
भेषृ भये । गतावित्येके । भेषति । भेषते ॥ २५ ॥
भ्रेषृ भ्रलेषृ गतौ ॥ २६ ॥ अस गतिदीप्त्या-
दानेषु । असति । असते । आस । आसे ।
अयं पान्तोऽपि ॥ २७ ॥ स्पश बाधनस्पर्शनयोः ।
स्पर्शनं ग्रथनम् । स्पशति । स्पशते ॥ २८ ॥
लष कान्तौ । वा भ्राशेति इयन्वा । लष्यति ।
लषति । लेषे ॥ २९ ॥ चष भक्षणम् ॥ ३० ॥
छष हिंसायाम् । चच्छषतुः । चच्छषे ॥ ३१ ॥
झष आदानसंवरणयोः ॥ ३२ ॥ भ्रक्ष भ्रलक्ष
अदने ॥ ३४ ॥ भक्ष इति मैत्रेयः ॥ ३५ ॥
दासृ दाने ॥ ३६ ॥ माह माने ॥ ३७ ॥ गुहृ संवरणे ॥

(२३१९) खायात्, खन्यात् । चीवृ धातु आदान
और संवरणमें है । चिचीव । चिचीवे ॥ चायृ
धातु पूजा और निशामनार्थमें है ॥ व्यय धातु गतिमें है । अव्य-
यात् ॥ दाशृ धातु दानमें है । ददाश । ददाशे ॥ भेषृ धातु
भय और किसीके मतसे गतिमें है । भेषति । भेषते ॥ भ्रेषृ और
भ्रलेषृ धातु गतिमें हैं ॥ अस धातु गति, दीप्ति और आदानमें
है । असति । असते । आस । आसे । यह धातु षकारान्त भी
है ॥ स्पश धातु बाधन और स्पर्शन अर्थात् ग्रथनमें है । स्पशति
स्पशते ॥ लष धातु कान्तिमें है । “वा भ्राश० २३२१”
सूत्रसे इसके उत्तर विकल्प करके इयन् प्रत्यय हांगा । लष्यति ।
लषति । लेषे ॥ चष धातु भक्षणमें है ॥ छष धातु हिंसामें है
चच्छषतुः । चच्छषे ॥ झष धातु आदान और संवरणमें है ॥
भ्रक्ष और भ्रलक्ष धातु भक्षणमें हैं । मैत्रेय मुनिके मतमें भक्ष
धातु उक्तार्थमें है ॥ दासृ धातु दानमें है ॥ माह धातु मानमें
है ॥ गुहृ धातु संवरणमें है ॥

२३६४ ऊदुपधाया गोहः । ६।४।८९॥

गुह उपधाया ऊत्स्याद् गुणहेतावजादौ प्रत्यये ।
गूहति । गूहते । ऊदिस्वादिङ् । गूहिता-
गोढा । गूहिष्यति-घोक्ष्यति । गूहेत् । गूह्यात् ।
अगूहीत् । इडभावे कसः । अघुक्षत् ॥

२३६४-गुणके हेतुभूत अजादि प्रत्ययके परे रहते गुह
धातुकी उपधाके स्थानमें ऊकार हो । गूहति । गूहते । ऊकार
इत् होनेके कारण इसके उत्तर विकल्प करके इट् हांगा ।

गूहिता, गोढा । गूहिष्यति, घोक्ष्यति । गूहेत । गुह्यात् । अगू-
होत् । इट्कं अभावमें कस होगा । अघुक्षत् ॥

**२३६५ लुग्वा दुहदिहलिहगुहामा-
त्मनेपदे दन्त्ये । ७ । ३ । ७३ ॥**

एषां कसस्य लुग्वा स्यादन्त्ये तडि । ढत्व-
धत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । अगूढ-अघुक्षत् । कस-
स्याचोत्यन्तलोपः । अघुक्षाताम् । अघुक्षन्त ।
अगुहहि-अघुक्षावहि । अघुक्षामहि ॥ ३८ ॥

अथाजन्ता उभयपदिनः । श्रिञ् सेवायाम् ।
श्रयति । श्रयते । शिश्रियतुः । श्रयिता ।
णिश्रोति चङ् । अशिश्रियत् ॥ १ ॥ भृञ् भरणे ।
भरति । बभार । बभ्रतुः । बभर्थ । बभृव ।
बभृषे । भर्ता ॥

२३६५-दन्त्य तड् प्रत्यय परे रहते दुह, दिह और लिह
और गुह धातुके उत्तर स्थित कस प्रत्ययका आत्मनेपदमें
विकल्प करके लुक् हो । क्रमसे ढत्व, धत्व, ष्टुत्व, ढलोप
और दीर्घ होगा-अगूढ । अघुक्षत् । “कसस्याचि
२३३७” इस सूत्रसे अन्तवर्णका लोप होगा-अघुक्षाताम् ।
अघुक्षन्त । अगुहहि, अघुक्षावहि । अगुहहि, अघुक्षामहि ॥

अब अजन्त उभयपदी धातु कहे जाते हैं ।

श्रिञ् धातु सेवामें है । श्रयति । श्रयते । शिश्रियतुः ।
श्रयिता “णिश्रि० २३१२” इस सूत्रसे चङ् आदेश होगा ।
अशिश्रियत् ॥ भृञ् धातु भरणमें है । भरति । बभार । बभ्रतुः ।
बभर्थ । बभृव । बभृषे । भर्ता ॥

२३६६ ऋद्धनोः स्ये । ७ । २ । ७० ॥

ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् स्यात् । भरिष्यति ॥

२३६६-ऋकारान्त धातु और हन धातुके स्यके इट्का
आगम हो । भरिष्यति ॥

२३६७ रिङ् शयग्लिङ्क्षु । ७ । ४ । २८ ॥

शे यकि यादावार्धधातुके लिङि च ऋतो
रिङादेशः स्यात् । रीङि प्रकृते रिङ्विधिसाम-
थ्यादीर्घो न । भ्रियात् ॥

२३६७-श, यक्, यकारादि आर्धधातुक और लिङ्
प्रत्यय परे रहते ऋकारान्त धातुके ऋकारके स्थानमें रिङ्
आदेश हो । रीङ् करनेसे ही इष्ट सिद्ध होता था, फिर ह्रस्व
विधानके कारण दीर्घ न हुआ-भ्रियात् ॥

२३६८ उश्च । १ । २ । १२ ॥

ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ् तड्परः सिञ्च-
त्येतौ कितौ स्तः । भृषीष्ट । भृषीयास्ताम् । अ-
भार्षीत् । अभार्षाम् । अभार्षुः ॥

२३६८-ऋवर्णके परवर्ती झलादि लिङ् तथा तड् परक
सिञ्च इनकी कितंश हो । भृषीष्ट । भृषीयास्ताम् । अभार्षति ।
अभार्षाम् । अभार्षुः ॥

२३६९ ह्रस्वादङ्गात् । ८ । २ । २७ ॥

सिचो लोपः स्यात् झलि । अभृत । अभृषा-
ताम् । अभरिष्यत् ॥ २ ॥ हञ् हरणे । हरणं
प्रापणं स्वीकारस्तेयं नाशनं च । जहर्थ । जहिव ।
जहिषे । हर्ता । हरिष्यति ॥ ३ ॥ धृञ् धारणे ।
धरति । अधार्षीत् । अधृत ॥ ४ ॥ णीञ् प्रापणे ।
निनयिथ-निनेथ । निन्यिषे ॥ ५ ॥

अथाजन्ताः परस्मैपदिनः ॥ धेट् पाने । धयति ॥

२३६९-झल् परे रहते ह्रस्वान्त अङ्गके उत्तर सिच्का लोप
हो । अभृत । अभृषाताम् । अभरिष्यत् ॥ हञ् धातु हरणमें
है । हरण शब्द प्राप्ति चोरी और नाश करनेमें है । जहर्थ ।
जहिव । जहिषे । हर्ता । हरिष्यति ॥ धृञ् धातु धारण कर-
नेमें है । धरति । अधार्षीत् । अधृत ॥ णीञ् धातु प्रापणमें है
निनयिथ, निनेथ । निन्यिषे ॥

अब अजन्त परस्मैपदी धातु कहे जाते हैं ।

धेट् धातु पान करनेमें है । धयात् ॥

२३७० आदेच उपदेशेऽशिति । ६ । १ । ४५ ॥

उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्त्वं स्यान्न तु शिति ॥

२३७०-शित् भिन्न प्रत्यय परे रहते उपदेश अवस्थामें ए,
ऐ, ओ और ओकारान्त धातुके स्थानमें आकार हो ॥

२३७१ आत औ णलः । ७ । १ । ३४ ॥

आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः स्यात् । दधौ ॥

२३७१-आकारान्त धातुके उत्तर णल् विभक्तिके स्थानमें
औकार आदेश हो । दधौ ॥

२३७२ आतो लोप इटि च । ६ । ४ । ६४ ॥

अजाद्योर्धधातुकयोः क्तिदिदोः परयोरातो

लोपः स्यात् । द्वित्वात्परत्वाल्लोपे प्राप्ते द्विर्वच-

नेऽचीति निषेधः । द्वित्वे कृते आलोपः । दधतुः ।

दधुः । दधिय-दधाथ । दधिव । दधिम । धाता ॥

२३७२-अजादि जो कित् ङित् आर्धधातुक और इट्के

परे आकारान्त धातुके आकारका लोप हो । द्वित्वके परे लोपकी

प्राप्ति होनेपर “द्विर्वचनेऽचि २२४३” इस सूत्रसे निषेध होगा,

द्वित्व होनेपर आकारका लोप होगा-दधतुः । दधुः । दधिय,

दधाथ । दधिव । दधिम । धाता ॥

२३७३ दा धा घवदाप् । १ । १ । २० ॥

दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दापदै-

पौ विना ॥

२३७३-दा और धा धातुकी घु संज्ञा हो, परन्तु दाप् और

दैप् धातुकी न हो ॥

२३७४ एलिङि । ६ । ४ । ६७ ॥

घुसंज्ञानां मास्थादीनां च एत्वं स्यादार्धधा-

तुके किति लिङि धेयात् । धेयास्ताम् । धेयासुः ॥

२३७४-आर्धधातुक कित् लिङ् परे रहते घुसंज्ञक, मा और स्थादि धातुको एत्व हो । धेयात् । धेयास्ताम् । धेयासुः ॥

२३७५ विभाषा धेदृश्वयोः । ३।१।४९ ॥

आभ्यां लुश्चङ्गा स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे । चङीति द्वित्वम् । अदधत् । अदधताम् ॥

२३७५-कर्तृ वाच्यमें लुङ् परे रहते धेद् और श्वि धातुके उत्तर स्थित च्लिके स्थानमें विकल्प करके चङ् हो चङ् परे रहते द्वित्व होगा (२३१५) अदधत् । अदधताम् ॥

२३७६ विभाषा ब्राधेदशाच्छासः । २।४।७८ ॥

एभ्यः सिचो लुग्वा स्यात्परस्मैपदे परे । अधात् । अधाताम् । अधुः ॥

२३७६-परस्मैपद परे रहते ब्रा, धेद्, शो, लो और सो धातुके उत्तर विकल्प करके सिच्का छेप हो । अधात् । अधाताम् । अधुः ॥

२३७७ यमरमनमाऽऽतां सकृ च । ७।२।७३ ॥

एषां सकृ स्यादेभ्यः सिच इद् स्यात्परस्मैपदेषु । अधासीत् । अधासिष्टाम् । अधासिषुः ॥ १ ॥ ग्लै म्लै हर्षक्षये । हर्षक्षयो धातुक्षयः । ग्लायति । जग्लौ । जग्लिथ-जग्लाय ॥

२३७७-परस्मैपदमें यम, रम, नम और आकारान्त धातुको सकृका आगम हो और सिच्के उत्तर इद् भी हो । अधासीत् । अधासिष्टाम् । अधासिषुः ॥ ग्लै और म्लै धातु हर्षक्षयमें हैं । हर्षक्षय शब्दसे धातुक्षय जानना । ग्लायति । जग्लौ । जग्लिथ, जग्लाय ॥

२३७८ वाऽन्यस्य संयोगादेः । ६।४।६८ ॥

धुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात् एत्वं वा स्यादाधधातुके किति लिङि । ग्लेयात्-ग्लायत् । अग्लासीत् । म्लायति ॥ ३ ॥ द्वै न्यक्करणे । न्यक्करणं तिरस्कारः ॥ ४ ॥ द्वै स्वप्ने ॥ ५ ॥ द्वै तृप्तौ ॥ ६ ॥ द्वै चिन्तायाम् ॥ ७ ॥ रै शब्दे ॥ ८ ॥ स्तयै ष्टयै शब्दसङ्घातयोः । स्तायति । षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम् । षोपदेशफलं तु तिष्ठ्यासति । अतिष्ठयपदित्यत्र षत्वम् ॥

॥ १० ॥ खै खदने ॥ ११ ॥ क्षै जै पै क्षये । क्षायति । जजौ । ससौ । साता । धुमास्थेत्यत्र विभाषा ब्राधेदित्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्यातेन एत्वसिजलुक् न । सायात् । असासीत् ॥ १४ ॥ कै गै शब्दे । गयात् । अगासीत् ॥ १६ ॥ शै श्रे पाके ॥ १८ ॥ पै ओवै शोषणे । पायात् । अपासीत् । धमास्थेतीत्वं तदपवाद एलिङीत्येत्वं

गातिस्थेति सिजलुक् च न । पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् ॥ २० ॥ ष्टै वेष्टने । स्तायति ॥ २१ ॥ ञै वेष्टने शोभायां चेत्येके । स्नायति ॥ २२ ॥ दैप् शोधने । दायति । अधुत्वादेस्त्वसिजलुक् न । दायत् । अदासीत् ॥ २३ ॥ पा पाने । पाप्राधमेति पिवादेशः तस्यादन्तत्वान्नोपधागुणः । पिबति । पेयात् । अपात् ॥ २४ ॥ ब्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति । ब्रायात्-ब्रेयात् । अब्रासीत्-अब्रात् ॥ २५ ॥ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । धमति ॥ २६ ॥ ष्टा गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । स्थादिष्वभ्यासेनेति षत्वम् । अधितष्टौ । उपसर्गादिति षत्वम् । अधिष्ठाता । स्थेयात् ॥ २७ ॥ म्ना अभ्यासे । मनति ॥ २८ ॥ दाण दाने । प्रणियच्छति । देयात् । अदात् ॥ २९ ॥ ह्र कौटिल्ये । ह्ररति ॥

२३७८-आर्धधातुक कित् लिङ् विभक्ति परे रहते घु संज्ञक धातु, मा धातु और स्थादि धातु भिन्न संयोगादि धातुके आकारके स्थानमें विकल्प करके एकार हो । ग्लेयात्, ग्लायत् । अग्लासीत् । म्लायति ॥ द्वै धातु न्यक्कार अर्थात् तिरस्कारमें है ॥ द्वै धातु स्वप्नमें है ॥ द्वै धातु तृप्तिमें है ॥ द्वै धातु चिन्तामें है ॥ रै धातु शब्दमें है । स्तयै ष्टयै धातु शब्दसमूहमें हैं । षोपदेश धातुका भी सकार करने पर रूप तुल्य हो होगा, किन्तु षोपदेशका फल कुछ विशेष होगा, जैसे-‘तिष्ठ्यासति, अतिष्ठयपत्’-इत्यादि स्थलमें षत्व हुआ है ॥ खै धातु खदनमें है ॥ क्षै, जै और पै धातु क्षयमें हैं । क्षायति । जजौ । ससौ । साता ।

“धुमास्था० २४६२” और “विभाषा ब्राधेद् ० २३७६” इन दोनों सूत्रोंमें स्यतिके ग्रहण ही होनेसे इसका ग्रहण नहीं होता है । इस कारण एत्व और सिच्का लुक् नहीं होगा-सायात् । असासीत् ॥

कै, गै, धातु शब्द करनेमें हैं । गयात् । अगासीत् ॥ शै और श्रे धातु पाक करनेमें हैं ॥ पै और वै धातु शोषण करनेमें हैं । पायात् । अपासीत् । इस स्थलमें “पा” इसके लाक्षणिकत्वके कारण “धुमास्था० २४६२” इस सूत्रसे विहित इत्व, तथा उसका अपवाद “एलिङि २३७४” इससे एत्व और “गातिस्था० २२२३” इस सूत्रसे विहित सिच्का लुक् नहीं होगा ॥ ष्टै धातु वेष्टनमें है । स्तायति ॥ ञै धातु वेष्टन और किसीके मतसे शोभामें भी है । स्नायति ॥ दैप् धातु शोधनमें है । दायति । घुसंज्ञक न होनेके कारण एत्व और सिच्का लुक् नहीं होगा । दायत् । अदासीत् । पा धातु पानमें है । “पा ब्राध्मा० २३६०” इस सूत्रसे पा धातुके स्थानमें पिव आदेश होगा-अकारान्त होनेके कारण उपधा गुण नहीं होगा । पिबति । पेयात् । अपात् ॥ ब्रा धातु गन्धोपादानमें है । जिघ्रति । ब्रायात्, ब्रेयात् । अब्रासीत्, अब्रात् ॥ ध्मा धातु शब्द और अग्निसंयोगमें है । धमति ॥ ष्टा धातु गतिनिवृत्तिमें है । तिष्ठति । “स्थादिष्वभ्यासेन० २२७७” इस सूत्रसे षत्व होगा-अधितष्टौ । उपसर्गके उत्तर (२२७०)

पत्व हो—अधिष्ठाता । स्थेयात् ॥ सा धातु अभ्यास करनेमें है । मनति । दाण धातु दानमें है । प्रणियच्छति । देयात् । अदात् ॥ हृ धातु कौटिल्यमें है । हरति ॥

२३७९ ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । ७।४।१० ॥

ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्याल्लिटि । किदर्थमपीदं परत्वाण्यपि भवति । रपरत्वम् । उपधावृद्धिः । जह्वार । जह्वरतुः । जह्वरुः । जह्वर्थ । ह्वर्ता ॥ ऋद्वनोः स्ये, हरिष्यति ॥

२३७९—लिट् परे रहते ऋकारान्त और संयोगादि अङ्ग-संज्ञक धातुके ऋकारको गुण हो । यद्यपि यह गुण कित् परे रहते भी होनेके कारण अपवाद न हुआ, तथापि परत्वके कारण णल् परे रहते भी होगा, रपरत्वके कारण उपधाको वृद्धि होगी—जह्वार । जह्वरतुः । जह्वरुः । जह्वर्थ । ह्वर्ता । “ऋद्वनोः स्ये २३६६” इस सूत्रसे स्य प्रत्ययके इट्का आगम होगा—हरिष्यति ॥

२३८० गुणोर्तिसंयोगाद्योः । ७।४।२९ ॥

अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्याद्यकि यादावार्धधातुके लिङि च । ह्वर्यात् । अह्वर्यात् । अह्वर्याम् ॥ ३० ॥ स्वृ शब्दोपतापयोः । स्वरतिसूतीति वेद । सस्वरिथ—सस्वर्य । वमयोस्तु ॥

२३८०—यक् और यकारादि आर्धधातुक लिङ् प्रत्यय परे रहते ऋ धातु और संयोगादि ऋकारान्त धातुके ऋकारको गुण हो । ह्वर्यात् । अह्वर्यात् । अह्वर्याम् ॥ स्वृ धातु शब्द और उपतापमें है । “स्वरतिसूति० २२७९” इस सूत्रसे विकल्प करके इट् होगा—सस्वरिथ, सस्वर्य । व और म परे रहते किस प्रकारसे होगा सो आगे कहते हैं ॥

२३८१ श्युकः किति । ७।२।११ ॥

श्रिज एकाच्च उगन्ताच्च परयोर्गिकितोरिण स्यात् । परमपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते ऋादिनियमान्नित्यमिदं सस्वरिव । सस्वरिम् । परत्वाद्वद्वनोरिति नित्यमिदं । स्वरिष्यति । स्वर्यात् । अस्वारीत् । अस्वारिष्टाम् । अस्वार्पित् । अस्वार्ष्टाम् ॥ ३१ ॥ स्मृ चिन्तायाम् ॥ ३२ ॥ हृ संवरणे ॥ ३३ ॥ सृ गतौ । ऋादित्वात्नेट् । ससर्थ । समृव । रिङ्, स्रियात् । असाप्रीत् । असाप्रीम् ॥

२३८१—श्रि धातु और एकाच् उक् (उ, ऋ, लृ) अन्तवाले धातुके परे स्थित गित् और कित् प्रत्ययको इट् न हो । “स्वरति०” इससे प्राप्त विकल्पको बाधा देकर पूर्वमें प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यके कारण इस सूत्रसे निषेध प्राप्ति होनेपर न्यादि नियमके अनुसार नित्य इट् होगा—सस्वरिव ।

सस्वरिम् । परत्वके कारण ऋकारान्त धातु और हन् धातुके उत्तर स्थित स्यको नित्य इट् होगा—स्वरिष्यति । स्वर्यात् । अस्वारीत् । अस्वारिष्टाम् । अस्वार्पित् । अस्वार्ष्टाम् ॥ स्मृ धातु चिन्ता करनेमें है ॥ हृ धातु संवरणमें है ॥ सृ धातु गतिमें है । ऋादित्वके कारण इट् न होगा—ससर्थ । समृव । ऋकारके स्थानमें रिङ् हुआ—स्रियात् । असाप्रीत् । असाप्रीम् ॥

२३८२ सतिशास्त्यतिभ्यश्चा३।१।६६ ॥

एभ्यश्चेरङ् स्यात्कर्तरि लुङि । इह लुप्तशपा शासिना साहचर्यात्सत्यर्ती जौहोत्यादिकावेव गृह्येते । तेन भ्वाद्योर्नाङ् । शीघ्रगतौ तु पात्रा-धमेति शिति धौरादेशः । धावति ॥ ३४ ॥ ऋ गतिप्रापणयोः । ऋच्छति ॥

२३८२—कर्तृ वाच्यमें लुङ् परे रहते सृ, शास् और ऋ धातुके उत्तर चिह्नके स्थानमें अङ् हो । इस स्थलमें लुप्तशप् शास धातुके साहचर्यके कारण ‘सत्ति’ और ‘अत्ति’ धातु भी जुहोत्यादिगणीय गृहीत हुए हैं, इस कारण भ्वादि गणीय उक्त धातुके उत्तर अङ् नहीं होगा । शीघ्र गतिके अर्थमें “पात्राध्मा०” इस सूत्रसे शित् परे धौ आदेश होगा—धावति ॥ ऋ धातु गति और प्रापणार्थमें है—ऋच्छति ॥

२३८३ ऋच्छत्यृताम् । ७।४।११ ॥

तौदादिकऋच्छेर्ऋधातोर्ऋतां च गुणः स्याल्लिटि । णलि प्राग्वदुपधावृद्धिः । आर । आरतुः । आरुः ॥

२३८३—लिट् परे रहते तुदादिगणीय ऋच्छ धातु और ऋ धातु और ऋकारान्त धातुके ऋकारको गुण हो । णल् परे रहते पूर्ववत् उपधाको वृद्धि होगी—आर । आरतुः । आरुः ॥

२३८४ इडत्त्यतिव्ययतीनाम् । ७।२।६६ ॥

अट् ऋ व्येज् एभ्यस्थलो नित्यमिदं स्यात् । भारिथ । अर्ता । अरिष्यति । अर्यात् । अप्रीत् । अप्रीम् ॥ ३५ ॥ गृ घृ सेचने । गरति । जगार । जगर्थ । जग्रिव । रिङ् । ग्रियात् । अगार्पित् ॥ ३७ ॥ धृ हृर्छने ॥ ३८ ॥ लु गतौ । सुस्रोथ । सुसुव । सूयात् । निश्रीति चङ् । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङ् । असु-सुवत् ॥ ३९ ॥ घु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्य-नुज्ञानम् । सुषोथ—सुषविथ । सुषुविथ । सोता ॥

२३८४—अट्, ऋ और व्येज् धातुके उत्तर थल् प्रत्ययको नित्य इट्का आगम हो । भारिथ । अर्ता । अरिष्यति । अर्यात् । अप्रीत् । अप्रीम् ॥ गृ और घृ धातु सेचन कर-नेमें है । गरति । जगार । जगर्थ । जग्रिव । ऋके स्थानमें रिङ् आदेश होगा । ग्रियात् । अगार्पित् ॥ धृ धातु हृर्छनमें है ॥ लु धातु गतिमें है । सुस्रोथ । सुसुव । सूयात् ।

“णिश्चि० २३१२” इस सूत्रसे चङ् हुआ, लघूपध गुणको बाधकर अन्तरङ्गत्वके कारण उवङ् हुआ-असुस्वत् ॥ ध्रु धातु प्रसव और ऐश्वर्यमें है । प्रसव शब्दसे अभ्यनुज्ञा जानना । सुपोथ, सुपुविथ । सुपुविथ । सोता ॥

२३८५ स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ७।
२। ७२ ॥

एभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । असा-
वीत् । पूर्वोत्तराभ्यां जिदभ्यां साहचर्यासुनौ-
तेरेव ग्रहणमिति पक्षे । असौषीत् ॥ ४० ॥
श्रु श्रवणे ॥

२३८५-स्तु, सु और धूञ् धातुके उत्तर परस्मैपदमें सिचको इट्का आगम हो-असावीत् । पूर्वोत्तर जित्के (ज्ञात् धातुके) साहचर्यके कारण ‘ सुनोति ’ इस सु धातुका ही ग्रहण है-असौषीत् ॥ श्रु धातु श्रवणमें है ॥

२३८६ श्रुवः शृ च । ३। १। ७४ ॥

श्रुवः शृ इत्यादेशः स्यात् श्नुप्रत्ययश्च ।
शपोपवादः । श्रोडित्त्वाद्वातोर्गुणो न । शृणोति ।
शृणुतः ॥

२३८६-श्रु धातुके स्थानमें शृ आदेश और श्नु प्रत्यय हो । यह आदेश शप्का विशेषक है । श्नु प्रत्ययके डित्वके कारण धातुके उकारको गुण नहीं होगा । शृणोति । शृणुतः ॥

२३८७ दुश्नुवोः सार्वधातुके । ६। ४। ८७ ॥

जुहोतेः श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासं-
योगपूर्वावर्णस्य यण स्यादजादौ सार्वधातुके ।
उवङोऽपवादः । शृण्वन्ति । शृणोमि । शृण्वः-
शृणुवः । शृणमः-शृणुमः । शुश्रोथ । शुश्रुव । शृणु ।
शृणवानि । शृणुयात् । श्रूयात् । अश्रूषीत् ॥ ४१ ॥
ध्रु स्थैर्ये ध्रुवति । अयं कुटादौ गत्यर्थोऽपि ॥ ४२ ॥
दुदु गतौ । दुदोथ-दुदविथ । दुदुविथ ।
दुदोथ । दुदुव । निश्चीति चङ् । अदुदुवत् ॥ ४३ ॥
जि जि अभिभवे । अभिभवो न्यूनीकरणं न्यूनी-
भवनं च । आद्ये सकर्मकः । शत्रून् जयति ।
द्वितीये त्वकर्मकः । अध्ययनात्पराजयते ।
अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । विपराभ्यां जेरिति तङ् ।
पराजेरसोढ इत्यपादानत्वम् ॥ ४५ ॥

अथ ङीङन्ता ङितः ॥ ष्मिङ् ईषदसन ।
स्मयते । सिष्मिये । सिष्मियिङ्-सिष्मियिङ्वे ॥
॥ १ ॥ गुङ् अव्यक्ते शब्दे । गवते । जुगुवे ॥
॥ २ ॥ गाङ् गतौ । गाते । गाते । गाते ।
इट् एत्वे कृते षडिः । गे । लङ् इटि । अगे ।

गेत । गेयाताम् । गेरन् । गासीष्ट । गाङ्कुटा-
दिसूत्रे इङादेशस्यैव गाङो ग्रहणं न त्वस्य ।
तेनाङित्वाद् घुमास्थेतीत्वं न । अगास्त । अदा-
दिकोऽयमिति हरदत्तादयः । फले तु न भेदः ॥
॥ ३ ॥ कुङ् घुङ् उङ् ङुङ् शब्दे । अन्ये तु
उङ् कुङ् खुङ् गुङ् घुङ् ङुङ् इत्याहुः । कवते ।
जुकुवे । घवते । अवते । ऊवे । वार्णादाङ् ब-
लीय इत्युवङ् । ततः सवर्णदीर्घः । ओता ।
ओष्यते । ओषीष्ट । ओष्ट । डवते । जुडुवे ।
डोता ॥ ७ ॥ च्युङ् ज्युङ् प्रुङ् प्लुङ् गतौ ॥ ११ ॥
क्लुङ् इत्येके ॥ १२ ॥ रुङ् गतिरेषणयोः ।
रेषणं हिंसा । रुहवे । रवितासे ॥ १३ ॥ धृङ्
अवध्वंसने । धरते । दध्रे ॥ १४ ॥ मेङ् प्रणि-
दाने । प्रणिदानं विनिमयः प्रत्यर्पणं च । प्रणि-
मयते । नेर्गदति णत्वम् । तत्र घुप्रकृतिमाङिति
पठित्वा ङितो माप्रकृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात् ॥
॥ १५ ॥ देङ् रक्षणे । दयते ॥

२३८७-अजादि सार्वधातुक प्रत्यय परे रहते हु धातु तथा
श्नुप्रत्ययान्त अनेकान् अङ्गसंज्ञक धातुके असंयोग
पूर्वक उवर्णके स्थानमें यण आदेश हो । यह उवङ्का
अपवाद है । शृण्वन्ति । शृणोमि । शृण्वः, शृणुवः ।
शृणमः, शृणुमः । शुश्रोथ । शुश्रुव । शृणु । शृणवानि । शृणुयात् ।
श्रूयात् । अश्रूषीत् ॥ ध्रु धातु स्थैर्यमें है । प्रवति । ध्रु धातु
कुटादि होनेपर गत्यर्थक हो ॥ दु और द्रु धातु गतिमें है ।
दुदोथ, दुदविथ । दुदुविथ । दुदोथ । दुदुव । “णिश्चि०
२३१२” इस सूत्रसे चङ् हुआ-अदुदुवत् ॥ जि और जि
धातु अभिभवमें हैं । अभिभव शब्दसे न्यूनीकरण और न्यूनी-
भवन जानना । प्रथम अर्थमें सकर्मक है-शत्रून् जयति ।
द्वितीय अर्थमें अकर्मक है-अध्ययनात् पराजयते, अर्थात्
अध्ययनके निमित्त ग्लानिको प्राप्त होता है “विपराभ्यां जेः
२६२५” (वि और परापूर्वक जि धातुके उत्तर आत्मनेपद-
संज्ञक प्रत्यय हों) इससे तङ् हुआ, “पराजेरसोढः ५८९”
इस सूत्रसे अपादानत्व हुआ ॥

अब ङीङ् धातु तक डकारइत् धातु कहते हैं ।

ष्मिङ् धातु ईषदसनमें है । स्मयते । सिष्मिये । सिष्मि-
यिङ्, सिष्मियिङ्वे ॥ गुङ् धातु अव्यक्त शब्दमें है । गवते । जुगुवे ॥

गाङ् धातु गतिमें है । गाते । इट्के स्थानमें एत्वं होनेपर
वृद्धि होगी-गे । लङ्के स्थानमें इट् करनेपर-अगे । गेत ।
गेयाताम् । गेरन् । गासीष्ट । “गाङ् कुटादिभ्यः ० २४६१”
इस सूत्रमें इङ् धातुके स्थानमें आदिष्ट गाङ्का ही ग्रहण है
गाङ् धातुका नहीं, इसी कारण डित्ववशसे “घुमास्था ०
२४६२” इस सूत्रसे प्राप्त इत्वं न हुआ । अगास्त ।
हरदत्तादिके मतमें यह अदादिगणीय है, दोनों गणमें
इसके रूप एक ही तरह होंगे ॥

कुङ्, वुङ्, उङ् और डङ् धातु शब्द करनेमें हैं । अन्य मतमें 'उङ्, कुङ्, खुङ्, गुङ्, घुङ्, डुङ्' धातु पठित हैं । कवते । कुकुवे । कवते । अवते । ऊवे, यहां " वार्णादाङ्गं बलीयः " (वर्णके कार्यसे अंगका कार्य बलवान् होता है) इस परिभाषासे पहले उबङ् आदेश हुआ और पीछे सवर्णदीर्घ हुआ, कारण कि, उबङ् अंगकार्य है और सवर्णदीर्घ वर्णकार्य है । ओता । ओध्यते । ओषीष्ट । औष्ट । डवते । जुडुवे । डोता ॥ च्युङ्, ज्युङ्, पुङ् और णुङ् धातु गतिमें हैं । किसीके मतमें कङ् धातु भी उक्तार्थमें है ॥ रुङ् धातु गति और रेपणमें है, रेपण शब्दसे हिंसा जानना । रुक्वे । रवितासे ॥ धुङ् धातु अवध्वंसनमें है । धरते । दधे ॥ मेङ् धातु प्रणिदान अर्थात् विनिमय और प्रत्यर्पणमें है ।

प्रणिमयते । 'निर्गद० २२८५' इस सूत्रसे णत्व हुआ, कारण कि, इस सूत्रमें तु प्रकृतिक माङ् ऐसा पाठ करके ङ् इत् प्रकृतिमेंके भी ग्रहणका इष्टत्व होता है ॥ देङ् धातु रक्षणमें है, दयते ॥

२३८८ दयतेर्दिगि लिटि । ७ । ४ । ९ ॥

दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यत इति वृत्तिः । दिग्ये ॥

२३८८-लिट् परे रहते देङ् धातुके स्थानमें 'दिगि' आदेश हो । दिगि आदेशसे द्वित्वका बाध इष्ट है, अर्थात् दिगि आदेश होनेपर द्वित्व न हो, ऐसी वृत्ति है-दिग्ये ॥

२३८९ स्थाघ्वोरिच्च । १ । २ । १७ ॥

अनयोरिदादेशः स्यात् सिञ्च कित्स्यात् । अदित । अदिथाः । अदिषि ॥ १६ ॥ श्यैङ् गतौ । श्यायते । शश्ये ॥ १७ ॥ प्यैङ् वृद्धौ । प्यायते । पप्ये । प्याता ॥ १८ ॥ त्रैङ् पालने । त्रायते । तत्रे ॥ १९ ॥ पूङ् पवने । पवते । पुपुवे । पविता ॥ २० ॥ मूङ् बन्धने । मवते ॥ २१ ॥ डीङ् विहायसा गतौ । डयते । डिङ्ये । डयिता ॥ २२ ॥ तृ प्लवनतरणयोः ॥

२३८९-स्था और मुसञ्जक धातुओंको इदादेश हो और सिञ्च की कित्संज्ञा हो । अदित । अदिथाः । अदिषि ॥ श्यैङ् धातु गतिमें है । श्यायते । शश्ये ॥ प्यैङ् धातु वृद्धिमें है । प्यायते । पप्ये । प्याता ॥ त्रैङ् धातु पालन करनेमें है । त्रायते । तत्रे ॥ पूङ् धातु पवनमें है । पवते । पुपुवे । पविता ॥ मूङ् धातु बन्धनार्थमें है । मवते ॥ डीङ् धातु आकाशगमनमें है । डयते । डिङ्ये । डयिता ॥ तृ धातु प्लवन और तरणमें है ॥

२३९० ऋदन्त इद्धातोः । ७ । १ । १०० ॥

ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात् ॥ इत्त्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ तरति । ऋच्छत्युतामिति गुणः । तृफलेत्येत्वम् । तरतुः । तरुः ॥

२३९०-ऋदन्त अङ्गसञ्जक धातुको इत् हो ।

पूर्वविप्रतिषेधसे इत्त्व और उत्त्वको बाधकर गुण और

वृद्धि हो * तरति "ऋच्छत्युताम् २३८३" इस सूत्रसे गुण हुआ । "तृफल० २३०१" इस सूत्रसे एत्व होगा-तरतुः । तरुः ॥

२३९१ वृतो वा । ७ । २ । ३८ ॥

वृङ् वृञ्भ्यामृदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि । तरीता-तरिता । अलिटीति किम् । तेरिथ । हलि चेति दीर्घः । तीर्यात् ॥

२३९१-वृङ्, वृञ् और ऋदन्त धातुके उत्तर इट्को विकल्प करके दीर्घ हो लिट् परे न हो-तरीता, तरिता । लिट् परे रहते-तेरिथ । "हलि च २५४" इस सूत्रसे दीर्घ होगा-तीर्यात् ॥

२३९२ सिचि च परस्मैपदेषु । ७ । २ । ४० ॥

अत्र वृत इटो दीर्घो न । अतारिष्टाम् ॥ २३ ॥

अथाष्टावनुदात्तेतः । गुप गोपने ॥ १ ॥

तिज निशाने ॥ २ ॥ मान पूजायाम् ॥ ३ ॥

बध बन्धने ॥

२३९२-परस्मैपद सञ्जक प्रत्ययपरक सिच् परे रहते वृङ्, वृञ् और ऋदन्त धातुके उत्तर इट्को दीर्घ न हो । अतारिष्टाम् ॥

अब आठ अनुदात्तेत् धातु कहे जाते हैं ॥

गुप धातु छिपानेमें है ॥ तिज धातु निशानमें है ॥ मान धातु पूजा करनेमें है ॥ बध धातु बन्धनमें है ॥

२३९३ गुप्तिञ्किङ्गचः सन् । ३ । १ । ५ ॥

२३९४ मान्वधदानशान्भ्यो दीर्घ-श्राम्यासस्य । ३ । १ । ६ ॥

सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन् स्यान्मानादीनामभ्यास-स्येकारस्य दीर्घश्च ॥ गुपेर्निन्दायाम् ॥ * ॥ तिजेः क्षमायाम् ॥ * ॥ कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नाशने संशये च ॥ * ॥ माने-जिज्ञासायाम् ॥ * ॥ बधेश्चित्तविकारे ॥ * ॥ दानेर्गर्जवे ॥ * ॥ शानेर्निशाने ॥ * ॥ सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् ॥

२३९३-२३९४-इन दोनों सूत्रोंमें जो गुप तिज और ककारइत् धातु और मान, बध, दान और शान धातु इन धातुओंके उत्तर सन् प्रत्यय हो, उनमें मानादि धातुओंके अभ्याससम्बन्धी हकारको दीर्घ हो । किस धातुके उत्तर किस अर्थमें सन् होगा सो दिखाते हैं-गुप धातुके उत्तर निन्दार्थमें, तिज धातुके उत्तर क्षमार्थमें, कित् धातुके उत्तर व्याधिप्रतीकार, निग्रह और अपनयन, नाश और संशयार्थमें, मान धातुके उत्तर जिज्ञासार्थमें, बध धातुके उत्तर चित्तविकारार्थमें, दान धातुके उत्तर आर्जवार्थमें, और शान धातुके उत्तर निशानार्थमें ही सन् हो । "सनाद्यन्ताः ० २३०४" इस सूत्रसे धातुत्व होगा ॥

२३९६ सन्न्यङोः । ६ । १ । ९ ॥

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तो-
ऽजदिस्तु द्वितीयस्य । अभ्यासकार्यम् । गुपिप्र-
भृतयः किद्विन्ना निन्दाद्यर्थका एवानुदात्तैतः ।
दानशानौ च स्वरितेतौ । एते नित्यं सन्नन्ताः ।
अर्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरादयः । अनुबन्ध-
स्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तङ् । धातो-
रित्यविहितत्वात्सनोत्र नार्धधातुकत्वम् ।
तेनेङ्गुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्सांचके । तिति-
क्षते । मीमांसते । भष्भावः । च-
र्त्वम् । बीभत्सते ॥ ४ ॥ रभ राभस्यै । आर-
भते । आरेभे । रब्धा । रप्स्यते ॥ ५ ॥ डुल-
भष् प्राप्नो । लभते ॥ ६ ॥ ष्वञ्ज परिष्वङ्गे ॥

२३९५-सन्नन्त और यङन्त धातुके प्रथम एकाचको द्वित्व हो । अजादि धातुके द्वितीय एकाचको द्वित्व हो । द्वित्व होनेपर अभ्यासकार्य होगा । किद्विन्न निन्दाद्यर्थक ही गुपिआदि धातु अनुदात्तत्वं अर्थात् आत्मनेपदी हैं, दान और शान धातु उभयपदी हैं, यह सब धातु नित्य सन्नन्त हैं, किन्तु अर्थान्तरमें अनुबन्धव्यत्यय चुरादिगणीय हैं, केवल धातुमें अनुबन्धके अचरितार्थत्वके कारण सन्नन्तसे आत्मनेपद होगा । धातुका अधिकार करके विहित न होनेके कारण इस स्थलमें सन्नको आर्धधातुकत्व नहीं हुआ, इस कारण इट् और गुण भी न हुआ-जुगुप्सते । जुगुप्सांचके । तितिक्षते । मीमांसते । भष्भाव और चर्त्व हुआ-बीभत्सते ॥ ४ ॥ रभ धातु राभस्य अर्थात् आरंभ करना अर्थमें है । आरभते । आरेभे । रब्धा । रप्स्यते ॥ ५ ॥ डुलभष् धातु प्राप्तिमें है । लभते ॥ ६ ॥ ष्वञ्ज धातु परिष्वङ्गमें है ॥

२३९६ दंशसञ्जस्वञ्जां शपि। ४। २५ ॥

२३९६-शप् परे रहते दंश, सञ्ज, स्वञ्ज इन धातुओंके नकारका लोप हो ॥

२३९७ रञ्जेश्च । ६ । ४ । २६ ॥

एषां शपि न लोपः । स्वजते । परिष्वजते ॥
अन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जानां लिटः कित्त्वं वेति
व्याकरणान्तरम् ॥ देभतुः । सस्वज इति भाष्यो-
दाहरणादेकदेशानुमत्या इहाप्याश्रीयते । सदेः
परस्य लिटीति सूत्रे, स्वञ्जरूपसंख्यानम् ॥ * ॥
अतोभ्यासात्परस्य षत्वं न । परिष्वजते-परि-
ष्वज्जे । सस्वजिषे-सस्वजिषे । स्वन्ता ।
स्वङ्क्ष्यते । स्वजेत । स्वङ्क्षीष्ट । अस्वन्त ।
प्रत्यष्वन्त । प्राक्सितादिति षत्वम् । परिनिवि-
ध्यस्व सिवादीनां वेति विकल्पः । एतदर्थमेवां-
पसर्गा सुनोतीत्येव सिद्धे स्तुस्वञ्जयोः परिनिवी-
त्यत्र पुनरुपादानम् । पर्यष्वन्त-पर्यष्वन्त ॥ ७ ॥

हृद पुरीषोत्सर्गे । हृदते । जहृदे । हृत्ता । हृत्स्यते ।
हृदेत । हृत्सीष्ट । अहृत् ॥

अथ परस्मैपदिनः ॥ जिष्विदा अव्यक्ते
शब्दे ॥ १ ॥ स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । चस्क-
न्दिथ-चस्कन्थ । स्कन्ता । स्कन्स्यति । नलोपः ।
स्कद्यात् । इरित्त्वादङ् वा । अस्कदत्-अस्का-
न्त्सीत् । अस्कान्ताम् । अस्कान्तुः ॥

२३९७-शप् परे रहते रञ्ज धातुके भीनकारका लोप हो । स्वजते । परिष्वजते ॥ अन्थि, ग्रन्थि, दम्भि और स्वञ्ज धातुके उत्तर स्थित लिट्को विकल्प करके कित्त्व हो, यह दूसरे व्याक-
रणका मत है, भाष्यमें “ देभतुः, सस्वजे ” ऐसे उदाहरण देखेजानेके कारण इस स्थानमें भी उस व्याकरणका आश्रयण हुआ है । “ सदेः परस्य लिटि २३३१ ” इस सूत्रमें वृत्ति-
कारने स्वञ्ज धातुका उपसंख्यान (स्वञ्ज धातुसम्बन्धी अभ्याससे परे स्थित सकारको षत्वनिषेध) किया है, इस कारण अभ्याससे पर भागको षत्व नहीं होगा-परिष्वजते, परिष्वज्जे ।
सस्वजिषे । सस्वजिषे । सस्वजिषे । स्वङ्क्ष्यते । स्वजेत ।
स्वङ्क्षीष्ट । अस्वङ्क्ष्यते । प्रत्यष्वङ्क्ष्यते, यहां “ प्राक्सितात् ० २३७६ ” इस सूत्रसे षत्व हुआ ।

परि, नि और विपूर्वक स्वञ्ज धातुके “ सिवादीनां वा २३५९ ” इस सूत्रसे सकारको विकल्प करके षत्व होगा, इस कारण ही “ उपसर्गात् सुनोति ० २३७० ” इस सूत्रसे षत्व सिद्ध होनेपर भी “ परिनिविध्यः ० २३७५ ” इस सूत्रमें दुबारा ग्रहण किया है । पर्यष्वन्त, पर्यष्वन्त ॥

हृद धातु मलत्यागनेमें है । हृदते । जहृदे । हृत्ता । हृत्स्यते ।
हृदेत । हृत्सीष्ट । अहृत् ॥

अथ परस्मैपदी धातु कहे जाते हैं ।

जिष्विदा धातु अव्यक्त शब्द करनेमें है ॥ स्कन्दिर् धातु
गति और शोषणमें है । चस्कन्दिथ, चस्कन्थ । स्कन्ता ।
स्कन्स्यति । नकारका लोप हुआ-स्कद्यात् । इरित् धातुके
उत्तर विकल्प करके अङ् होता है-अस्कदत्, अस्कान्तसीत् ।
अस्कान्ताम् । अस्कान्तुः ॥

२३९८ वेस्कन्देरनिष्ठायाम् । ८। ३। ७३ ॥

षत्वं वा स्यात् । कृत्येवेदम् । अनिष्ठायाम्-
मितिपर्युदासात् । विष्कन्ता-विस्कन्ता ।
निष्ठायाम् तु विस्कन्नः ॥

२३९८-निष्ठाभिन्न प्रत्यय परे रहते विपूर्वक स्कन्द धातुके
सकारको विकल्प करके षत्व हो । ‘ अनिष्ठायाम् ’ इस सूत्रोक्त
पर्युदासके कारण कृत्य प्रत्यय परे रहते ही विकल्प करके षत्व
हो, अन्य प्रत्यय परे रहते न हो । विष्कन्ता, विस्कन्ता । निष्ठा
प्रत्यय परे षत्व नहीं होगा-विस्कन्नः ॥

२३९९ परेश्च । ८ । ३ । ७४ ॥

अस्मात्परस्य स्कन्देः सस्य षो वा । योग-
विभागादनिष्ठायामिति न संबध्यते । परिष्कन्द-
ति-परिस्कन्दति । परिष्कण्णः-परिस्कन्नः । षत्वपक्षे

णत्वम् । न च पदद्वयाश्रयतया बहिरङ्गत्वात्-
त्वस्यासिद्धत्वम् । धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्ग-
मित्यभ्युपगमात् । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते
ततः साधनेनेति भाष्यम् । पूर्वं साधनेनेति
मतान्तरे तु न णत्वम् ॥ २ ॥ यभ मैथुने ।
येभिथ-ययब्ध । यब्धा । यप्स्यति । अया-
प्सीत् ॥ ३ ॥ णम प्रहृत्वे शब्दे च । नेमिथ-
ननन्थ । नन्ता । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् ॥ ४ ॥
गम्ल् सृप्ल् गतौ ॥

२३९९-परिपूर्वक स्कन्द धातुके सकारको विकल्प करके
पत्व हो । भिन्न सूत्र करणके कारण इस स्थलमें 'अनिष्टायाम्'
इस सूत्रोक्त पठ्युदासका संबन्ध नहीं होगा । परिष्कन्दति,
परिस्कन्दति । परिष्कणः, परिस्कन्नः । पत्व होनेपर णत्व
होगा । पद द्वयके आश्रयके कारण पत्वविधायक सूत्रके
बहिरङ्गत्वके कारण असिद्धि होगी ऐसा कहना चाहिये, क्यों-
कि धातु और उपसर्गका जो कार्य है वह अन्तरङ्ग है,
बहिरंग नहीं है, इस कारण भाष्यकारने कहा है कि, प्रथम
धातु और उपसर्गके साथ युक्त होता है, पश्चात् कार्य
होता है । पूर्वमें ही कार्य हो, ऐसा मतान्तर है, तब णत्व
नहीं होगा ॥

यभ धातु मैथुनमें है । येभिथ, ययब्ध । यब्धा । यप्स्यति ।
अयाप्सीत् ॥ णम धातु प्रहृत्वे और शब्दमें है । नेमिथ,
ननन्थ । नन्ता । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् ॥ गम्ल् और सृप्ल्
धातु गतिमें हैं ॥

२४०० इषुगमियमां छः । ७।३। ७७ ॥

एषां छः स्याच्छ्रुति परे । गच्छति।जगाम।
जग्मतुः । जग्मुः । जगमिथ-जगन्थ । गन्ता ॥

२४००-शित् प्रत्यय परे रहते इषु, गम् और यम् इन
धातुओंके अन्त्य वर्णके स्थानमें छ आदेश हो । गच्छति ।
जगाम । जग्मतुः । जग्मुः । जगमिथ, जगन्थ । गन्ता ॥

२४०१ गमेरिट् परस्मैपदेषु । ७।२। ५८ ॥

गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात् । गमिष्यति ।
लृदिस्वादङ् । अनङीतिपठ्युदासान्नोपधालोपः ।
अगमत् । सर्पति । ससर्प ॥

२४०१-परस्मैपदमें गम धातुके उत्तर स्थित सकारादि
प्रत्ययको इट्का आगम हो । गमिष्यति । लृइत् होनेके
कारण गम धातुके उत्तर अङ् होगा " गमहन० " इस
सूत्रमें " अनङि " इस पठ्युदास विधानके कारण धातुकी उप-
धाका लोप न होगा-अगमत् ॥ सर्पति । ससर्प ॥

२४०२ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्या-
न्यतरस्याम् । ६।१। ५९ ॥

उपदेशेनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्वा स्याज्झ-
लादावकिति परे । सप्ता-सर्पा । सप्स्यति-
सप्स्यति । असृपत् ॥ ६ ॥ यम उपरमे ।

यच्छति । येमिथ-ययन्थ । यन्ता । अयंसीत् ।
अयंसिष्टाम् ॥ ७ ॥ तप सन्तापे । तप्ता ।
अताप्सीत् ॥

२४०२-झलादि अकित् प्रत्यय परे रहते उपदेशावस्थामें
अनुदात्त जो ऋकारोपध धातु उसको विकल्प करके अमृका
आगम हो । सप्ता, सर्पा । सप्स्यति, सप्स्यति । असृपत् ॥
यम धातु उपरममें है । यच्छति । येमिथ, ययन्थ ।
यन्ता । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् ॥ तप धातु संतापमें है ।
तप्ता । अताप्सीत् ॥

२४०३ निसस्तपतावनासेवने । ३।१०२ ।

षः स्यात् । आसेवनं पौनःपुन्यं ततोऽन्य-
स्मिन्विषये । निष्टपति ॥ ८ ॥ त्यज हानौ ।
तत्त्यजिथ-तत्यक्थ । त्यक्ता । अत्याक्षीत् ॥ ९ ॥
षञ्ज सङ्गे । दंशसञ्जस्वञ्जां शर्पाति नलोपः ।
सजति । सङ्क्ता ॥ १० ॥ दृशिर् प्रेक्षणे ।
पश्यति ॥

२४०३-आसेवन शब्द पौनःपुन्यमें है, अनासेवनमें
अर्थात् अपौनःपुन्यार्थमें तप धातुके पूर्ववर्ती निस् उपसर्गके
सकारको पत्व हो । निष्टपति ॥ त्यज धातु हानिमें है । तत्य-
जिथ, तत्यक्थ । त्यक्ता । अत्याक्षीत् ॥ षञ्ज धातु संगमें है ।
" दंशसञ्जस्वञ्जां शर्पाति २३९६ " इस सूत्रसे नकारका
लोप हुआ-सजति । सङ्क्ता ॥ दृशिर् धातु प्रेक्षणमें
है । पश्यति ॥

२४०४ विभाषा सृजिदृशोः । ७।२। ६५ ॥

आभ्यां थल इडा ॥

२४०४-सृज और दृश् धातुके उत्तर थल् प्रत्ययके स्थानमें
विकल्प करके इट् हो ॥

२४०५ सृजिदृशोऽल्यमकिति । १।५८ ॥

अनयोरमागमः स्याज्झलादावकिति । द-
दृष्ट-ददृशिथ । दृष्टा । दृक्ष्यति । दृक्ष्यात् ।
इरित्वादङ् वा ॥

२४०५-कित्भिन्न झलादि प्रत्यय परे रहते सृज और दृश्
धातुको अमागम हो । ददृष्ट, ददृशिथ । दृष्टा । दृक्ष्यति ।
दृक्ष्यात् । इरित्वके कारण विकल्पसे अङ् होगा-॥

२४०६ ऋदृशोऽङि गुणः । ७।१। १६ ॥

ऋवर्णान्तानां दृशेश्च गुणः स्यादङि । अद-
र्शत् । अङ्भावे ॥

२४०६-अङ् प्रत्यय परे रहते ऋवर्णान्त धातु और दृश्
धातुको गुण हो । अदर्शत् । अङ्के अभाव पक्षमें कैसा
होगा सो आगेके सूत्रसे कहते हैं-॥

२४०७ न दृशः । ३।१। ४७ ॥

दृशः कसो न । अद्राक्षीत् ॥ ११ ॥ दंश
दशने । दशनं दंष्ट्राव्यापारः । पृषोदरादित्वाद-

नुनासिकलोपः । अत एव निपातनादित्येके ।
 तेषामप्यत्रैव तात्पर्यम् । अर्थनिर्देशस्याधुनिक-
 त्वात् । दंशसञ्ज्ञेति नलोपः । दशति । ददंशित-
 ददंष्ट । दंष्ट्रा । दङ्क्ष्यति । दक्ष्यात् । अदाङ्-
 क्षीत् ॥ १२ ॥ कृष विलेखने । विलेखनमाक-
 र्षणम् । कृष्टा-कृष्टा । कृष्यति-कृष्यति ॥ स्पृ-
 शमृशकृषतृपट्पां च्लेः सिज्वा वाच्यः ॥ * ॥
 अक्राक्षीत् । अक्राष्टाम् । अक्राक्षीत् । अक्राष्टाम् ।
 अक्राक्षुः । पक्षे कसः । अकृक्षत् । अकृक्षताम् ।
 अकृक्षन् ॥ १३ ॥ दह भस्मीकरणे । देहिथ-
 ददग्ध । दग्धा । धक्ष्यति । अधाक्षीत् । अदा-
 ग्धाम् । अधाक्षुः ॥ १४ ॥ मिह सेचने । मिमेह ।
 मिमेहिथ । मेढा । मेक्ष्यति । अमिक्षत् ॥ १५ ॥
 कित निवासे रोगापनयने च । चिकित्सति ।
 संशये प्रायेण विपूर्वः । विचिकित्सा तु संशय
 इत्यमरः । अस्यानुदात्तेत्वमाश्रित्य चिकित्सते
 इत्यादि कश्चिदुदाजहारानिवासे तु केतयति १६ ॥
 दान खण्डने । शान तेजने ॥ इतो वहत्यन्ताः
 स्वरितेतः । दीदांसति-दीदांसते । शीशां-
 सति-शीशांसते । अर्थविशेषे सन् । अन्यत्र
 दानयति । शानयति ॥ २ ॥ डुपचष् पाके ।
 पचति । पचते । पचिथ-पपकथ । पचे । पक्ता ।
 पक्षीष्ट ॥ ३ ॥ पच समवाये । सचति । सचते ॥
 ॥ ४ ॥ भज सेवायाम् । बभाज । भेजतुः ।
 भेजुः । भेजिथ-बभकथ । भक्ता । भक्ष्यति ।
 भक्ष्यते । अभाक्षीत् । अभक्त ॥ ५ ॥ रज्ज रणे ।
 नलोपः । रजति । रजते । रज्यात् । रङ्क्षीष्ट ।
 अराङ्क्षीत् । अरङ्क्त ॥ ६ ॥ शप आक्रोशे ।
 आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम् । शशाप । शेषे । अ-
 शाप्सीत् । अशप्त ॥ ७ ॥ त्विष दीप्तो । त्वेषति ।
 त्वेषते । तित्विषे । त्वेष्टा । त्वेक्ष्यति । त्वेक्ष्यते ।
 त्विष्यात् । त्विक्षीष्ट । अत्विक्षत् । अत्विक्षत ।
 अत्विक्षाताम् । अत्विक्षन्त ॥ ८ ॥ यज देवपू-
 जासङ्गतिकरणदानेषु । यजति । यजते ॥

२४०७-दृश धातुके उत्तर च्लिके स्थानमें कस आदेश
 नहीं हो । अद्राक्षीत् ॥ दंश धातु काटनेमें होयहां (दंशनमें)
 पृषोदरादित्वके कारण अनुसासिक (नकार)का लोप हुआ, इसी
 निपातनके कारण लोप हुआ, यह कोई २ कहतेहैं, उनका
 भी इसमें तात्पर्य है कारण कि, अर्थका निर्देश आधुनिक
 है । " दंशसञ्ज्ञो २३९६ " इस सूत्रसे नकारका लोप हुआ-
 दशति । ददंशित, ददंष्ट । दंष्ट्रा । दङ्क्ष्यति । दक्ष्यात् । अदा-
 ङ्क्षीत् ॥ कृष धातु विलेखन अर्थात् आकर्षणमें है । कृष्टा,
 कृष्टा । कृष्यति, कृष्यति ॥

स्पृश, मृश, कृष, तृप और टृप धातुके उत्तर च्लिके
 स्थानमें विकल्प करके सिच् हो * अक्राक्षीत् । अक्राष्टाम् ।
 अक्राक्षीत् । अक्राष्टाम् । अक्राक्षुः । विकल्प पक्षमें कस
 होकर-अकृक्षत् । अकृक्षताम् । अकृक्षन् ॥

दह धातु जलानेमें है । देहिथ, ददग्ध । दग्धा । धक्ष्यति ।
 अधाक्षीत् । अदाग्धाम् । अधाक्षुः ॥ मिह धातु सेचनमें है ।
 मिमेह । मिमेहिथ । मेढा । मेक्ष्यति । अमिक्षत् ॥ कित् धातु
 निवास और रोगापनयनमें है । चिकित्सति । संशयार्थमें कित्
 धातु प्रायः विपूर्वक होताहै, क्योंकि अमरकोषमें " विचि-
 कित्सा तु संशयः " ऐसा कहाहै, इस कित् धातुके अनुदा-
 त्तेत्व आश्रय करके ' चिकित्सते ' इत्यादि कोई २ उदाहरण
 देते हैं, परन्तु निवासार्थमें ' केतयति ' ऐसा होगा ॥ दान
 धातु खण्डनमें है ॥ शान धातु तेजनमें है ॥

यहांसे लेकर वह धातु पर्यन्त स्वरितेतु है ॥

दीदांसति । दीदांसते । शीशांसति । शीशांसते । अर्थ-
 विशेषमें ही सन् होताहै अन्यत्र नहीं, जैसे-दानयति । शान-
 यति ॥ डुपचष् धातु पाकमें है । पचति । पचते । पचिथ,
 पपकथ । पचे । पक्ता । पक्षीष्ट ॥ पच धातु समवायमें है ।
 सचति । सचते ॥ भज धातु सेवामें है । बभाज । भेजतुः ।
 भेजुः । भेजिथ, बभकथ । भक्ता । भक्ष्यति । भक्ष्यते । अभि-
 क्षीत् । अभक्त ॥ रज्ज धातु रंगनेमें है । इस धातुके नकारका
 लोप होगा-रजति । रजते । रज्यात् । रङ्क्षीष्ट । अराङ्क्षीत् ।
 अरङ्क्त ॥ शप धातु आक्रोश अर्थात् विरुद्ध चिन्तामें जानना ।
 शशाप । शेषे । अशाप्सीत् । अशप्त ॥ त्विष धातु दीप्तिमें है ।
 त्वेषति । त्वेषते । तित्विषे । त्वेष्टा । त्वेक्ष्यति । त्वेक्ष्यते ।
 त्विष्यात् । त्विक्षीष्ट । अत्विक्षत् । अत्विक्षत । अत्विक्षाताम् ॥
 अत्विक्षन्त यज धातु देवपूजा, संगतिकरण और दानमें है ।
 यजति । यजते ॥

२४०८ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ।

६ । १ । १७ ॥

वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य सम्प्र-
 सारणं स्याल्लिटि ॥ इयाज ॥

२४०८-लिट् परे रहते वच्यादि और ग्रह्यादि धातुओंके
 अभ्यासको संप्रसारण हो-इयाज ॥

२४०९ वचिस्वपियजादीनां किति ।

६ । १ । १५ ॥

वचिस्वप्योर्यजादीनां च सम्प्रसारणं स्या-
 त्किति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्विषयम् । ईजतुः ।
 ईजुः । इयजिथ-इयष्ट । ईजे । यष्टा । यक्ष्य-
 ति । यक्ष्यते । इज्यात् । यक्षीष्ट । अयाक्षीत् ।
 अयष्ट ॥ ९ ॥ डुवप् बीजसन्ताने । बीजस-
 न्तानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं च । अयं छेद-
 नेपि । केशान्वपति । उवाप । ऊपे । वप्ता ।
 उप्यात् । वप्सीष्ट । प्रण्यवाप्सीत् । अवप्ता ।
 ॥ १० ॥ वह प्रापणे । उवाह । उवहिथ ॥ सहि-
 वहोरोदवर्णस्य ॥ उवोट । ऊहे । वोटा । वक्ष्य-

ति । वक्ष्यते । अवाक्षीत् । अवोढाम् । अवाक्षुः ।
अवोढ । अवक्षाताम् । अवक्षत । अवोढाः ।
अवोढम् ॥ ११ ॥ वस निवासे परस्मैपदी ।
वसति । उवास ॥

२४०९-कित् प्रत्यय परे रहते वच और स्वप् और
यजादि धातुओंको संप्रसारण हो । पुनर्वा प्रसङ्ग विज्ञानके
कारण द्वित्व होगा-ईजतुः । ईजुः । इयजिथ, इयष्ट । ईजे ।
यष्ट । यक्ष्यति।यक्ष्यते। इज्यात् । यक्षीष्ट । अयाक्षीत् । अयष्ट॥
डुवप् धातु क्षेत्रमें बीज बोना और गर्भाधानमें है । यह डुवप्
धातु छेदनार्थमें भी है । केशान्-वपति । उवाप । ऊपे ।
वप्ता । उप्प्यात् । वप्सीष्ट । प्रण्यवाप्सीत् । अवप्त ॥ वह धातु
प्राप्ति करनेमें है । उवाह । उवाहिथ । “सहिव हो रोदवर्णस्य
२३५७” इस सूत्रसे अवर्णके स्थानमें ओकार हुआ । वोढा ।
वक्ष्यति।वक्ष्यते। अवाक्षीत् । अवोढाम् । अवाक्षुः । अवोढ । अव-
क्षाताम् । अवक्षत । अवोढाः । अवोढम् ॥ वस धातु निवा-
समें है, यह धातु परस्मैपदी है । वसति । उवास ॥

२४१० शासिवसिघसीनां चा८।३।६०॥

इणकुभ्यां परस्यैषां सस्य षः स्यात् । ऊषतुः ।
ऊषुः । उवासिथ-उवस्थ । वस्ता ॥ (सः स्या-
र्धधातुके २३४२) वत्स्यति । उप्प्यात् । अवा-
त्सीत् । अवात्ताम् ॥ १२ ॥ वेज् तन्तुसन्ताने ।
वयति । वयते ॥

२४१०-इण और कवर्गके उत्तर शास्, वस् और वस्
धातुके सकारको पत्व हो । ऊषतुः । ऊषुः । उवासिथ,
उवस्थ । वस्ता । आर्धधातुक परे सकारके स्थानमें तकार
हो (२३४२) वत्स्यति । उप्प्यात् । अवात्सीत् । अवा-
त्ताम् । वेज् धातु तंतुविस्तार अर्थात् वस्त्रादि बुननेमें है ।
वयति । वयते ॥

२४११ वेजो वयिः । २ । ४ । ४१ ॥

वा स्याल्लिटि । इकार उच्चारणार्थः । उवाय ॥

२४११-लिट् परे रहते वेज् धातुके स्थानमें विकल्प
करके वयि आदेश हो । वयिका इकार उच्चारणार्थ है ।
उवाय ॥

२४१२ ग्रहज्यावयिव्यधिवष्टिवि-
चतिवृश्चतिपृच्छतिभृजतीनां डिति च ।
६ । १ । १६ ॥

एषां किति डिति च सम्प्रसारणं स्यात् ।
यकारस्य प्राप्ते ॥

२४१२-कित्, और डित् प्रत्यय परे रहते ग्रह, ज्या, वय,
व्यध, वक्ष, विच् वृश्च, प्रच्छ और भृज धातुको संप्रसारण
हो । इससे यकारके स्थानमें संप्रसारण प्राप्त होनेपर आगे
कहतेहैं ॥

२४१३ लिटि वयो यः । ६ । १ । ३८ ॥
वयो यस्य सम्प्रसारणं न स्याल्लिटि ऊपतुः ऊपुः ॥

२४१३-लिट् परे रहते वय धातुके यकारको संप्रसारण न
हो । ऊपतुः । ऊपुः ॥

२४१४ वश्चास्यान्यतरस्यां किति ।
६ । १ । ३९ ॥

वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि । ऊवतुः ।
ऊवुः । वयस्तासावभावात्थलि नित्यमिट् ।
उवयिथ । स्थानिवद्भावेन जित्वात्तड् । ऊये ।
ऊवे । वयादेशाभावे ॥

२४१४-कित् लिट् परे रहते वय धातुके यकारके स्थानमें
विकल्प करके व हो । ऊवतुः । ऊवुः ॥ वय धातुके उत्तर तासि
प्रत्ययके अभावके कारण-उसके उत्तर थल्को नित्य इट् होगा-
उवयिथ । स्थानिवद्भावके कारण जित्व होनेसे तड् हुआ-
ऊये । ऊवे । वयादेशके अभावमें कैसा होगा सो अगले
सूत्रमें कहतेहैं-॥

२४१५ वेजः । ६ । १ । ४० ॥

वेजो न सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । ववौ । ववतुः ।
ववुः । वविथ-ववाथ । ववे । वाता । ऊयात्-
वासीष्ट । अवासीत् ॥ १३ ॥ व्येज् संवरणे ।
व्ययति । व्ययते ॥

२४१५-लिट् परे रहते वेज् धातुको संप्रसारण न हो ।
ववौ । ववतुः । ववुः । वविथ, ववाथ । ववे । वाता । ऊयात्,
वासीष्ट । अवासीत् ॥ व्येज् धातु संवरणमें है । व्ययति । व्ययते ॥

२४१६ न व्यो लिटि । ६ । १ । ४६ ॥

व्येज् आत्वं न स्याल्लिटि । वृद्धिः । परमपि
हलादिःशेषं बाधित्वा यस्य सम्प्रसारणम् ।
उभयेषां ग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा वच्यादीनां
ग्रहादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन ।
विव्याय । विव्यतुः । विव्युः । इडत्त्यतीति
नित्यमिट् । विव्ययिथ । विव्याय-विव्यय ।
विव्ये । व्याता । वीयात् । व्यासीष्ट । अव्या-
सीत् । अव्यास्त ॥ १४ ॥ हेज् स्पर्धायां शब्दे च ॥

२४१६-लिट् परे रहते व्येज् धातुके एकारके स्थानमें
आकार न हो । वृद्धि हुई । “हलादिः शेषः” इस सूत्रके
परवर्ती होनेपर भी इसको बाध करके “लिट्यभ्यासस्योभये-
षाम् २४०८” इस सूत्रसे दोनोंके ग्रहणके कारण यकारको
संप्रसारण होगा, अन्यथा वच्यादि और ग्रहादि धातुको
अनुवृत्तिद्वारा ही संप्रसारण सिद्ध होजाता तो ‘उभयेषाम्’ पद
के ग्रहणका क्या प्रयोजन होता अर्थात् व्यर्थ होजाता । वि-
व्याय । विव्यतुः । विव्युः । “इडत्त्यतीति २३८४” इस सूत्रसे
नित्य इट् हुआ । विव्ययिथ । विव्याय, विव्यय । विव्ये ।
व्याता । वीयात् । व्यासीष्ट । अव्यासीत् । अव्यास्त ॥ हेज्
धातु स्पर्धा और शब्दमें है ॥

२४१७ अभ्यस्तस्य च । ६।१। ३३ ॥

अभ्यस्ताभविष्यतो द्वेजः संप्रसारणं स्यात् ।
ततो द्वित्वम् । जुहाव । जुहुवतुः । जुहुवुः ।
जुहाविथ-जुहोथ।जुहुवे। हाता। ह्यात्। हासीष्ट ॥

२४१७-जिसकी अभ्यस्त संज्ञा होगी ऐसा जो हञ् धातु
उसको संप्रसारण हो । पश्चात् द्वित्व होगा । जुहाव । जुहुवतुः ।
जुहुवुः । जुहाविथ, जुहोथ । जुहुवे । हाता । ह्यात् । हासीष्ट ॥

२४१८ लिपिसिचिह्नश्च । ३ । १।५३ ॥

एभ्यश्चल्लेखः स्यात् ॥

२४१८-लिप्, सिच् और हञ् धातुके उत्तर च्लिके
स्थानमें अङ् हो ॥

२४१९ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।

३ । १।५४ ॥

आतो लोपः । अहत् । अहताम् । अहन् ।
अहत । अहास्त ॥ १५ ॥

अथ द्वौ परस्मैपदिनौ ॥ वद व्यक्तायां
वाचि । अच्छं वदति । उवाद । ऊदतुः । उव-
दिथ । वदिता । उद्यात् । वदवर्जति वृद्धिः ।
अवादीत् ॥ १॥ दुओश्चि गतिवृद्धयोः । श्रयति ॥

२४१९-आत्मनेपदमें उक्त धातुओंके उत्तर च्लिके
स्थानमें विकल्प करके अङ् हो । अङ् पर रहते आकारका
लोप हुआ (२३७२) अहत् । अहताम् । अहन् । अ-
हत । अहास्त ॥

अथ दो परस्मैपदी धातु कहे जाते हैं ।

वद धातु स्पष्ट कथनमें है । अच्छं वदति । उवाद ।
ऊदतुः । ऊदुः । उवदिथ । वदिता । उद्यात् । “वदवर्ज०
२२६७” इस सूत्रसे वृद्धि हुई-अवादीत् ॥ दुओश्चि धातु
गति और वृद्धिमें है । श्रयति ॥

२४२० विभाषा श्वेः । ६ । १। ३० ॥

श्रयतेः संप्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च ।
शुशाव । शुशुवतुः ॥ श्रयतेर्लिट्यभासलक्षणप्रति-
षेधः । तेन लिट्यभ्यासस्येति संप्रसारणं न ।
शिश्वाय । शिश्विष्यतुः । श्रयिता । श्रयेत् ।
श्रयात् । जृस्तम्भित्यङ् वा ॥

२४२०-लिट् और यङ् प्रत्यय पर रहते श्वि धातुको वि-
कल्प करके संप्रसारण हो । शुशाव । शुशुवतुः ।

लिट् पर रहते श्वि धातुको अभ्यास लक्षण कार्यका प्रतिषेध
हो इससे “लिट्यभ्यासस्य० २४०८” इस सूत्रसे लिट् पर
रहते अभ्यासको संप्रसारण नहीं होगा-शिश्वाय । शिश्विष्यतुः ।
श्रयिता । श्रयेत् । श्रयात् । “जृस्तम्भु० २२९१” इस सूत्रसे
विकल्प करके अङ् हुआ ॥

२४२१ श्रयतेरः । ७ । ४ । १८ ॥

श्रयतेरकारस्य अकारः स्यादङि । पर-

रूपम् । अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् । विभाषा
धेइश्च्योरिति चङ् । इयङ् । अशिश्विष्यत् ।
ह्यन्तेति न वृद्धिः । अश्वयीत् ॥ २ ॥ वृत् ॥
यजादयो वृत्ताः । भ्वादिस्त्वाकृतिगणः । तेन
चुलुम्पतीत्यादिसंग्रहः ॥

॥ इति भ्वादयः ॥

२४२१-अङ् पर रहते श्वि धातुके इकारके स्थानमें
अकार हो । अकार होनेपर पररूप होगा-अश्वत् । अश्वताम् ।
अश्वन् । “विभाषा धेइश्च्योः २३७५” इस सूत्रसे चङ् होगा,
पश्चात् इयङ् होगा-अशिश्विष्यत् । “ह्यन्त० २२९९” इस
सूत्रसे निषेधके कारण वृद्धि न होगी-अश्वयीत् ॥

यजादि धातु समाप्त हुई ॥

भ्वादि धातु आकृतिगणीय हैं, इस कारण ‘चुलुम्पति’
इत्यादि पद सिद्ध होंगे ॥

॥ इति तिङन्ते भ्वादयः ॥

२४२२ ऋतेरीयङ् । ३ । १ । २९ ॥

ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात्स्वार्थं ।
जुगुप्सायामयं धातुरिति बहवः । कृपायां
चेत्येके । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । ऋतीयते ।
ऋतीयांचके । आर्धधातुकविवक्षायां तु आया-
दय आर्धधातुके वेतीयङ्भावे शेषात्कर्तरीति
परस्मैपदम् । आनर्त । अर्तिष्यति।आर्तीत् ॥ १॥

॥ इति भ्वादिप्रकरणम् ॥

२४२२-‘ऋति’ यह सूत्रपठित धातु है, उसके उत्तर
स्वार्थमें इयङ् प्रत्यय हो, अनेकोंके मतसे यह धातु जुगुप्सा
वाचक है । कृपामें है, ऐसा एकका मत है । “सनाद्यन्ता०
२३०४” इस सूत्रसे धातुत्व होकर ऋतीयते । ऋतीयाञ्चके ।
आर्धधातुकविवक्षामें तो “आयादय आर्धधातुके वा
२३०५” इस सूत्रसे इयङ्का अभाव होनेपर “शेषात्कर्तरी०
२१५९ ” इस सूत्रसे परस्मैपद होगा । आनर्त । अर्ति-
ष्यति । आर्तीत् ॥

॥ इति तिङन्तेभ्वादिप्रकरणम् ॥

अथादादयः २.

अद भक्षणे । द्वौ परस्मै पदिनौ ॥

अद धातु भक्षणमें है, यह दोनों धातु परस्मैपदी हैं ॥

२४२३ अदिप्रभृतिभ्यः शप् । २।४।७२ ॥

लुक् स्यात् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति ॥

२४२३-अदादिगणीय धातुओंके उत्तर शप्का लुक् हो,
अत्ति । अत्तः । अदन्ति ॥

२४२४ लिट्यन्यतरस्याम् । २।४।४० ॥

अदो घस्त्व वा स्याल्लिटि । जघास । गमह-
नेत्युपधालोपः । तस्य चर्विधिं प्रति स्थानिव-
द्भावनिषेधादस्य चत्वम् । शासिवसीति षत्वम् ।

जक्षतुः । जक्षुः । घसेस्तासावभावात्थलि नित्य-
मिद् । जवसिथ । आद । आदतुः । इडत्यर्ती-
ति नित्यमिद् । आदिथ । अत्ता । अत्स्यति ॥

२४२४-लिट् परे रहते अद धातुके स्थानमें विकल्प करके
घसल आदेश हो । जवास । “गमहन० २३६३” इस
सूत्रसे उपधाका लोप हुआ, उसको चत्वं विधिमें स्थानिवद्भा-
वके निषेधके कारण घको चत्वं हुआ। “शासिवसि० २४१०”
इस सूत्रसे पत्व हुआ । जक्षतुः । जक्षुः । घस्को तासि प्रत्यय
परे अभावके कारण थल्में नित्य इट् होकर-जवसिथ । आद ।
आदतुः । “इडत्यर्त्ति० २३४४” इस सूत्रसे नित्य इट् होकर-
आदिथ । अत्ता । अत्स्यति ॥

२४२५ हुझलभ्यो हेर्धिः । ६ । ४ । १०१ ॥

होझलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् । अद्धि-अत्तात् ।
अदानि ॥

२४२५-हु धातु और झलन्त धातुके उत्तर हिके स्थानमें
धि आदेश हो, अद्धि । अत्तात् । अदानि ॥

२४२६ अदः सर्वेषाम् । ७ । ३ । १०० ॥

अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्याडागमः स्या-
त्सर्वमतेन । आदत् । आत्ताम् । आदन् । आदः ।
आत्तम् । आत्त । आदम् । आद् । आम् । अ-
द्यात् । अद्याताम् । अद्युः । अद्यात् । अद्यास्ताम् ।
अद्यासुः ॥

२४२६-सर्व वैयाकरणोंके मतसे अद धातुके उत्तर
अपृक्त सार्वधातुकको अडागम हो । आदत् । आत्ताम् ।
आदन् । आदः । आत्तम् । आत्त । आदम् । आद् ।
आम् । अद्यात् । अद्याताम् । अद्युः । अद्यात् । अद्यास्ताम् ।
अद्यासुः ॥

२४२७ लुङ्सनोर्धस्ल । २ । ४ । ३७ ॥

अदो घस्ल स्यात् लुङि सनि च । लदित्वा-
दङ् । अघसत् ॥ २ ॥ हन हिंसागत्योः प्रणिहन्ति ॥

२४२७-लुङ् और सन् परे रहते अद् धातुके स्थानमें
घस्ल आदेश हो, लृकार इत् होनेके कारण च्लिके स्थानमें
अङ् होकर-अघसत् । हन धातु हिंसा और गतिमें है ।
प्रणिहन्ति ॥

२४२८ अनुदात्तोपदेशवनतितनो-
त्यादीनामनुनासिकलोपो झलि कृति ।
६ । ४ । ३७ ॥

अनुनासिकेति लुप्तपष्ठिकं वनतीतरेषां विशे-
षणम् । अनुनासिकान्तानामेषां वनतेश्च लोपः
स्याज्झलादौ कृति परे । यमि-रमि-नमि-गमि-
हनि-मन्यतयोनुदात्तोपदेशाः । तनु-क्षणु-क्षिणु-
ऋणु-तृणु-वृणु-वनु-मनु-तनोत्यादयः । हतः ।
घ्नन्ति ॥

२४२८-झलादि कित् कित् प्रत्यय परे रहते अनुनासि-
कान्त तनु आदि धातुओंके और वन धातुके अन्तका लोप हो,
इस सूत्रमें अनुनासिक, यह पद लुप्तपष्ठिक है, वन धातुमें
भिन्न धातुका अर्थात् अनुदात्तोपदेश और तनोत्यादिका विशे-
षण है । यम्, रम्, नम्, गम्, हन् और मन् इतने धातु
अनुदात्तोपदेश हैं । तनु, क्षणु, क्षिणु, ऋणु, तृणु, वृणु, वनु
और मनु इतने तनोत्यादि धातु हैं । हतः । घ्नन्ति ॥

२४२९ वमोर्वा । ८ । ४ । २३ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णो वा
स्याद्मयोः परयोः । प्रहण्मि-प्रहन्मि । प्रहण्वः-
प्रहन्वः । होहन्तेरिति कुत्वम् । जघान । जघ्न-
तुः । जघ्नुः ॥

२४२९-व और म परे रहते उपसर्गस्थान्निमित्तके उत्तर
हन धातुके नकारको विकल्प करके णत्व हो । प्रहण्मि, प्रहन्मि ।
प्रहण्वः, प्रहन्वः । “हो हन्तेः० ३५८” इस सूत्रसे हन् धातुके
हकारको कुत्व, अर्थात् घ होकर-जघान । जघ्नतुः ।
जघ्नुः ॥

२४३० अभ्यासाच्च । ७ । ३ । ५५ ॥

अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । ज-
घनिथ-जघन्थ । हन्ता । ऋद्धनोरीतीद् । हनि-
ष्यति । हन्तु । हतात् । घ्नन्तु ॥

२४३०-अभ्यासके परे स्थित हन् धातुके हके स्थानमें घ
हो । जघनिथ, जघन्थ । हन्ता । “ऋद्धनोः० २३६६” इस
सूत्रसे इट् होकर-हनिष्यति । हन्तु । हतात् । घ्नन्तु ॥

२४३१ हन्तेर्जः । ६ । ४ । ३६ ॥

हौ परे । आभीयतया जस्यासिद्धत्वाद्धेर्न
लुक् । जहि । हनानि । हनाव । हनाम । अहन् ।
अहताम् । अघ्नन् । अहनम् ॥

२४३१-हि विभक्ति परे रहते हन् धातुके स्थानमें ज
आदेश हो । “असिद्धवदन्नाभात्” इससे समानाश्रय आभीय
कार्य्य (हिका लृक्) कर्त्तव्य रहते समानाश्रय आभीय कार्य्य
(जादेश) को असिद्धत्वेके कारण हिका लृक् न होकर-
जहि । हनानि । हनाव । हनाम । अहन् । अहताम् । अघ्नन् ।
अहनम् ॥

२४३२ आर्धधातुके । २ । ४ । ३५ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

२४३२-आर्धधातुके इसका अधिकार करके-॥

२४३३ हनो वधलिङि । २ । ४ । ४२ ॥

२४३३-लिट् परे रहते हन् धातुके स्थानमें वध
आदेश हो-॥

२४३४ लुङि च । २ । ४ । ४३ ॥

वधादेशोऽदन्तः । आर्धधातुक इति विषयस-
प्तमी । तेनार्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वादतो-

लोपः । वध्यात् । वध्यास्ताम् । आर्धधातुके
किम् । विध्यादौ हन्यात् । हन्तेरिति णत्वम् ।
ग्रहण्यात् । अहोपस्य स्थानिवत्त्वादतो हलादेरि-
ति न वृद्धिः । अवधीत् ॥ ३ ॥ अथ चत्वारः स्वरि-
तेतः । द्विष अप्रीतौ । द्वेष्टि । द्विष्टे । द्वेष्टा । द्वे-
क्ष्यति । द्वेक्ष्यते । द्वेष्टु । द्विष्टात् । द्विष्टु । द्वेषाणि ।
द्वेषै । द्वेषावहै । अद्वेष्ट ॥

२४३४-लुङ् परे रहते भी हन् धातुके स्थानमें वध
आदेश हो । वधादेश अकारान्त है 'आर्धधातुके' यह विषय
सतमी है । (२३०७) इसलिये आर्धधातुक उपदेशकालमें
अकारान्तत्वेके कारण अकारका लोप होकर-(२३०८)
वध्यात् । वध्यास्ताम् । आर्धधातुक न होनेपर विध्यादिमें
'हन्यात्' ऐसा होगा "हन्तेः ३५९" इस सूत्रसे णत्व होकर
ग्रहण्यात् । "अतो लोपः" इस सूत्रसे जो अकारका लोप हुआ है
उसके स्थानिवद्भाव होनेसे "अतो हलादेः" इस सूत्रसे वैक-
ल्पिक वृद्धि न होगी-अवधीत् ॥

अब चार उभयपदी धातु कहते हैं ।

द्विष धातु अप्रीतिमें है । द्वेष्टि । द्विष्टे । द्वेष्टा । द्वेक्ष्यति ।
द्वेक्ष्यते । द्वेष्टु । द्विष्टात् । द्विष्टु । द्वेषाणि । द्वेषै । द्वेषावहै ।
द्वेषामहै । अद्वेष्ट ॥

२४३५ द्विषश्च । ३ । ४ । ११२ ॥

लङो ङेर्जुस्वा स्यात् । अद्विषुः-अद्विषन् ।
अद्वेषम् । द्विष्यात् । द्विषीत । द्विषीष्ट । अद्वि-
क्षत् ॥ १ ॥ दुह प्रपूरणे । दोग्धि । दुग्धः ।
धोक्षि । दुग्धे । धुक्षे । धुग्ध्वे । दोग्धु । दुग्धि ।
दोहानि । धुक्ष्व । धुग्ध्वम् । दोहै । अधोक् ।
अदोहम् । अदुग्ध । अधुग्ध्वम् । अधुक्षत् ।
अधुक्षत । लुग्वा दुहेतिलुक्पक्षे तथास्ध्वमवहिषु
लङ्वादपि ॥ २ ॥ दिह उपचये । प्रणिदोग्धि ॥ ३ ॥
लिह आस्वादने । लेढि । लीढः । लिहन्ति ।
लेक्षि । लीढे । लेक्षे । लीढे । लेढु । लीढि ।
लेहानि । अलेष्ट । अलीढ । अलिक्षत् । अलि-
क्षताम् । अलिक्षत । अलीढ । अलिक्षावहि ।
अलिह्वहि ॥ ४ ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि ।
अयं दर्शनेपि । इकारोऽनुदात्तो युजर्थः । विच-
क्षणः प्रथयन् । नुम् तु न । अन्तेदित इति
व्याख्यानात् । डकारस्तु अनुदात्तत्वप्रयुक्तमात्म-
नेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थः । तेन स्फायन्नि-
मोक्सन्धीत्यादि सिध्यति । चष्टे । चक्षाते ॥
आर्धधातुके इत्यधिकृत्य ॥

२४३५-द्विष धातुके उत्तर लङ्लकार सम्बन्धी शिके
स्थानमें विकल्प करके जुस् हो, अद्विषुः, अद्विषन् । अद्वेषम् ।
द्विष्यात् । द्विषीत । द्विषीष्ट । अद्विषत् ॥ दुह धातु प्रपूरणमें है ।
दोग्धि । दुग्धः । धोक्षि । दुग्धे । धुक्षे, इत्यादि । "लुग्वा
दुह २३५५" इस सूत्रसे लृक् पक्षमें तथास्, ध्वम् और वहि
प्रत्यय पर लङ्की समानभी रूप होंगे । दिह धातु उपचयमें है ।
उपचय, अर्थात् वृद्धि । प्रणिदोग्धि ॥ लिह धातु आस्वादनमें है ।

लेढि, इत्यादि ॥ चक्षिङ् धातु व्यक्त वचनमें है । यह धातु
दर्शनार्थमें भी है । इकार अनुदात्त युजर्थ है, जैसे- 'विचक्षणः
प्रथयन्' इकार इत् होनेसे नुम् तो नहीं कहसकतेहो, कारण
कि, अन्त्य इकार इत् है जिसमें ऐसे धातुको नुम् हो,
ऐसा व्याख्यान है ।

अनुदात्तेत चक्षिङ् धातु होनेसे आत्मनेपद सिद्ध होनेपर
भी डकार अनुबन्ध क्यों किया ? इसपर कहतेहैं कि, अनुदा-
त्तत्वलक्षण आत्मनेपदके अनित्यत्वज्ञापनार्थ चक्षिङ् धातुमें
डकार अनुबन्ध है, अत एव 'स्फायन्निमोक्संधि' इत्यादि पद
सिद्ध हुए ॥ चष्टे । चक्षाते । "आर्धधातुके २३७७" इसका
अधिकार करके कहते हैं कि-॥

२४३६ चक्षिङः ख्याञ् । २ । ४ । ५४ ॥

२४३६-आर्धधातुकविषयमें चक्ष धातुके स्थानमें ख्याञ्
आदेश हो-॥

२४३७ वा लिटि । २ । ४ । ५५ ॥

अत्र भाष्ये खशादिरयमादेशः । असिद्ध-
काण्डे शस्य यो वेति स्थितम् । जिच्वात्पदद्वयम् ।
चख्यौ-चख्ये । चख्यौ-चक्षौ । चयो द्वि-
तीया इति तु न चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । चचक्षे ।
ख्याता-कशाता । ख्यास्यति । ख्यास्यते ।
कशास्यति । कशास्यते । अचष्ट । चक्षीत ।
ख्यायात्-ख्येयात् । कशायात्-कशेयात् ॥

२४३७-लिट् परे रहते चक्ष धातुके स्थानमें विकल्प करके
ख्याञ् आदेश हो, इस स्थलमें भाष्यमें यह आदेश खशादि
है । असिद्धकाण्डमें स्थित "शस्य यो वा" इस वार्तिकसे
विकल्प करके शकारके स्थानमें यकार होगा । ज् इत् होनेके
कारण उभयपद होकर-चख्यौ, चख्ये । चक्षौ, चक्षे ।
यहां "चयो द्वितीयाः" इस वार्तिकसे चय, अर्थात् ककारके
स्थानमें चर्त्वके असिद्धत्वके कारण द्वितीय वर्ग (खकार)
नहीं हुआ । चचक्षे, इत्यादि ॥

२४३८ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ।
३ । १ । ५२ ॥

एभ्यश्चैरङ् । अख्यत् । अख्यत । अकशा-
सीत् । अकशास्त ॥ वर्जने खशाञ् नेष्टः ॥ * ॥
समचक्षिष्टेत्यादि ॥ ५ ॥

अथ पृच्यन्ता अनुदात्तेतः ॥ ईर गतौ कर्प्पने च
ईर्ते । ईरांचक्रे । ईर्ताम् । ईर्ष्व । ईर्ष्वम् ।
ऐरिष्ट ॥ १ ॥ ईड् स्तुतौ । ईट्टे ।

२४३८-अस्यांति (अस्) धातु वच् धातु और ख्या धातुके
उत्तर ञ्लिके स्थानमें अङ् आदेश हो । अख्यत् । अख्यत
इत्यादि ।

वर्जन अर्थमें खशाञ् आदेश इष्ट नहीं हो, जैसे-समच-
क्षिष्ट, इत्यादि ।

अब पच धातुपर्यन्त अनुदात्तेत् धातु कहतेहैं ॥

ईर् धातु गमन और कम्पनार्थमें है । ईर्त्ते । ईराञ्चके । ईरिता । ईरिष्यते । ईर्त्ताम् । ईर्ष्व । ईर्ध्वम् । ऐरिष्टम् । ईड धातु स्तुतिमें है । ईष्टे ॥

२४३९ ईशः से । ७ । २ । ७७ ॥

२४४० ईडजनोर्ध्वे च । ७ । २ । ७८ ॥

ईशीडजनां सेध्वेशब्दयोः सार्वधातुकयोरिदं स्यात् । योगविभागो वैचित्र्यार्थः । ईडिषे । ईडिध्वे । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । ईडिष्व । ईडिध्वम् । विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात् । ऐड्डम् ॥ २ ॥ ईश ऐश्वर्ये । ईष्टे । ईशिषे । ईशिध्वे ॥ ३ ॥ आस उपवेशने । आस्ते ॥ दयायासश्च ॥ आसाञ्चके । आस्व । आध्वम् । आसिष्ट ॥ ४ ॥ आङः शासु इच्छायाम् । आशास्ते । आशासाते । आङ्पूर्वत्वं प्रायिकम् । तेन नमोवाकं प्रशास्महे इति सिद्धम् ॥ ५ ॥ वस आच्छादने । वस्ते । वस्से । वध्वे । ववसे । वसिता ॥ ६ ॥ कसि गतिशासनयोः । कंस्ते । कंसाते । कंसते । अयमनिदिदित्येके । कस्ते । तालव्यान्तोप्यनिदित् । कष्टे । कशाते । कक्षे । कड्डे ॥ ७ ॥ णिसि चुम्बने । निस्ते । दन्त्यान्तोयम् । आभरणकारस्तु तालव्यान्त इति बन्धाम् ॥ ८ ॥ णिजि शुद्धौ । निक्ते । निक्षे । निञ्जिता ॥ ९ ॥ शिजि अव्यक्ते शब्दे । शिक्ते ॥ १० ॥ पिजि वर्णं । सम्पर्चने इत्येके । उभयत्रेत्यन्ये । अवयवे इत्यपरे । अव्यक्ते शब्दे इतीतरे । पिक्ते ॥ ११ ॥ पृजीत्येके । पृक्ते ॥ १२ ॥ वृजी वर्जने । दन्त्योष्ठ्यादिः । ईदित् । वृक्ते । वृजाते । वृक्षे । इदिदित्यन्ये । वृक्ते ॥ १३ ॥ पृची सम्पर्चने । पृक्ते ॥ १४ ॥ षूङ् प्राणिगर्भ-विमोचने । सूते । सुषुवे । सविता-सोता । भूसुवोरिति गुणनिषेधः । सुवै । सविषीष्ट-सोषीष्ट । असविष्ट-असोष्ट ॥ १५ ॥ शीङ् स्वप्ने ॥

२४३९-२४४०-ईश, ईड और जन धातुके उत्तर सार्व-धातुक से और ध्वे प्रत्ययको इट् हो । योगविभाग, अर्थात् भिन्न सूत्रकरण वैचित्र्यार्थ, अर्थात् उत्तर सूत्रमें पूर्व सूत्रसे से शब्दकी अनुवृत्ति और पूर्व सूत्रमें उत्तर सूत्रसे ध्वे शब्दके अपकर्षण-रूप वैचित्र्य बोधनार्थ है । ईडिषे । ईडिध्वे । “एकदेशविकृ-तमन्यवत्” इस परिभाषासे स्व और ध्वम् प्रत्ययको भी इट् होकर-ईडिष्व । ईडिध्वम् । प्रकृतिके ग्रहणसे विकृतिका ग्रहण होता है परन्तु विकृतिके ग्रहणसे प्रकृतिका ग्रहण न होनेसे ऐड्डम् इस स्थानमें इट् नहीं हुआ ॥ ईश धातु ऐश्वर्यमें है । ईष्टे । ईशिषे । ईशिध्वे ॥ आस धातु उपवेशनमें है । “दया-यासश्च २३२४” इस सूत्रसे आस् धातुके उत्तर आम् होकर-

आसाञ्चके । आस्व । आध्वम् । आसिष्ट ॥ आङ्पूर्वक शासु धातु इच्छामें है । आशास्ते । आशासाते । यह धातु प्रायः आङ्पूर्वक देखा जाता है, किन्तु सर्वत्र आङ्पूर्वक नहीं है, अत एव ‘नमोवाकं प्रशास्महे’ ऐसा प्रयोग हुआ है ॥ वस धातु आच्छादनमें है । वस्ते । वस्से । वध्वे । ववसे । वसिता ॥ कसि धातु गति और शासनमें है । कंस्ते । कंसाते । कंसते । कोई २ कहते हैं कि, यह अनिदित् है, उनके मतसे-कस्ते । कस् धातु तालव्यान्त और अनिदित् भी है जैसे-कष्टे । कशाते । कक्षे । कड्डे ॥ णिसि धातु चुम्बनमें है । निस्ते । यह धातु दन्त्य सकारान्त है । आभरणकार तो इसको ताल-व्यान्त कहते हैं परन्तु यह भ्रम है ॥ णिजि धातु शोधनमें है । निक्षे । निञ्जिता ॥ शिजि धातु अव्यक्त शब्दमें है । शिक्ते ॥ पिजि धातु वर्णमें है । किसी २ के मतसे सम्पर्चनमें है । किसीके मतसे पूर्वोक्त दोनों अर्थमें है । किसीके मतसे अवयवार्थमें है और किसी २ के मतसे अव्यक्त शब्दा-र्थमें है । पिङ्क्ते । कोई २ पृजि धातु कहते हैं । पृङ्क्ते ॥ वृजी धातु वर्जनमें है, यह दन्त्योष्ठ्यादि और ईदित् है । वृक्ते । वृजाते । वृक्षे । कोई २ कहते हैं, यह इदित् है । वृङ्क्ते ॥ पृची धातु सम्पर्चनमें है । पृक्ते ॥ षूङ् धातु प्रसव करनेमें है । सूते । सुषुवे । सविता, सोता । “भूसुवोः ० २२२४” इस सूत्रसे गुणनिषेध होकर-सुवै । सविषीष्ट, सोषीष्ट । असविष्ट, असोष्ट ॥ शीङ् धातु स्वप्नमें है ॥

२४४१ शीङः सार्वधातुके गुणः ।

७ । ४ । २१ ॥

क्विति चेत्यस्यापवादः । शेते । शयाते ॥

२४४१-सार्वधातुक प्रत्यय पर रहते शीङ् धातुके इका-रको गुण हो । “क्विति च २२१३” इस सूत्रका विशेषक है । शेते । शयाते ॥

२४४२ शीङो रुट् । ७ । १ । ६ ॥

शीङः परस्य झादेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते । शेपे । शेध्वे । शये । शेवहे । शिश्ये । शयिता । अशयिष्ट ॥ १६ ॥

अथ स्तौत्यन्ताः परस्मैपदी । ऊर्णुस्तूभय-पदी ॥ यु मिश्रणेऽमिश्रणे च ॥

२४४२-शीङ् धातुके परे स्थित झ के स्थानमें आदिष्ट अत् को रुट्का आगम हो, शेरते । शेपे । शेध्वे । शये । शेवहे । शेमहे । शिश्ये । शयिता । अशयिष्ट ॥

अब स्तु धातु पर्यन्त परस्मैपदी धातु कहते हैं ।

यु धातु मिश्रण और अमिश्रण (मिलने और अलग करने) में है ।

२४४३ उतो वृद्धिर्लुकि हलि । ७ । ३ । ८९ ॥

लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात्पिति हला-दौ सार्वधातुके न त्वभ्यस्तस्य । यौति । युतः । युवन्ति । युयाव । यविता । युयात् । इह उतो वृद्धिर्न । भाष्ये पिच डित् डित् पिनेति व्या-

ख्यानात् । विशेषविहितेन डिच्वेन पित्वस्य बा-
धात् । यूयात् । अयावीत् ॥ १ ॥ रु शब्दे ॥

२४४३-पित् हलादि सार्वधातुक विभक्ति परे रहते लुग्वि-
षयमें उकारान्त धातुको वृद्धि हो, अभ्यस्तसंशक धातुको न
हो, यौति । युतः । युवन्ति । युयाव । यविता । यूयात् ।
यहां तिप्के आगम यासृट्के “यदागमास्तदुणीभूतास्तद्रहणेन
ग्रहन्ते” अर्थात् जो जिसका आगम होताहै, उसका उसके
ग्रहणसे ग्रहण होताहै, इस परिभाषासे तिप्ग्रहणसे ग्रहण होने
पर पित् हलादि सार्वधातुक यास् परे उकारको वृद्धिकी प्राप्ति
हुई, परन्तु पिच्च डिच्च पिच्च (पित् डित् न हो और
डित् पित् न हो) ऐसे भाष्यमें व्याख्यानके कारण नहीं हुई,
यदि कहो कि, पित्वप्रयुक्तही कार्य्य हो सो नहीं कहसकते हो,
कारण कि, विशेषविहित डिच्वेसे पित्वका बाध होजाताहै-
यूयात् । अयावीत् ॥ रु धातु शब्द करनेमें है ॥

२४४४ तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ।

७ । ३ । ९५ ॥

एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईडा
स्यात् । नाभ्यस्तस्येत्यतोऽनुवृत्तिसम्भवे पुनः
सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम् । रवीति-रौति ।
रवीतः-रुतः । हलादेः किम् । रुवन्ति । तिङः
किम् । शाम्यति । सार्वधातुके किम् । आशि-
षि रूयात् । विध्यादौ तु रूवीयात्-रूयात् ।
अरावीत् । अरविष्यत् ॥ २ ॥ तु इति सौत्रो
धातुर्गतिवृद्धिर्हिसासु । अयं च लुग्विकरण इति
स्मरन्ति । तवीति-तौति । तुवीतः-तुतः ।
तौता । तौष्यति ॥ ३ ॥ णु स्तुतौ । नौति ।
नविता ॥ ४ ॥ दुक्षु शब्दे । क्षौति । क्षविता
॥ ५ ॥ क्षणु तेजने । क्षणौति । क्षणविता ॥ ६ ॥
ष्णु प्रस्रवणे । स्त्रौति । सुष्णाव । स्त्रविता ।
स्नूयात् ॥ ७ ॥ ऊर्णुञ् आच्छादने ॥

२४४४-तु, रु, स्तु, शम्, यम् इन धातुओंके परे सार्व-
धातुक हलादि तिङ्को विकल्प करके ईट् हो । “नाभ्यस्तस्य ०
२५०३” इस सूत्रसे सार्वधातुक पदकी अनुवृत्ति सम्भव होने
पर भी फिर जो सार्वधातुकका ग्रहण है, वह केवल अपिदर्थ,
अर्थात् ‘पिति’ इसकी अनुवृत्ति न हो इसके निमित्त है,
रवीति, रौति । रवीतः, रुतः । हलादि न होनेपर, रुवन्ति ।
तिङ् भिन्न होनेपर-शाम्यति । सार्वधातुक न होनेपर, आशि-
षे-रूयात् । विधि आदिमें तो रूवीयात्, रूयात् । अरावीत् ।
अरविष्यत् ॥ तु यह सौत्र धातु गति, वृद्धि और हिंसाधर्म है,
यह लुक्विकरण, अर्थात् इसके उत्तर शप्का लुक् हो, यह
पूर्वाचार्योंका मत है । तवीति, तौति । तुवीतः, तुतः ।
तौता । तौष्यति ॥ णु धातु स्तुतिमें है । नौति । नविता ॥
दुक्षु धातु शब्दमें है । क्षौति । क्षविता ॥ क्षणु धातु तेजने
है । क्षणौति । क्षणविता ॥ ष्णु धातु प्रस्रवणमें है ।

स्नौति । सुष्णाव । स्त्रविता । स्नूयात् ॥ ऊर्णुञ् धातु आच्छा-
दनमें है ॥

२४४५ ऊर्णौतेर्विभाषा । ७ । ३ । ९० ॥

वा वृद्धिः स्याद्वलादौ पिति सार्वधातुके ।
ऊर्णौति-ऊर्णौति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊ-
र्णुते । ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते ॥ ऊर्णौतेराम् नेति
वाच्यम् ॥ * ॥

२४४५-इलादि पित् सार्वधातुक परे रहते ऊर्णु धातुको
विकल्प करके वृद्धि हो, ऊर्णौति, ऊर्णौति । ऊर्णुतः । ऊर्णु-
वन्ति । ऊर्णुते । ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते ।

ऊर्णु धातुके उत्तर आम् न हो ऐसा कहना चाहिये * ॥

२४४६ नन्द्राः संयोगादयः । ६ । १ । ३॥

अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भव-
न्ति । नुशब्दस्य द्वित्वम्, णत्वस्यासिद्धत्वात् ।
पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति त्वनित्यम्, उभौ
साम्यासस्येति लिङ्गात् । ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः ।
ऊर्णुनुवः ॥

२४४६-अच्के परे संयोगकी आदिमें स्थित न द और
र को द्वित्व न हो । “पूर्वत्रासिद्धम्” इससे णत्वके असिद्ध-
त्वके कारण नु शब्दको द्वित्व होगा “पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने”
(द्वित्वभिन्न कार्य्य कर्त्तव्यमें “पूर्वत्रासिद्धम् ” इसकी प्रवृत्ति
हो) यह तो “उभौ साम्यासस्य २६०६” इस सूत्रारम्भ-
सामर्थ्यसे अनित्य है, नहीं तो ‘प्राणिणत्’ यहां भी “अनितेः”
इससे द्वित्वके पहले णत्वको उक्त परिभाषाके बलसे असिद्धता
न होनेसे द्वित्वोत्तर खण्डद्वयमें णकारका श्रवण हो ही जाता
फिर यह सूत्र व्यर्थ ही हो जाता ।

ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवः ॥

२४४७ विभाषोणोः । १ । २ । ३ ॥

इडादिप्रत्ययो वा डित् स्यात् । ऊर्णुनुविथ-
ऊर्णुनविथ । ऊर्णुविता-ऊर्णविता । ऊर्णौतु-
ऊर्णौतु । ऊर्णवानि । ऊर्णवै ॥

२४४७-ऊर्णु धातुके परे स्थित इडादि प्रत्यय विकल्प
करके डित् हो, ऊर्णुनुविथ, ऊर्णुनविथ । ऊर्णुविता, ऊर्णविता ।
ऊर्णौतु, ऊर्णौतु । ऊर्णवानि । ऊर्णवै ॥

२४४८ गुणोऽपृक्ते । ७ । ३ । ९१ ॥

ऊर्णौतेर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ पिति सार्व-
धातुके । वृद्धयपवादः । और्णौत् । और्णोः ।
ऊर्णूयात् । ऊर्णूयाः । इह वृद्धिर्न । डिच्च पित्रेति
भाष्यात् । ऊर्णूयात् । ऊर्णुविषीष्ट-ऊर्णविषीष्ट ।
और्णुवीत् । और्णुविष्टाम् ॥

२४४८-अपृक्त हलादि पित् सार्वधातुक प्रत्यय परे रहते
ऊर्णु धातुको गुण हो, यह सूत्र वृद्धि सूत्रका अपवाद है,
और्णौत् । और्णोः । ऊर्णूयात् । ऊर्णूयाः इस स्थलमें “डिच्च

पित्र" इस भाष्यके कारण वृद्धि न होगी । ऊर्ण्वात् । ऊर्ण-
विपीष्ट, ऊर्णविपीष्ट । और्ण्वीत् । और्ण्विष्टम् ॥

२४४९ ऊर्णोतेर्विभाषा । ७ । २ । ६ ॥

इडादौ सिचि परस्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात् ।
पक्षे गुणः । और्ण्वीत् । और्ण्विष्टम् । और्णा-
विषुः । और्ण्वीत् ॥ ८ ॥ द्यु अभिगमनेद्यौति ।
द्योता ॥ ९ ॥ पु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनु-
ज्ञानम् । सोता । असौषीत् ॥ १० ॥ कु शब्दे ।
कोता ॥ ११ ॥ घृञ् स्तुतौ । स्तवीति-स्तौति ।
स्तुवीतः-स्तुतः । स्तुवीते-स्तुते । स्तुसुधूञ्भ्य
इतीट् । अस्तावीत् । प्राक्सितादिति षत्वम् ।
अभ्यष्टौत् । सिवादीनां वा । पर्यष्टौत् । पर्य-
स्तौत् ॥ १२ ॥ ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ॥

२४४९-परस्मैपद परक इडादि सिच् परे रहते ऊर्ण्
धातुके उकारको विकल्प करके वृद्धि हो, विकल्प पक्षमें गुण
होगा । और्ण्वीत् । और्ण्विष्टम् । और्णाविषुः । और्ण्वीत् ॥ द्यु
धातु अभिगमनमें है । द्यौति । द्योता ॥ पु धातु प्रसव और
ऐश्वर्यमें है । प्रसव शब्दसे अभ्यनुज्ञान जानना । सोता ।
असौषीत् ॥ कु धातु शब्दमें है । कोता ॥ घृञ् धातु स्तुतिमें
है । स्तवीति, स्तौति । स्तुवीतः, स्तुतः । स्तुवीते, स्तुते ।
“स्तुसुधूञ्भ्यः ० २३८५” इस सूत्रसे इट् होकर-अस्तावीत् ।
“प्राक् सितात् ० २२७६” इस सूत्रसे षत्व होकर-अभ्यष्टौत् ।
“सिवादीनां वा” इससे विकल्प करके षत्व करके-पर्यष्टौत्,
पर्यस्तौत् ॥ ब्रूञ् धातु व्यक्तवचनमें है ॥

**२४५० ब्रुवः पञ्चानामादित आहो
ब्रुवः । ३ । ४ । ८४ ॥**

ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णला-
दयः पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्चाहदेशः । अकार उच्चा-
रणार्थः । आह । आहतुः । आहुः ॥

२४५०-ब्र धातुके उत्तर लट् सम्बन्धी परस्मैपद आदिसे
पांच अर्थात् तिप्, तप्, क्षि, सिप्, यस् के स्थानमें विकल्प करके
णल् आदि पांच, अर्थात् णल्, अतुस्, उत्स्, थल्, अथुस्
आदेश हों और ब्र धातुके स्थानमें आह आदेश हो । आह
आदेशमें अकार उच्चारणार्थ है, आह । आहतुः । आहुः ॥

२४५१ आहस्थः । ८ । २ । ३५ ॥

अलि परे । चर्त्वम् । आत्थ । आहथुः ॥

२४५१-अलादि प्रत्यय परे रहते आह आदेशके इके
स्थानमें थ हो । चर्त्व होकर-आत्थ । आहथुः ॥

२४५२ ब्रुव ईट् । ७ । ३ । ९३ ॥

ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् । आत्थे-
त्यत्र स्थानिवद्भावात्प्राप्तीयं झलोति थत्वविधा-
नान्न भवति । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रूते ।
आर्धधातुकाधिकारे ॥

२४५२-ब्रु धातुके उत्तर हलादि पित् प्रत्ययको ईट् हो-
आत्थ, इस स्थलमें स्थानिवद्भावके कारण ईट् प्राप्त हुआ,
परन्तु “आहस्थः” इस सूत्रसे झल् परे थत्व विधानके कारण
नहीं हुआ । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रूते । आर्धधातुकाधि-
कारमें किस प्रकार होगा, सो कहते हैं ॥

२४५३ ब्रुवो वचिः । २ । ४ । ५३ ॥

उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ-उव-
क्थ । ऊचे । वक्ता । ब्रवीतु । ब्रूतात् । डिञ्च
पिन्नेत्यपित्वादीण । ब्रवाणि । ब्रवे । ब्रूयात् ।
उच्यात् । अस्यतिवक्तीत्यङ् ॥

२४५३-आर्धधातुकाधिपयमें ब्रु धातुके स्थानमें वचि
आदेश हो, उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ, उवक्थ ।
ऊचे । वक्ता । ब्रवीतु । ब्रूतात्, यहां “डिञ्च पिन्” इस भाष्यसे
अपित्वके कारण ईट् नहीं हुआ । ब्रवाणि । ब्रवे । ब्रूयात् ।
उच्यात् । “अस्यतिवक्तीत्यङ् ० २४३८” इस सूत्रसे ब्रु
धातुके उत्तर च्लिके स्थानमें अङ् होकर-॥

२४५४ वच उम् । ७ । ४ । २० ॥

अङि परे । अवोचत् । अवोचत ॥ १३ ॥

अथ शास्यन्ताः परस्मैपदिनः । इङ्
त्वात्मनेपदी । इण् गतौ । एति । इतः ॥

२४५४-अङ् परे रहते वच् धातुको उम्का आगम हो,
अवोचत् । अवोचत ।

अब शासि धातु पर्यन्त परस्मैपदी धातु कहते हैं, परन्तु
उसमें इङ् धातु आत्मनेपदी है । इण् धातु गतिमें है ।
एति । इतः ॥

२४५५ इणो यण् । ६ । ४ । ८१ ॥

अजादौ प्रत्यये परे । इयङोऽपवादः ।
यन्ति । इयाय ॥

२४५५-अजादि प्रत्यय परे रहते इण् धातुके स्थानमें
यण् आदेश हो, यह इयङ्का अपवाद है, यन्ति । इयाय ॥

२४५६ दीर्घ इणः किति । ७ । ४ । ६९ ॥

इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात्किति लिटि ।
ईयतुः । ईयुः । इयथिथ-इयेथ । एता ।
इतात् । इहि । अयानि । ऐत् । ऐताम् । आयन् ।
इयात् । ईयात् ॥

२४५६-कित् लिट् परे रहते इण् धातुके अभ्यासको दीर्घ
हो । ईयतुः । ईयुः । इयथिथ, इयेथ । ऐत् । ऐताम् । आयन् ।
इयात् । ईयात् ॥

२४५७ एतेलिङि । ७ । ४ । २४ ॥

उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यादार्ध-
धातुके किति लिङि । निरियात् । उभयत
आश्रयणे नान्तादिवत् । अभीयात् । अगः किम् ।
समेयात् । समीयादिति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य ॥

२४५७-आर्धधातुकं कित् लिङ् परे रहते उपसर्गसे परे स्थित इण् धातुसंबन्धी अण्को ह्रस्व हो, निरवात् । उभयतः आश्रयणमें अन्तादिवद्भाव नहीं होनेसे अभीयात् । अण्भिन्न होनेपर-समेयात् । 'समीयात्' ऐसा प्रयोग तो स्वादि-गणीयधातुका होगा ॥

२४५८ इणो गा लुङि । २ । ४ । ४५ ॥

गातिस्थिति सिचो लुक् । अगात् । अगा-
ताम् । अगुः ॥ १ ॥ इङ् अध्ययने । नित्य-
मधिपूर्वः । अधीते । अधीयाते । अधीयते ॥

२४५८-लुङ् परे रहते इण् धातुकं स्थानमें गा आदेश हो।
"गातिस्था० २२२३" इस सूत्रसे सिचका लुक् होकर-अगात्।
अगाताम् । अगुः ॥ इङ् धातु अध्ययनमें है । यह धातु नित्य
अधिपूर्वक है । अधीते । अधीयाते । अधीयते ॥

२४५९ गाङ् लिटि । २ । ४ । ४९ ॥

इङो गाङ् स्याल्लिटि लावस्थायां विवक्षिते
वा । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे ।
अध्येता । अध्येष्यते । अध्ययै । गुणायादेशयोः
कृतयोरुपसर्गस्य यण् । पूर्व धातुरुपसर्गणेति
दर्शनन्तरङ्गत्वाद् गुणात्पूर्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः ।
णेरध्ययने वृत्तमिति निर्देशान्न भवति । अध्यैत ।
परत्वादियङ् । तत आट् । वृद्धिः । अध्यैयाताम् ।
अध्यैयि । अध्यैवहि । अधीयीत । अधीयीयाताम् ।
अधीयीध्वम् । अधीयीय । अध्येषीष्ट ॥

२४५९-लिट् परे रहते अथवा लकारावस्था विवक्षित
होनेपर इङ् धातुके स्थानमें गाङ् आदेश हो, अधिजगे ।
अधिजगाते । अधिजगिरे । अध्येता । अध्येष्यते । अध्ययै ।
यहां गुण और आय आदेश करनेपर उपसर्गको यण् हुआ,
यद्यपि "पूर्व धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेन" इस मतसे
पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूप अन्तरङ्गत्वके कारण गुणके
पूर्वमें ही सवर्ण दीर्घ प्राप्त हुआ परन्तु "णेरध्ययने वृत्तम्
३०३६" इस सूत्रनिर्देशसे नहीं हुआ । अध्यैत । परत्वके
कारण इयङ् पश्चात् आट् और वृद्धि होकर-अध्यैयाताम् ।
अध्यैयि । अध्यैवहि । अधीयीत । अधीयीयाताम् । अधीयी-
ध्वम् । अधीयीय । अध्येषीष्ट ॥

२४६० विभाषा लुङ्लङोः । २ । ४ । ५० ॥

इङो गाङ् वा स्यात् ॥

२४६०-लुङ् और लङ् परे रहते इङ् धातुके स्थानमें
विकल्प करके गाङ् आदेश हो ॥

२४६१ गाङ्कुटादिभ्योऽङ्णिङ्ङित् ।
१ । २ । १ ॥

गाङ्कुटादिभ्यश्च परेऽङ्णिङ्ङितः प्रत्य-
याङितः स्युः ॥

२४६१-गाङ् आदेश और कुटादि धातुके उत्तर जित्
और णित्से भिन्न प्रत्यय कित् हो ॥

२४६२ घुमास्थागापाजहातिसां हलि ।

६ । ४ । ६६ ॥

एषामात ईत्स्यात् हलादौ कृत्यार्धधातुकं ।
अध्यगीष्ट-अध्यैष्ट । अध्यगीष्यत-अध्यै-
ष्यत ॥ २ ॥ इक् स्मरणे । अयमध्यधिपूर्वः ।
अधीगर्थदयेशामिति लिङ्गात् अन्यथा हीगर्थेत्येव
ब्रूयात् ॥ इण्वदिक इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अधि-
यन्ति । अध्यगात् । केचित्तु आर्धधातुकाधि-
कारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः । तन्मते यण् ।
तथाच भट्टिः । समीतयोराधवयोरधीयन्निति ॥ ३ ॥
वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । प्रजनं
गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपणम् । वेति । वीतः ।
वियन्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत् ।
अवीताम् । अवियन् । अडागमे सत्यनेकाच्-
त्वाद्यणितिकेचित् । अव्यन् ॥ ४ ॥ अत्र ईकारो-
ऽपि धात्वन्तरं प्रक्षिप्यते । एति । ईतः । इयन्ति ।
ईयात् । ऐषीत् ॥ ५ ॥ या प्रापणे । प्रापणमिह
गतिः । प्रणियाति । यातः । यान्ति ॥

२४६२-हलादि कित् ङित् आर्धधातुक परे रहते घु, मा,
स्था, गा, पा, हा और सा (पो) धातुके आकारके स्थानमें
ईकार हो, अध्यगीष्ट, अध्यैष्ट । अध्यगीष्यत, अध्यैष्यत ॥
इक् धातु स्मरणमें है । " अधीगर्थदयेशाम् ६१३ " इस
निर्देशके अनुसार यह धातु भी अधिपूर्वक है, नहीं तो 'ईगर्थ'
ऐसा ही कहते ।

इण् धातुकी समान इक् धातुके रूप हों ऐसा कहना
चाहिये * अधियन्ति । अध्यगात् । कोई २ तो आर्धधातुका-
धिकारमें कहे हुए कार्यका ही अतिदेश होगा ऐसा कहते हैं,
उनके मतसे यण् न होगा, इसलिये भट्टिमें ' समीतयो राध-
वयोरधीयन् ' ऐसे प्रयोग किये हैं ॥ वी धातु गति, व्याप्ति,
प्रजन, कान्ति, असन और खादनमें है । प्रजन शब्दसे गर्भ-
ग्रहण है । असन शब्दसे क्षेपण जानना । वेति । वीतः ।
वियन्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत् । अवीताम् । अवि-
यन् । यहां कोई २ कहते हैं कि, अडागम होनेपर अनेकाच्
होनेसे यण् होकर-' अव्यन् ' ऐसा प्रयोग होगा । इस
स्थलमें ईकार भी धात्वन्तरं प्रक्षिप्य है, एति । ईतः । इयन्ति ।
ईयात् । ऐषीत् ॥ या धातु प्रापणमें है । प्रापणशब्दसे यहां गति
जानना । प्रणियाति । यातः । यान्ति ॥

२४६३ लङः शाकटायनस्यैव ।

३ । ४ । १११ ॥

आदन्तात्परस्य लङो ज्ञेर्जुस् वा स्यात् ।
अयुः । अयान् । यायात् । यायाताम् । याया-
स्ताम् ॥ ६ ॥ वा गतिगन्धनयोः । गन्धनं सूच-
नम् ॥ ७ ॥ भा दीप्तौ ॥ ८ ॥ णा शौचे ॥ ९ ॥

आ पाके ॥ १० ॥ द्रा कुत्सायां गतौ ॥ ११ ॥
 सा भक्षणे ॥ १२ ॥ पा रक्षणे । पायास्ताम् ।
 अपासीत् ॥ १३ ॥ रा दाने ॥ १४ ॥ ला आ-
 दाने । द्रावपि दाने इति चन्द्रः ॥ १५ ॥ दाप्
 लवने । प्रणिदाति-प्रनिदाति । दायास्ताम् ।
 अदासीत् ॥ १६ ॥ ख्या प्रकथने । अयं सार्व-
 धातुकमात्रविषयः । सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे
 इति वार्तिकं तद्भाष्यं चेह लिङ्गम् । सस्थानो
 जिह्वामूलीयः स नेतिख्याजादेशस्य खशादित्वे
 प्रयोजनमित्यर्थः । सम्पूर्वस्य ख्यातेः प्रयोगो
 नेति न्यासकारः ॥ १७ ॥ प्रा पूरणे ॥ १८ ॥
 मा माने । अकर्मकः । तनौ ममुस्तत्र न कैटभ-
 द्विष इति माघः । उपसर्गवशेनार्थान्तरे सकर्मकः ।
 उदरं परिमाति मुष्टिना । नेर्गदेत्यत्र नास्य ग्रह-
 णम् । प्रणिमाति-प्रनिमाति ॥ १९ ॥ वच
 परिभाषणे । वक्ति । वक्तः । अयमन्तिपरो न
 प्रयुज्यते । बहुवचनपर इत्यन्ये । झि पर इत्यपरो
 वग्धि । वच्यात् । उच्यात् । अवोचत् ॥ २० ॥
 विद ज्ञाने ॥

२४६३-आकारान्त धातुके उत्तर लङ्सम्बन्धी शिके
 स्थानमें विकल्प करके जुस् हो, अयुः, अयान् । यायात् ।
 यायाताम् । यायास्ताम् ॥ वा धातु गति और गन्धन, अर्थात्
 सूचनार्थमें है ॥ भा धातु दीप्तिमें है ॥ णा धातु शौचमें है ॥
 आ धातु पाकमें है ॥ द्रा धातु कुत्सित गतिमें है ॥ प्वा धातु
 भक्षणमें है ॥ पा धातु रक्षा करनेमें है । पायास्ताम् । अपा-
 सीत् ॥ रा धातु दानमें है ॥ ला धातु आदानमें है ॥
 चन्द्रके मतसे रा और ला यह दोनों धातु दानार्थक हैं ॥
 दाप् धातु लवन (काटने) में है । प्रणिदाति, प्रनिदाति ।
 दायास्ताम् । अदासीत् ॥

ख्या धातु प्रकथनमें है इसका सार्वधातुकमात्र विषय है,
 इसमें “ सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे ” यह वार्तिक और इसका
 भाष्य प्रमाण है । सस्थान जिह्वामूलीयको कहतेहैं, वह य
 ‘ नमः ख्यात्रे ’ यहां नहीं हुआ, यह ख्याआदेशको खशादि-
 त्वमें प्रयोजन भाष्यमें कहाहै, वहां असिद्धकाण्डस्थित
 ‘ शस्य यो वा ’ इससे यत्वको असिद्ध होनेके कारण “ कु-
 प्वोऽकःपौ च ” इससे जिह्वामूलीयको नाधकर, “ शर्परे
 विसर्जनीयः ” इससे विसर्ग ही होताहै, सो कहो, यदि ख्या
 धातुके आर्धधातुकविषयमें भी प्रयोग हों तो इसी धातुसे एच्
 प्रत्यय करके ‘ ख्यात्रे ’ बनेगा, उसको आगे रहते ‘ नमः ख्यात्रे ’
 यहां ‘ शर्परे वि० ’ इसकी प्राप्ति ही नहीं थी, फिर वार्तिक और
 उसका भाष्य सब विरुद्ध होजाता, इसलिये इस धातुका सार्व-
 धातुकमात्र विषय है ॥ संपूर्वक ख्या धातुका प्रयोग नहीं
 होताहै, यह न्यासकारने कहाहै ॥ प्रा धातु पूरणमें है ॥ मा
 धातु मानमें है, यह अकर्मक है, अत एव “ तनौ ममुस्तत्र
 धातु मानमें है, यह अकर्मक है, अत एव “ तनौ ममुस्तत्र
 न कैटभद्विषस्तपोभनाभ्यागमसम्भवा मुदः ” यह माघमें कहाहै ।

उपसर्गवशसे अर्थभिन्न होनेपर सकर्मक है, जैसे- ‘ उदरं
 परिमाति मुष्टिना ’ । “ नेर्गद० २२८५ ” इस सूत्रमें इव
 धातुका ग्रहण नहीं है, इससे ‘ प्रणिमाति, प्रनिमाति ’ यहां
 विकल्पसे गत्व हुआ ॥ वच धातु परिभाषणमें है । वक्ति ।
 वक्तः । इस धातुको अन्तिविभक्त्यन्त पदका प्रयोग नहीं
 होताहै । कोई २ कहतेहैं कि, बहुवचन परे नहीं होताहै ।
 कोई कहतेहैं कि, झि प्रत्यय परे प्रयोग नहीं होताहै । वग्धि ।
 वच्यात् । उच्यात् । अवोचत् ॥ विद धातु ज्ञानमें है ॥

२४६४ विदो लटो वा । ३ । ४ । ८३ ॥

वेत्तेलटः परस्मैपदानां गलादयो वा स्युः ।
 वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद ।
 वेद । विद्व । विद्व । पक्षे । वेत्ति । वित्तः । इत्या-
 दि । विवेद । विविदतुः । उपविदेत्यामपक्षे वि-
 दत्यकारान्तनिपातनात् लघूपधगुणः । विदांच-
 कार । वेदिता ॥

२४६४-विद् धातुके उत्तर लट्सम्बन्धी परस्मैपदको
 गलादि आदेश हों, वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः ।
 विद । वेद । विद्व । विद्व । पक्षमें वेत्ति । वित्तः । विदन्ति,
 इत्यादि । विवेद । विविदतुः । “ उपविद० २३४९ ” इस
 सूत्रसे आमपक्षमें ‘ विद ’ ऐसे अकारान्त निपातनके कारण
 लघूपधाको गुण नहीं होगा, विदाञ्चकार । वेदिता ॥

२४६५ विदांकुर्वन्तिवत्यन्यतरस्याम् ।

३ । १ । ४१ ॥

वेत्तेलोट्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लोटन्त-
 करोतीत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते । पुरुषवचने न
 विवक्षिते इति शब्दात् ॥

२४६५-लोट परे रहते विद् धातुके उत्तर आम हो, और
 गुणाभाव, लोटका लुक् और लोटन्तं कृ धातुका अनुप्रयोग
 विकल्प करके निपातनसे हो । इति शब्दसे पुरुष और वचन
 विवक्षित नहीं हैं ॥

२४६६ तनादिकृञ्भ्य उः । ३ । १ । ७९ ॥

तनादेः कृञ्श्च उप्रत्ययः स्यात् । शपोपवादः ।
 तनादित्वादेव सिद्धे कृञ्ग्रहणं गणकार्यस्याऽनि-
 त्यत्वे लिङ्गं तेन न विश्वसेदविश्वस्तमित्यादि
 सिद्धम् । विदांकरोतु ॥

२४६६-तनादि धातु और कृञ् धातुके उत्तर उ प्रत्यय हो,
 यह शप्का अपवाद है । तनादित्वके कारण सिद्ध होनेपर भी
 कृञ्का ग्रहण केवल गणकार्यके अनित्यत्वमें प्रमाण
 है, इसी कारण ‘ न विश्वसेदविश्वस्तम् ’ इत्यादि सिद्ध
 हुए । विदांकरोतु ॥

२४६७ अत उत्सार्वधातुको । ३ । १ । १० ॥

उप्रत्ययान्तस्य कृजोऽकारस्य उत्स्यात्सार्व-
 धातुके कृति । उदिति तपरकरणसामर्थ्यात् गुणः ।

विदांकुरुतात् । विदांकुरुताम् । उतश्चेति हेर्लुक् ।
आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वाद्भवम् । विदांकुरु ।
विदांकरवाणि । अवेत् । अविताम् । सिजभ्य-
स्तेति झेर्जुम् । अविदुः ॥

२४६७-उ प्रत्ययान्त कृञ् धातुके अकारके स्थानमें
उकार हो, कित् डित् सार्वधातुक परे रहते । 'उत्' ऐसे तपर-
करणके कारण गुण नहीं होगा । विदांकुरुतात् । विदांकुरु-
ताम् । " उतश्च " इस सूत्रसे द्विका लुक्, उसका आभी-
यत्वेन कारण असिद्धत्व होनेसे उत्त्व होकर-विदांकुरु । विदां-
करवाणि । अवेत् । अविताम् । "सिजभ्यस्तः २२२६" इस
सूत्रसे झिके स्थानमें जुस् होकर-अविदुः ॥

२४६८ दश्च । ८ । २ । ७५ ॥

धातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि परे रुः स्याद्वा ।
अवेः-अवेत् ॥ २१ ॥ अस भुवि । अस्ति ॥

२४६८-सिप् परे रहते धातुसम्बन्धी पदान्तस्थित दका-
रके स्थानमें विकल्प करके रुत्व हो, अवेः, अवेत् ॥ अस्
धातु सत्तामें है । अस्ति ॥

२४६९ श्रसोरल्लोपः । ६ । ४ । १११ ॥

श्रस्यास्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके
क्षिति । स्तः । सन्ति । तासस्त्योरिति सलोपः ।
असि । स्थः । स्थ । अस्मि । स्वः । स्मः ॥

आर्धधातुके इत्यधिकृत्य ॥

२४६९-इनम् प्रत्ययके और अस् धातुके अकारका लोप
हो, कित्, डित् सार्वधातुक परे रहते-स्तः । सन्ति । " ता-
सस्त्योः ० २१९१ " इस सूत्रसे सकारका लोप होकर-
असि । स्थः । स्थ । अस्मि । स्वः । स्मः । आर्धधातुकका अधि-
कार करके-॥

२४७० अस्तेर्भूः । २ । ४ । ५२ ॥

बभूव । भविता । अस्तु । स्तात् । स्ताम् । सन्तु ॥

२४७०-आर्धधातुकविषयमें अस् धातुके स्थानमें भू
आदेश हो, बभूव । भविता । अस्तु । स्तात् । स्ताम् । सन्तु ॥

२४७१ घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च । ६ ।
४ । ११९ ॥

घोरस्तेश्च एत्वं स्याद्धौ परे अभ्यासलोपश्च ।
आभीयत्वेन एत्त्वस्यासिद्धत्वाद्धेर्धिः । श्रसोरि-
त्यल्लोपः । एधि । तातड्पक्षे एत्वं न । परेण ता
तडा बाधात् सकृद्गतावितिन्यायात् । स्तात् ।
स्तम् । स्त । असानि । असाव । असाम ।
अस्तिसिच इतीद् । आसीत् । श्रसोरित्यल्लोप-
स्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाद् । आस्ताम् । आसन् ।
स्यात् । भूयात् । अभूत् । सिचोस्तेश्च विद्यमानत्वेन
विशेषणादीन् ॥

२४७१-युसंज्ञक धातु और अस् धातुको हि परे रहते
एकार हो और अभ्यासका लोप हो । आभीयत्व प्रयुक्त
एत्त्वके असिद्ध होनेसे द्विके स्थानमें धि और " इनसोः ०
२४६९ " इस सूत्रसे अकारका लोप होकर-एधि ।

परवर्ती तातड्से एत्त्वका बाध होनेसे तातड् पक्षमें एत्त्व
नहीं होगा, तातड् होनेपर भी ' सकृद्गता विप्रतिषेधे यद्वा-
धितं तद्वाधितमेव ' (एकवार दो शास्त्रकी प्राप्ति होनेपर जो
बाधा जाताहै, वह बाधित ही रहताहै, फिर वह नहीं लग-
ताहै) इस परिभाषासे नहीं होगा-स्तात् । स्तम् । स्त ।
असानि । असाव । असाम । " अस्तिसिचः ० २२२५ " इस
सूत्रसे ईट् होकर-आसीत् । " इनसोः ० २४६९ " इस सूत्रसे
अकार लोपके आभीयत्वके कारण असिद्ध हो, इसे आट्
होगा-आस्ताम् । आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत्, यहां
" अस्तिसिचोऽपृक्ते " इस सूत्रमें सिच् अस्के विद्यमान
विशेषणके कारण विद्यमान सिच्के परे स्थित अपृक्तसंज्ञक हल्
न होनेसे ईट् नहीं हुआ ॥

२४७२ उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्-

परः । ८ । ३ । ८७ ॥

उपसर्गेभ्यः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य
षः स्याद् यकारोऽचि च परे । निष्पात् । प्रादुः-
प्यात् । निषन्ति । प्रादुःषन्ति । यच्चपरःकिम् ।
अभिस्तः ॥ २२ ॥ मृजू शुद्धौ ॥

२४७२-यकार और अच् परे रहते उपसर्ग और प्रादुस्
बादके परवर्ती अस् धातुके सकारको पत्व हो, निष्पात्,
प्रादुःप्यात् । निषन्ति । प्रादुःषन्ति । यकार और अच् परे
रहते अभिस्तः ॥ मृजू धातु शुद्धिमें है ॥

२४७३ मृजेर्वृद्धिः । ७ । २ । ११४ ॥

मृजेरिको वृद्धिः स्याद्धानुप्रत्यये परे ॥ क्लित्य-
जादौ वेष्ट्यते ॥ * ॥ व्रश्चेति षः । मार्ष्टि ।
मृष्टः । मृजन्ति-मार्जन्ति । ममार्ज । ममार्जतुः-ममृ
जतुः । ममार्जिथ-ममार्ष्टि । मार्जिता-मार्ष्टि । मृष्टि ।
अमार्ष्टि । अमार्जम् । अमार्जीत् । अमार्शीत् ॥ २३ ॥
रुदिर अश्रुविमोचने ॥

२४७३-धातुसंबन्धी प्रत्यय परे रहते मृज् धातुके इक्को
अर्थात् ऋकारको वृद्धि हो ।

अजादि प्रत्यय परे रहते उक्त कार्य विकल्प करके हो *
" व्रश्च ० २९४ " इस सूत्रसे ज्ञके स्थानमें ष होकर-मार्ष्टि ।
मृष्टः । मृजन्ति, मार्जन्ति । ममार्ज । ममार्जतुः, ममृजतुः ।
ममार्जिथ, ममार्ष्टि । मार्जिता, मार्ष्टि । मृष्टि । अमार्ष्टि ।
अमार्जम् । अमार्जीत्, अमार्शीत् ॥ रुदिर धातु
रोदन करनेमें है ॥

२४७४ रुदादिभ्यः सार्वधातुको ७ । २ । ७६ ॥

रुद्, स्वप्, श्वस्, अन्, जक्ष, एभ्यो वलादेः
सार्वधातुकस्येद् स्यात् । रोदिति । रुदितः ।
हौ परत्वादिदि धित्वं न । रुदिहि ॥

२४७४-रुदादि, अर्थात् रुद्, स्वप्, श्वस्, अन् और जक्ष धातुके उत्तर वलादि सार्वधातुकको इट् हो, रोदिति । रुदितः । हिमें परत्वके कारण इट् होनेसे हिंके स्थानमें धि नहीं होकर-रुदिहि ॥

२४७५ रुदश्च पञ्चभ्यः । ७। ३। ९८ ॥

हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात् ॥

२४७६-रुदादि पांच धातुओंके उत्तर अपृक्त-हलादि पित् सार्वधातुकको ईट्का आगम हो ॥

२४७६ अङ्गार्ग्यगालवयोः । ७। ३। ९९ ॥

अरोदत्-अरोदीत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदः-अरोदीः । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षा-भ्यामढीङ्भ्यामन्तरङ्गत्वाद्यासुट् । रुद्यात् । अरुदत्-अरोदीत् ॥ १ ॥ जिष्वप् शये । स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप । सुषुपतुः । सुषुपुः सुष्वपिथ-सुष्वपथ ॥

२४७६-गार्ग्य और गालव मुनिके मतसे रुदादि धातुके उत्तर अपृक्त हलादि पित् सार्वधातुकके अट् आगम हो, अरोदत्, अरोदीत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदः, अरोदीः । प्रकृति और प्रत्यय विशेषकी अपेक्षासे अट्, ईट् यह बहिरङ्ग है, और या ट् इनकी अपेक्षा अन्तरङ्ग है, इस कारण यासुट् ही होगा, रुद्यात् । अरुदत्, अरोदीत् ॥ जिष्वप् धातु शयन करनेमें है । स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप । सुषुपतुः । सुषुपुः । सुष्वपिथ, सुष्वपथ ॥

२४७७ सुविनिर्दभ्यः सुपिसृतिसमाः । ८। ३। ८८ ॥

एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः स्यात् । पूर्व धातुरूपसर्गेण युज्यते । किति लिटि परत्वात्सम्प्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने ॥ सुषुपुपतुः । सुषुपुपुः । अकिति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । षत्वस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्व हलादिःशेषः । नित्यत्वाच्च । ततः सुपिरूपाभावान्न षः । सुसुष्वाप । सुस्वप्ता । अस्वपीत्-अस्वपत् । स्वप्यात् । सुप्यात् । सुषुप्यात् । अस्वाप्सीत् ॥ २ ॥ श्वस प्राणने । श्वसिति । श्वसिता । अश्वसीत्-अश्वसत् । श्वस्याताम् । श्वस्यास्ताम् । ह्यन्तक्षणेति न वृद्धिः । अश्वसीत् ॥ ३ ॥ अन च । अनिति । आन् । अनिता । आनत्-आनीत् ॥

२४७७-सु, वि, निर्, और दुर् इन उपसर्गोंके परे स्थित सुपि, सु और सम धातुके सकारको षत्व हो । पहले धातु उपसर्गके साथ युक्त होताहै पश्चात् साधनसे, इस मतसे “पूर्व-त्रासिद्धीयमद्विर्वचने” इस परिभाषाके अनुसार कित् लिट्

परे रहते परत्वके कारण सम्प्रसारण और षत्व करनेपर द्वित्व होगा, जैसे-सुषुपुपतुः । सुषुपुपुः । कित्मिन्न लिट् परे रहते तो द्वित्व होनेपर अभ्यासको सम्प्रसारण होगा, तब षत्वके असिद्धत्व और नित्यत्वके कारण उसके पूर्वमें “हलादिः शेषः २१७९” इससे लोप, पश्चात् सुप् रूपके अभावके कारण षत्व नहीं होगा, जैसे-सुसुष्वाप । सुष्वप्ता । अस्वपत्, अस्वपीत् । स्वप्यात् । सुप्यात् । सुषुप्यात् । अस्वाप्सीत् ॥ श्वस धातु प्राणनार्थमें है । श्वसिति । श्वसिता । अश्वसीत्, अश्वसत् । श्वस्यानाम् । श्वस्यास्ताम् “ह्यन्तक्षणे २२९९” इस सूत्रसे वृद्धि नहीं होकर-अश्वसीत् ॥ अन धातु प्राणनार्थक है । अनिति । आन । अनिता । आनत्, आनीत् ॥

२४७८ अनितेः । ८। ४। १९ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यानितेर्नस्य णः स्यात् । प्राणिति ॥ ४ ॥ जक्ष भक्षहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः ॥

२४७८-उपसर्गस्थ निमित्तके परे अन् धातुके नकारको णत्व हो, प्राणिति ॥ जक्ष धातु भक्षण और हसनमें है । जक्षिति । जक्षितः ॥

२४७९ अदभ्यस्तात् । ७। १। ४ ॥

अस्य अस्यादन्तापवादः । जक्षति । सिज-भ्यस्तेति जुम् । अजक्षुः । अयमन्तःस्थादिरित्युज्ज्वलदत्तो बभ्राम ॥ ५ ॥ रुदादयः पञ्च गताः ॥

जागृ निद्राक्षये । जागर्ति । जागृतः । जाग्रति । उषविदेत्याम् वा । जागराञ्कार-जजागार ॥

२४७९-अभ्यस्तसंज्ञक धातुके परे शके स्थानमें अत् हो, यह अन्तादेशका अपवाद है, जक्षति । “सिजभ्यस्त २२२६” इस सूत्रसे शिके स्थानमें जुत् होकर-अजक्षुः । यह धातु अन्तस्थवर्णादि है, वह उज्ज्वलदत्तने कहाहै, परन्तु यह उसका भ्रम है । रुदादि पांच धातु कहे गए ॥ जागृ धातु निद्राक्षय, अर्थात् जागरणमें है । जागर्ति । जागृतः । जाग्रति । “उषविद २२४१” इस सूत्रसे जागृ धातुके उत्तर विकल्प करके आम् होकर-जागराञ्कार, जजागार ॥

२४८० जाग्रोऽविचिण्णलङित्सु ।

७। ३। ८५ ॥

जागर्तेर्गुणः स्याद्विचिण्णलङित्सुऽन्यस्मिन् वृद्धिविषये प्रतिषेधाविषये च । जजागरतुः । अजागः । अजागताम् । अभ्यस्तत्वाज्जुम् ॥

२४८०-विच्, चिण्, लृ, और कित्मिन्न वृद्धिविषयमें और प्रतिषेधाविषयमें जागृ धातुके नकारको गुण हो, जजागरतुः । अजागः । अजागताम् । अभ्यस्तत्वके कारण जुप् होनेपर-॥

२४८१ जुसि च । ७ । ३ । ८३ ॥

अजादौ जुसीगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अजा-
गरः । अजादौ किम् । जागृयुः । आशिषि तु ।
जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । लुङि ।
अजागरीत् । जागृ इस् इत्यत्र यण् प्राप्तः, तं सार्व-
धातुकगुणो बाधते, तं सिचि वृद्धिः, तां जागर्ति-
गुणः । तत्र कृते हलन्तलक्षणा प्राप्ता नेदीति
निषिद्धा ततोऽतोहलादेरिति बाधित्वाऽतौ ल्रान्त-
स्येति प्राप्ता ह्यन्तेति निषिध्यते ॥ तदाहुः ॥

गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ॥
पुनर्वृद्धिर्निषेधोतो यणपूर्वाः प्राप्तयो नवेति ?
दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति ॥

२४८१-अजादि जुस् परे रहते इगन्त अङ्गको गुण हो,
अजागरः । अजादि जुस् न होनेपर जागृयुः । आशिर्लिङ्गमें
तो जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । लुङ्में अजागरीत्,
यहां “जागृ इस्” इस अवस्थामें यण् प्राप्त हुआ, वह सार्व-
धातुक गुणसे बाधित हुआ, उसको फिर सिचि वृद्धिने बाधा
दी, उसको बाधकर “जाग्रोऽवि०” इससे जागृको गुण हुआ,
तब हलन्तलक्षण वृद्धि प्राप्त हुई, उसको “नेदि २२६८”
इस सूत्रसे निषेध हुआ, पश्चात् “अतो हलादे० २२८४” इस
सूत्रको बाधकर “अतो ल्रान्तस्य” इस सूत्रकी प्राप्ति हुई,
उसका “अन्यन्त० २२९९” इस सूत्रसे निषेध हुआ । वही
कारिकामें प्रकाश करते हैं कि, पहिले यण्की प्राप्ति तब गुणकी
प्राप्ति हुई, उसको बाध करके वृद्धि प्राप्त हुई, उसको गुणने
बाध किया, तब फिर वृद्धि प्राप्त हुई, उसका भी निषेध हुआ,
फिर विकल्प करके प्राप्ति हुई, उसको बाधकर नित्य वृद्धि
प्राप्त हुई उसका भी निषेध हुआ, इस प्रकार नौकी प्राप्ति हुई ॥
दरिद्रा धातु दुर्गतिमें है । दरिद्राति ॥

२४८२ इदरिद्रस्य । ६ । ४ । ११४ ॥

दरिद्रातेरिकारः स्यादहलादौ क्ति सार्व-
धातुके । दरिद्रितः ॥

२४८२-दरिद्रा धातुके आकारके स्थानमें इकार हो
हलादि सार्वधातुक कित् ङित् प्रत्यय पर रहते, दरिद्रितः ॥

२४८३ श्राभ्यस्तयोरातः । ६ । ४ । ११२ ॥

अनयोरातो लोपः स्यात् क्ति सार्वधातुके ।
दरिद्राति । अनेकाच्त्वादाम् । दरिद्राचकार ।
आत औ णल इत्यत्र ओ इत्येव सिद्धे औकार-
विधानं दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थम् । अत
एव ज्ञापकादाभ्यन्त्येके । ददरिद्रौ । ददरिद्रतुरि-
त्यादि । यत्तु णलि ददरिद्रेति तन्निर्मूलमेव ॥
दरिद्रातेरार्धधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः * ॥
लुङि वा सनि ण्वुलि ल्युटि च न ॥ * ॥
दरिद्रिता । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् । अद-

रिद्रुः । दरिद्रियात् । दरिद्र्यात् । अदरिद्रीत् ।
इट्सकौ । अदरिद्रासीत् ॥ २ ॥ चकासृ दीप्तौ ।
इस्य अत् । चकासति । चकासांचकार । धि
चेति सलोपः । सिच एवेत्येके । चकाद्धि । चका-
धीत्येव भाष्यम् ॥

२४८३-कित् ङित् सार्वधातुक परे रहते श्रा और अभ्य-
स्तसंज्ञक धातुके आकारका लोप हो । दरिद्रितः । अनेकाच्
होनेसे आम् होकर-दरिद्राश्चकार । “आत औणलः २३७१”
इस सूत्रमें ओ ऐसा ही कहनेसे सिद्ध होनेपर औकार विधा-
नकी आवश्यकता क्या है ? तो दरिद्रा धातुके आकारका लोप
करनेपर भी औकारका श्रवण होनेके निमित्त है, इसी ज्ञापकके
कारण आम् नहीं होगा, यह कोई २ कहते हैं, उनके मतसे
ददरिद्रौ । ददरिद्रतुः-इत्यादि । जो णल् परे ‘ददरिद्र’ ऐसा
रूप कहते हैं वह निर्मूल है ॥

आर्धधातुक विवक्षित होनेपर दरिद्रा धातुके आकारका
लोप हो * ॥

लुङ् परे विकल्प करके आकारका लोप हो * और सन्
ण्वुल् और ल्युट् परे रहते आकारका लोप नहीं हो * दरि-
द्रिता । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रुः । दरिद्रियात् ।
दरिद्र्यात् । (‘दरिद्रियात्’ यह विधि लिङ्में । ‘दरिद्र्यात्’
यह आशिषमें) । अदरिद्रीत् । इट् और सक् होकर-अदरि-
द्रासीत् ॥ चकासृ धातु दीप्तिमें है । इसके स्थानमें अत् होकर
चकासति । चकासाश्चकार । “धि च २२४९” इस सूत्रसे
सिच्के ही सकारका लोप होता है, यह कोई २ कहते हैं, उनके
मतसे ‘चकाद्धि’ ऐसा होगा, परन्तु ‘चकाधि’ ऐसा ही
भाष्य है ॥

२४८४ तिप्यनस्तेः । ८ । २ । ७३ ॥

पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि न त्वस्तेः ।
अचकात्-अचकाद् । अचकासुः ॥

२४८४-तिप् परे रहते पदान्तमें स्थित सकारके स्थानमें
दकार हो और अस् धातुको न हो, अचकात्, अचकाद् ।
अचकासुः ॥

२४८५ सिपि धातोरुर्वा । ८ । २ । ७४ ॥

पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्यादा । पक्षे दः ।
अचकाः । अचकात् ॥ ३ ॥ शासु अनुशिष्टौ ।
शास्ति ॥

२४८५-सिप् परे रहते धातुसंबन्धी पदान्तमें स्थित सकारके
स्थानमें विकल्प करके रु हो, पक्षमें द होगा-अचकाः, अच-
कात् ॥ शासु धातु अनुशिष्टि, अर्थात् शासनमें है । शास्ति ॥

२४८६ शास इदङ् हलोः । ६ । ४ । ३४ ॥

शास उपधाया इत्स्यादङि हलादौ क्ति च ।
शासिवसीति षः । शिष्टः । शासति । शशास ।
शशासतुः । शास्तु-शिष्टात् । शिष्टाम् । शासतुः ॥

२४८६-अङ् और हलादि कित्, डित् प्रत्यय परे रहते शास् धातुकी उपधाके स्थानमें इकार हो, “शासिबसि० २४१०” इस सूत्रसे पत्व होकर-शिष्टः । शासति । शशास । शशासतुः । शास्तु, शिष्टात् । शिष्टाम् । शास्तु ॥

२४८७ शा हौ । ६ । ४ । ३५ ॥

शास्तेः शादेशः स्याद्धौ परे । तस्याभीयत्वे-
नासिद्धत्वाद्धेर्धिः । शाधि । अशात् । अशिष्टाम् ।
अशासुः । अशात्-अशाः । शिष्यात् । सर्ति-
शास्तीत्यङ् । अशिषत् । अशाशिष्यत् ॥ ४ ॥

दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । एतदादयः पञ्च धात-
वश्छान्दसाः । दीधीते । एरनेकाच इति यण् ।
दीध्याते ॥

२४८७-हि परे रहते शास् धातुके स्थानमें शा आदेश
हो । आभीयत्वके कारण वह असिद्ध होनेसे हिके स्थानमें धि
आदेश होकर-शाधि । अशात् । अशिष्टाम् । अशासुः ।
अशात्, अशाः । शिष्यात् । “सर्तिशास्ति० २ ३८२” इस सूत्र
से अङ् होकर-अशिषत् । अशाशिष्यत् ॥ दीधीङ् धातु दीप्ति
और देवनार्थमें है । इस धातुसे लेकर पांच धातु छान्दस हैं ॥
दीधीते । “एरनेकाचः २७२” इस सूत्रसे यण् होकर-दीध्याते ॥

२४८८ यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः । ७ । ४ । ५३ ॥

एतयोरन्यस्य लोपः स्याद्यकारे इवर्णे च
परे इति लोपं बाधित्वा नित्यत्वाद्धेरत्वम् । दीध्ये।
दीधीवेवीटामिति गुणनिषेधः । दीध्याचक्रे ।
दीधिता । दीधिष्यते ॥ १ ॥ वेवीङ् वेतिना
तुल्ये । वीगतीत्यनेन तुल्येथे वर्तते इत्यर्थः ॥ २ ॥
अथ त्रयः परस्मैपदिनः ॥ षस सस्ति स्वप्ने ।
सस्ति । सस्तः । ससन्ति । ससास । सेसतुः ।
सस्तु । सधि । पूर्वत्रासिद्धमिति सलोपस्या-
सिद्धत्वादतोहेरिति न लुक् । असत् । असस्ताम् ।
असः-असत् । सस्यात् । असासीत्-अस-
सीत् ॥ १ ॥ सन्ति । सन्तः । संस्तन्ति ॥ २ ॥
बहुनां समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य
स्कोरिति लोपाभावात् । संस्ति । संस्तः । संस्त-
न्ति इत्येके । वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा ।
वष्टि । उष्टः । उशन्ति । वक्षि । उष्टः । उवाश । ऊशतुः ।
वशिता । वष्टु । उष्टात् । उड्ढि । अवद । औष्टाम् ।
औशन । अवशम् । उश्याताम् । उश्यास्ताम् ॥ ३ ॥
चर्करीतं च ॥ यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यम् ॥
हुङ् अपनयने । हुते । जुहुवे । हुवीत । होषीष्ट ।
अहोष्ट ॥ ४ ॥

॥ इत्यदादयः ॥

२४८८-यकार और इवर्ण परे रहते दीधी और वेवी
धातुके अन्य भागका लोप हो, इस सूत्रसे प्राप्त लोपको बाध-
कर नित्यत्वके कारण टिको एकार होगा-दीध्ये । “दीधीवे-
वीटाम् २१९०” इस सूत्रसे गुणका निषेध हुआ । दीध्याचक्रे ।
दीधिता । दीधिष्यते ॥ वेवीङ् धातु वी धातुके तुल्य
अर्थमें है ।

अब तीन परस्मैपदी धातु कहते हैं ।

षस और सस्ति धातु स्वप्नमें है । सस्ति । सस्तः । सस-
न्ति । ससास । सेसतुः । सस्तु । सधि, यहां “पूर्वत्रासिद्धम् १२”
इस सूत्रसे सकार लोपके असिद्धत्वके कारण “अतो हेः २२०२”
इस सूत्रसे हिका लुक् नहीं हुआ । असत् । असस्ताम् । असः,
असत् । सस्यात् । असासीत्, अससीत् । सन्ति । सन्तः ।
संस्तन्ति । यहां इदित्वके कारण नुम् और “स्कोः ० ३८०”
इस सूत्रसे सकारका लोप और “झरो झरि सवर्णे ७१” इस
सूत्रसे तकारका विकल्प करके लोप हुआ । बहुतका समवाय
होनेपर दोकी संयोगसंज्ञा न हो इसका आश्रयण करके “स्कोः ०
३८०” इस सूत्रसे लोपका अभाव होनेसे संस्ति । संस्तः ।
संस्तन्ति, ऐसा कोई २ कहते हैं ॥ वश धातु कान्तिमें है,
कान्ति शब्दसे इच्छा जाननी । वष्टि । उष्टः । उशन्ति । वक्षि ।
उष्टः । उवाश । ऊशतुः । वशिता । वष्टु । उष्टात् । उड्ढि ।
अवट् । औष्टाम् । औशन । अवशम् । उश्याताम् । उश्या-
स्ताम् ॥

“चर्करीतञ्च” यङ्लुगन्त अदादिमध्यमें जानना चाहिये ।
हुङ् धातु अपनयनमें है । हुते । जुहुवे । हुवीत । होषीष्ट ।
अहोष्ट ॥

॥ इति तिङन्ते अदादिप्रकरणम् ॥

अथ जुहोत्यादयः ३.

हु दानादनयोः ॥ आदाने चेत्येके । प्रीणने-
पीति भाष्यम् । दानं चेह प्रक्षेपः । स च वैधे
आधारे हविषश्चेति स्वभावाल्लभ्यते । इतश्चत्वारः
परस्मैपदिनः ॥

हु धातु दान और आदानमें है । किसी २ के मतसे यह
केवल आदानार्थक है । भाष्यकारके मतसे यह प्रीणनार्थमें
भी है । इस स्थानमें दान शब्दसे प्रक्षेप जानना, वह वैधे
आधारमें हविष्का यह स्वभावसे लब्ध होता है । अब चार
परस्मैपदी धातु कहते हैं ॥

२४८९ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । २ । ४ । ७५ ॥

शपः श्लुः स्यात् ॥

२४८९-जुहोत्यादिगणीय धातुओंके उत्तर शप्के स्थानमें
श्लु आदेश हो ॥

२४९० श्लौ । ६ । १ । १० ॥

धातोर्द्धे स्तः । जुहोति । जुहुतः । अद्भ्य-
स्तादित्यत् । जुहुवोरिति यण् । जुह्वति ॥

२४९०-श्लु परे होते धातुको द्वित्व हो । जुहोति । जुहुतः ।
“अद्भ्यस्तात् २४७९” इससे हिके स्थानमें अत् आदेश,

“हुनुवोः २३८७” इस सूत्रसे यण आदेश हुआ ।
जुहति ॥

२४९१ भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च । ३।१।३९॥

एभ्यो लिट्याम्वा स्यादामि श्लाविव कार्यं च ।
जुहवांचकार-जुहावाहोताहोप्यति । जुहोतु । जुहु-
तात् । हेर्धिः जुहुधि । आटि परत्वाद् गुणः । जुह-
वानि । परत्वाज्जुसि चेति गुणः । अजुहवुः ।
जुहुयात् । हूयात् । अहौषीत् ॥ १॥ जिभी भये ।
बिभेति ॥

२४९१-भी, ही, भृ और हु धातुके उत्तर लिट् परे रहते विकल्प करके आम् हो और आम् परे होनेपर श्लु परे रहते जो कार्य होता है वही कार्य हो । जुहवाञ्चकार, जुहाव । होता । होप्यति । जुहोतु । जुहुतात् । हु धातुके उत्तर हिके स्थानमें धि हो-जुहुधि । आट् परे रहते परत्वके कारण हु धातुके उकारको गुण होगा-जुहवानि । परत्वके कारण जुस् परे भी गुण होगा-अजुहवुः । जुहुयात् । हूयात् । अहौषीत् ॥ जिभी धातु भयमें है । बिभेति ॥

२४९२ भियोन्यतरस्याम् । ६।४।११५॥

इकारः स्याद्वलादौ कृति सार्वधातुके ।
बिभितः-बिभीतः । बिभ्यति । बिभयांचकार ।
बिभाय । भेता ॥ २ ॥ ही लजायाम् । जिह्वेति ।
जिहीतः । जिह्वयति । जिहयांचकार । जिहाय
॥ ३ ॥ पू पालनपूरणयोः ॥

२४९२-कित्, कित् हलादि सार्वधातुक परे रहते भी धातुके ईकारके स्थानमें विकल्प करके ह्रस्व इकार हो । बिभितः, बिभीतः । बिभ्यति । बिभयाञ्चकार । बिभाय । भेता ॥ ही धातु लजामें है । जिह्वेति । जिहीतः । जिह्वयति । जिहयाञ्चकार । जिहाय ॥ पू धातु पालन और पूरणार्थमें है ॥

२४९३ अतिपिपत्योश्च । ७।४।७७॥

अभ्यासस्य इकारोन्तादेशः स्यात् श्लौ ॥

२४९३-श्लु प्रत्यय परे रहते ऋ धातु और पू धातुके अभ्यासके अन्तको इकार आदेश हो ॥

२४९४ उदोष्ठ्यपूर्वस्या । ७।१।१०२॥

अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ऋत् तदन्तस्याङ्गस्य
उत्स्यात् । गुणवृद्धी परत्वादिमं बाधेते । पिपर्ति ।
उत्त्वम् । रपरत्वम् । हलि चेति दीर्घः । पिपूतः ।
पिपुरति । पपार । किति लिटि ऋच्छत्युता-
मिति गुणे प्राप्ते ॥

२४९४-अङ्गावयव औष्ठ्यवर्णपूर्वक जो ऋकार तदन्ताङ्गसम्बन्धी लृकारके स्थानमें उत् हो । गुण और वृद्धि परत्वके कारण इसको बाधा देते हैं । पिपर्ति । उत्त्व और रपरत्व होगा-“हलि च २५४” इस सूत्रसे दीर्घ होगा । पिपूतः । पिपुरति । पपार । कित् लिट् परे “ऋच्छत्युताम् २३८३” इस सूत्रसे गुणकी प्राप्ति होनेसे- ॥

२४९५ शृहृप्रां ह्रस्वो वा । ७।४।१२॥

एषां किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात् । पक्षे गुणः ।
पप्रतुः । पप्रुः । पपरतुः । पपरुः । परिता-
परीता । अपिपः । अपिपूतम् । अपिपरुः ।
पिपूर्यात् । पूर्यात् । अपारीत् । अपारिष्टम् ।
ह्रस्वान्तोयमिति केचित् । पिपर्ति । पिपृतः ।
पिप्रति । पिपृयात् । आशिषि । प्रियात् । अपा-
धीत् । पाणिनीयमते तु, तं रोदसी पिपृतमि-
त्यादौ छान्दसत्वं शरणम् ॥ ४ ॥ डुभृज् धारण-
पोषणयोः ॥

२४९५-शृ, हृ और पू धातुके ऋकारको विकल्प करके ह्रस्व हो, कित् लिट् परे रहते । विकल्प पक्षमें गुण होगा-पप्रतुः । पप्रुः । पपरतुः । पपरुः । परिता, परीता । अपिपः । अपिपूतम् । अपिपरुः । पिपूर्यात् । पूर्यात् । अपारीत् । अपारिष्टम् । यह ह्रस्वान्त है, ऐसा कोई २ कहते हैं । पिपर्ति पिपृतः । पिप्रति । पिपृयात् । आशिषीर्वाद् अर्थमें प्रियात् । अपाधीत् । किन्तु पाणिनीय मतमें “तं रोदसी पिपृतम्” इत्यादि स्थलमें वैदिकत्व ही शरण अर्थात् आश्रय करने योग्य है ॥ डुभृज् धातु धारण और पोषणार्थमें है ॥

२४९६ भृजामित् । ७।४।७६॥

भृज् माङ् ओहाङ्, एषां त्रयाणामभ्यासस्य
इत्स्यात् श्लौ । बिभर्ति । बिभृतः । बिभ्रति ।
बिभृध्वे । श्लुवद्भावाद्वित्वेत्वे । बिभरामास-
बभार । बभर्थ । बभृव । बिभृहि । बिभराणि ।
अबिभः । अबिभृतम् । अबिभरुः । बिभृयात् ।
प्रियात् । भृषीष्ट । अभार्षीत् । अभृत ॥ ५ ॥ माङ्
माने शब्दे च ॥

२४९६-श्लु परे होते भृज्, माङ्, ओहाङ् इन तीन धातुओंके अभ्यासके स्थानमें इकार आदेश हो । बिभर्ति । बिभृतः । बिभ्रति । बिभृध्वे । श्लुवद्भावाके कारण द्वित्व और इत्त्व हुआ-बिभरामास, बभार । बभर्थ । बभृव । बिभृहि । बिभराणि । अबिभः । अबिभृतम् । अबिभरुः । बिभृयात् । प्रियात् । भृषीष्ट । अभार्षीत् । अभृत ॥ माङ् धातु मान और शब्दमें है ॥

२४९७ ईहल्यवोः । ६।४।११३॥

श्राभ्यस्तयोरान्त ईत्स्यात्सार्वधातुके कृति हलि
न तु घुसंज्ञकस्य । मिमीते । श्राभ्यस्तयोरित्या-
लोपः । मिमाते । मिमतै । प्रण्यमास्त ॥ ६ ॥
ओहाङ् गतौ ॥ जिहीते । जिहाते । जिहते ।
जहे । हाता । हास्यते ॥ ७ ॥ ओहाङ् त्यागे ॥
परस्मैपदी । जहाति ॥

२४९७-सार्वधातुक हलादि कित् अथवा कित् प्रत्यय परे रहते श्रा प्रत्ययके आकारके और अभ्यस्तसंज्ञक धातुके आकारके स्थानमें ईकार हो, घुसंज्ञक धातुको न हो । मिमीते ।

“इनाभ्यस्तयोः ० २४८३” इससे आकारका लोप हुआ—
मिसाते । मिसते । प्रण्यमास्त ॥ ओहाङ् धातु गतिमें है ।
जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे । हाता । हास्यते ॥ ओहाक्
धातु त्यागमें है, यह धातु परस्मैपदी है । जहाति ॥

२४९८ जहातेश्च । ६ । ४ । ११६ ॥

इत्स्याद्वा हलादौ कृति सार्वधातुके । पक्षे
ईत्स्वम् । जहितः—जहीतः । जहाति ॥

२४९८—हलादि कृत्, डित् सार्वधातुक परे रहते हा
धातुके आकारके स्थानमें इकार हों विकल्प करके । पक्षमें
ईत्स्व होगा—जहितः, जहीतः । जहाति ॥

२४९९ आ च हौ । ६ । ४ । ११७ ॥

जहातेर्हौ परे आ स्यात् चादिदीतौ । जहा-
हि—जहिहि—जहीहि । अजहात् । अजहुः ॥

२४९९—हि परे रहते हा धातुके स्थानमें आकार हो,
चकार निर्देशके कारण इत्स्व और ईत्स्व हो—जहाहि, जहिहि,
जहीहि । अजहात् । अजहुः ॥

२५०० लोपो यि । ६ । ४ । ११८ ॥

जहातेरालोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके । ज-
ह्यात् । एलिङि । हेयात् । अहासीत् ॥ ८ ॥
डुदाञ् दाने ॥ प्रणिददाति । दत्तः । ददति ।
दत्ते । ददौ । ध्वसोरिति एत्वाभ्यासलोपो ।
देहि । अददात् । अदत्ताम् । अददुः । दद्यात् ।
देयात् । अदात् । अदाताम् । अदुः । अदित ॥
॥ ९ ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः । दानेप्येके ।
प्रणिदधाति ॥

२५००—यकारादि सार्वधातुक परे रहते हा धातुके आका-
रका लोप हो । जह्यात् “एलिङि २३७४” इस सूत्रसे लिङ्
परे एत्स्व होगा—हेयात् । अहासीत् ॥ डुदाञ् धातु दानमें है ।
प्रणिददाति । दत्तः । ददति । दत्ते । ददौ । “ध्वसोः ०
२४७१” इस सूत्रसे एत्स्व और अभ्यासका लोप होगा ।
देहि । अददात् । अदत्ताम् । अददुः । दद्यात् । देयात् ।
अदात् । अदाताम् । अदुः । अदित ॥ डुधाञ् धातु धारण और
पोषणार्थमें है । किसी २ के मतमें दानार्थमें भी है ।
प्रणिदधाति ॥

२५०१ दधस्तथोश्च । ८ । २ । ३८ ॥

द्विरुक्तस्य झषन्तस्य धाजो वशो भष् स्यात्-
तथोः सुध्वोश्च परतः । वचनसामर्थ्यादालोपो
न स्थानिवदिति वामनमाधवौ । वस्तुतस्तु पूर्व-
त्रासिद्धे न स्थानिवत् । धत्तः । दधाति । धत्थः ।
धत्थ । दध्वः । दध्मः । धत्ते । धत्से । धध्वे ।
धेहि । अधित ॥ १० ॥

अथ त्रयः स्वरितेतः ॥ निजिर् शौचपो-
षणयोः ॥

२५०१—जिसको द्वित्व किया गया हो ऐसा झषन्त जो धाञ् धातु
उसके अवयवीभूत वशके स्थानमें भष् हो, त् और थ, स् तथा
ध्व परे रहते वामन और माधवके मतमें वचनसामर्थ्यके कारण
आकारका लोप स्थानिवत् नहीं होगा, पर यथार्थमें तो “पूर्वत्रा-
सिद्धे न स्थानिवत्” इस परिभाषासे स्थानिवत् नहीं होगा—
धत्तः । दधाति । धत्थः । धत्थ । दध्वः । दध्मः । धत्ते ।
धत्से । धध्वे । धेहि । अधित ॥

अत्र तीन स्वरितेत् अर्थात् उभयपदी धातु कहे जाते हैं ।
निजिर् धातु शौच और पोषणार्थमें है ॥

**२५०२ निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ।
७ । ४ । ७५ ॥**

निज्—विज्—विषामभ्यासस्य गुणः स्यात्
श्लौ । नेनेक्ति । नेनक्तिः । नेनिजति । नेक्ता ।
नेक्ष्यति । नेनेक्तु । नेनिग्धि ॥

२५०२—इलु प्रत्यय परे रहते निज्, विज्, विष् इन तीन
धातुओंके अभ्यासको गुण हो । नेनेक्ति । नेनक्तिः । नेनिजति ।
नेक्ता । नेक्ष्यति । नेनेक्तु । नेनिग्धि ॥

**२५०३ नाभ्यस्तस्याऽचि पिति सा-
र्वधातुके । ७ । ३ । ८७ ॥**

लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेक् ।
अनेनिकाम् । अनेनिजुः । नेनिज्यात् । निज्यात् ।
अनिजत्—अनेक्षीत् । अनिक्त ॥ १ ॥ विजिर्
पृथग्भावे । वेवेक्ति । वेवेक्ते । विवेजिथ । अत्र
विज इडिति डित्वं न । ओविजो इत्यस्यैव तत्र
ग्रहणात् । निजिविजो रुधादावपि ॥ २ ॥ विष्ल
व्याप्तौ । वेवेष्टि । वेवेष्टे । लदित्त्वादङ् । अविषत् ।
तडि कसः । अजादौ कसस्याचीति अल्लोपः ।
अविक्षत् । अविक्षाताम् । अविक्षन्त ॥ ३ ॥

अथ आगणान्तापरस्मैपदिनश्छान्दसाश्च ॥
घृ क्षरणदीप्त्योः । जिघर्ष्यग्निं हविषा घृतेन ॥
भृजामित् । बहुलं छन्दसीति इत्स्वम् ॥ १ ॥ ह
प्रसहकरणे । अयं सुवो अभिजिहर्ति होमान ॥
॥ २ ॥ ऋ सु गतौ । बहुलं छन्दसीत्येव सिद्धे
अतिपिपत्योश्चेतीत्स्वविधानादयं भाषायामपि ।
अभ्यासस्यासवर्ण इतीयङ् । इयति । इयृतः ।
इयति । आर । आरतुः । इडित्यतीति नित्य-
मिड् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । इयराणि ।
ऐयः । ऐयृताम् । ऐयरुः । ईयृयात् । अर्यात् ।
आरत् । ससर्ति ॥ ४ ॥ भस भर्त्सनदीप्त्योः । बभस्ति ।
घसिभसोर्हलीद्युपधालोपः । झलोझलीति सलो-
पः । बब्धः । बप्सति ॥ ५ ॥ कि ज्ञाने । चिकेति

॥ ६ ॥ तुर त्वरणे ॥ तुतोर्ति । तुतूर्तः । तुतुर-
ति ॥ ७ ॥ धिष शब्दे । दिधेष्टि । दिधिष्टः ॥ ८ ॥
धन धान्ये । दधन्ति । दधन्तः । दधनति ॥ ९ ॥
जन जनने । जजन्ति ॥

२५०३-अजादि पितृ सार्वधातुक परे रहते अभ्यस्तसंज्ञक
धातुके लघु पदको गुण न हो । नेनिजानि । अनेनेक् । अने-
निकाम् । अनेनिजुः । नेनिज्यात् । निज्यात् । अनिजत्,
अनेनीत् । अनिक्त ॥ विजिर् धातु पृथक्भावमें है । वेवेक्ति ।
वेविक्ते । विवेजिथ । इस स्थलमें “ विज इट् २५३६ ” इस
सूत्रसे इत्त्व न होगा कारण कि, वहां ओविजी धातुका ही
ग्रहण है ॥ निजि और विजि धातु रुधादिमें भी पठित होंगे ॥
विष्ट धातु व्याप्तिमें है । वेवेष्टि । वेवेष्टे । लुटित्वके कारण
अङ् होगा । अविपत् । तङ् परे कस होगा- । “कसस्याऽचि
२३३७” इस सूत्रसे अजादि प्रत्यय परे रहते अकारका लोप
होगा-अविक्षत । अविक्षाताम् । अविक्षन्त ॥

इसके पश्चात् गणसमाप्ति पर्यन्त परस्मैपदी तथा छान्दस
धातु हैं ।

घृ धातु क्षरण और दीप्तिमें है, जैसे-“जिघर्ष्यामि हविषा
घृतेन” । “ भृजामि २४९६ ” इससे ‘इत्’ की अनुवृत्ति
होनेपर “बहुलं छन्दसि ३५९८” इस सूत्रसे इत्त्व हुआ ॥ ह
धातु बलपूर्वक हरणमें है, यथा-“अयं लुबो अभिजिह्वति
होमान्” ऋ और सृ धातु गतिमें है । इस स्थलमें “बहुलं
छन्दसि ३५९८” इस सूत्रसे इत्त्व सिद्ध होनेपर भी “ अर्त्ति-
पिपत्योश्च २४९३ ” इस सूत्रसे इत्त्वविधानके कारण भाषामें
भी इस धातुका व्यवहार प्रयोग होगा । “ अभ्यासस्यासवर्णे
२२९० ” इस सूत्रसे इयङ् होगा-इयन्ति । इयूतः । इय्रति ।
आर । आरतुः । “इड्यर्त्ति० २३८४” इस सूत्रसे नित्य
इट् हुआ-आरिथ । अर्त्ति । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः ।
ऐयूताम् । ऐयुः । इयूयात् । अर्यात् । आरत् । ससन्ति ॥
भस धातु भस्त्रन और दीप्तिमें है । वभस्ति । “घसिभसोर्हील
३५५०” इस सूत्रसे उपधाका लोप हुआ “ झलो झलि
२२८१ ” इस सूत्रसे सकारका लोप हुआ-बब्धः । यहां
तत्त्वं तकारको “झपस्तथो० २२८० ” से धत्व हुआ ।
वप्सति ॥ कि धातु ज्ञानमें है । चिकेति ॥ तुर धातु
त्वरणमें है । तुतोर्ति । तुतूर्तः । तुतुरति ॥ धिष धातु शब्द
करनेमें है । दिधेष्टि । दिधिष्टः ॥ धन धातु धान्यमें है ।
दधन्ति । दधन्तः । दधनति ॥ जन धातु जननमें है । जजन्ति ॥

२५०४ जनसनखनां सनझलोः ।

६ । ४ । ४२ ॥

एषामाकारान्तादेशः स्याज्झलादौ सनि झ-
लादौ क्ति च । जजातः । जजति । जजंसि ।
जजान । जजायात्-जजन्यात् । जायात् । ज-
न्यात् ॥ १० ॥ गा स्तुतौ । देवाञ् जिगाति सुम-
युः । जिगीतः । जिगति ॥ ११ ॥ * ॥

॥ इति जुहोत्यादयः ॥

२५०४-झलादि सन् और झलादि कित्, क्ति परे रहते
जन, सन और खन् धातुको आकार अन्तादेश हो । जजातः ।
जजति । जजंसि । जजान । जजायात्, जजन्यात् । जायात्,
जन्यात् ॥ गा धातु स्तुतिमें है, यथा-“देवाञ् जिगाति सुमयुः”
जिगीतः । जिगति ॥

॥ इति तिङन्ते जुहोत्यादिप्रकरणम् ॥

अथ दिवादयः ४.

दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमो-
दमदस्वप्रकान्तिगतिषु । झृषन्ताः परस्मैपदिनः ॥

दिवु धातु अर्थात् दिव् धातु क्रीडा, विजिगीषा, व्यवहार,
द्युति, स्तुति, मोद, मंद, स्वप्न, कान्ति और गतिमें है ।
यहांसे झप धातु तक परस्मैपदी धातु कहे जाते हैं ।

२५०५ दिवादिभ्यः श्यन् । ३।१।६९ ॥

शपोपवादः । हलि चेति दीर्घः । दीव्यति ।
दिदेव । देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अदी-
व्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत्
॥ १ ॥ षिवु तन्तुसन्ताने । परिषीव्यति । परिषि-
षेव । न्यषेवीत्-न्यसेवीत् ॥ २ ॥ सिवु गतिशोष-
णयोः ॥ ३ ॥ षिवु निरसने । केचिदिहेमं न पठन्ति
॥ ४ ॥ ण्सु अदने आदान इत्येके । अदर्शन इत्यपरे ।
स्नुस्यति । सुष्णोस ॥ ५ ॥ ण्सु निरसने ।
स्नस्यति । सस्नास ॥ ६ ॥ क्रसु ह्वरणदीप्तयोः ।
ह्वरणं कौटिल्यम् । चक्रास ॥ ७ ॥ व्युष दाहे ।
वुव्योष ॥ ८ ॥ प्लुष च ॥ ९ ॥ नृती गात्र-
विक्षेपे । नृत्यति ॥ ननर्त ॥

२५०५-दिवादिगणीयधातुओंके उत्तर श्यन् प्रत्यय हो,
श्यन् प्रत्यय शप् प्रत्ययका विशेषक है । “हलि च ३५४”
इस सूत्रसे दीर्घ होगा । दीव्यति । दिदेव । देविता । देवि-
ष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् ।
अदेविष्यत् ॥ षिवु धातु तन्तुविस्तार अर्थात् सिलाई करनेमें
है । परिषीव्यति । परिषिषेव । न्यषेवीत्, न्यसेवीत् ॥ सिवु
धातु गति और शोषणमें है ॥ षिवु धातु निरसनमें है । कोई २
इस धातुका दिवादिगणके मध्यमें पाठ नहीं करते हैं ॥ ण्सु
धातु अदनमें है, किसी २ के मतमें आदान और किसी २ के
मतमें अदर्शनमें है । स्नुस्यति । सुष्णोस ॥ ण्सु धातु निरसनमें
है । स्नस्यति । सस्नास ॥ कसु धातु ह्वरण अर्थात् कौटिल्य और
दीप्तिमें है । चक्रनास ॥ व्युष धातु दाहमें है । वुव्योष ॥
प्लुष धातु दाहमें है ॥ नृती धातु गात्रविक्षेपमें है । नृत्यति ।
ननर्त ॥

२५०६ सेऽसिचि कृतचृतछृदत्तद-
नृतः । ७ । २ । ५७ ॥

एभ्यः परस्य सिज्भिन्नस्य सादेरार्धधातुकस्य

इडा स्यात् । नर्तिष्यति-नर्त्स्यति । नृत्येत् ।
नृत्यात् । अनर्तीत् ॥ १० ॥ त्रसी । उद्वेगे ।
वा भ्राशेति श्यन्वा । त्रस्यति-त्रसति ।
त्रसतुः-तत्रसतुः ॥ ११ ॥ कुथ पूतीभावे ।
पूतीभावो दौर्गन्ध्यम् ॥ १२ ॥ पुथ हिंसा-
याम् ॥ १३ ॥ गुथ परिवेष्टने ॥ १४ ॥ क्षिप
प्रेरणे । क्षिप्यति । क्षेप्ता ॥ १५ ॥ पुष्प विक-
सने । पुष्प्यति । पुपुष्प ॥ १६ ॥ तिम छिम
छीम आर्दीभावे । तिम्यति । स्तिम्यति ।
स्तीम्यति ॥ १७ ॥ व्रीड चोदने लजायां च ।
व्रीडयति ॥ २० ॥ इष गतौ । इष्यति ॥ २१ ॥
षह षुह चक्यर्थे । चक्यर्थस्तृप्तिः । सद्यति ।
सुद्यति ॥ २३ ॥ जृष् जृष् वयोहानौ जीर्यति ।
जजरतुः-जेरतुः । जरीता-जरिता । जीर्येत् ।
जीर्यात्-जृस्तम्बित्यङ्गा । ऋदृशोऽङि गुणः ।
अजरत्-अजारीत् । अजारिष्टाम् । जीर्यति ।
जजरतुः । अजारीत् ॥ २५ ॥ षूड प्राणिप्रसवे ।
सूयते । सुषुवे । स्वरतिमूतीति विकल्पं बाधि-
त्वा श्र्युकः कितीति निषेधे प्राप्ते ऋादनियमा-
न्त्रित्यमिट् । सुषुविषे । सुषुविवहे । सोता-
सविता ॥ २६ ॥ दूड् परितापे दूयते ॥ २७ ॥
दीड् क्षये । दीयते ॥

२५०६-कृत, चृत, छृद, तृद और वृत् धातुके परे स्थित
सिञ्जिभन्न सकारादि आर्धधातुक प्रत्ययको विकल्प करके इट्-
का आगम हो । नर्तिष्यति, नर्त्स्यति । नृत्येत् । नृत्यात् ।
अनर्तीत् ॥ त्रसी धातु उद्वेगमें है “वा भ्राश० २३२१”
इस सूत्रसे विकल्प करके इसके उत्तर श्यन् होगा-त्रस्यति,
त्रसति । त्रसतुः, तत्रसतुः ॥ कुथ धातु पूतीभावमें है । पूती-
भाव शब्दसे दौर्गन्ध्य जानना । पुथ धातु हिंसामें है । गुथ धातु
परिवेष्टनमें है ॥ क्षिप धातु प्रेरणमें है । क्षिप्यति । क्षेप्ता ॥ पुष्प
धातु विकसनमें है । पुष्प्यति । पुपुष्प ॥ तिम, छिम और छीम
धातु आर्दीभावमें हैं । तिम्यति । स्तिम्यति । स्तीम्यति ॥
धातु आर्दीभावमें हैं । व्रीडयति ॥ इष धातु
व्रीड धातु प्रेरण और लजामें है । इष्यति ॥ षह और षुह धातु चक्यर्थ अर्थात्
गतिमें है । इष्यति ॥ जृष् और जृष् धातु वयोहानिमें
तृप्तिमें हैं । सद्यति । सुद्यति ॥ जृष् और जृष् धातु वयोहानिमें
हैं । जजरतुः, जेरतुः । जरीता, जरिता । जीर्येत् । जीर्यात् ।
“जृस्तम्भु० २२९१” इस सूत्रसे विकल्प करके अङ् होगा,
“ऋदृशोऽङि गुणः २४०६” इस सूत्रसे गुण होगा-अजरत्,
अजारीत् । अजारिष्टाम् । जीर्यति । जजरतुः । अजारीत् ॥

षूड धातु प्राणिप्रसवमें है । सूयते । सुषुवे । “स्वरतिमूति०
२३७९” इस सूत्रसे विकल्पको बाध करके “श्र्युकः किती
२३८१” इस सूत्रसे निषेध प्राप्ति होनेपर ऋादेनियमानुसार
नित्य इट् होगा । सुषुविषे । सुषुविवहे । सोता, सविता । दूड्
धातु परितापमें है । दूयते ॥ दीड् धातु क्षयमें है । दीयते ॥

२५०७ दीडो युडचि क्ति । ६।४।६३॥

दीडः पररयाजादेः क्ति आर्धधातुकस्य युट्
स्यात् ॥ युग्युटावुवङ् यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ ॥ * ॥
दिदीये ॥

२५०७-दीड् धातुके उत्तर अजादि कित् डित् आर्धधातु-
कको युट्का आगम हो ।

युक् और युट्, उवङ् और यण् कर्त्तव्य रहते सिद्ध हो यह
कहना चाहिये * दिदीये ॥

२५०८ मीनातिमिनोतिदीडां ल्यपि
च । ६ । १ । ५० ॥

एषामात्त्वं स्यात् ल्यपि चकारादशित्यञ्-
निमित्ते । दाता । दास्यते । अदास्त । अदा-
स्थाः ॥ २८ ॥ डीड् विहायसा गतौ । डीयते ।
डिद्ये ॥ २९ ॥ धीड् आधारे । धीयते ।
दिध्ये । धेता ॥ ३० ॥ मीड् हिंसायाम् ।
हिंसात्र प्राणवियोगः । मीयते ॥ ३१ ॥ रीड्
श्रवणे । रीयते ॥ ३२ ॥ लीड् श्लेषणे ।

२५०८-ल्यप् प्रत्यय परे रहते त्रयादिगणीय नी धातु-
स्वादिगणीय नि धातु और दीड् धातुके ईकार तथा इकारके
स्थानमें आकार आदेश हो और सूत्रमें चकारके कारण शित्
भिन्न एच् निमित्त प्रत्यय परे रहते भी हो । दाता । दास्यते ।
अदास्त । अदास्थाः ॥ डीड् धातु आकाशगमनमें है ।
डीयते ॥ धीड् धातु आधारमें है । धीयते । दिध्ये । धेता ॥
मीड् धातु हिंसामें है । इस स्थलमें हिंसा शब्द प्राणवियोगमें
ह । मीयते ॥ रीड् धातु श्रवणमें है । रीयते ॥ लीड् धातु
श्लेषणमें है ॥

२५०९ विभाषा लीयतेः । ६।१।५१ ॥

लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना ।
लीलीडोरात्त्वं वा स्यादेज्विषये ल्यपि च ।
लेता-लाता । लेप्यते-लास्यते । एज्वि-
षये किम् । लीयते । लिल्ये ॥ ३३ ॥ व्रीड्
वृणोत्यर्थे । व्रीयते । विव्रिये ॥ स्वादय ओदितः ॥
तत्फलं तु निष्ठानत्वम् ॥ ३४ ॥ पीड् पाने ।
पीयते ॥ ३५ ॥ माड् माने । मायते । ममे ॥ ३६ ॥
ईड् गतौ । ईयते । अयांचके ॥ ३७ ॥ प्रीड्
प्रीतौ सकर्मकः । प्रीयते । पिप्रिये ॥ ३८ ॥

अथ परस्मैपदिनश्चत्वारः ॥ शो तनूकरणे ॥

२५०९-लीयते पद यक्से सिद्ध हुआ है, श्यन्से नहीं,
एच्विषयमें और ल्यप् परे रहते ली और लीड् धातुके ईकार-
स्थानमें विकल्प करके आकार हो । लेता, लाता । लेप्यते,
लास्यते । एच्विषय न होनेपर लीयते । लिल्ये ॥

व्रीड् धातु वरणमें है । व्रीयते । विव्रिये । स्वादिगणीय
धातु ओकारइत् है, उसका फल निष्ठानत्व है ॥ पीड् धातु

पानमें है । पीयते ॥ माङ् धातु मानमें है । मायते । ममे । ईङ् धातु गतिमें है । ईयते । अयाञ्चके ॥ प्रीङ् धातु प्रीतिमें है । यह सकर्मक है । प्रीयते । पिप्रिये ॥

अब चार परस्मैपदी धातु कहते हैं ।

शो धातु शीण करनेमें है ॥

२५१० ओतः श्यनि । ७ । ३ । ७१ ॥

लोपः स्यात् श्यनि । श्यति । श्यतः श्यन्ति । शशौ । शशतुः । शाता । शास्यति । विभाषा प्राधेडिति सिचो वा लृक् । लृगभावे यमरम-तीदसकौ । अशात् । अशाताम् । अशुः । अशा-सीत् । अशासिष्टाम् ॥ १ ॥ छो छेदने । छयति ॥ २ ॥ घोन्तकर्मणि । स्यति । ससौ । अभिष्यति । अभ्यष्यत् । अभिससौ ॥ ३ ॥ दो अवखण्डने । द्यति । ददौ । प्रणिदाता । देयात् । अदात् ॥ ४ ॥

अथात्मनेपदिनः पञ्चदश । जनी प्रादुर्भावे ॥

२५१०-श्यन् प्रत्यय परे रहते ओकारका लोप हो । श्यति । श्यतः । श्यन्ति । शशौ । शशतुः । शाता । शास्यति । "विभाषा प्राधेड् ० २३७६" इस सूत्रसे विकल्प करके सिचुका लृक् होगा, लृक्के अभाव पक्षमें "यमरम ० २३७७" इस सूत्रसे इट् और सक् होगा । अशात् । अशाताम् । अशुः । अशासीत् । अशासिष्टाम् ॥ छो धातु छेदनमें है । छयति ॥ पो धातु विनाशमें है । स्यति । ससौ । अभिष्यति । अभ्य-ष्यत् । अभिससौ ॥ दो धातु अवखण्डनमें है । द्यति । ददौ । प्रणिदाता । देयात् । अदात् ॥

अब पञ्चदश १५ आत्मनेपदी धातु कहते हैं ।

जनी धातु प्रादुर्भावमें है ॥

२५११ ज्ञाजनोर्जा । ७ । ३ । ७२ ॥

अनयोर्जादेशः स्याच्छ्रिति । जायते । जज्ञे । जज्ञाते । जज्ञिरं । जनिता । जनिष्यते । दीप-जनेति वा चिण् ॥

२५११-शित् प्रत्यय परे रहते ज्ञा और जन् धातुके स्था-नमें 'जा' आदेश हो । जायते । जज्ञे । जज्ञाते । जज्ञिरं । जनिता । जनिष्यते । "दीपजन ० २३२८ इस सूत्रसे विकल्प करके चिण् होगा ॥

२५१२ जनिवध्योश्च । ७ । ३ । ३५ ॥

अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ङिति कृति च । अजनि-अजनिष्ट ॥ १ ॥ दीपी दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि-अदीपिष्ट ॥ २ ॥ पूरी आप्यायने । पूर्यते । अपूरि-अपूरिष्ट ॥ ३ ॥ तूरी गतिस्वरणहिंसनयोः । तूर्यते । तुतूरे ॥ ४ ॥ धूरी गूरी हिंसागत्योः । धूर्यते । दुधूरे । गूर्यते । जुगूरे ॥ ५ ॥ घूरी जूरी हिंसावयोहान्योः ॥ ६ ॥ शूरी हिंसास्तम्भनयोः ॥ ७ ॥ चूरी दाहे ॥ १० ॥

तप ऐश्वर्ये वा । अयं धातुरैश्वर्ये वा तड्श्यनौ लभते । अन्यदा तु शविकरणः परस्मैपदीत्यर्थः । केचित्तु वाग्रहणं वृत्तधातोराद्यवयवमिच्छन्ति । तप्यते । तप्ता । तप्स्यते । पतेति व्य-त्यासेन पाठान्तरम् । द्युतद्यामानियुतः पत्य-मानः ॥ ११ ॥ वृत्त वरणे । वृत्यते । पक्षान्तरे वावृत्यते । ततो वावृत्यमाना सा रामशालां न्यविक्षतेति भट्टिः ॥ १२ ॥ क्लिश उपतापे । क्लिश्यते । क्लेशिता ॥ १३ ॥ काशु दीप्तौ । काश्यते ॥ १४ ॥ वाशु शब्दे । वाश्यते । ववाशे ॥ १५ ॥

अथ पञ्च स्वरितेतः । मृष तितिक्षायाम् । मृष्यति । मृष्यते । ममर्ष । ममृषे ॥ १ ॥ शु-चिर् पूतीभावे । पूतीभावः क्लेदः । शुच्यति । शुच्यते । शुशोच । शुशुचे । अशुचत्-अशो-चीत् । अशोचिष्ट ॥ २ ॥ णह बन्धने । नह्यति । नह्यते । ननाह । नेहिथ-ननद्ध । नेहे । नद्धा । नर्त्स्यति । अनात्सीत् ॥ ३ ॥ रञ्ज रागे । रज्यति । रज्यते ॥ ४ ॥ शप आक्रोशे । शप्यति । शप्यते ॥ ५ ॥ अथैकादशानुदात्ततः । पद गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत । पत्सीष्ट ॥

२५१२-चिण् और ङित्, णित्, कृत् प्रत्यय परे रहते जन और वध धातुकी उपधाको वृद्धि न हो । अजनि, अजनिष्ट । दीपी धातु दीप्तिमें है । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि, अदीपिष्ट । पूरी धातु आप्यायनमें । पूर्यते । अपूरि, अपूरिष्ट ॥ तूरी धातु सत्वर गमन और हिंसामें है । तूर्यते । तुतूरे ॥ धूरी और गूरी धातु हिंसा और गतिमें है । धूर्यते । दुधूरे । गूर्यते । जुगूरे ॥ घूरी और जूरी धातु हिंसा और वयोहानिमें है ॥ शूरी धातु हिंसा और स्तम्भनार्थमें है ॥ चूरी धातु दाहमें है ॥

तप धातु ऐश्वर्यमें है । इस धातुके उत्तर ऐश्वर्यार्थमें तड् और श्यन् विकल्प करके होता है । किन्तु अन्यत्र शप् विकरण अर्थात् परस्मैपदी है । कोई २ वाशब्दको वृत्त धातुका आद्यावयव इच्छा करते हैं । तप्यते । तप्ता । तप्स्यते । 'पत' ऐसा व्यत्यासे पाठान्तर भी है, इसीसे "द्युतद्यामानियुतः पत्यमानः" यह भी सङ्गत हुआ । वृत्त धातु वरणमें है । वृत्यते । पक्षान्तरमें वावृत्यते । "ततो वावृत्यमाना सा राम-शालां न्यविक्षत" ऐसा भट्टिमें प्रयोग है ॥

क्लिश धातु उपतापमें है । क्लिश्यते । क्लेशिता ॥ काशु धातु दीप्तिमें है । काश्यते ॥ वाशु धातु शब्दमें है । वाश्यते । ववाशे ॥

अब पांच उभयपदी धातु कहते हैं ।

मृष धातु तितिक्षामें है । मृष्यति । मृष्यते । ममर्ष । ममृषे ॥ शुचिर् धातु पूतीभावमें है, पूतीभाव शब्दसे क्लेद जानना । शुच्यति । शुच्यते । शुशोच । शुशुचे । अशुचत्,

अशोचीत् । अशोचिष्ट ॥ गह धातु बन्धनमें है । नहति । नहते । ननाह । नेहिथ, ननद्ध, । नेहे । नद्धा । नत्स्यति । अनात्सीत् ॥ रज्ज धातु रागमें है । रज्यति । रज्यते ॥ शप धातु आक्रोशमें है । शप्यति । शप्यते ॥

अव ११ आत्मनेपदी धातु कहते हैं ।

पद धातु गतिमें है । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत । पत्सीष्ट ॥

२५१३ चिण्ते पदः । ३ । १ । ६० ॥

पदश्चेत्त्रिण् स्यात्तशब्दे परे । प्रण्यपादि । अप-त्साताम् । अपत्सत ॥ १ ॥ खिद दैन्ये । खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । अखित्त ॥ २ ॥ विद सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता ॥ ३ ॥ बुध अवगमने । बुध्यते । बुबुध । बोद्धा । भोत्स्यते । भुत्सीष्ट । अबोधि-अबुद्ध । अभुत्साताम् ॥ ४ ॥ युध सम्प्रहारे । युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । कथं युध्यतीति युधमिच्छतीति क्यच् । अनुदात्तेत्वलक्षणमात्म-नेपदमनित्यमिति वा ॥ ५ ॥ अनुरुध कामे । अनुरुध्यते ॥ ६ ॥ अण प्राणने । अण्यते । आणे । अणिता ॥ ७ ॥ अनेति दन्त्यान्तोयमित्येके ॥ ८ ॥ मन ज्ञाने । मन्यते । मेने । मन्ता ॥ ९ ॥ युज समाधौ । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः । अकर्मकः युज्यते । योक्ता ॥ १० ॥ सृज विसर्गे । अक-र्मकः । संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिर्नैः । संसृ-जिषे । सृष्टा । सृक्ष्यते । लिङ्सिचाविति कित्वात्र गुणो नाप्यम् । सृक्षीष्ट । असृष्ट । असृक्षाताम् ॥ ११ ॥ लिश अल्पीभावे । लिश्यते । लेष्टा । लेक्ष्यसे । लिक्षीष्ट । अलिक्षत । अलिक्षाताम् ॥ १२ ॥ अथागणान्तात्परस्मैपदिनः । राधो-ऽकर्मकादृद्धावेव । एषकारो भिन्नक्रमः । राधोऽक-र्मकादेव इयन् । उदाहरणमाह वृद्धाविति । यन्मह्यमपराध्यति । दुह्यतीत्यर्थः । विराध्यन्तं क्षमेत कः । दुह्यन्तमित्यर्थः । राध्यत्योदनः । सिध्यतीत्यर्थः । कृष्णाय राध्यति । दैवं पर्या-लोचयतीत्यर्थः । दैवस्य धात्वर्थेऽन्तर्भावाज्जीव-त्यादिवदकर्मकत्वम् । रराध । रराधतुः । ररा-धित्वा । राधो हिंसायामित्येत्वाभ्यासलोपाविह न हिंसार्थस्य सकर्मकतया दैवादिकत्वायोगात् ॥ १ ॥ राद्धा । रात्स्यति । अयं स्वादिश्चुरादिश्च ॥ १ ॥ व्यध ताडने । ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । विध्यति । विव्याध । विविधतुः । विव्यधित्वा-विव्यद्ध । व्यद्धा । व्यत्स्यति । विध्येत् । विध्यात् । अव्या-त्सीत् ॥ २ ॥ पुष पुष्टौ । पुष्यति । पुपोष । पुपो-

षिथ । पोष्टा । पोक्ष्यति । पुषादीत्यङ् । अपुषत् ॥ ३ ॥ शुष शोषणे । अशुषत् ॥ ४ ॥ तुष प्रीतौ ॥ ५ ॥ दुष वैकृत्ये ॥ ६ ॥ दिलिष आलिङ्गने । दिलिष्यति । शिश्लेष । श्लेष्टा । श्लेक्ष्यति ॥

२५१३-त शब्द परे रहते पद धातुके उत्तर स्थित चिन्के स्थानमें चिण् हो । प्रण्यपादि । अपत्साताम् । अपत्सत ॥ खिद धातु दैन्यम् है । खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । अखित्त ॥ विद धातु सत्तामें है । विद्यते । वेत्ता ॥ बुध धातु जान-नेमें है । बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते । भुत्सीष्ट । अबोधि, अबुद्ध । अभुत्साताम् ॥ युध धातु संप्रहारमें है । युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध ।

‘ युध्यति ’ पद किस प्रकारसे सिद्ध हुआ ? कारण कि, युध धातु आत्मनेपदी है, इस कारण इसके उत्तर परस्मैपदसंज्ञक प्रत्यय नहीं हो सकता, तो कहते हैं कि, युधमिच्छति इस विग्रहमें युध धातुके उत्तर क्यच् प्रत्यय होकर उक्त रूप सिद्ध हुआ है, किन्तु इयन् करके नहीं हुआ है, ‘ अनुदात्तेत्व लक्षण आत्मनेपद अनित्य है ’ इस परिभाषासे विकल्प करके आत्मनेपद होनेके कारण उक्त रूप सिद्ध हुआ, ऐसा भी कह सकते हैं ॥

अनुपूर्वक रुध धातु कामार्थमें है । अनुरुध्यते ॥ अण धातु प्राणनमें है । अण्यते । आणे । अणिता । कोई २ कह-ते हैं, यह धातु दन्त्यान्त (नकारान्त) है ॥ मन धातु ज्ञानमें है । मन्यते । मेने । मन्ता ॥ युज धातु समाधिमें अर्थात् चित्तवृत्तिनिरोधमें है, यह अकर्मक है । युज्यते । योक्ता ॥ सृज धातु विसर्गमें है, यह अकर्मक है । “ संसृज्यते सरसि-जैररुणांशुभिर्नैः ” संसृजिषे । सृष्टा । सृक्ष्यते । “ लिङ् सिचौ ० २३०० ” इस सूत्रके अनुसार कित्वाके कारण गुण और अम् नहीं होगा-सृक्षीष्ट । असृष्ट । असृक्षाताम् ॥ लिश धातु अल्पीभावमें है । लिश्यते । लेष्टा । लेक्ष्यसे । लिक्षीष्ट । अलिक्षत । अलिक्षाताम् ॥

अव दिवादि गणकी समाप्तिपर्यन्त परस्मैपदी धातु चलेंगे ।

राध धातु अकर्मक वृद्धि अर्थमें है, एव शब्द भिन्नक्रम जानना, अर्थात् अकर्मक राध धातुके उत्तर ही इयन् हो, जैसे-वृद्धिमें ‘ यन्मह्यमपराध्यति ’ अर्थात् द्रोह करता है, ‘ विराध्यन्तं क्षमेत कः ’ अर्थात् द्रोह करतेहुए, इन प्रयो-गोंमें यह उदाहरण जानना । ‘ राध्यति ओदनः ’ अर्थात् सिद्ध होता है, ‘ कृष्णाय राध्यति ’ अर्थात् दैवपर्यालोचना करता है । दैव शब्दके धात्वर्थमें अन्तर्भाव होनेके कारण ‘ जीवति ’ इत्यादिके समान अकर्मक है । रराध । रराधतुः । रराधित्वा । “ राधो हिंसायाम् ” इस सूत्रसे एत्त्व और अभ्यासका लोप नहीं होगा कारण कि, हिंसार्थमें सकर्मक होनेके कारण दिवादि गणके अयोग्य है । राद्धा । रात्स्यति । यह धातु स्वादि और चुरादि दोनों गणीय है ॥

व्यध धातु ताडनमें है । “ ग्रहिज्या ० २४१२ ” इससे संप्रसारण होगा-विध्यति । विव्याध । विविधतुः । विव्यधित्वा, विव्यद्ध । व्यद्धा । व्यत्स्यति । विध्येत् । विध्यात् । अव्यात्सीत् ॥ पुष धातु पुष्टिमें है । पुष्यति । पुपोष । पुपोषित्वा । “ पुषादि ० २३४३ ” इस सूत्रसे अङ् आदेश पोक्ष्यति । “ पुषादि ० २३४३ ” इस सूत्रसे अङ् आदेश

हुआ-अपुषत् ॥ शुष धातु शोषणमें है । अशुषत् ॥ तुष धातु प्रीतिमें है ॥ तुष धातु वैकृत्यमें है ॥ श्लिष धातु आलिङ्गनमें है । श्लिष्यति । श्लिष्ये । श्लेषा । श्लेष्यति ॥

२५१४ श्लिषः-३ । १ । ४६ ॥

अस्मात्परस्यानिटश्चल्लेः कसः स्यात् । पुषा-
घडोपवादो न तु चिणः । पुरस्तादपवादस्या-
यात् ॥

२५१४ आलिङ्गने । ३ । १ । ४६ ॥

श्लिषश्चल्लेरालिङ्गन एव कसो नान्यत्र । योग-
विभागसामर्थ्याच्छल इगुपधादित्यस्याप्ययं
नियमः । अश्लिक्षकन्यां देवदत्तः । आलिङ्गन
एवेति किम् । समश्लिषज्जतु काष्ठम् । अङ् ।
प्रत्यासत्ताविह श्लिषिः । कर्मणि अनालिङ्गने
सिजेव न तु कसः । एकवचने चिण् । अश्लेषि ।
अश्लिक्षाताम् । अश्लिक्षन्त । अश्लिष्टाः । अश्लि-
दम् ॥ ७ ॥ शक विभाषितोऽमर्षणे । विभाषित
इत्युभयपदीत्यर्थः । शक्यति-शक्यते हरिं
द्रष्टुं भक्तः । शशाक । शोकिथ-शशक्य । शोके ।
शक्ता । शक्यति । शक्यते । अशकत् । अशक्त ।
सेढोयमित्येके । तन्मतेनानिष्कारिकासु लदित्प-
ठितः । शकिता । शकिष्यति ॥ ८ ॥ धिदा
गात्रप्रक्षरणे । धर्मस्युतावित्यर्थः । अयं जीदिति
न्यासकारादयः । नेति हरदत्तादयः । स्विद्यति ।
सिष्वेद । सिष्वेदित्य । स्वेत्ता । अस्विदत् ॥ ९ ॥
क्रुध क्रोधे । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति ॥ १० ॥ क्रुध
बुभक्षायाम् । क्रोद्धा । कथं क्रुधित इति । सम्प-
दादिकिबन्तात्तारकादित्वादित्य इति माधवः
वस्तुतस्तु वसतिक्षुधोरितीद् ॥ ११ ॥ क्रुध
शौचे । क्रुध्यति । क्रुशोध । क्रोद्धा ॥ १२ ॥
पिधु संराद्धौ । ऊदित्पाठः । प्रामादिकः । सिध्यति ।
सेद्धा । सेत्स्यति । असिधत् ॥ १३ ॥ रध
हिंसासंराध्योः । संराद्धिर्निष्पत्तिः । रध्यति ।
रधिजभोरचीति नुम् । ररन्ध । ररन्धतुः ॥

२५१४-श्लिष धातुके उत्तर स्थित अनिट् च्लिके स्थानमें
कस हो । यह सूत्र “ पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन्वा-
धन्ते नोत्तरान् ” अर्थात् पूर्वदेशस्थित अपवाद शास्त्रे समीप
विधिको वाधा देताहै, उत्तर विधिको नहीं, इस परिभाषाके
बलसे “ पुषादि० ” सूत्रसे विहित अङ्का अपवादक है,
चिण्का नहीं ॥

श्लिष धातुके उत्तर आलिङ्गनार्थमें ही च्लिके स्थानमें कस
हो अन्यार्थमें नहीं हो । योगविभाग सामर्थ्यके कारण “ शल
इगुपधात् ० २३३६ ” इस सूत्रसे च्लिके स्थानमें विहित कस

आदेशका भी वर्तमान नियम जानना चाहिये । “ अश्लिक्षत्
कन्यां देवदत्तः ” ।

आलिङ्गनार्थमें न होनेपर ‘समश्लिषत् जतु काष्ठम्’ इस
स्थानमें अङ् हुआ, इस स्थलमें श्लिष धातुका अर्थ प्रत्यासत्ति
जानना चाहिये ।

कर्म वाच्यमें-अनालिङ्गनार्थमें सिच्ही हो, कस न हो, एक-
वचनमें चिण् होगा-अश्लेषि । अश्लिक्षाताम् । अश्लिक्षन्त ।
अश्लिष्टाः । अश्लिड्दुम् ॥

शक् धातु अमर्षणार्थमें उभयपदी हो । शक्यति, शक्यते
हरिं द्रष्टुं भक्तः । शशाक । शोकिथ, शशक्य । शोके । शक्ता ।
शक्यति । शक्यते । अशकत् । अशक्त । कोई २ कहतेहैं
यह धातु सेट् है, क्योंकि उनके मतके अनुसार अनिट् कारि-
कामें ऋकारइत् शक् धातु पठित है । शकिता । शकिष्यति ॥
धिदा धातु गात्रप्रक्षरण अर्थात् पसीना निकलनेमें है, न्यास-
कारादिके मतमें यह धातु जीत् है, किन्तु हरदत्तादिके
मतमें ऐसा नहीं है । स्विद्यति । सिष्वेद । सिष्वेदित्य ।
स्वेत्ता । अस्विदत् ॥

क्रुध धातु क्रोधमें है । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति ॥ क्रुध धातु
बुभक्षामें है । क्रोद्धा । किन्तु क्रुधित पद कैसे सिद्ध हुआ ?
कारण कि, यह धातु अनिट्कारिकामें पठित होनेसे अनिट्
है ? इस विषयमें माधवने कहाहै कि, सम्पदादि किवन्तके
है ? उत्तर तारकादित्वके कारण इतत् प्रत्यय होकर सिद्ध हुआहै,
वास्तवमें तो “ वसति क्रुधोः ० ३०४६ ” इस सूत्रसे इट्
हुआ ॥ क्रुध धातु शोधनमें है । क्रुध्यति । क्रुशोध । क्रोद्धा ॥
पिधु धातु संराद्धिमें है । इस स्थलमें ऊदित् पाठ प्रामा-
दिक है । सिध्यति । सेद्धा । सेत्स्यति । असिधत् ॥ रध
धातु हिंसा और संराद्धिमें है, संराद्धि शब्दसे निष्पत्ति जाननी।
रध्यति । “ रधिजभोरचि २३०२ ” इस सूत्रसे नुम् हुआ-
ररन्ध । ररन्धतुः ॥

२५१५ रधादिभ्यश्च । ७ । २ । ४६ ॥

रध्, नश्, तृप्, दृप्, डृह्, मुह्, णुह्, णिह्,
एभ्यो वलाद्यार्द्धधातुकस्य वेद् स्यात् । ररन्धित-
ररद्ध । ररन्धिव-रेध्व ॥

२५१५-रधादि अर्थात् रध्, नश्, तृप्, दृप्, डृह्, मुह्,
णुह् और णिह् धातुके उत्तर वलादि आर्द्धधातुकको विकल्प
करके इट्का आगम हो । ररन्धित, ररद्ध । ररन्धिव, रेध्व ॥

२५१६ नेटचलिटि रधेः । ७ । १ । ६२ ॥

लिङ्जै इटि रधेर्नुम् स्यात् । रधिता-रद्धा ।
रधिष्यति-रत्स्यति । अङि नुम् । अनिदिता-
मिति नलोपः । अरधत् ॥ १४ ॥ नश अदर्शने ।
नश्यति । ननाश । नेशतुः । नेशित्य ॥

२५१६-लिङ्को छोडकर इट् परे रहते रध् धातुको नुम्
न हो । रधिता, रद्धा । रधिष्यति, रत्स्यति । अङ् परे नुम्
हुआ, “ अनिदिताम् ० ४१५ ” इस सूत्रसे नकारका लोप
हुआ-अरधत् ॥

णश धातु अदर्शनमें । नश्यति । ननाश । नेशतुः । नेशिय ॥

२५१७ मस्जिनशोर्झलि ॥ ७११ ॥ ६० ॥

नुम् स्यात् । ननष्ट । नेशिव-नेश्व । नेशिम-
नेश्म । नशिता-नष्टा । नशिष्यति-नङ्क्ष्यति-
नश्येत् । नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति ॥

२५१७-झल पर रहते मस्ज और नश धातुको नुम्
हो । ननष्ट । नेशिव, नेश्व । नेशिम, नेश्म । नशिता,
नष्टा । नशिष्यति, नङ्क्ष्यति । नश्येत् । नश्यात् । अनशत् ।
प्रणश्यति ॥

२५१८ नशोः पान्तस्य ॥ ८ ॥ ४ ॥ ३६ ॥

णत्वं न स्यात् । प्रनष्टा । अन्तग्रहणं भूतपूर्व-
प्रतिपत्त्यर्थम् । प्रनङ्क्ष्यति । नशिष्यति ॥ १९ ॥
तृप प्रीणने । प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणं च । नाभि-
स्तृप्यति काष्ठानाम् । पितृनताप्सीदिति भट्टिः ।
इत्युभयत्र दर्शनात् । ततर्पिथ-तत्रपथ-ततर्पथ ।
तर्पिता-तर्प्ता-त्रप्ता । कृशमृशस्पृशेति सिज्वा ।
अतर्पीत्-अत्राप्सीत्-अताप्सीत्-अतृपत् ॥ १६ ॥
दृप हर्षमोहनयोः । मोहनं गर्वः । दृप्यतीत्यादि ।
रधादित्वादिमौ वेदकावमर्थमनुदात्तता ॥ १७ ॥
द्रुह जिवांसायाम् । वा द्रुहमुहेति वा घः ।
पक्षे ढः । द्रुद्रोघ-द्रुद्रोढ-द्रुद्रोहिथ ।
द्रोहिता-द्रोग्धा-द्रोढा । द्रोहिष्यति-द्रोक्ष्य-
ति । द्रव्यत्वयोस्तुल्यं रूपम् । अद्रुहत् ॥ १८ ॥
मुह वैचित्ये वैचित्यमविवेकः । मुह्यति ।
मुमोहिथ-मुमोग्ध-मुमोढ । मोग्धा-मोढा-
मोहिता । मोहिष्यति-मोक्ष्यति । अमुहत् ॥ १९ ॥
पुह उद्गिरणे । स्तुह्यति । सुष्णोह । सुष्णोहिथ-
सुष्णोग्ध-सुष्णोढ । सुष्णोहिथ-सुष्णोह ।
स्रोहिता-स्रोग्धा-स्रोढा । स्रोहिष्यति-स्रोक्ष्य-
ति । अस्तुहत् ॥ २० ॥ णिह प्रीति । स्निह्यति ।
सिष्णेह ॥ वृत् ॥ रधादयः समाप्ताः । पुषाद-
यस्तु आगणान्तादिति सिद्धान्तः ॥ २१ ॥
शमु उपशमे ॥

२५१८-पान्त नश धातुके नकारको णत्व न हो । प्र-
नष्टा । अन्त शब्दका ग्रहण करनेसे भूतपूर्वकी प्रतिपत्ति ज-
नाता है, अर्थात् पूर्वमें षकारान्त था, अब नहीं इस प्रकार
जो नश धातु इसको भी णत्व न हो । प्रनङ्क्ष्यति ।
नशिष्यति ॥

तृप धातु प्रीणनमें है । “नाभिस्तृप्यति काष्ठानाम्” “पितृ-
नताप्सीत्” इन दोनों स्थलोंमें तृप धातुका प्रीणन अर्थ
दिखाया है । ततर्पिथ, तत्रपथ, ततर्पथ । तर्पिता, तर्प्ता, त्रप्ता ।
“कृशमृशस्पृश” इस सूत्रसे विकल्प करके सिच् हुआ-
अतर्पीत्, अत्राप्सीत्, अताप्सीत्, अतृपत् । दृप धातु हर्ष

और मोहनः अर्थात् गर्वमें है । दृप्यति-इत्यादि । रधा-
दित्वके कारण यह दो धातु विकल्प करके इट् युक्त होते हैं ।
अम् आदेशके निमित्त अनुदात्तता हो ॥

द्रुह धातु जिवांसामें है । “वा द्रुहमुह ० ३२७” इस
सूत्रसे विकल्प करके घ हुआ, विकल्प पक्षमें ढ हुआ-द्रुद्रोघ,
द्रुद्रोढ, द्रुद्रोहिथ । द्रोहिता, द्रोग्धा, द्रोढा । द्रोहिष्यति, द्रोक्ष्यति ।
द्रव्य और घत्वका रूप तुल्य ही है । अद्रुहत् ॥ मुह धातु
वैचित्य अर्थात् अविवेकमें है । मुह्यति । मुमोहिथ, मुमोग्ध,
मुमोढ । मोग्धा, मोढा, मोहिता । मोहिष्यति, मोक्ष्यति ।
अमुहत् ॥ पुह धातु उद्गिरणमें है । स्तुह्यति । सुष्णोह ।
सुष्णोहिथ, सुष्णोग्ध, सुष्णोढ । सुष्णोहिथ, सुष्णोह । स्रोहिता,
स्रोग्धा, स्रोढा । स्रोहिष्यति, स्रोक्ष्यति । अस्तुहत् ॥ णिह
धातु प्रीतिमें है । स्निह्यति । सिष्णेह ॥

रधादि धातु समाप्त हुए ॥

पुषादि धातु गणसमाप्ति पठ्यन्त चलेंगे यह सिद्धान्त
मत है ।

शमु धातु उपशममें है ॥

२५१९ शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ।

७ । ३ । ७४ ॥

शमादीनामित्यर्थः । प्रणिशाम्यति । शेमतुः ।
शेमिथ । शमिता । अशमत् ॥ १ ॥ तमु काङ्क्षा-
क्षायाम् । ताम्यति । तमिता । अतमत् ॥ २ ॥
दमु उपशमे । उपशमे इति प्यन्तस्य । तेन सक-
र्मकोयम् । न तु शमिवदकर्मकः । अदमत् ॥ ३ ॥
अमु तपसि खेदे च श्राम्यति । अश्रमत् ॥ ४ ॥
अमु अनवस्थाने । वा भ्राशेति श्यन्वा । तत्र
कृते शमामष्टानामिति दीर्घः । श्राम्यति ।
लुङ्चङ् । अश्रमत् । शेषं भवादिवत् ॥ ५ ॥ क्षमू
सहने । क्षाम्यति । चक्षमिथ-चक्षन्थ । चक्ष-
मिथ-चक्षन्व । चक्षमिथ-चक्षन्म । क्षमिता-
क्षन्ता । अयमपिषत् । भ्वादिस्तु पित । अपितः
क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूषः क्षमतेः क्षमा ॥ ६ ॥
क्षमु ग्लानौ । क्षाम्यति-क्षामति । शपीव श्य-
न्वपि ष्विबुद्धमित्येव दीर्घे सिद्धे शमादिपाठौ
धिनुरर्थः । अङ् । अक्षमत् ॥ ७ ॥ मदी हर्षे ।
माद्यति । अमदत् । शमादयोऽष्टौ गताः ॥ ८ ॥

असु क्षेपणे । अस्याति । आस । असिता ॥

२५१९-इयन् पर रहते शमादि आठ धातुओंको दीर्घ हो ।
प्रणिशाम्यति । शेमतुः । शेमिथ । शमिता । अशमत् ॥ तमु
धातु आकांक्षामें है, ताम्यति । तमिता । अतमत् ॥ दमु धातु
उपशममें है, उपशम शब्द गिजन्तका निर्दिष्ट हुआ है,
इस कारण यह धातु सकर्मक है, किन्तु शम धातुके समान
अकर्मक नहीं है । अदमत् ॥ अमु धातु तपस्या और खेदमें
है । श्राम्यति । अश्रमत् ॥ अमु धातु अनवस्थितिमें है । “वा
भ्राश ० २३२१” इस सूत्रसे विकल्प करके इस धातुके उत्तर
इयन् होमा, इयन् होनेपर “शमामष्टानाम् ० ३५१९”

इस सूत्रसे दीर्घ होगा-भ्राम्यति । लुङ् परे धातुके उत्तर स्थित च्लिके स्थानमें अङ् हुआ-अभ्रमत् । शेष रूप भ्वादिके समान हैं ॥

क्षमु धातु सहनमें है । क्षाम्यति । चक्षमिथ, चक्षन्थ । चक्षमिव, चक्षण्व । चक्षमिम, चक्षण्म । क्षमिता, क्षन्ता । यह धातु अपित् है, भ्वादिकमें पित् जानना, अपित् क्षम धातु-का क्षान्ति और प्रकार इत् अर्थात् क्षमू धातुका क्षमा ऐसा रूप कृदन्तमें होगा ॥ क्लमु धातु ग्लानिमें है । क्लाम्यति, क्लामति । शप् परे रहते जैसा दीर्घ होता है, वैसेही श्यन् परे भी "ठिबुक्लमु० २३२०" इस सूत्रसेही दीर्घ सिद्ध होता तो भी शमादिपाठ विनुणर्थ है । अङ् परे अक्लमत् ॥ मदी धातु हर्षमें है । माद्यति । अमदत् ॥

शमादि आठ धातु समाप्त हुए ॥

असु धातु क्षेपणमें है । अस्यति । आस । असिता ॥

२५२० अस्यतेस्थुक् । ७ । ४ । १७ ॥

अङि परे । आस्थत् । अस्य पुषादित्वादङि सिद्धे अस्यतिवक्तीति वचनं तद्धर्मम् । तद् तूप-सर्गादस्यत्युहोरिति वक्ष्यते । पर्यास्थत् ॥ १ ॥ यसु प्रयत्ने ॥

२५२०-अङ् परे रहते असु धातुको थुक्का आगम हो । आस्थत् । इस धातुके उत्तर पुषादित्वके कारण अङ् सिद्ध होनेपर भी "अस्यतिवक्तीति २४३८" इस सूत्रसे अङ्का विधान तद्धर्म है, किन्तु तद् प्रत्यय "उपसर्गादस्यत्युहोः ० २७०१" (सूत्रपर-वार्तिक) इस आगे आनेवाले सूत्रमें कथित होगा । पर्या-स्थत् ॥ यसु धातु प्रयत्नमें है ॥

२५२१ यसोऽनुपसर्गात् । ३ । १ । ७१ ॥

२५२१-उपसर्ग पूर्वमें न रहते यसु धातुके उत्तर विकल्प करके श्यन् हो ॥

२५२२ संयसश्च । ३ । १ । ७२ ॥

इयन्वा स्यात् । यस्यति-यसति । संय-स्यति-संयसति । अनुपसर्गात्किम् । प्रयस्य-ति ॥ २ ॥ जसु मोक्षणे । जस्यति ॥ ३ ॥ तसु उपक्षये ॥ दसु च । तस्यति । अतसत् । दस्यति । अदसत् ॥ ५ ॥ वसु स्तम्भे । वस्यति । ववासा । ववसतुः । न शसददेति निषेधः । वशादिरय-मिति मते तु । वसतुः । वसुः ॥ ६ ॥ व्युष वि-भागे । अयं दाहे पठितः । अर्थभेदेन त्वद्धर्म पुनः पठ्यते । अव्युषत् । औष्ठ्यादिर्दन्यान्त्या-स्यम् । व्युसतीत्यन्ये । अयकारं वुस इत्यपरं ॥ ७ ॥ घुष दाहे । अघुषत् । पूर्वत्र पाठः सिज-र्थ इत्याहुः । तद् भ्वादिपाठेन मतार्थमिति सुव-चम् ॥ ८ ॥ विस प्रेरणे । विस्यति । अविसत् ॥ ९ ॥ कुस संक्षेपणे । अकुसत् ॥ १० ॥ वुस उत्सर्गे ॥ ११ ॥ मुस खण्डने ॥ १२ ॥ मसी

परिणामे । परिणामो विकारः । समी इत्येके ॥ १३ ॥ लुठ विलोडने ॥ १४ ॥ उच समवा-ये । उच्यति । उवोच । ऊचतुः । मा भवानु-चत् ॥ १५ ॥ भृशु भ्रंशु अधःपतने । बभर्श । अभृशत् । अनिदितामिति नलोपः । भ्रश्यति । अभ्रशत् ॥ १७ ॥ वृश वरणे । वृश्यति । अवृ-शत् ॥ १८ ॥ कृश तनूकरणे । कृश्यति ॥ १९ ॥ जितृषा पिपासायाम् ॥ २० ॥ हृष तुष्टौ । श्यन्नङौ भौवादिकाद्विशेषः ॥ २१ ॥ रुष रिष हिंसायाम् । तीषसहेति वेद । रोषिता-रोष्टा । रोषिता-रोष्टा ॥ २३ ॥ डिप क्षेपे ॥ २४ ॥ कुप क्रोधे ॥ २५ ॥ गुप व्याकुलत्वे ॥ २६ ॥ युपु रुपु लुपु विमोहने । युप्यति । रुप्यति । लुप्यति । लोपिता । लुप्यतिः सेङ्कः । अनिङ्कारि-कासु लिपिसाहचर्पात्तौदादिकस्यैव ग्रहणात् ॥ २९ ॥ लुभ गार्ध्ये । गार्ध्यमाकाङ्क्षा । तीष-सहेति वेद । लोभिता-लोब्धा । लोभिष्यति । लुभ्येत् । लुभ्यात् । अलुभत् । भ्वादेरवृत्कृतत्वा-ल्लोभतीत्यपीत्याहुः ॥ ३० ॥ क्षुभ सञ्चलने । क्षुभ्यति ॥ ३१ ॥ णभ तुभ हिंसायाम् । क्षुभि-नभितुभयो द्युतादौ ऋयादौ च पठ्यन्ते तेषां द्यु-तादित्वादङ् सिद्धः । ऋयादित्वात्पक्षे सिञ्जभव-त्येव । इह पाठस्तु श्यनर्थः ॥ ३३ ॥ क्लिद आ-र्द्रभावे । क्लिद्यति । चिक्लेदित्थ-चिक्लेत्थ । चि-क्लिदिव-चिक्लिद्व । चिक्लिदिम-चिक्लिम् । क्लेदिता-क्लेत्ता ॥ ३४ ॥ जिमिदा स्नेहने । मिदे-गुणः । मेद्यति । अमिदत् । द्युतादिपाठादेवा-मिदत्, अमेदिष्टेति सिद्धे इह पाठाऽमेदीदिति मा भूदिति । द्युतादिभ्यो बहिरेवात्मनपे-दिषु पाठस्तुचितः ॥ ३५ ॥ जिह्विदा स्नेह-नमोचनयोः ॥ ३६ ॥ ऋधु वृद्धौ । आनर्ध । आर्धत् ॥ ३७ ॥ गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । अगृधत् ॥ ३८ ॥ वृत् ॥ पुषादयो दिवादयश्च वृत्ताः । केचित्तु पुषादिसमाप्त्यर्थमेव वृत्करणम् । दिवादस्तु भ्वादिवदाकृतिगणः । तेन क्षीयते मृग्यतीत्यादि सिद्धिरित्याहुः ॥

॥ इति दिवादयः ॥

२५२२-सम्पूर्वक यसु धातुके उत्तर भी विकल्प करके श्यन् हो-यस्यति, यसति । संयस्यति, संयसति । उपसर्ग रहित क्यों कहा, तो उपसर्गपूर्वक होनेपर नित्य श्यन् होगा-प्रयस्यति ॥ जसु धातु मोक्षणमें है । जस्यति ॥ तसु और दसु धातु उपक्षयमें है । तस्यति । अत-

सत् । दस्यति । अदसत् ॥ वसु धातु स्तम्भनार्थमें है ।
वस्यति । ववास । ववसतुः । “ नशसद० २२६३ ” इस
सूत्रसे एत्वं तथा अभ्यासलोपका निषेध हुआ । यह धातु
वशादि है, इस मतमें—सेवतुः, वेसुः, ऐसा होगा ॥ व्युष धातु
विभागमें है, यह धातु दाहार्थक भी है । अर्थभेदसे इसके
उत्तर तद्धविधान करनेके निमित्त पुनर्वार पठित हुआ ।
अव्युषत् । कोई २ कहतेहैं इस धातुके आदिमें ओष्ठ्य वर्ण
है और अन्तमें दन्त्य वर्ण है, जैसे—व्युसति । अन्य मतमें
बुस धातु यकारहीन है ॥ प्लुष धातु दाहमें है । अलुषत् ।
सिच् विधानके निमित्त पूर्वमें पठित हुआ है । वह भ्वादि
गणके पाठके कारण निरर्थक होता है । विस धातु प्रेरणमें है ।
विस्वति । अविस्त् ॥ कुस धातु संश्लेषणमें है । अकुसत् ॥
बुस धातु उत्सर्ग और सुस धातु खण्डनमें है ॥ मवी धातु
परिणाम अर्थात् विकारमें है ॥ कोई २ कहतेहैं, वह समी धातु
है ॥ लुठ धातु विलोडनमें है ॥ उच धातु समवायमें है ।
उच्यति । उवोच । ऊचतुः । ऊचुः । मा भवानुचत् ॥ भृशु
और भ्रंशु धातु अधःपतनमें हैं । बभर्श । अभ्रशत् । “ अ-
निदिताम् ० ४१५ ” इस सूत्रसे नकारका लोप हुआ—भ्र-
श्यति । अभ्रशत् । वृश धातु वरणमें है । वृश्यति । अवृ-
शत् ॥ कृश धातु तनूकरणमें है । कृश्यति ॥ जि तृषः धातु
पिपासामें है ॥ हृष धातु तुष्टिमें भ्वादिगणीय हृष धातुके
उत्तर श्यन् और अङ् हो, यही विशेष है ॥ रुष और
रिष धातु हिंसामें हैं । “ तीषसह० २३४० ” इस सूत्रसे वि-
कल्प करके इट् हो । रोषिता, रोष्टा । रेषिता, रेष्टा ॥ डिप
धातु क्षेपमें है ॥ कुप धातु क्रोधमें है ॥ गुप धातु व्याकुलत्वमें
है ॥ युपु, रुपु और लुपु धातु विमोहनमें हैं । युप्यति ।
रुप्यति । लुप्यति । लोपिता । लुप धातु सेट् है । अनिट्कारि-
कामें लिप धातुके साहचर्यके कारण तुदादिगणीयधातुका
ही ग्रहण होगा ॥ लुभ धातु गाढर्य अर्थात् आकांक्षामें है ।
“ तीषसह० २३४० ” इस सूत्रसे विकल्प करके इट् हुआ—
लोभिता, लोब्धा । लोभिष्यति । लुभ्येत् । लुभ्यात् । अलु-
भत् । भ्वादिके आकृतिगणत्वके कारण ‘लोभति’ ऐसा पद
भी होगा, यह कोई २ कहतेहैं ॥ क्षुभ धातु संचलनमें है ॥
णभ और तुभ धातु हिंसामें हैं । क्षुभि, नभि, और
तुभि धातु द्युतादि और क्र्यादि गणमें पठित हों । उनके
उत्तर द्युतादित्वके कारण अङ् होगा और क्र्यादित्वके
कारण विकल्प करके सिच् होगा । इस गणमें पाठ
श्यन् प्रत्ययार्थ है ॥ किलद् धातु आर्त्तिभावमें है । किलद्यति ।
चिकलेदित्थ, चिकलेत्थ । चिकिलदिव, चिकिलद्ध । चि-
किलदिस, चिकिलझ । क्लेदता, क्लेत्ता ॥ जि मिदा धातु
स्नेहनमें है । मिद धातुके इकारको गुण हो । भेद्यति । अ-
मिदत् । द्युतादिके मध्यमें पाठ करनेसे ही ‘अमिदत्’, ‘अमेदित्’
ऐसे पद सिद्ध होते, तथापि इस स्थलमें पाठ करनेसे ‘अमे-
दीत्’ ऐसा पद सिद्ध नहीं होसकता । द्युतादिसे पृथक् जो
मिद धातु सो आत्मनेपदमें ही पढ़नीं उचित है ॥ जिध्विदा
धातु स्नेहन और मोचनमें है ॥ ऋधु, धातु वृद्धिमें है ।
आनर्द्ध । आर्द्धत् ॥ गृधु धातु अभिकांक्षामें है । अगृधत् ।
पुषादि और दिवादिगणीय धातु समाप्त हुए । कोई २ कहतेहैं,

पुषादि धातु समाप्तिके निमित्त ही वृत् पदका ग्रहण हुआ है,
किन्तु दिवादि धातु भ्वादिके समान आकृतिगणीय हैं, इसी
कारण ‘क्षीयते, मृग्यते’ इत्यादि पदोंकी सिद्धि हुई है ॥
॥ इति दिवादिप्रकरणम् ॥

अथ स्वादयः ५.

पुञ् अभिषवे । अभिषवः स्नपनं पीडनं
स्नानं सुरासंधानं च । तत्र स्नानेऽकर्मकः ॥

पुञ् धातु अभिषव अर्थात् स्नपन, पीडन, सुरासन्धान
और स्नान अर्थमें है । इन सब अर्थोंके मध्यमें स्नानार्थमें यह
धातु अकर्मक है ॥

२५२३ स्वादिभ्यः श्नुः । ३ । १ । ७३ ॥

सुनोति । सुनुतः । हुशुवोरितियण् । सुन्वन्ति ।
सुन्वः—सुनुवः । सुन्वहे—सुनुवहे । सुषाव ।
सुषुवे । सोता । सुनु । सुनवानि । सुनवै । सुनुयात् ।
सूयात् । स्तुसुधूज्भ्य इतीट् । असावीत् । असोष्ट ।
अभिषुणोति । अभ्यषुणोत् । अभिसुषाव ॥

२५२३—स्वादिगणीय धातुके उत्तर श्नु प्रत्यय हो ।
सुनोति । सुनुतः । “ हुशुवोः ० २३८७ ” इस सूत्रसे यण्
हुआ—सुन्वन्ति । सुन्वः, सुनुवः । सुन्वहे, सुनुवहे । सुषाव ।
सुषुवे । सोता । सुनु । सुनवानि । सुनवै । सुनुयात् । सूयात् ।
“ स्तुसुधूज्भ्यः ० २३८५ ” इस सूत्रसे तु धातुके उत्तर स्थित
सिच्को इट् हुआ—असावीत् । असोष्ट । अभिषुणोति ।
अभ्यषुणोत् । अभिसुषाव ॥

२५२४ सुनोतेः स्यसनोः । ८ । ३ । ११७ ॥

स्ये सनि च परे सुजः षो न स्यात् । विसो-
प्यति ॥ १ ॥ पिञ् बन्धने । सिनोति । विसि-
नोति । सिषाय—सिष्ये । सेता ॥ २ ॥ शिञ्
निशाने । तालव्यादिः । शेता ॥ ३ ॥ डुमिञ्
प्रक्षेपणे । मीनातिमिनोतीत्यात्वम् । ममौ । म-
मिथ—ममाथामिम्ये । माता । मीयात्—मासीष्ट ।
अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त ॥ ४ ॥
चिञ् चयने । प्रणिचिनोति ॥

२५२४—स्य और सन् प्रत्यय परे रहते सुञ् धातुके सका-
रको पत्व न हो । विसोप्यति ॥ पिञ् धातु बन्धनमें है ।
सिनोति । विसिनोति । सिषाय । सिष्ये । सेता । शिञ् धातु
निशानमें है । यह धातु तालव्य शकारादि है । शेता ॥ डु-
मिञ् धातु प्रक्षेपणमें है । “ मीनाति मिनोति ० २५०८ ” इस
सूत्रसे आकार हुआ—ममौ । ममिथ, ममाथ । मिम्ये । माता ।
मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त ॥
चिञ् धातु चयनमें है । प्रणिचिनोति ॥

२५२५ विभाषा चेः । ७ । ३ । ५८ ॥

अभ्यासात्परस्य चिञः कुत्वं वा स्यात्सनि
लिटि च । प्रणिचिकाय—चिचाया चिकये—चिच्ये ।

अचैषीत् । अचेष्ट ॥ ५ ॥ स्तृञ् आच्छादने ।
स्तृणोति । स्तृणुते । गुणोतीति गुणः ।
स्तर्थात् ॥

२५२५-सन् और लिट् परे रहते अभ्यासके परे स्थित चिञ् धातुके चके स्थानमें विकल्प करके कुत्व हो । प्रणिचिकाय, चिचाय । चिक्ये, चिच्ये । अचैषीत् । अचेष्ट ॥ स्तृञ् धातु आच्छादनमें है । स्तृणोति । स्तृणुते । "गुणोऽस्ति० २३८०" इस सूत्रसे गुण हुआ-स्तर्थात् ॥

२५२६ ऋतश्च संयोगादेः । ७।२।४३ ॥

ऋदन्तासंयोगादेः परयोऽलिङ्सिचोरिडा स्या-
त्तडि । स्तरिषीष्ट-स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट-अस्तृत ।
॥ ६ ॥ कृञ् हिंसायाम् । कृणोति ।
कृणुते । चकार । चकर्थ । चके । क्रियात् ।
कृषीष्ट । अकार्षीत् । अकृत ॥ ७ ॥ वृञ् वरणे ॥

२५२६-तङ् परे रहते ऋकारान्त संयोगाद धातुके परे लिङ् और सिच्के स्थानमें विकल्प करके इट् हो । स्तरिषीष्ट, स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट, अस्तृत ॥ कृञ् धातु हिंसामें है । कृणोति कृणुते । चकार । चकर्थ । चके । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । अकृत ॥ वृञ् धातु वरणमें है ॥

२५२७ बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति
निगमे । ७।२।६४ ॥

एषां वेदे इडभावा निपात्यते । तेन भाषायां
थलीट् । ववरिथ । ववृव । ववृवहे । वरिता-
वरीता ॥

२५२७-वेदमें बभूथ, ततन्थ, जगृभ्म और ववर्थ पदोंमें निपातनसे इट्का अभाव हो अत एव लोकमें थल्को इट् होता है, जैसे-ववरिथ । ववृव । ववृवहे । वरिता, वरीता ॥

२५२८ लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ।
७।२।४२ ॥

वृङ् वृञ् अभ्यामृदन्ताच्च परयोऽलिङ् सिचो-
रिडा स्यात्तडि ॥

२५२८-तङ् परे रहते वृङ् और वृञ् धातु और ऋका-
रान्त धातुओंके उत्तर लिङ् और सिच्को विकल्प करके इट् का आगम हो ॥

२५२९ न लिङि । ७।२।३९ ॥

वृतां लिङ् इटो दीर्घां न स्यात् । वरिषीष्ट-
वृषीष्ट । अवारीत् । अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवृत ८ ॥
धुञ् कम्पने । धुनोति । धुनुते । अधौषीत् ।
अधोष्यत् ॥ ९ ॥ दीर्घान्तोऽप्ययम् । धूनोति ।
धूनुते । स्वरतिसूतीति वेद । दुधविथ-दुधोथ ।
किति लिटि तु श्युकः किति ति निषेधं बाधित्वा
क्रादिनियमान्नित्यमिडादुधुविवास्तुसुधूञ्भ्य इति
नित्यमिडा । अधावीत् । अधविष्ट-अधोष्ट ॥ १० ॥

अथ परस्मैपदिनः । टुडु उपतापे ।
दुनोति ॥ १ ॥ हि गतौ वृद्धौ च ॥

२५२९-वृत्-वृङ्, वृञ्, ऋदन्त धातुके उत्तर लिङ्
को उद्देश कर विहित इट्को दीर्घ न हो । वरिषीष्ट, वृषीष्ट ।
अवारीत् । अवरिष्ट, अवरीष्ट, अवृत ॥ धुञ् धातु कम्पनमें है
धुनोति । धुनुते । अधौषीत् । अधोष्यत् । यह धातु दीर्घान्त
भी है । धूनोति । धूनुते । "स्वरतिसूति० २२७९" इस
सूत्रसे विकल्प करके इट् हुआ, दुधविथ-दुधोथ । किंतु लिट्
परे रहते तो "श्युकः० २३८१" इस सूत्रसे इट्के निषेधको
बाध कर क्रादिनियमके अनुसार नित्य इट् होता है-दुधुविष ।
"स्तुसुधूञ्भ्यः० २३८५" इस सूत्रसे नित्य इट् हुआ-
अधावीत् । अधविष्ट, अधोष्ट ॥

अथ परस्मैपदी धातु कहत हैं ।

टुडु धातु उपतापमें है । दुनोति ॥ हि धातु गति और
वृद्धिमें है ॥

२५३० हिनुमीना । ८।४।१५ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य एतयोर्नस्य णः
स्यात् । प्रहिणोति ॥

२५३०-उपसर्गस्थ निमित्तके परे हिनु और मीनाके
नकारको णत्व हो । प्रहिणोति ॥

२५३१ हेरचडि । ७।३।५६ ॥

अभ्यासात्परस्य हिनोर्तेर्हस्य कुत्वं स्यान्न
तु चडि । जिघाय ॥ २ ॥ पृ प्रीतौ । पृणोति ।
पर्ता ॥ ३ ॥ स्पृ प्रीतिपालनयोः ॥ प्रीतिचलन-
योरित्यन्ये । चलनं जीवनमिति स्वामी ।
स्पृणोति । पस्पार ॥ ४ ॥ स्मृ इत्येके । स्मृणोति ।
पृणोत्यादयस्त्रयोपि छान्दसा इत्याहुः ॥ ५ ॥ आपृ
व्याप्तौ । आप्रोति । आप्नुतः । आप्नुवन्ति ।
आप्नुवः । आप्ता । आप्नुहि । लटित्वादङ् ।
आपत् ॥ ६ ॥ शक्ल शक्तौ ॥ अशकत् ॥ ७ ॥
राध साध संसिद्धौ ॥ राधोति ॥

२५३१-अभ्यासके परे स्थित हि धातुसम्बन्धी इके स्थानमें
कवर्ग हो, चङ् परे रहते न हो । जिघाय ॥ पृ धातु प्रीतिमें
है । पृणोति । पर्ता ॥ स्पृ धातु प्रीति और पालनमें है, अन्य
मतमें प्रीति और चलनमें है, स्वामीके मतमें चलन शब्दसं
जीवनमें है । स्पृणोति । पस्पार । अन्य मतमें स्मृ धातु भी
उक्तार्थक है । स्मृणोति । पृणोति-इत्यादि तीनों धातु वैदिक
हैं । आपृ धातु व्याप्तिमें है । आप्रोति । आप्नुतः । आ-
प्नुवन्ति । आप्नुवः । आप्ता । आप्नुहि । लृकार इत् होनेके
कारण अङ् हुआ-आपत् ॥ शक्ल धातु शक्तिमें है । अश-
कत् ॥ राध और साध धातु संसिद्धिमें हैं । राधोति ॥

२५३२ राधो हिंसायाम् । ६।४।१२३ ॥

एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि
च । अपरेधतुः । रेधुः । रेधिय । राद्धा । साधोति ।
साद्धा । असात्सीत् । असाद्धाम् ॥ ९ ॥

अथ द्वावनुदात्तौ ॥ अशु व्याप्तौ संघाते च ।
अशुते ॥

२५३२-किट् लिट् और सेट् थल पर रहते हिंसार्थ राघ धातुके एत्त्व और अभ्यासका लोप हो । अपरेधतुः । रेधुः । रेधित् । राद्धा । साम्रोति । साद्धा । असात्सीत् । असाद्धाम् ॥

अब दो आत्मनेपदी धातु कहते हैं ।

अशु धातु व्याप्ति और संघातमें है । अशुते ॥

२५३३ अश्रोतेश्च । ७ । ४ । ७२ ॥

दीर्घादभ्यासादवर्णात्परस्य नुट् स्यात् ।
आनशे । अशिता-अष्टा । अशिष्यते-अक्ष्यते ।
अशुवीत । अशिषीष्ट-अक्षीष्ट । आशिष्ट-
आष्ट । आक्षाताम् ॥ १ ॥ छिष आस्कन्दने ॥
स्तिष्नुते । तिष्ठिषे । स्तेषिता ॥ २ ॥

अथ आगणान्तात्परस्मैपदिनः ॥ तिक तिग
गतौ च । चादास्कन्दने । तिक्रोति । तिमोति
॥ २ ॥ षघ हिंसायाम् ॥ सग्नोति ॥ ३ ॥ जिधृषा
प्रागल्भ्ये ॥ धृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता ॥ ४ ॥
दम्भु दम्भने ॥ दम्भनं दम्भः । दध्नोति । ददम्भ ।
श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वस्तीनां लिटः कित्त्वं वेति व्या-
करणान्तरमिहाप्याश्रीयत इत्युक्तम् । अनदिता-
मिति नलोपः । तस्याभीयत्वादसिद्धत्वेन एत्वा-
भ्यासलोपयोरप्राप्तौ ॥ दम्भेश्च एत्वाभ्यासलोपौ
वक्तव्यौ ॥ * ॥ देभतुः-ददम्भतुः । इदं कित्त्वं
पिदपिद्विषयकमिति सुधाकरादयः । तन्मते
तिप्रसिप्मिप्सु । देभ-देभिथ-देभेति रूपान्तरं
बोध्यम् । अपिद्विषयकमिति न्यासकारादिमते
तु । ददम्भ-ददंभिथ-ददम्भेत्येव । दभ्यात् ॥ ५ ॥
ऋधु वृद्धौ ॥ ६ ॥ तृप प्रीणन इत्येके ॥ क्षुभ्रादि-
त्वाण्णत्वं न । तृप्नोति ॥ ७ ॥ छन्दसि ॥ आग-
णान्तादधिकारोयम् । अह व्याप्तौ ॥ अहोति
॥ १ ॥ दध घातने पालने च ॥ दध्नोति ॥ २ ॥
चमु भक्षणे । चम्रोति ॥ ३ ॥ रिक्षि चिरि जिरि
दाश द हिंसायाम् ॥ रिणोति । क्षिणोति । अयं
भाषायामपीत्येके । न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ।
ऋक्षीत्येक एवाजादिरित्यन्ये । ऋक्षिणोति ।
चिरिणोति । जिरिणोति । दाश्रोति । दृणोति
॥ ९ ॥ वृत् ॥

॥ इति स्वादयः ॥

२५३३-अशु धातुको दीर्घ अभ्याससंज्ञक अवर्णके परे नुट्का आगम हो । आनशे । अशिता, अष्टा । अशिष्यते, अक्ष्यते । अशुवीत । अशिषीष्ट, अक्षीष्ट । आशिष्ट, आष्ट । आक्षाताम् ॥ छिष धातु आस्कन्दनमें है । स्तिष्नुते । तिष्ठिषे । स्तेषिता ॥

अब गणसमाप्ति तक परस्मैपदी धातु कहते हैं ॥

तिक और तिग धातु गति और चकारसे आस्कन्दनमें है । तिकनोति । तिमोति ॥ षघ धातु हिंसामें है । सग्नोति ॥ जिधृषा धातु प्रागल्भ्यमें है । धृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता ॥ दम्भु धातु दम्भमें है । दध्नोति । ददम्भ ॥

श्रन्थि, ग्रन्थि, दम्भि और सज्जि धातुके उत्तर लिट्को कित्त्व हो विकल्प करके यह व्याकरणान्तरमें कथित है, इस स्थलमें भी इसका आश्रय किया जा सकता है यह पहले कहा गया है । “ अनदिताम् ४१५ ” इस सूत्रसे नकारके लोपके आभीयत्वके कारण असिद्धि होनेसे एत्त्व और अभ्यासलोपकी अप्राप्ति होनेपर वास्तविक कहते हैं-दम्भ धातुके एत्त्व और अभ्यासका लोप हो * देभतुः, ददम्भतुः । यह श्रन्थि, ग्रन्थि इत्यादि सूत्रोक्त कित्त्वपित् और अपित् दोनों विषयक है, यह बात सुधाकरादिने कही है, उनके मतमें तिप्, सिप्, मिप् यह तीन प्रत्यय पर पूर्वोक्त कार्य होगा, देभ, देभिथ, देभ, यह रूपान्तर होंगे, अपित् विषयक है, ऐसा न्यासकारादिकोंका मत है उनके मतमें ददम्भ, ददंभिथ, ददम्भ, इस प्रकार रूप होंगे । दभ्यात् ॥

ऋधु धातु वृद्धिमें है । किसीके मतमें तृप धातु प्रीणनमें है । क्षुभ्रादित्वके कारण नकारको णत्व नहीं होगा-तृप्नोति । ‘वेदमे’ इस पदका गण समाप्ति तक अधिकार है ॥ अह धातु व्याप्तिमें है । अहोति ॥ दध धातु घातन और पालनमें है । दध्नोति ॥ चमु धातु भक्षणमें है । चम्रोति ॥ रि, क्षि, चिरि, जिरि, दाश और द यह सम्पूर्ण धातु हिंसार्थमें हैं । रिणोति । क्षिणोति । किसी २ के मतमें क्षि धातुका भाषामें भी प्रयोग होता है, जैसे-“ न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ” क्षि धातुको कोई २ ‘ऋक्षि’ ऐसे अजादि धातु कहते हैं, उनके मतमें ‘ऋक्षिणोति’ ऐसा पद होगा । चिरिणोति । जिरिणोति । दाश्रोति । दृणोति ॥ वृत् ॥

॥ इति स्वादिप्रकरणम् ॥

अथ तुदादयः ६.

तुद व्यथने ॥ इतः षट् स्वरितेतः ॥

तुद धातु व्यथनमें है । यहाँसे ६ धातु उभयपदी हैं ॥

२५३४ तुदादिभ्यः शः । ३ । १ । ७७ ॥

तुदति । तुदते । तुतोद । तुतोदित् । तुतुदे ।
तोत्ता । अतोत्सीत् । अतुत्त ॥ १ ॥ पुद प्रेरणे ।
तुदति । तुदते । नुतोद । नुतुदे । नोत्ता ॥ २ ॥
दिश अतिसर्जने । अतिसर्जनं दानम् । देष्टा ।
दिक्षीष्ट । अदिक्षत् । अदिक्षत ॥ ३ ॥ असृज पाके ।
अहिज्येति संप्रसारणम् । सस्य इच्छत्वेन शः ।
शस्य जश्त्वेन जः । भृजति । भृजते ॥

२५३४-शपके विषय रहते तुदादिगणीय धातुके उत्तर श प्रत्यय हो । तुदति । तुदते । तुतोद । तुतोदित् । तुतुदे । तोत्ता । अतोत्सीत् । अतुत्त ॥ पुद धातु प्रेरणमें है । तुदति । तुदते । नुतोद । नुतुदे । नोत्ता ॥ दिश धातु अति-

सर्जन अर्थात् दानमें है । देष्टा । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् । आदि-
क्षत् ॥ भ्रस्ज धातु पाकमें है । “ग्रहज्या० २४१२” इस
सूत्रसे सम्प्रसारण अर्थात् भ्रस्ज धातुके रकारके स्थानमें
ऋकार हुआ, सकारके स्थानमें चवर्गके योगमें झ हुआ, ङके
स्थानमें जश्त्वके कारण ज् हुआ-भृजति । भृजते ॥

**२५३५ भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतर-
स्याम् । ६ । ४ । ४७ ॥**

भ्रस्जे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा
स्यादार्धधातुके । भित्वादन्त्यादचः परः । स्था-
नपष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः । वभर्ज । वभ-
र्जतुः । वभर्जिथ-वभर्ष्ट । वभर्जे । रमभावे
वभ्रज । वभ्रजतुः । वभ्रजिथ । स्कोरिति सलोपः ॥
व्रश्चेति षः । वभ्रष्ट । वभ्रजे । भ्रष्टा-भर्ष्टा ।
भ्रक्ष्यति-भ्रक्ष्यति ॥ कृति रमागमं बाधित्वा
सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ भृज्यात् ।
भृज्यास्ताम् । भ्रक्षीष्ट-भ्रक्षीष्ट । अभ्राक्षीत्-
अभ्राक्षीत् । अभ्रष्ट-अभर्ष्ट ॥ ४ ॥ क्षिप प्रेरणे ॥
क्षिपति । क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षेप्सीत् । अक्षिप्त
॥ ५ ॥ कृष विलेखने ॥ कृषति । कृषते । ऋष्टा-
कृष्टा । कृष्यात् । कृक्षीष्ट । स्पृशमृशकृषेति सिज्वा-
पक्षे कसः । सिचि अम् वा । अक्राक्षीत्-अका-
क्षीत्-अकृक्षत् । तडि लिङ्सिचाविति कित्वा-
दम् । अकृष्ट । अकृक्षाताम् । अकृक्षत । अकृक्षता
अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त ॥ ६ ॥ ऋषी गतौ ।
परस्मैपदी । ऋषति । आनर्ष ॥ १ ॥ जुषी प्रीति-
सेवनयोः ॥ आत्मनेपदिनश्चत्वारः । जुषते ॥
ओविजी भयचलनयोः ॥ प्रायेणायमुत्पूर्वः ॥
उद्विजते ॥

२५३५-आर्धधातुक विभक्ति परे रहते भ्रस्ज धातुके रेफ
और उपधाके स्थानमें विकल्प करके रम्का आगम हो ।
मित्वके कारण अन्त्याच्के परे ‘र’ होगा । स्थानमें पष्ठी-
निर्देशके कारण रकार और उपधाकी निवृत्ति हुई-वभर्ज ।
वभर्जतुः । वभर्जिथ, वभर्ष्ट । वभर्जे । रम्के अभावपक्षमें-
वभ्रज । वभ्रजतुः । वभ्रजिथ । “स्कोः० ३८०” इस
सूत्रसे सकारका लोप हुआ, “व्रश्च० २९४” इस सूत्रसे
षत्व हुआ- वभ्रष्ट । वभ्रजे । भ्रष्टा, भर्ष्टा । भ्रक्ष्यति
भ्रक्ष्यति - ।

कित्, डित् पर रहते “२२१७” सूत्रसे रमागमको बाध
कर पूर्वविप्रतिषेधके कारण सम्प्रसारण हो-भृज्यात् ।
भृज्यास्ताम् । भ्रक्षीष्ट, भ्रक्षीष्टि । अभ्राक्षीत् । अभ्राक्षीत्,
अभ्रष्ट-अभर्ष्ट ॥

क्षिप धातु प्रेरणमें है । क्षिपति । क्षिपते । क्षेप्ता ।
अक्षेप्सीत् । अक्षिप्त ॥ कृष धातु विलेखनमें है । कृषति ।
कृषते । ऋष्टा, कृष्टा । कृष्यात् । कृक्षीष्ट । “स्पृशमृशकृष०”

इससे विकल्प करके सिच् हुआ, पक्षमें कस हुआ, सिच् परे
विकल्प करके अम् हुआ- अक्राक्षीत्, अकाक्षीत्, अकृ-
क्षत् । तड् पर रहते “लिङ्सिचो० २३००” इस सूत्रसे
कित्वके कारण अम् नहीं हुआ-अकृष्ट । अकृक्षाताम् । अकृक्ष-
त । अकृक्षत । अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त ॥ ऋषि धातु गतिमें
है, यह परस्मैपदी है । ऋषति । आनर्ष ॥ जुषी धातु प्रीति
और सेवनमें है ॥

अव चार धातु आत्मनेपदी कहते हैं ।

जुषते ॥ ओविजी धातु भय और चलन में है । यह धातु
प्रायः उत्पूर्वक प्रयुक्त होता है, यथा-उद्विजते ॥

२५३६ विज इट् । १ । २ । २ ॥

विजेः पर इडादिः प्रत्ययो डिट् । उद्विजता ।
उद्विजिष्यते ॥ २ ॥ ओलजी ओलसजी व्रीडा-
याम् ॥ लजते । लेजे । लज्जते । ललज्जे ॥ ४ ॥

अथ परस्मैपदिनः ॥ ओवश्चू छेदने । ग्रहि-
ज्या । वृश्चति । वव्रश्च । वव्रश्चतुः । वव्रश्चिथ-
वव्रष्ट । लिट्यभ्यासस्येति सम्प्रसारणम् । रेफ-
स्य ऋकारः । उरत् । तस्याचः परस्मिन्नितिस्था-
निवद्वावान्न सम्प्रसारण इति वस्योत्वं न । व्र-
श्चिता-व्रष्टा । व्रश्चिष्यति-व्रक्ष्यति । वृश्च्यात् ।
अव्रश्चीत्-अव्राक्षीत् । अव्रक्ष्यत् ॥ १ ॥ व्यच
व्याजीकरणे । विचति । विव्याच । विविच-
तुः । व्यचिता । व्यचिष्यति । विच्यात् । अ-
व्याचीत्-अव्यचीत् । व्यचेः कुटादित्वमनसी-
ति तु नेह प्रवर्तते । अनसीति पर्युदासेन कृन्मा-
त्रविषयत्वात् ॥ २ ॥ उच्छि उच्छे ॥ उच्छति ॥
॥ ३ ॥ उच्छी विवासे ॥ उच्छति ॥ ४ ॥
ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु ॥ ऋच्छत्यृ-
तामिति गुणः । द्विहलग्रहणस्यानेकहलुपलक्षण-
त्वान्नुट् । आनच्छ । आनच्छतुः । ऋच्छिता ॥ ५ ॥
मिच्छ उत्क्लेशे ॥ उत्क्लेशः पीडा । मिमिच्छ ।
अमिच्छीत् ॥ ६ ॥ जर्ज चर्च झर्ज परिभाषण-
भर्त्सनयोः ॥ ९ ॥ त्वच संवरणे । तत्वाच ॥ १०
ऋच स्तुतौ । आनर्च ॥ ११ ॥ उव्ज आर्जवे ॥
॥ १२ ॥ उज्ज उत्सर्गे ॥ १३ ॥ लुभ विमो-
हने ॥ विमोहनमाकुलीकरणम् । लुभति । लो-
भिता-लोब्धा । लोभिष्यति ॥ १४ ॥ रिफ क-
त्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु ॥ रिफति । रिरेफ ।
रिहेत्येके । शिशुं न विप्रामतिभोरिहन्ति ॥ १५ ॥
तृप तृप्फ तृप्ता ॥ आद्यः प्रथमान्तः । द्वितीयो
द्वितीयान्तः । द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये ।
तृपति । ततर्प । तर्पिता । स्पृशमृशेति सिज्-
विकल्पः पौषादिकस्यैव । अडपवादत्वात् । ते-

नाच नित्यं सिच । अतपीत् । तृप्फति । शस्य
 ङित्वादनिदितामिति नलोपे ॥ शे तृप्फादीनां
 तुम्वाच्यः ॥ * ॥ आदिशब्दः प्रकारे । तेन
 येऽत्र नकारानुषक्तास्ते तृप्फादयः । तृप्फति ।
 ततृप्फ । तृप्फात् ॥ १७ ॥ तुप तुम्प तुफ तुम्फ
 हिंसायाम् ॥ तुपति । तुम्पति । तुफति । तुम्फ-
 ति ॥ २१ ॥ दृप दृम्फ उक्लेशे ॥ प्रथमः प्रथ-
 मान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः । प्रथमो द्विती-
 यान्त इत्येके । दृपति । दृफति । दृम्फति ॥ २३ ॥
 ऋफ ऋम्फ हिंसायाम् । ऋफति । आनर्फ ।
 ऋम्फति । ऋम्फाचकार ॥ २५ ॥ गुफ गुम्फ
 ग्रन्थे ॥ गुफति । जुगोफ । गुम्फति । जुगुम्फ ॥ २७ ॥
 उभ उम्भ पूरणे ॥ उभति । उवोभ । उम्भति ।
 उम्भाचकार ॥ २९ ॥ शुभ शुम्भ शोभार्थे ॥
 शुभति । शुम्भति ॥ ३१ ॥ दृभी ग्रन्थे । दृभति
 ॥ ३२ ॥ चृती हिंसाग्रन्थनयोः ॥ चृतिता । से
 सिचति वेद । चृतिष्यति-चृत्स्यति-अच-
 र्तीत् ॥ ३३ ॥ विध विधाने ॥ विधति । वेधि-
 ता ॥ ३४ ॥ जुड गतौ ॥ तवर्गपञ्चमान्त इत्येके ।
 जुडति । मरुतो जुनन्ति ॥ ३५ ॥ मृड सुखने ॥
 मृडति । मडिता ॥ ३६ ॥ पृड च ॥ पृडति ॥
 ॥ ३७ ॥ पृण प्रीणने ॥ पृणति । पपर्ण ॥ ३८ ॥
 वृण च ॥ वृणति ॥ ३९ ॥ मृण हिंसायाम् ॥ ४० ॥
 तुण कौटिल्ये ॥ तुतोण ॥ ४१ ॥ पुण कर्मणि
 शुभे । पुणति ॥ ४२ ॥ मुण प्रतिज्ञाने ॥ ४३ ॥
 कुण शब्दोपकरणयोः ॥ ४४ ॥ शुन गतौ ॥ ४५ ॥
 घुण हिंसागतिकौटिल्येषु ॥ ४६ ॥ घुण घूर्ण
 भ्रमणे ॥ ४८ ॥ घुर ऐश्वर्यदीप्तयोः । सुरति । सुषोर ।
 आशिषि सूर्यात् ॥ ४९ ॥ कुर शब्दे । कुरति । कूर्यात् ।
 अत्र न भर्कुर्धुरामिति निषेधो न । करोतिरेव
 तत्र ग्रहणादित्याहुः ॥ ५० ॥ खुर छेदने ॥ ५१ ॥
 मुर संवेष्टने ॥ ५२ ॥ क्षुर विलेखने ॥ ५३ ॥
 घुर भीमार्थशब्दयोः ॥ ५४ ॥ पुर अग्रगमने ॥
 ॥ ५५ ॥ वृह उद्यमने । दन्त्योष्ठयादिः । पव-
 र्गीयादिरित्यन्ये ॥ ५६ ॥ तृह स्तृह तृह हिंसा-
 र्थाः । तृहति । ततर्ह । स्तृहति । तस्तर्ह । तर्हि-
 ता-तर्हा । स्तर्हिता-स्तर्हा । अतृहीत्-
 अतार्हक्षीत् । अतार्हाम् ॥ ५९ ॥ इषु इच्छा-
 याम् । इषुगमीति छः । इच्छति । एषिता-
 याम् । इषिष्यति । इष्यात् । एषीत् ॥ ६० ॥
 एषा । एषिष्यति । इष्यात् । एषीत् ॥ ६१ ॥
 मिष स्पर्धायाम् । मिषति । मेषिता ॥ ६२ ॥
 किल श्वेत्यक्रीडनयोः ॥ ६३ ॥ तिल ज्वहने ॥

॥ ६३ ॥ चिल वसने ॥ ६४ ॥ चल वि-
 लसने ॥ ६५ ॥ इल स्वप्नक्षेपणयोः ॥ ६६ ॥
 विल संवरणे । दन्त्योष्ठयादिः ॥ ६७ ॥ विल
 भेदने । ओष्ठयादिः ॥ ६८ ॥ णिल गहने ॥ ६९ ॥
 हिल भावकरणे ॥ ७० ॥ शिल षिल उच्छे ॥ ७१ ॥
 मिल श्लेषणे ॥ ७२ ॥ लिख अक्षरविन्यासे ।
 लिलेख ॥ ७४ ॥ कुट कौटिल्ये । गाङ्कुटादिभ्य
 इति ङित्त्वम् । चुकुटिथ । चुकोट । चुकुट ।
 कुटिता ॥ ७५ ॥ पुट संश्लेषणे ॥ ७६ ॥ कुच
 सङ्कोचने ॥ ७७ ॥ गुज शब्दे ॥ ७८ ॥ गुड
 रक्षायाम् ॥ ७९ ॥ डिप क्षेपे ॥ ८० ॥ छुर
 छेदने ॥ नभकुर्धुरामिति न दीर्घः ॥ ८१ ॥
 छुर्यात् ॥ स्फुट विकसनोस्फुटति । पुस्फोट ॥ ८२ ॥
 मुट आक्षेपमर्दनयोः ॥ ८३ ॥ नुट छेदने । वा
 भ्राशेति श्यन्वा । नुट्याति । नुटति । तुत्रोट ।
 नुटिता ॥ ८४ ॥ तुट कलहकर्मणि ॥ तुटति ।
 तुतोड । तुटिता ॥ ८५ ॥ चुट छुट छेदने ॥ ८७ ॥
 जुड बन्धने ॥ ८८ ॥ कड मदे ॥ ८९ ॥ लुट
 संश्लेषणे ॥ ९० ॥ कृड घनत्वे । घनत्वं सान्द्रता ।
 चकड । कृडिता ॥ ९१ ॥ कुड बाल्ये ॥ ९२ ॥
 पुड उत्सर्गे ॥ ९३ ॥ घुट प्रतिघाते ॥ ९४ ॥
 तुड तोडने । तोडनं भेदः ॥ ९५ ॥ थुड स्थुड संवरणे
 थुडति । तुथोड । तुस्थोड ॥ ९७ ॥ खुड छुड
 इत्येके ॥ ९९ ॥ स्फुर फुल सञ्चलने ॥ १०१ ॥
 स्फुर स्फुरणे ॥ स्फुल संचलने इत्येके ॥

२५३६-विज धातुके परे इडादि प्रत्यय छिद्रत्वे हो,
 उद्विजिता । उद्विजिष्यते ॥ ओलजी और ओलस्जी धातु त्रीडा-
 में हैं । लजते । लेजे । लजते । ललजे ॥

अव मरस्मैपदी धातु कहते हैं ॥

ओत्रश्च धातु छेदनमें है “ग्रहिण्या० २४१२” इत
 सूत्रसे सम्प्रसारण होकर-वृश्चति । ववश्च । ववश्चतुः ।
 ववृश्चिथ, ववृष्ट । यहाँ “लिख्यभ्यासस्य २४०८” इससे
 अभ्यास रेफको ऋकार सम्प्रसारण और “उरत् २२४४”
 इस सूत्रसे ऋकारके स्थानमें अकार हुआ, उसको “अचः
 परस्मिन् ० ५०” इस सूत्रसे स्थानिवद्भावके कारण “न
 सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ३६३” इस सूत्रसे सम्प्रसारणके निषेध
 होनेसे वकारके स्थानमें उकार नहीं हुआ । वश्चिता, वश्चा ।
 वश्चिष्यति, वश्च्यति । वृश्चात् । अवश्चीत्, अवश्चीत् । व्यच
 धातु व्याजीकरणमें है । विचति । विन्वाच । विविचतुः ।
 व्यचिता । व्यचिष्यति । विन्वात् । अव्याचीत्, अव्यचिष्यत् ।
 व्यचिता । व्यचिष्यति । विन्वात् । अव्याचीत्, अव्यचिष्यत् ।
 “व्यचेः कुटादित्वमनासि” यह वार्तिक तो इस स्थलमें
 नहीं लगेगा, क्योंकि, “अनासि” ऐसे पर्युदासके कारण
 उक्त वार्तिकका कृतसाज विषय है ॥ उछि धातु उच्छमें है ।
 उच्छति ॥ उच्छी धातु विवासमें है । उच्छति ॥ ऋच्छ धातु

गीत, इन्द्रिय, प्रलय और मूर्तिभावमें है । “ऋच्छत्युताम् २३८३” इस सूत्रसे गुण हुआ ॥ द्विहल्ग्रहणसे अनेक हल्का उपलक्षण जाना जाता है, इस कारण ऋच्छ धातुको नुट्का आगम होगा—आनच्छ । आनच्छतुः । ऋच्छिता ॥ मिच्छ धातु उत्कृष्ट, अर्थात् पीडामें है । मिमिच्छ । अमिच्छीत् । जर्ज, चर्च और झर्झ धातु परिभाषण और भर्त्सनमें है ॥ त्वच धातु संवरणमें है । तत्वाच ॥ ऋच धातु स्तुतिमें है । आनर्च ॥ उञ्ज धातु आर्जवमें है ॥ उञ्जधायु उत्सर्ग, अर्थात् त्यागमें है ॥ लुभ धातु विमोहन, अर्थात् आकुलीकरणमें है । लुभति । लोभिता, लोब्धा । लोभिष्यति ॥ रिफ धातु कथन, बुद्ध, निन्दा, हिंसा और दानमें है । रिफति, रिरेफ । कोई २ कहते हैं रिह धातु है, जैसे—‘शिशुं न विप्रा मतिमी रिहन्ति’ वृष और वृष्म धातु वृत्तिमें है । प्रथम धातु प्रथमान्त, अर्थात् प्रकारान्त और द्वितीय द्वितीयान्त, अर्थात् प्रकारान्त है । कोई २ कहते हैं दोनों द्वितीयान्त हैं । वृषति । ततर्ष । तर्पिता । अङ्के अपवादत्वके कारण “स्व-शमृश०” इस सूत्रसे विकल्प करके सिच् पुषादि धातुओंके ही उत्तर होता है, इस कारण इस स्थलमें नित्य सिच् होगा, अतर्पित् । वृष्मति । शकारको डित्वके कारण “अनिदिताम् ० ४१५” इस सूत्रसे नकारका लोप होनेपर—

वा परे रहते वृष्मादि धातुओंको नुम् हो * आदि शब्द प्रकारार्थक है, इस कारण इस स्थलमें जो नकारयुक्त हैं, वह वृष्मादि हैं । वृष्मति । ततृष्म । वृष्यात् । वृष, तुम्प, तुफ और तुम्फ धातु हिंसामें हैं । तुपति । तुम्पति । तुफति । तुम्फति ॥ वृष और वृष्म धातु उत्कृष्टमें हैं । पहला प्रथमान्त और दूसरा द्वितीयान्त है, कोई २ कहते हैं पहिला द्वितीयान्त है । वृषति । वृफति । वृम्फति ॥ ऋफ और ऋम्फ धातु हिंसार्थक हैं । ऋफति । ऋम्फति । ऋम्फाञ्चकार ॥ गुफ और गुम्फ धातु ग्रन्थनमें हैं । गुफति । जुगोफ । गुम्फति । जुगुम्फ ॥ उभ, उम्भ धातु पूरण अर्थमें हैं । उभति । उवोभ । उम्भति । उम्भाञ्चकार ॥ शुभ और शुम्भ धातु शोभनार्थमें हैं । शुभति । शुम्भति ॥ वृभी धातु ग्रन्थनमें है । वृभति ॥ वृती धातु हिंसा और ग्रन्थनमें है । वृत्तिता । “सेऽसिच० २५०६” इस सूत्रसे विकल्प करके इट् होकर—चर्त्तिष्यति, चर्त्स्यति । अचर्त्तीत् ॥ विध धातु विधानमें है । विधति । वैधिता ॥ जुड धातु गतिमें है । जुडति । कोई २ कहते हैं, यह जुन धातु है, जैसे—‘मरुतो जुनन्ति’ ॥ मृड धातु सुखनमें है । मृडति । मर्डिता ॥ पृड धातु सुखन अर्थमें है । पृडति ॥ पृण धातु प्रीणनमें है । पृणति । पपण ॥ वृण धातु भी उक्तार्थक है । वृणति ॥ मृण धातु हिंसामें है ॥ तुण धातु कौटिल्यमें है । तुणोण ॥ पुण धातु शुभ कर्ममें है । पुणति ॥ मुण धातु प्रतिज्ञानमें है ॥ कुण धातु शब्द और उपकरणमें है ॥ शुन धातु गतिमें है ॥ दुण धातु हिंसा, गति और कौटिल्यमें है ॥ वुण और वृण धातु भ्रमणमें है ॥ पुर धातु ऐश्वर्य और दीप्तिमें है । पुरति । पुषोर । आशिष्यर्थमें—सूर्यात् ॥ कुर धातु शब्दमें है । कुरति । कुर्यात्, इस स्थलमें । “न भकुर्छुराम् १६२९” इस सूत्रसे उपधा दीर्घका निषेध नहीं होगा, क्यों कि, उस स्थलमें

कु धातुका ही ग्रहण है ॥ खुर धातु छेदनमें है ॥ मुर धातु संवेष्टनमें है ॥ धुर धातु विलेखनमें है ॥ पुर धातु भयानकार्थ और शब्दमें है ॥ पुर धातु अग्रगमनमें है वृहू धातु उद्यमनमें है, यह दन्त्योष्ठ्यादि है, अन्यमतसे पवर्गीयादि है ॥ वृहू, स्तृहू और वृहू धातु हिंसार्थक हैं । तृहति । ततर्ह । स्तृहति । तस्तर्ह । तर्हिता, तर्ढा । स्तर्हिता, स्तर्ढा । अतृहीत्, अताड्क्षीत् । अताण्डाम् ॥ इष धातु इच्छामें है—“इषुर्गाम् ० २४००” इस सूत्रसे छ आदेश होकर—इच्छति । एषिता, एषा । एषिष्यति । इष्यात् । ऐषीत् ॥ मिष धातु स्पर्द्धामें है । मिषति । मेपिता ॥ किल धातु श्वेत्य और क्रीडामें है ॥ तिल धातु स्नेहनमें है ॥ चिल धातु वसनमें है ॥ चल धातु विलसनमें है ॥ इल धातु स्वप्न और क्षेपणमें है ॥ विल धातु संवरणमें है, यह धातु दन्त्योष्ठ्यादि है ॥ विल धातु मेदनमें है । यह ओष्ठ्यादि है ॥ णिल धातु गहनमें है ॥ हिल धातु भावकरणमें है ॥ शिल और पिल धातु उच्छ्रामें है ॥ मिल धातु श्लेषणमें है ॥ लिख धातु अक्षरविन्यास (लिखने) में है । लिलेख ॥ कुट धातु कौटिल्यमें है । “गाङ्कुटादिभ्यः ० २४६१” इस सूत्रसे डित्व होकर—चुकुटिथ । चुकोट, चुकुट । कुटिता ॥ पुट धातु संश्लेषणमें है ॥ कुच धातु संकोचनमें है ॥ गुज धातु शब्दमें है ॥ गुड धातु रक्षामें है ॥ डिप धातु क्षेपमें है ॥ छुर धातु छेदनमें है । “नभकुर्छुराम् १६२९” इस सूत्रसे दीर्घ न हुआ, छुर्यात् ॥ स्फुट धातु विकसनमें है । स्फुटति । पुस्फोट ॥ मुट धातु आक्षेप और मर्दनमें है ॥ तुट धातु छेदनमें है । “वा० भा० ० २३२१” इस सूत्रसे विकल्प करके व्यन् होकर—वृट्यति, वृयति । तुत्रोट । वृटिता ॥ तुट धातु कलहमें है । तुयति । तुतोड । तुयिता ॥ चुट और छुट धातु छेदनमें है ॥ जुड धातु बंधनमें है ॥ कड धातु मदमें है ॥ लुट धातु संश्लेषणमें है ॥ कृड धातु घनत्व, अर्थात् सान्द्रतामें है । चकड । कृडिता ॥ कुड धातु बाल्यमें है ॥ पुड धातु उत्सर्गमें है ॥ धुट धातु प्रतिघातमें है ॥ तुड धातु तोडन, अर्थात् भङ्ग करनेमें है ॥ थुड और स्थुड धातु संवरणमें है । थुडति । थुथोड । तुस्थोड । किसीके मतसे । खुड और छुड धातु है ॥ स्फुर और स्फुल धातु सञ्चलनमें हैं ॥ स्फुर धातु स्फुरणमें है । स्फुल धातु सञ्चलनमें है, ऐसा कोई २ कहते हैं ॥

२५३७ स्फुरतिस्फुलत्योर्निनिवि-
भ्यः । ८ । ३ । ७६ ॥

षत्वं वा स्यात् । निःस्फुरति । निःस्फुरति । स्फुर इत्यकारोपधं केचित्पठन्ति । पस्फार ॥ १०२ ॥ स्फुड चुड मुड संवरणे ॥ १०५ ॥ कृड भृड निमज्जन इत्येके ॥ १०७ ॥ गुरी उद्यमने ॥ अनुदात्तेत् । गुरते । जुगुरे । गुरिता ॥ १०८ ॥ णू स्तवने ॥ दीर्घान्तः । परिणतगुणोदयः ॥ इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः ॥ नुवति । अनुवीत् ॥ १ ॥

धू विधूनने ॥ ध्रुवति ॥ २ ॥ गु पुरीषोत्सर्गे ॥
जुगुविथ-जुगुथ । गुता । गुष्यति । अगु-
षीत् । ह्रस्वादङ्गात् । अगुताम् । अगुषुः ॥ ३ ॥
ध्रु गतिस्थैर्ययोः ॥ ध्रुव इति पाठान्तरम् ।
आद्यस्य ध्रुवतीत्यादि गुवतिवत् । द्वितीयस्तु
सेट् । दुध्रुविथ । ध्रुविता । ध्रुविष्यति । ध्रुव्यात् ।
अध्रुवीत् । अध्रुविष्टाम् ॥ ४ ॥ कुङ् शब्दे ।
दीर्घान्त इति कैयटादयः । कुविता । अकुविष्ट ।
ह्रस्वान्त इति न्यासकारः ॥ कुता । अकुत ॥ १ ॥
वृत् ॥ कुटादयो वृत्ताः ॥

पृङ् व्यायामे ॥ प्रायेणायं व्याङ्पूर्वः ।
रिङ् । इयङ् । व्याप्रियते । व्यापमे ।
व्याप्राते । व्यापरिष्यते । व्यापृत । व्यापृषा-
ताम् ॥ १ ॥ मृड् प्राणत्यागे ॥

२५३७-निर्, नि और विके परे स्थित स्फुर और स्फुल धातुके
सकारको विकल्प करके पत्व हो, निःस्फुरति, निस्फुरति । नि-
फुलति, निस्फुलति । कोई स्फुर ऐसा अकारोपध पाठ करते हैं ।
पस्फार ॥ स्फुड, चुड और मुड धातु संवरणमें हैं ॥ कुड
और मृड धातु निमज्जनमें हैं, यह किसी २ पंडितका मत है ॥
गुरी धातु उद्यमनमें है, यह आत्मनेपदी है । गुरते । जुगुरे ।
गुरिता ॥ गू धातु स्तवनमें है, यह दीर्घ उकारान्त है, यथा-
'परिणूतगुणोदयः' ॥

अब चार परस्मैपदी धातु हैं ।

नुवति । अनुवीत् ॥ धू धातु विधूननमें है । ध्रुवति ॥ गु
धातु पुरीषोत्सर्गमें है । जुगुविथ, जुगुथ । गुता । गुष्यति ।
अगुषीत् । "ह्रस्वादङ्गात् २३६९" इससे खिच्चा लोप
होकर-अगुताम् । अगुषुः ॥ ध्रु धातु गति और स्थैर्यमें है ।
ध्रुव ऐसा पाठान्तर है । प्रथम धातुके 'ध्रुवति' इत्यादि गुव-
तिवत्, अर्थात् गु धातुके समान रूप होंगे । दूसरी धातु सेट्
है । दुध्रुविथ । ध्रुविता । ध्रुविष्यति । ध्रुव्यात् । अध्रुवीत् ।
अध्रुविष्टाम् ॥ कुङ् धातु शब्दमें है, यह धातु दीर्घ उकारान्त
है, ऐसा कैयटादि पंडितोंका मत है । कुविता । अकुविष्ट ।
यह न्यासकारके मतसे ह्रस्वान्त है । कुता । अकुत । कुटादि
धातु समाप्त हुए ॥

पृङ् धातु व्यायाममें है, यह धातु प्रायः वि और आङ्पूर्वक
है । रिङ् और इयङ् होकर-व्याप्रियते । व्यापमे । व्याप-
प्राते । व्यापरिष्यते ॥ व्यापृत । व्यापृषाताम् ॥ मृड् धातु प्राण-
त्यागमें है ॥

२५३८ म्रियतेर्लुङ् लिङोश्च । १।३।६१ ॥

लुङ् लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृडस्तङ्
नान्यत्र । डित्त्वं स्वार्थम् । म्रियते । ममार ।
ममर्थ । मम्रिव । मर्तासि ॥ म्रिष्यति ।
मृषीष्ट । अमृत ॥ २ ॥

अथ परस्मैपदिनः सप्त ॥ रि पि गतौ ।
अन्तरङ्गत्वादियङ् । रियति । पियति । रता ।

पेता ॥ २ ॥ धि धारणे ॥ ३ ॥ क्षि निवास
गत्योः ॥ ४ ॥ धू प्रेरणे । सुवति । सविता ॥ ५ ॥
कृ विक्षेपे । किरति । किरतः । चकार ।
चकरतुः । करीता-करिता । कीर्यात् । अकारीत् ॥

२५३८-लुङ्, लिङ् और शितकी प्रकृतिभूत मृड् धातुके
उत्तर तङ् हो, अन्यत्र न हो । स्वार्थ ड् इत् किया है ।
म्रियते । ममार । ममर्थ । मम्रिव । मर्तासि । म्रिष्यति ।
मृषीष्ट । अमृत ॥

अब परस्मैपदी ७ धातु कहते हैं ।

रि, पि, धातु गतिमें हैं । लघुपध गुणकी अपेक्षासे अन्त-
रङ्गत्वके कारण इयङ् होकर-रियति । रता । पियति । पेता ॥
धि धातु धारणमें है ॥ क्षि धातु निवास और गतिमें है ॥ धू
धातु प्रेरणमें है । सुवति । सविता ॥ कृ धातु विक्षेपमें है ।
किरति । किरतः । चकार । चकरतुः । करीता-करिता ।
कीर्यात् । अकारीत् ॥

२५३९ किरतौ लवने । ६।१।१४० ॥

उपात्किरतेः सुडागमः स्याच्छेदार्थे । उप-
स्किरति ॥ अडभ्यासव्यवायेपि । सुट्कात्पूर्व
इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उपात्किरत् । उपचस्कार ॥

२५३९-छेदार्थ होनेपर उपे उपसर्गके परे स्थित कृ धातु-
को सुट्का आगम हो, उपात्किरति ।

अट् और अभ्यासके व्यवधान रहते भी ककारके पूर्वमें
सुट् हो * उपात्किरत् । उपचस्कार ॥

२५४० हिंसायां प्रतेश्च । ६।१।१४१ ॥

उपात्प्रतेश्च किरतः सुट् स्यात् हिंसायाम् ।
उपात्किरति । प्रतिस्किरति ॥ ६ ॥ गृ निगरणे ॥

२५४०-उप और प्रतिके परे स्थित कृ धातुको हिंसार्थमें
सुट्का आगम हो, उपात्किरति । प्रतिस्किरति ॥ गृ धातु निग-
रणमें है ॥

२५४१ अचि विभाषा । ८।२।२१ ॥

गिरतरेफस्य लत्वं वा स्यादजादौ । गिलति-
गिरति । जगाल-जगार । जगलिथ-जग-
रिथ । गलीता-गरीता । गलिता-गरिता ॥ ३ ॥

हङ् आदरे । आदियते । आदियेते । आदधे ।
आददिषे । आदर्ता । आदरिष्यते । आदपीष्ट ।
आदत । आदषाताम् ॥ १ ॥ धृङ् अवस्थाने ।
ध्रियते ॥ २ ॥

अथ परस्मैपदिनः षोडश । प्रच्छ शीप्सा-
याम् ॥ पृच्छति । पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । प्रप-
च्छिथ-पप्रष्ट । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् ॥ १ ॥
वृत् । किरादयो वृत्ताः । सृज विसर्गे । विभाषा
सृजिदृशोः । ससर्जिथ-सस्रष्ट । स्रष्टा । सक्ष्यति ।
सृजिदृशोः सक्ष्यमकित्तिमागमः । सृजेत् ।
सृज्यात् । असाक्षीत् ॥ २ ॥ डमसृजो शुद्धौ ॥

मज्जति । ममज्ज । ममज्जिथ । मसज्जिनशोर्ललीति-
 नुम् । मसजेरन्त्यात्पूर्वा नुम्वाच्यः ॥ * ॥ संयोगा-
 दिलोपः । ममङ्क्ष्य । मङ्क्ता । मङ्क्ष्यति ।
 अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्ताम् । अमाङ्क्षुः ॥ ३ ॥
 रुजो भङ्गे । रोक्ता । रोक्ष्यति । अरौक्षीत् ।
 अरौक्ताम् ॥ ४ ॥ भुजो कौटिल्ये ॥ रुजिवत् ॥ ५ ॥
 छुप स्पर्शे । छोत्ता । अच्छौप्सीत् ॥ ६ ॥ रुश रिश
 हिंसायाम् । तालव्यान्तौ । रोष्टा । रोक्ष्यति ।
 रेष्टा । रेक्ष्यति ॥ ८ ॥ लिश गतौ । अलिक्षत् ।
 ॥ ९ ॥ स्पृश संस्पर्शने । स्पृष्टा-स्पृष्टा । स्पृक्ष्यति-
 स्पृक्ष्यति । अस्पाक्षीत्-अस्पाक्षीत् । अस्पृक्षत् ॥ १० ॥
 विच्छ गतौ । गुपूधूपेत्यायः । आर्द्धधातुके वा ।
 विच्छायति । विच्छायाञ्कार-विविच्छ ॥ ११ ॥
 विश प्रवेशने । विशति । विष्टा ॥ १२ ॥ मृश आमर्शने ।
 आमर्शनं स्पर्शः । अम्राक्षीत्-अम्राक्षीत् । अमृ-
 क्षत् ॥ १३ ॥ गुद प्रेरणे । कर्त्रभिप्रायेऽपि फले
 परस्मैपदार्थः पुनः पाठः ॥ १४ ॥ षट् ल विशर-
 गगत्यवसादनेषु । सीदतीत्यादि भौवादिकवत् ।
 इह पाठो नुम्बिकल्पार्थः । सीदन्ती-सीदती ।
 ज्वलादौ पाठस्तु नार्थः । सादः । स्वरार्थश्च ।
 शबनुदात्तः । शस्तूदात्तः ॥ १५ ॥ शट् ल शातने ॥
 स्वरार्थ एष पुनः पाठः । शता तु नास्ति । शदेः
 शित इत्यात्मनेपदोक्तेः ॥ १६ ॥
 अथ षट् स्वरितेतः । मिल सङ्गमे । मिल संश्ले-
 षणे इति पठितस्य पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये तद्धर्थः ।
 मिलति । मिलते । मिमेल । मिमिले ॥ १ ॥
 मुच्ल मोक्षणे ॥

२५४१-अजादि प्रत्यय परे रहते ग् धातुके रकारके
 स्थानमें विकल्प करके लकार हो, गिलति, गिरति । जगाल,
 जगार । जगलित्थ, जगरित्थ । गलीता, गरीता । गलिता, गरिता ।
 इङ् धातु आदर्शमें है । आद्रियते । आद्रियेते । आद्रे ।
 आदीद्रेषे । आदत्ता । आदरिष्यते । आहपीष्ट । आहत ।
 आहपाताम् ॥ घृङ् धातु अवस्थानमें है । ध्रियते ॥

अव १६ परस्मैपदी धातु कहते हैं ।

प्रच्छ धातु शीप्तामें है । पृच्छति । पप्रच्छ । पप्रच्छतुः ।
 पप्रच्छिथ, पप्रष्ठ । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् । किरादि धातु
 समाप्त हुए ॥

सृज धातु विसर्ग अर्थात् त्याग करनेमें है । “विभाषा सृजि-
 षोः २४०४” इस सूत्रसे विकल्प करके इट् करके ससर्जित्थ,
 संसृष्ट । सृष्टा । सृक्ष्यति । “सृजिहट्शोर्ललीत्यमकिति २४०५”
 इस सूत्रसे अमाङ्गम हुआ । सृजेत् । सृज्यात् । अस्त्राक्षीत् ॥
 इमस्जो धातु शुद्धिमें है । मज्जति । ममज्ज । ममज्जिथ ।
 “मस्जिनशोर्लली २५१७” इस सूत्रसे नुम्का आगम हुआ ।
 मसज्ज धातुके अन्य वर्गके पूर्वमें नुम् हो यह कहना

चाहिये * संयोगके आदिका लोप हुआ, ममङ्क्ष्य । मङ्क्ता ।
 मङ्क्ष्यति । अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्ताम् । अमाङ्क्षुः ॥ रुज्
 धातु भङ्गमें है । रोक्ता । रोक्ष्यति । अरौक्षीत् । अरौक्ताम् ॥
 भुजो धातु कुटिलतामें है । रुजि धातुकी समान इसके रूप
 होंगे ॥ छुप धातु स्पर्शमें है । छोत्ता । अच्छौप्सीत् ॥ रुश और
 रिश धातु हिंसामें हैं, यह धातु तालव्यान्त हैं । रोष्टा । रोक्ष्यति ।
 रेष्टा । रेक्ष्यति ॥ लिश धातु गतिमें है । अलिक्षत् ॥ स्पृश
 धातु संस्पर्शनमें है । स्पृष्टा, स्पृष्टा । स्पृक्ष्यति, स्पृक्ष्यति ।
 अस्पाक्षीत्, अस्पाक्षीत् । अस्पृक्षत् ॥ विच्छ धातु गतिमें है ।
 “गुपूधूप ० २३०३” इस सूत्रसे आय प्रत्यय होगा । आर्द्धधातुक
 स्थलमें विकल्प करके होगा, विच्छायति । विच्छायाञ्कार,
 विविच्छ ॥ विश धातु प्रवेशमें है । विशति । विष्टा ॥ मृश
 धातु आमर्शनमें है । आमर्शन शब्दसे स्पर्श जानना । अम्रा-
 क्षीत्, अम्राक्षीत् । अमृक्षत् ॥ गुद धातु प्रेरणमें है । कर्तृगामी
 क्रियाफल होनेपर भी परस्मैपदार्थ पुनः पाठ किया है ॥ षट् ल
 धातु विशरण, गति और अवसादनमें है । सीदति, इत्यादि
 भवादिकणके धातुकी समान रूप होंगे । इस स्थलमें पाठ करनेसे
 विकल्प करके नुम् होगा । सीदन्ती, सीदती । तो ज्वलादि
 गणमें पाठ तो “ज्वलति ०” इससे न प्रत्ययार्थ है । सादः ।
 और स्वरार्थ भी यहां पाठ किया है, शप् अनुदात्त और श
 उदात्त होता है ॥ शट् ल धातु शातनमें है । स्वरार्थ इसका पुनः
 पाठ है । शतृ प्रत्यय तो नहीं होसकता है, कारण कि, “शदेः
 शितः २३६२” इससे शितप्रत्यय होनेवाला है जिससे ऐसे
 शद धातुको आत्मनेपद कहा है ।

अव ६ स्वरितेत् धातु कहते हैं ।

मिल धातु संगममें है । श्लेषण अर्थमें पठित ‘मिल’ धातुका
 पुनः पाठ कर्त्रभिप्राय क्रियाफलमें भी तद् विधानार्थ है ।
 मिलति । मिलते । मिमेल । मिमिले ॥ मुच्ल धातु
 मोचनमें है ॥

२५४२ शोमुचादीनाम् । ७ । १ । ५९ ॥

नुम् स्यात् । मुञ्चति ॥ मुञ्चते । मोक्ता ।
 मुच्यताम् । मुक्षीष्ट । अमुचत् । अमुक्ता । अमुक्षाताम् ।
 ॥ २ ॥ लुप् ल छेदने । लुम्पति । लुम्पते । अलुपत् ।
 अलुप्त ॥ ३ ॥ विट् ल लाभे । विन्दति । विन्दते ।
 विवेद । विविदे । व्याघ्रभूत्यादिमते तु सेङ्गे-
 ऽयम् । वेदिता । भाष्यादिमतेऽनिङ्कः । वेत्ता ।
 परिवेत्ता । परिवर्जने । ज्येष्ठं परित्यज्य दारान-
 मींश्च लब्धवानित्यर्थः । तृन्तृचौ ॥ ४ ॥ लिप
 उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति । लिम्पते । लेप्ता ।
 लिपिसिचीत्यङ् । तडि तु वा । अलिपत् ।
 अलिपत-अलिप्त ॥ ५ ॥ पिच क्षरणे । सिञ्चति ।
 सिञ्चते । असिचत् । असिचत-असिक्त । अभि-
 पिञ्चति । अभ्यपिञ्चत् । अभिपिञ्चेत् ॥ ६ ॥

अथ त्रयः परस्मैपदिनः ॥ कृती छेदने ।
 कृन्तति । चकत् । कर्तिता । कर्तिष्यति-

कत्स्यति । अकतीत् ॥ १ ॥ खिद परिधाते ।
खिन्दति । चिखेद । खेत्ता । अयं दैन्ये दिवादौ
रुधादौ च ॥ २ ॥ पिश अवयवे । पिशति ।
पेशिता । अयं दीपनायामपि । त्वष्टा रूपाणि
पिशतु ॥ ३ ॥ इति मुचादयस्तुदादयश्च ॥

॥ इति तुदादयः ॥

२५४२-श प्रत्यय परे रहते मुचादि धातुओंको तुम् हो,
मुञ्चति । मुञ्चते । मोक्ता । मुच्यात् । मुक्षीष्ट । अमुचत् ।
अमुक्त । अमुक्षाताम् ॥ लुप्ल धातु छेदनमें है । लुम्पति ।
लुम्पते । अलुपत् । अलुप्त ॥ बिद्ल धातु लाभमें है ।
विन्दति । विन्दते । विवेद । विविद । व्याघ्रभूत्यादि-
पंडितोंके मतसे यह धातु सेट् है, इससे वेदित्ता । भाष्यकारा-
दिके मतसे यह अनिट् है, इससे वेत्ता । परिवेत्ता, यहां परि
शब्दसे वर्जन समझना, ज्येष्ठको त्यागकर अर्थात् ज्येष्ठके विवा-
हादिके पूर्वमें ही पत्नी और अग्निको प्राप्त किये हुए ।
यहां विद धातुके उत्तर तृन् अथवा तृच् प्रत्यय है ॥ लिप धातु
उपदेहमें है । उपदेह, अर्थात् वृद्धि । लिम्पति । लिम्पते ।
लेप्ता । “लिपिगिचि० २४१८ ” इस सूत्रसे अङ् होगा,
परन्तु तङ्परि विकल्प करके होगा, अलिपत् । अलिपत, अलित ॥
पिच धातु क्षरणमें है । सिञ्चति । सिञ्चते । असिचत् । असि-
चत, असिक्त । अभिपिञ्चति । अभ्यपिञ्चत् । अभिपिचेष ॥

अव ३ परस्मैपदी धातु कहतेहैं ।

कृती धातु छेदनमें है । कृन्तति । चर्कते । कर्त्तिता ।
कर्त्तिष्यति, कत्स्यति । अकतीत् ॥ खिद धातु परिधातमें है ।
खिन्दति । चिखेद । खेत्ता । यह धातु दैन्यार्थमें दिवादौ
और रुधादिगणीय है ॥ पिश धातु अवयवमें है । पिशति ।
पेशिता । यह धातु दीपनार्थमें भी है, यथा-‘ त्वष्टा
रूपाणि पिशतु ’ ॥ इति मुचादयस्तुदादयश्च ॥

॥ इति तुदादिप्रकरणम् ॥

अथ रुधादयः ७.

रुधिर आवरणे ॥ नव स्वरितेत इरितश्च ॥

रुधिर धातु आवरणमें है ।

अव धातु उभयपदी और इरित कहतेहैं ॥

२५४३ रुधादिभ्यः श्रम् ३।१।७८॥

शपोऽपवादः । मित्रादन्यादचः परः । नित्य-
त्वाद् गुणं बाधते । रुणद्धि । श्रसोरल्लोपः । गत्व-
स्यासिद्धत्वादनुस्वारः । परसवर्णः । तस्यासिद्ध-
त्वाण्णत्वं न । न पदान्तेतिसूत्रेणाऽनुस्वारपरस-
वर्णयोरल्लोपो न स्थानिवत् । रुन्धः । रुन्धन्ति ।
रुन्धे । रोद्धा । रोत्स्यति । रोत्स्यते । रुण्डु ।
रुन्धात् । रुन्धि । रुणधानि । रुणधे । अरुणत् ।
अरुन्धाम् । अरुणत्-अरुणः । अरुणधम् ।
अरुधत्-अरौत्सीत् । अरुद्ध ॥ १ ॥ भिदिर्

विदारणे ॥ भिनत्ति । भिन्ते । भेत्ता ।
भेत्स्यति । भेत्स्यते । अभिनत्-अभिनः ।
अभिनदम् । अभिन्त । अभिदत्-अभैत्सीत् ।
अभिक्त ॥ २ ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे । अच्छिदत्-
अच्छैत्सीत् । अच्छिक्त ॥ ३ ॥ रिचिर् विरचने ॥
रिणक्ति । रिक्ते । रिरेच । रिचिरे । रेक्ता ।
अरिणक् । अरिचत्-अरैक्षीत् । अरिक्त ॥ ४ ॥
विचिर् पृथग्भावे । विनक्ति । विक्ते ॥ ५ ॥
क्षुदिर् सम्पेषणे ॥ क्षुणक्ति । क्षुन्ते । क्षोत्ता ।
अक्षुदत्-अक्षौत्सीत् । अक्षुत् ॥ ६ ॥ युजिर्
योगे ॥ योक्ता ॥ ७ ॥ उच्छिदिर् दीप्तिदेवनयोः ॥
छुणक्ति । छुन्ते । चच्छुर्द । सेसिचोति वेद ।
चच्छुर्दिषे-चच्छुर्से । छुर्दिता । छुर्दिष्यति-
छुत्स्यति । अच्छुदत् । अच्छुर्दीत् । अच्छु-
र्दिष्ट ॥ ८ ॥ उतृदिर् हिंसानादयोः ॥ तृण-
त्तीत्यादि ॥ ९ ॥ कृती वेष्टने । परस्मैपदी ।
कृणक्ति । आर्धधातुके तौदादिकवत् ॥ १० ॥
जिन्धी दीप्तौ ॥ त्रय आत्मनेपदिनः ॥

२५४३-रुधादि धातुके उत्तर इनम् हो, यह श्रम् शप्का
अपवाद (विशेषक) है । मकार इत् होनेके कारण अन्य
अच्के परे होगा । नित्यत्वके कारण गुणको बाध करताहै ।
रुणद्धि । “ इनसोरल्लोपः ” इस सूत्रसे इनम्के अकारका लोप
हुआ । इनम्के मकार शकारकी इत्संज्ञा हुई नकार शेषरहा ।
गत्वके असिद्धके कारण नकारको अनुस्वार, और परसवर्ण हुआ,
उसके असिद्धत्वके कारण फिर गत्व नहीं हुआ । अनुस्वार,
परसवर्ण कर्त्तव्यमें अलोपके स्थानिवद्भाव तो नहीं होगा कारण
कि, “ न पदान्त० ५१ ” इस सूत्रसे स्थानिवद्भावका निषेध होजा-
ताहै । रुन्धः । रुन्धन्ति । रुन्धे । रोद्धा । रोत्स्यति । रोत्स्यते । रुण-
्डु । रुन्धात् । रुन्धि । रुणधानि । रुणधे । अरुणत् । अरुन्धाम् ।
अरुणत्, अरुणः । अरुणधम् । अरुधत्, अरौत्सीत् ।
अरुद्ध ॥ भिदिर् धातु विदारणमें है । भिनत्ति । भिन्ते ।
भेत्ता । भेत्स्यति । अभिनत्, अभिनः । अभिनदम् । अभि-
न्त । अभिदत्, अभैत्सीत् । अभिक्त ॥ छिदिर् धातु द्वैधी-
करणमें है । अच्छिदत्, अच्छैत्सीत् । अच्छिक्त ॥ रिचिर् धातु विरे-
चनमें है । रिणक्ति । रिक्ते । रिरेच । रिचिरे । रेक्ता । अरिणक् ।
अरिचत्, अरैक्षीत् । अरिक्त ॥ विचिर् धातु पृथक् भावमें है ।
विनक्ति । विक्ते ॥ क्षुदिर् धातु सम्पेषणमें है । क्षुणक्ति ।
क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत्, अक्षौत्सीत् । अक्षुत् ॥ युजिर्
योगमें है । योक्ता ॥ उच्छिदिर् धातु दीप्ति और पाशकनीडामें
है । छुणक्ति । छुन्ते । चच्छुर्द । “ सेडिचि० २५०६ ”
इस सूत्रसे विकल्प करके इट् होकर-चच्छुर्दिषे, चच्छुर्से ।
छुर्दिता । छुर्दिष्यति, छुत्स्यति । अच्छुदत् । अच्छुर्दीत् ।
अच्छुर्दिष्ट ॥ उतृदिर् धातु हिंसा और अनादरमें है । तृणक्ति ।
इत्यादि ॥ कृती धातु वेष्टनमें है, यह परस्मैपदी धातु है ।
कृणक्ति । आर्धधातुक स्थलमें इसके रूप तुदादिगणके

धातुकी समान होंगे ॥ जिङ्न्धी धातु दीप्तिमें है, यह तीन धातु आत्मनेपदी हैं ॥

२५४४ श्रात्रलोपः । ६ । ४ । २३ ॥

भ्रमः परस्य नस्य लोपः स्यात् । भ्रसोरलोपः ।
इन्धे । इन्त्से । इन्धिता । इन्धै । ऐन्ध ।
ऐन्धाः ॥ १ ॥ खिद दैन्ये । खिन्ते । खेत्ता ॥ २ ॥
विद विचारणे । विन्ते । वेत्ता ॥ ३ ॥

अथ परस्मैपदिनः ॥ शिष्लु विशेषणे ।
शिनाष्टि । शिष्टः । शिषन्ति । शिशेषिथ । शेषा ।
शेक्ष्यति । हेर्धिः । जश्त्वम् । झरो झरीति वा
डलोपः । अनुस्वारपरसवर्णौ । शिण्डि-शिण्डु ।
शिनषाणि । अशिनट् । लुदिस्वादङ् । अशि-
षत् ॥ १ ॥ पिष्लु सञ्चूर्णने ॥ शिषिवत् ।
पिनाष्टि ॥ २ ॥ भञ्जो आमर्दने ॥ भनक्ति ।
वभञ्जिथ-वभङ्क्थ । भङ्क्ता ॥ ३ ॥ भुज
पालनाभ्यवहारयोः ॥ भुनक्ति । भोक्ता ।
भोक्ष्यति । अभुनक् ॥ ४ ॥ तृह हिंसि हिंसायाम् ॥

२५४४-भ्रमके परे नकारका लोप हो “ भ्रसोरलोपः ”
इससे अकारका लोप होकर-इन्धे । इन्त्से । इन्धिता । इन्धै ।
ऐन्ध । ऐन्धाः ॥ खिद धातु दैन्यमें है । खिन्ते । खेत्ता ॥
विद धातु विचारणमें है । विन्ते । वेत्ता ।
अथ परस्मैपदी धातु कहते हैं ।

शिष्लु धातु विशेषणमें है । शिनाष्टि । शिष्टः । शिषन्ति ।
शिशेषिथ । शेषा । शेक्ष्यति । शिष धातुके उत्तर हिंक स्थानमें
षि, और पको जश्त्व, और “ झरोझरी ०७२ ” इस सूत्रसे
विकल्प करके डकारका लोप, अनुस्वार, और परसवर्ण होकर-
शिण्डि, शिण्डु । शिनषाणि । अशिनट् । लुकार इत्
होनेके कारण च्लिके स्थानमें अङ् होकर-अशिषत् ॥ पिष्लु
धातु सञ्चूर्णनमें है । इसके रूप शिष धातुकी समान होंगे ।
पिनाष्टि ॥ भञ्जो धातु आमर्दनमें है । भनक्ति । वभञ्जिथ,
वभङ्क्थ । भङ्क्ता ॥ भुज धातु पालन और अभ्यवहार,
अर्थात् भोजनमें है । भुनक्ति । भोक्ता । भोक्ष्यति । अभु-
नक् ॥ तृह और हिंसि धातु हिंसामें हैं ॥

२५४५ तृणह इम् । ७ । ३ । १२ ॥

तृहः श्रमि कृते इमागमः स्याद्वलादौ पिति ।
तृणंठि । तृण्डः । ततर्ह । तर्हिता । अतृणेट् ।
हिनस्ति । जिहिंस । हिंसिता ॥ ६ ॥ उन्दी
क्लेदने ॥ उनत्ति । उन्तः । उन्दन्ति । उन्दा-
चकार । औनत् । औ-ताम् । औन्दन् । औनः-
औनत् । औनदम् ॥ ७ ॥ अञ्जू व्यक्तिप्रक्षण-
कान्तिगतिषु ॥ अनत्ति । अङ्क्तः । अञ्जन्ति ।
आनञ्ज । आनञ्जिथ-आनङ्क्थ । अङ्क्ता ।
अञ्जिता । अङ्ग्धि । अनजानि । आनक् ॥

२५४५-हलादि पित् प्रत्यय परे रहते तृह धातुके उत्तर
इनम् होनेपर इमागम हो, तृणंठि । तृण्डः । ततर्ह । तर्हिता ।
अतृणेट् । हिनस्ति । जिहिंस । हिंसिता ॥ उन्दी धातु क्लेदनमें
है । उनत्ति । उन्तः । उन्दन्ति । उन्दाचकार । औनत् ।
औन्ताम् । औन्दन् । औनः, औनत् । औनदम् ॥ अञ्जू धातु व्यक्ति,
प्रक्षण, कान्ति और गतिमें है । अनत्ति । अङ्क्तः । अञ्ज-
न्ति । आनञ्ज । आनञ्जिथ, आनङ्क्थ । अङ्क्ता । अञ्जिता ।
अङ्ग्धि । अनजानि । आनक् ॥

२५४६ अञ्जेः सिचि । ७ । २ । ७१ ॥

अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात् । आञ्जीत् ॥ ८ ॥
तञ्चू संकोचने ॥ तञ्चिता-तङ्क्ता ॥ ९ ॥
ओविजी भयचलनयोः ॥ विनक्ति । विंक्तः ।
विज इडिति डित्वम् । विविजिथ । विजिता ।
अविनक् । अविजीत् ॥ १० ॥ वृजी वर्जने ॥
वृणक्ति । वर्जिता ॥ ११ ॥ पृचीः संपर्के ।
पृणक्ति । पपर्च ॥ १२ ॥

॥ इति रुधादयः ॥

२५४६-अञ्जू धातुके उत्तर सिचो नित्य इट् हो, आञ्जी-
त् ॥ तञ्चू धातु संकोचनमें है । तञ्चिता, तङ्क्ता ॥ ओविजी धातु
भय और चलनमें है । विनक्ति । विंक्तः । “ विज इट् २५३६ ”
इस सूत्रसे डित्व होकर-विविजिथ । विजिता । अविनक् ।
अविजीत् ॥ वृजी धातु वर्जनमें है । वृणक्ति । वर्जिता ॥ पृची
धातु संपर्कमें है । पृणक्ति । पपर्च ॥

॥ इति रुधादिप्रकरणम् ॥

अथ तनादयः ८.

अथ सप्त स्वरितेतः ॥ तनु विस्तारे । तना-
दिकृञ्भ्य उः ॥ तनोति । तन्वः-तनुवः ।
तनुते । ततान । तेने । तनु । अतानीत्-अतनीत् ॥
यहांसे लेकर ७ धातु उभयपदी कहते हैं । तनु धातु
विस्तारमें है । “ तनादिकृञ्भ्य उः ” (तनादिगणीय
धातु और कृञ् धातुके उत्तर उ प्रत्यय हो) इस सूत्रसे उ
प्रत्यय करके-तनोति । तन्वः, तनुवः । तनुते । ततान । तेने ।
तनु । अतानीत्, अतनीत् ॥

२५४७ तनादिभ्यस्तथासोः । १२ । ४ । ७९ ॥

तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः । थासा
साहचर्यादेकवचनं तशब्दो गृह्यते । तेनेह न ।
यूयमतनिष्ट-अतानिष्ट । अनुदात्तोपदेशेत्यनुन-
नासिकलोपः । तडि । अतत-अतनिष्ट ।
अतथाः-अतनिष्ठाः ॥ १ ॥ षणु दाने ॥
सनोति । सनुते । ये विभाषा । सायात्-
सन्यात् । जनसनेत्यात्वम् । असात-असनिष्ट ।
असाथाः-असनिष्ठाः ॥ २ ॥ क्षणु हिंसायाम् ॥
क्षणोति । क्षणुते । ह्यन्तेति न वृद्धिः । अक्ष

णीत् । अक्षत-अक्षणिष्ट । अक्षथाः-अक्षणिष्ठाः ॥
॥ ३ ॥ क्षिणु च ॥ उप्रत्ययनिमित्तो लघूपध-
गुणः संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति न भवतीत्या-
त्रेयादयः । भवत्येवेत्यन्ये । क्षिणोति-क्षेणो-
ति । क्षेणितासि । क्षेणितासे । अक्षेणीत् ।
अक्षित-अक्षेणिष्ट ॥ ४ ॥ ऋणु गतौ ॥ ऋ-
णोति-अर्णोति । ऋणुतः-अर्णुतः । ऋण्वन्ति-
अर्णुवन्ति । आनर्ण-आनृणे । अर्णितासि । आ-
र्णीत् । आर्त-आर्णिष्ट । आर्थाः-आर्णिष्ठाः ॥
॥ ५ ॥ तृणु अदने ॥ तृणोति-तर्णोति । तृणु-
ते-तर्णुते ॥ ६ ॥ घृणु दीप्तौ ॥ जघर्ण ।
जघृणे ॥ ७ ॥

अथ द्रावनुदात्तेतौ ॥ वनु याचने ॥ वनुते ।
ववने । चान्द्रमते परस्मैपदी । वनोति । ववान ॥
॥ १ ॥ मनु अवबोधने ॥ मनुते ॥ मेने ॥ २ ॥
डुकृञ् करणे ॥ करोति । अत उत्सार्वधातुके ।
कुरुतः । यण । न भकुर्छुरामिति न दीर्घः ।
कुर्वन्ति ॥

२५४७-त और थास् प्रत्यय परे रहते तनादि धातुओंके
उत्तर विकल्प करके सिच्का लुक् हो । थास् प्रत्ययके साह-
चर्यसे एकवचन तशब्दका ग्रहण होताहै, इस कारण 'यूय-
मतनिष्ठ, अतानिष्ठ' इस स्थलमें सिच्का लुक् न हुआ ।
“अनुदात्तोपदेशः २४२८” इस सूत्रसे अनुनासिक वर्णका
लोप होकर-तङ्में अतत, अतनिष्ठ । अतथाः, अतनिष्ठाः ॥
षणु धातु दानमें है, सनोति । सनुते । “ये विभाषा २३१९”
इस सूत्रसे यकारादि प्रत्यय परे सन धातुके नकारके स्थानमें
विकल्प करके आकार होकर-सायात्, सन्यात् । “जनसन०
२५०४” इस सूत्रसे आत्व होकर-असात, असनिष्ठ । असाथाः,
असनिष्ठाः ॥ क्षणु धातु हिसामें है । क्षणोति । क्षणुते ।
“ह्रस्वन्त० २२९९” इस सूत्रसे वृद्धि न होकर-अक्षणीत् ।
अक्षत, अक्षणिष्ट । अक्षथाः, अक्षणिष्ठाः ॥ क्षिणु धातु भी
उक्तार्थक है । उ प्रत्यय निमित्तक लघूपध गुण “संज्ञापूर्वको
विधिरनित्यः” (संज्ञापूर्वक विधि अनित्य होताहै ।) इस परि-
भाषाके अनुसार नहीं होगा, यह आत्रेयादि मुनियोंका मत
है । अन्यमतसे गुण होहीगा, जैसे-क्षिणोति, क्षेणोति । क्षेणि-
तासि । क्षेणितासे । अक्षेणीत् । अक्षित, अक्षेणिष्ट ॥ ऋणु
धातु गतिमें है । ऋणोति, अर्णोति । ऋणुतः, अर्णुतः ।
ऋण्वन्ति, अर्णुवन्ति । आनर्ण, आनृणे । अर्णितासि । आर्णीत् ।
आर्त्त, आर्णिष्ट । आर्थाः, आर्णिष्ठाः ॥ तृणु धातु अदनेमें है ।
तृणोति, तर्णोति । तृणुते, तर्णुते ॥ घृणु धातु दीप्तिमें है ।
जघर्ण । जघृणे ॥

अब दो धातु आत्मनेपदी कहतेहैं ।

वनु धातु याचनमें है । वनुते । ववने । चान्द्रमतसे यह
धातु परस्मैपदी है । वनोति । ववान ॥ मनु धातु अवबोधनमें
है । मनुते । मेने ॥ डुकृञ् धातु करणमें है । करोति । “अत

उत् सार्वधातुके २४६७” इससे उत्त्व होकर-कुरुतः । यण
और “न भकुर्छुराम् १६२९” इस सूत्रसे दीर्घ निषेध होकर
कुर्वन्ति ॥

२५४८ नित्यं करोतेः । ६ । ४ । १०८ ॥

प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्यादमोः पर-
योः । कुर्वः । कुर्मः । चकर्थ । चकृव । चकृषे ।
कर्ता । करिष्यति ॥

२५४८-व और म परे रहते कृ धातुके उत्तर प्रत्ययके
उकारका नित्य लोप हो । कुर्वः । कुर्मः । चकर्थ । कर्ता ।
चकृव । करिष्यति ॥

२५४९ ये च । ६ । ४ । १०९ ॥

कृञ् उलोपः स्याद्यादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् ।
आशिषि । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । तनादि-
भ्य इति लुकोऽभावे ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः ॥
अकृत । अकृथाः ॥

२५४९-यकारादि प्रत्यय परे रहते कृ धातुके उकारका
लोप हो । कुर्यात् । आशीर्लिङ्में-क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् ।
“तनादिभ्यः० २५४७” इस सूत्रके लुक्के अभावमें
“ह्रस्वादङ्गात् ० २३६९” इस सूत्रसे सिच्का लोप होताहै,
अकृत । अकृथाः ॥

२५५० संपरिभ्यां करोतौ भूषणे ।

६ । १ । १३७ ॥

२५५०-भूषण अर्थ गम्यमान होनेपर सम्, और परि उप-
सर्गसे पर कृ धातुको सुट्का आगम हो ॥

२५५१ समवाये च । ६ । १ । १३८ ॥

संपरिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद्भूषणे सङ्घाते
चार्थे । संस्करोति । अलंकरोतीत्यर्थः । संस्कुर्व-
न्ति । सङ्घीभवन्तीत्यर्थः । संपूर्वस्य कचिदभू-
षणेऽपि सुट् । संस्कृतं भक्षा इति ज्ञापकात् । परि-
निविभ्य इति षः । परिष्करोति ॥ सिवादीनां
वा । पर्यष्कार्षीत् । पर्यष्कार्षीत् ॥

२५५१-समूह अर्थ गम्यमान होनेपर भी सम्, और परि
उपसर्गसे पर कृ धातुको सुट्का आगम हो । संस्करोति,
अर्थात् अलंकृत करताहै । संस्कुर्वन्ति, अर्थात् सब एकत्र
होकर दलबद्ध होतेहैं । “संस्कृतं भक्षाः” इस ज्ञापकके कारण
संपूर्वक कृ धातुको कभी २ भूषणसे भिन्न अर्थमें भी सुट्
होताहै । परि, नि और वि पूर्वक कृ धातुके सुट्के सकारको
षत्व हो । परिष्करोति । सिवादिके सकारको विकल्प
करके षत्व होताहै । (२३५९) पर्यष्कार्षीत् । पर्य-
ष्कार्षीत् ॥

२५५२ उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्या-

ध्याहारेषु च । ६ । १ । १३९ ॥

उपात्कृञः सुट् स्यादेवर्थेषु चात्प्रागुक्तयोर-

र्थयोः । प्रतियत्नो गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्यस्याध्याहारः, आकाङ्क्षितैः कदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या । अलंकृतैत्यर्थः । उपस्कृता ब्राह्मणाः । समुदिता इत्यर्थः । एधोदकस्योपस्कुरुते । गुणाधानं करोतीत्यर्थः । उपस्कृतं भुङ्क्ते । विकृतमित्यर्थः । उपस्कृतं ब्रूते । वाक्याध्याहारेण ब्रूते इत्यर्थः ॥

२५५२-प्रतियत्न, वैकृत और वाक्यके अध्याहार अर्थमें उपपूर्वक कृ धातुको सुट्का आगम हो। चकारसे प्रागुक्त अर्थमें अर्थात् भूषण और समूहअर्थमें भी हो। प्रतियत्न शब्दसे गुणाधान, वैकृत शब्दसे विकार वाक्याध्याहार अर्थात् आकाङ्क्षित एक देशका पूरण करना । उपस्कृता कन्या, अर्थात् अलंकृता । उपस्कृता ब्राह्मणाः, अर्थात् समुदिताः । एधोदकस्योपस्कुरुते, अर्थात् इन्वन जलका गुणाधान करता है । उपस्कृतं भुङ्क्ते, अर्थात् विकृतभावसे भोजन करता है । उपस्कृतं ब्रूते, अर्थात् वाक्याध्याहारपूर्वक बोलता है ॥

२५५३ सुद्धात्पूर्वः । ६ । १ । १३५ ॥
अडभ्यासव्यवायेपीत्युक्तम् । संचस्कार । कात्पूर्व इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथा हि पूर्व धातुरूपसर्गेण युज्यते । अन्तरङ्गत्वासुट् । ततो द्वित्वम् । एवं च ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । संचस्करतुः ॥ कृसृभृ० इति सूत्रे ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रे च कृजोऽसुट् इति वक्तव्यम् ॥*॥
तेन समुट्कात्परस्येदासंचस्करिथ । संचस्करिवा गुणोतीति सूत्रे नित्यं छन्दसीति सूत्रान्नित्यमित्यनुवर्तते । नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थात्सुटि गुणो न । संस्क्रियात् । ऋतश्च संयोगादेरिति लिङ्सिचोर्नट् । एकाच उपदेशे इति सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्त्य उपदेशे यः संयोगादिरिति व्याख्यानात् । संस्कृषीष्ट । समस्कृत । समस्कृषाताम् ॥ १ ॥

॥ इति तनादयः ॥

२५५३-सम्, परि और उपसे परे अट् और अभ्यासका व्यवधान रहते भी कृ धातुके ककारके पूर्वमें सुट्का आगम हो । संचस्कार । “कात्पूर्वः” इत्यादि भाष्यमें प्रत्याख्यात हुए हैं, क्योंकि, पूर्वमें धातु उपसर्गके साथ युक्त होता है, तो अन्तरङ्गत्वके कारण पहले सुट्, पश्चात् द्वित्व होगा । ऐसा होनेपर “ऋतश्च संयोगादेर्गुणः २३८९” इस सूत्रसे ऋकाश्रान्त संयोगादि धातुको गुण होता है । संचस्करतुः । “कृसृभृ० २२९३” इस सूत्रमें और “ऋतो भारद्वाजस्य २२९६” इस सूत्रमें सुट्से रहित कृ धातु ऐसा कहना चाहिये । इस कारण समुट्क धातुके उत्तर इट् हो । संचस्करिथ । संचस्करिव । “गुणोऽर्ति० २३८०” इस सूत्रमें “नित्यं छन्दसि ३५८७” इस सूत्रसे

‘नित्यम्’ पदकी अनुवृत्ति होती है, इससे नित्य जो संयोगादि, उसको गुण न हो ऐसे अर्थ होनेसे सुट् पर रहते गुण नहीं होता जैसे-संस्क्रियात् । “ऋतश्च संयोगादेः २५२६” इस सूत्रसे लिङ् और सिचको वैकल्पिक इट् नहीं होता, क्योंकि, “एकाच उपदेशे० २२७६” इस सूत्रसे ‘उपदेशे’ की अनुवृत्ति कर उपदेशमें ‘संयोगादि’ ऐसी व्याख्या करनेसे जैसे-संस्कृषीष्ट । समस्कृत । समस्कृषाताम् ॥

॥ इति तनादिप्रकरणम् ॥

अथ क्रयादयः ९.

डुकीञ् द्रव्यविनिमये ॥

डुकीञ् धातु द्रव्यविनिमयमें है ॥

२५५४ क्रयादिभ्यः श्रा । ३ । १।८१॥

क्रीणाति ॥ ई हल्यधोः । क्रीणीतः । ईत्वात्पूर्वं शेरन्तादेशः परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च । एवं जस्याद्भावः । ततः श्राभ्यस्तयोरित्याहोपः । क्रीणन्ति । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रयिथ-चिक्रेथ । चिक्रियिव । चिक्रियिषे । क्रेता-क्रेष्यति । क्रीयात् । क्रेषीष्ट । अक्रेषीत् । अक्रेष्ट ॥ १ ॥ प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च ॥ कान्तिः कामना । प्रीणाति । प्रीणीते ॥ २ ॥ श्रीञ् पाके ॥ ३ ॥ मीञ् हिंसायाम् ॥ हिनुमीना । प्रमीणाति । प्रमीणीतः । मीनातिमिनोतीत्येज्विषये आत्वम् । ममौमिम्यतुः । ममिथ-ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त ॥ ४ ॥ पिञ् बन्धने । सिनाति । सिनीते । सिषाय । सिष्ये । सेता ॥ ५ ॥ स्कुञ् आप्रवणे ॥

२५५४-क्रयादि धातुओंके उत्तर श्रा प्रत्यय हो । सार्वधातुक प्रत्यय परे रहते क्रीणाति । “ई हल्यधोः २४९७” इस सूत्रसे श्रा प्रत्ययके आकारके स्थानमें ईकार हो, क्रीणीतः । ईत्वके पूर्वमें झिके स्थानमें परत्व, नित्यत्व और अन्तरङ्गत्वके कारण “होऽन्तः” से ‘अन्त’ आदेश हो, और झिके स्थानमें “आत्म०” अत् हो, पश्चात् “श्राभ्यस्तयोः० २४८३” इस सूत्रसे आकारका लोप हो । क्रीणन्ति । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रयिथ, चिक्रेथ । चिक्रियिव । चिक्रियिषे । क्रेता, । क्रेष्यति । क्रीयात् । क्रेषीष्ट । अक्रेषीत् । अक्रेष्ट ॥

प्रीञ् धातु तर्पण, और कान्ति अर्थात् कामनामें है । प्रीणाति । प्रीणीते ॥ श्रीञ् धातु पाकमें है ॥ मीञ् धातु हिंसामें है । “हिनुमीना २५३०” यह सूत्र यहां स्मरणार्थ है । प्रमीणाति । प्रमीणीतः । “मीनातिमिनोती० २५०८” इस सूत्रसे एच्के विषयमें आत्व हो । ममौ । मिम्यतुः । ममिथ, ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति ।

मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमा-
स्त ॥ पिञ् धातु बंधनमें है । सिनाति । सिनीते । सिषाय ।
सिष्ये । सेता ॥

स्कुञ् धातु आप्रवण अर्थात् सम्यक् प्लवनमें है ॥

**२५५५ स्तन्भुस्तन्भुस्कन्भुस्कुन्भु-
स्कुञ्भ्यः श्नुश्च । ३ । १ । ८२ ॥**

चात् भ्रा । स्कुनोति । स्कुनुते । स्कुनाति ।
स्कुनीते । चुस्काव । चुस्कुवे । स्कोता । अस्कौ-
षीत् । अस्कोष्ट ॥ ६ ॥ स्तन्भवादयश्चत्वारः
सौत्राः । सर्वे रोधनार्था इत्येके । माधवस्तु प्रथ-
मतृतीयौ स्तम्भार्थौ द्वितीयो निष्कोषणार्थः ।
चतुर्थो धारणार्थ इत्याह । सर्वे परस्मैपदिनः ।
नलोपः । विष्टभ्नोति-विष्टभ्नाति । अवष्ट-
भ्नोति-अवष्टभ्नाति । अवतष्टम्भ । जृस्तन्भ्व-
त्यङ् वा । व्यष्टभत्-व्यष्टभ्मीत् । स्तुभ्नोति-
स्तुभ्नाति ॥

२५५५-स्तन्भु, स्तुन्भु, स्कन्भु, स्कुन्भु और स्कुञ् धातुके
उत्तर स्नु और भ्रा प्रत्यय हो । स्कुनोति, स्कुनाति । स्कुनुते,
स्कुनीते । चुस्काव । चुस्कुवे । स्कोता । अस्कौषीत् । अस्कोष्ट ।
स्तन्भु आदि ४ धातु सौत्र (सूत्रोक्त) हैं । एक
आचार्य कहतेहैं कि, सब (४) ही रोधनार्थक हैं ।
माधवके मतमें प्रथम और तृतीय स्तम्भार्थ हैं, द्वितीय निष्को-
षणार्थ और चतुर्थ धारणार्थ है, और सब परस्मैपदी हैं ।
नकारका लोप, विष्टभ्नोति, विष्टभ्नाति । अवष्टभ्नोति,
अवष्टभ्नाति । अवतष्टम्भ । “जृस्तन्भु० २२९१” इस
सूत्रसे विकल्प करके अङ्, व्यष्टभत्, व्यष्टभ्मीत् । स्तुभ्नोति,
स्तुभ्नाति ॥

२५५६ वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् । ८ । ३ । ७७ ॥

वेः परस्य स्कभ्नातेः सस्य षः स्यात् । वि-
ष्कभ्नोति-विष्कभ्नाति । स्कुभ्नोति-स्कुभ्नाति ॥

२५५६-विपूर्वक स्कन्भ धातुके सकारको पत्व हो, विष्कभ्नोति,
विष्कभ्नाति । स्कुभ्नोति, स्कुभ्नाति ॥

२५५७ हलः श्रः शानज्ज्ञौ । ३ । १ । ८३ ॥

हलः परस्य श्रः शानजादेशः स्यादौ परे ।

स्तभान-स्तुभान । स्कभान-स्कुभान । पक्षे

स्तम्भुहीत्यादि ॥ युञ् बन्धने ॥ युनाति । युनी-

ते । योता ॥ ७ ॥ क्नुञ् शब्दे ॥ क्नुनाति ।

क्नुनीते । क्विता ॥ ८ ॥ डूञ् हिंसायाम् ॥

डूणाति । डूणीते ॥ ९ ॥ पूञ् पवने ॥

२५५७-हि परे रहते हलके परे श्रः के स्थानमें शानच्

आदेश हो । स्तभान, स्तुभान । स्कभान, स्कुभान । पक्षमे

स्तम्भुहि इत्यादि पद होंगे । युञ् धातु बंधनमें है । युनाति ।

युनीते । योता ॥ क्नुञ् धातु शब्दमें है । क्नुनाति । क्नुनीते ।

कविता । डूञ् धातु हिंसामें है । डूणाति । डूणीते ॥ पूञ् धातु
पवित्र करनेमें है ॥

२५५८ प्वादीनां ह्रस्वः । ७ । ३ । ८० ॥

शिति परे । पुनाति । पुनीते । पविता ॥ १० ॥

लूञ् छेदने ॥ लुनाति । लुनीते ॥ ११ ॥ स्तृञ्

आच्छादने स्तृणाति । स्तृणीते । तस्तार ।

तस्तरतुः । स्तरीता-स्तरिता । स्तृणीयात् ।

स्तृणीते । आशिषि स्तीर्यात् ॥ लिङ्सिचोरि-

ति वेद ॥ (न लिङि । ७ । २ । ३९)

वृत इदो लिङि दीर्घो न स्यात् । स्तरिषीष्ट ।

उश्चेति कित्वम् । स्तीरिषीष्ट । सिचि च परस्मैपदे-

ष्विति न दीर्घः । अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम् । अस्त-

रीष्ट-अस्तरिष्ट । अस्तीष्ट ॥ १२ ॥ कृञ् हिंसायाम् ॥

कृणाति । कृणीते । चकार । चकरे ॥ १३ ॥

वृञ् वरणे ॥ वृणाति । वृणीते । ववार । ववरे ।

वरीता-वरिता । आशिषि उदोष्ठ्यर्धस्य ।

वूर्यात् । वरिषीष्ट-वूर्षीष्ट । अवारीत् । अवारि-

ष्टाम् । अवरीष्ट-अवरिष्ट-अवूर्ष्ट ॥ १४ ॥ धूञ्

कम्पने ॥ धुनाति । धुनीते । दुधविथ-दुधोथ ।

दुधुषिव । धविता-धोता । स्तुसुधूञ्भ्य इतीदृ ।

अधावीत् । अधविष्ट-अधोष्ट ॥ १५ ॥

अथ बध्नात्यन्ताः परस्मैपदिनः ॥ शृ हिंसा-

याम् ॥ शृदृप्तां ह्रस्वो वेति ह्रस्वपक्षे यण् ।

अन्यदा ऋच्छत्पृतामिति गुणः । शश्रुतुः-शश-

रतुः । श्र्युकः कित्तीतिनिषेधस्य क्वादिनियमेन

वाधः । शशरिव-शश्रिव । शरीता-शरिता ।

शृणीहि । शीर्यात् । अशारिष्टाम् ॥ १ ॥ पृ-

पालनपूरणयोः ॥ पप्रतुः-पपरतुः । आशिषि,

पूर्यात् ॥ २ ॥ वृ वरणे ॥ भरण इत्येके ॥ ३ ॥

भृ भर्त्सने ॥ भरणेऽप्येके ॥ ४ ॥ मृ हिंसायाम् ॥

मृणाति । ममार ॥ ५ ॥ दृ विदारणे ॥ दद-

रतुः । ददुः ॥ ६ ॥ जृ वयोहानौ ॥ ७ ॥ झृ

इत्येके ॥ ८ ॥ धृ इत्यन्ये ॥ ९ ॥ नृ नये ॥ १० ॥

कृ हिंसायाम् ॥ ११ ॥ ऋ गतौ ॥ ऋणाति ।

अरांचकार । अरीता-अरिता । आर्णात् । आर्णी-

ताम् । ईर्यात् । आरीत् । आरिष्टाम् ॥ १२ ॥

गृ शब्दे ॥ १३ ॥ ज्या वयोहानौ ॥ ग्रहिज्या ॥

२५५८-शित् परे रहते प्वादि धातुओंको ह्रस्व हो ।

पुनाति । पुनीते । पविता ॥ लूञ् धातु छेदनमें है । लुनाति ।

लुनीते ॥ स्तृञ् धातु आच्छादनमें है । स्तृणाति । स्तृणीते ।

तस्तार । तस्तरतुः । स्तरीता, स्तरिता । स्तृणीयात् । स्तृणीते ।

आशीलिङ्गमें स्तीर्यात् । “लिङ्सिचोः ० २५२८” इस सूत्रसे

विकल्प करके इट् हो । “न लिङि २५२९” इस सूत्रसे

लिङ् परे रहते वृत् (वृङ्, वृज्, ऋदन्त) धातुके उत्तर इट्को दीर्घ न हो । स्तरिपीठ । “उश्च २३६८ ” इस सूत्रसे कित्त्व हो । स्तरिपीठ । सिच् परे रहते परस्मैपदमें दीर्घ न हो । (२३९२) अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम् । अस्तरीष्ट । अस्तारिष्ट, अस्तरीष्ट ॥ कृञ् धातु हिंसामें है । कृणाति । कृणीते । चकार । चक्रे ॥ वृञ् धातु वरणमें है । वृणाति । वृणीते । ववार । ववरे । वरीता, वरिता । आशीर्लिङ्मं । ओष्ठ्यवर्ण पूर्वक जो ऋकार, तदन्त धातुको उकार हो । (२४९४) वूर्यात् । वरिपीष्ट । वुरीष्ट । अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवरीष्ट, अवारिष्ट, अवृष्ट ॥ धृञ् धातु कम्पनमें है । धुनाति । धुनीते । दुधविय, दुधोय । दुधुविव । धोता, धविता । “स्तुमुधूजभ्यः २३८५ ” इस सूत्रसे धू धातुके उत्तरको इट् हो । अधावीत् । अधविष्ट, अधोष्ट ।

अब वध धातुतक परस्मैपदी है ॥ शृ धातु हिंसामें है । “शृदृप्रां ह्रस्वो वा २४९५ ” इस सूत्रसे विहित ह्रस्वपक्षमें यण् हो । अन्य पक्षमें । “ऋच्छल्यृताम् २३८३ ” इस सूत्रसे गुण हो । शश्रुतु । शश्रुतुः । “श्र्युकः किति २३८१ ” इस निषेध सूत्रका श्रयादि नियमसे बाध होगा । शशरिव, शश्रिव । शरीता, शरिता । शृणीहि । शीर्यात् । अशारिष्टाम् । शृ धातु पालन और पूरणमें है । प्रपतुः, पपरतुः । आशीर्लिङ्मं-पूर्यात् ॥ वृ धातु वरणमें है । कोई २ कहते हैं कि, यह भरणार्थक है । भू धातु भर्त्सनमें है । किसीके मतमें भरणार्थक है ॥ मृ धातु हिंसामें है । मृणाति । ममार ॥ दृ धातु विदारणमें है । ददरतुः । दद्रुः ॥ जृ, झृ और धृ धातु वयोहानिमें है ॥ नू धातु नयमें है । कृ धातु हिंसामें है । ऋ धातु गतिमें है । ऋणाति । अराञ्चकार । अरीता, अरिता । आर्णात् । आर्णीताम् । ईर्यात् । आरीत् । आरिष्टाम् ॥ गृ धातु शब्दमें है । ज्या धातु वयोहानिमें है । “ग्रहिज्या ० २४१२ ” यह सूत्र यहां स्मरणार्थ है ॥

२५५९ हलः । ६ । ४ । २ ॥

अङ्गावयवाद्दलः परं यत्सम्प्रसारणं तदन्ता-
ङ्गस्य दीर्घः स्यात् । इति दीर्घं कृते । प्वादीनां
ह्रस्वः । जिनाति । जिज्यौ । जिज्यतुः ॥ १४ ॥
री गतिरेषणयोः ॥ रेणं वृकशब्दः ॥ १५ ॥
ली श्लेषणे ॥ विभाषा लीयतेरित्येज्विषये
आत्वं वा । ललौ-लिलाय । लाता-लेता ॥ १६ ॥
व्ली वरणे ॥ व्लिनाति ॥ १७ ॥ व्ली गतौ ॥ १८ ॥
वृत् ॥ त्वादयो वृत्ताः । प्वादयोऽपीत्येके ॥
व्री वरणे ॥ १९ ॥ व्री भये ॥ भरण इत्येके ॥ २० ॥
क्षीष् हिंसायाम् ॥ एषां त्रयाणां ह्रस्वः ।
केचिन्मते तु न ॥ २१ ॥ ज्ञा अवबोधने ॥
ज्ञाजनोर्जा । जानाति । दीर्घनिर्देशसामर्थ्याच्च
ह्रस्वः ॥ २२ ॥ बन्ध बन्धने । बध्नाति । बबन्धिथ-
वबन्ध । बन्धा । बन्धारौ । भन्त्स्यति । बधान ।
अभान्त्सीत् । पर्ववासिद्धमिति भष्भावात्पूर्व

झलो झलीति सिञ्जलोपः । प्रत्ययलक्षणं
सादिप्रत्ययमाश्रित्य भष्भावो न, प्रत्ययलक्षणं
प्रति सिञ्जलोपस्यासिद्धत्वात् । अवान्द्राम् ।
अभान्त्सुः ॥ २३ ॥ वृङ् सम्भक्तौ ।
वृणीते । वव्रे । ववृषे । ववृष्टे । वरीता-वरिता ।
अवरीष्ट-अवारिष्ट-अवृत ॥ १ ॥ श्रन्थ विमो-
चनप्रतिहर्षयोः ॥ इतः परस्मैपदिनः ॥ श्रन्थनाति ।
श्रन्थिग्रन्थीत्यादिना कित्त्वपक्षे एच्चाभ्यासलोपा-
वप्यत्र वक्तव्यौ, इति हरदत्तादयः । श्रेथतुः ।
श्रेथुः । इदं कित्त्वं पितामपीति सुधाकरमते ।
श्रेथिथ । अस्मिन्नपि पक्षे णलि । शश्राथ ।
उत्तमे तु शश्राथ-शश्रथेति माधवः । तत्र मूलं
मृग्यम् ॥ १ ॥ मन्थ विलोडने ॥ २ ॥ श्रन्थ
ग्रन्थ सन्दर्भे ॥ अर्थभेदात् श्रन्थेः पुनः पाठः
रूपं तूक्तम् ॥ ४ ॥ कुन्थ संश्लेषणे । संश्लेशे इत्येके ।
कुथ्नाति चुकुन्थ ॥ ५ ॥ कुथेति दुर्गः । चुकोथ ॥ ६ ॥
मृद क्षोदे ॥ मृदनाति । मृदान ॥ ७ ॥ मृड
च ॥ अयं सुखेपि । मृत्वम् । मृड्णाति ॥ ८ ॥
गुध रांषे ॥ गुध्नाति ॥ ९ ॥ कुष निष्कांशे ॥
कुष्णाति । कौषिता ॥

२५५९-अङ्गावयवीभूत हल्के परे जो सम्प्रसारण
तदन्त अङ्गको दीर्घ हो, इससे दीर्घ होनेपर, “ प्वादीनां
ह्रस्वः २५५८ ” इस सूत्रसे ह्रस्व होगा । जिनाति । जिज्यौ ।
जिज्यतुः ॥ री धातु गति और रेणमें है । रेण अर्थात् वृकके
शब्दमें ॥ ली धातु श्लेषणमें है । “ विभाषा लीयतेः २५०९ ”
इस सूत्रसे एच्च्विषयमें विकल्प करके आत्वं हो । ललौ ।
लिलाय । लाता, लेता ॥ व्ली धातु वरणमें है । व्लिनाति ।
व्ली धातु गतिमें है । त्वादि धातु सम्पूर्ण हुए । कोई २
कहते हैं कि, प्वादि धातु भी सम्पूर्ण हुए ।

व्री धातु वरणमें है । व्री धातु भयमें है । किसी २ के
मतमें यह भरणमें है ॥ क्षीष् धातु हिंसामें है, इन तीन धातु
ओंको ह्रस्व हो, किसीके मतमें ह्रस्व नहीं होगा ॥ ज्ञा धातु
अवबोधनमें है । “ ज्ञा जनोर्जा २५११ ” इस सूत्रसे ज्ञा
धातुके स्थानमें ‘ जा ’ आदेश हो । जानाति । सूत्रमें दीर्घ
निर्देशके कारण ह्रस्व नहीं होगा ॥ बंध धातु बंधनमें है ।
बध्नाति । बबन्धिथ, बबन्ध । बन्धा । बन्धारौ । भन्त्स्यति ।
बधान । अभान्त्सीत् । “ पूर्ववासिद्धम् १२ ” इस सूत्रसे
भष्भावके पूर्वमें “ झलो झलि २२८१ ” इस सूत्रसे सिच्का
लोप होगा । प्रत्यय लक्षणसे सकारादि प्रत्ययका आश्रय
करके भष्भाव नहीं होगा, क्योंकि प्रत्ययलक्षणके प्रति सिच्के
लोपको असिद्धत्वं है । अवान्द्राम् । अभान्त्सुः ॥ वृङ् धातु
सम्भक्तिम है । वृणीते । वव्रे । ववृषे । ववृष्टे । वरीता,
वरिता । अवरीष्ट, अवारिष्ट, अवृत ॥ श्रन्थ धातु विमोचन
और प्रतिहर्षमें है । यहांसे परस्मैपदी है । श्रन्थनाति । हरदत्ता-

दिके मतमें “ श्रन्थिग्रन्थि० ” से किञ्चपक्षमें एव और अभ्यासका लोप भी होगा । श्रेयतुः । श्रेयुः । सुधाकरके मतमें इस पित्संज्ञक होनेपर भी इसकी किञ्चशा हो । श्रेयिथ । णल् परे—शश्राथ । उत्तम पुरुषमें शश्राथ—शश्राथ । यह माधवका मत है । इस विषयमें मूल अनुसंधेय है ॥ ग्रन्थ धातु विलोडनमें है ॥ ग्रन्थ और ग्रन्थ धातु सन्दर्भमें है । अर्थभेदके कारण ग्रन्थ धातुका पुनः पाठ हुआ, किन्तु इसका रूप पूर्वमें कह दिया है । कुन्थ धातु संश्लेषणमें है, किसीके मतमें संश्लेषणमें है । कुन्थाति । जुकुन्थ । दुर्गिके मतमें यह ‘कुथ’ धातु है । जुकोथ ॥ मृद धातु क्षोदमें है । मृदाति । मृदान ॥ मृद धातु मर्दनमें है । और यह सुखमें भी है । घुत्व हो । मृड्णाति ॥ गुघ धातु रोषमें है । गुघ्णाति ॥ कुष धातु निष्कोशमें है । कुष्णाति । कोषिता ॥

२५६० निरः कुषः । ७ । २ । ४६ ॥

निरः परात्कुषो बलादेरार्धधातुकस्य इड्वा स्यात् । निष्कोषिता—निष्कोष्टा । निरकोषीत्—निरकुक्षत् ॥ १० ॥ क्षुभ सञ्चलने ॥ (क्षुम्नादिषु च । ८ । ४ । ३९ ॥)

क्षुम्नाति । क्षुम्नीतः । क्षोभिता । क्षुभाण ॥ ११ ॥ णभ तुभ हिंसायाम् ॥ नम्नाति । तुम्नाति । नभते—तोभते इति शपि । नभ्यति—तुभ्यतीति इयनि ॥ १३ ॥ क्लिशू विवाधने ॥ शादिति श्चुत्वानिवेधः । क्लिभाति । क्लेशिता—क्लेशा । अक्लेशीत्—अक्लेशत् ॥ १४ ॥ अश भोजने ॥ अश्राति । आश ॥ १५ ॥ उध्रस उच्छे ॥ इकार इत् । ध्रस्नाति ॥ १६ ॥ उकारो धात्ववयव इत्येके । उध्रसांचकार ॥ १७ ॥ इष आभीक्ष्ये ॥ पौनःपुन्यं भृशार्थो वा आभीक्ष्यम् । इष्णाति । तीषसहेत्यत्र सहिना साहचर्यादकारविकरणस्य तौदादिकस्यैव इषेग्रहणं न तु इष्यतीष्णात्योरित्याहुः । एषिता । वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इडिकल्प उचितः । तथा च वार्तिकम् ॥ इषेस्तकारे इयन्प्रत्ययात्प्रतिषेध इति ॥ * ॥ १८ ॥ विष विप्रयोगे ॥ विष्णाति । वेष्टा ॥ १९ ॥ पुष प्लुष स्नेहनसेवनपूरणेषु ॥ पुष्णाति । प्लुष्णाति ॥ २१ ॥ पुष पुष्टौ ॥ पोषिता ॥ २२ ॥ मुषी स्तेये ॥ मोषिता ॥ २३ ॥ खच भूतप्रादुर्भाव ॥ भूतप्रादुर्भावोत्तिकान्तोत्पत्तिः । खच्चाति ॥ वान्तोयमित्येके ॥

२५६०—निरपूर्वक कुष धातुसे पर वलादि आर्धधातुकके स्थानमें विकल्प करके इट् हो—निष्कोषिता, निष्कोष्टा । निरकोषीत्, निरकुक्षत् ॥ क्षुभ धातु संचलनमें है । “क्षुभादिषु च ७९२” इस सूत्रसे पात्व न हो । क्षुभाति । क्षुम्नीतः । क्षोभिता । क्षुभाण ॥ णभ और तुभ धातु हिंसामें है । नम्नाति ।

तुम्नाति । शप् परे रहते—नभते । तोभते । इयन् परे रहते—नभ्यति । तुभ्यति । क्लिशू धातु विवाधनमें है । “शात् ११२” इस सूत्रसे श्चुत्व न होगा । क्लिभाति । क्लेशिता, क्लेशा । अक्लेशीत्, अक्लेशत् ॥ अश धातु भोजनमें है । अश्राति । आश ॥ उध्रस धातु उच्छेधमें है । उकारकी इत्संज्ञा हुई । ध्रस्नाति । कोई२ कहतेहैं कि, उकार धातुका अवयव है । उध्रसाञ्चकार ॥ इष धातु आभीक्ष्यमें है । आभीक्ष्य शब्दसे पौनःपुन्य अथवा भृशार्थ समझना । इष्णाति । “ तीषसह ०२३४० ” इस सूत्रसे सह शब्दके साहचर्यसे अकारविकरण तुदादिगणीय इष धातुका ही ग्रहण हुआ है, इष्यति अथवा इष्णाति-पद वाले इष धातुका ग्रहण नहीं है । एषिता । वस्तुतः (इष्णाति) इष धातुके परको विकल्प करके इट् होना उचित है, तथा च वार्तिक—“ इषेस्तकारे इयन् प्रत्ययात् प्रतिषेधः ” अर्थात् इयन् प्रत्ययवाले इष धातुसे पर तकारादि आर्धधातुकके इट्का प्रतिषेध है । विष धातु विप्रयोगमें है । विष्णाति । वेष्टा ॥ पुष और प्लुष धातु स्नेहन, सेवन और पूरणमें हैं—पुष्णाति । प्लुष्णाति ॥ पुष धातु पुष्टिमें है । पोषिता ॥ मुष धातु स्तेय (चोरी) में है । मोषिता ॥ खच धातु भूतप्रादुर्भावमें है—भूतप्रादुर्भाव शब्दसे अतिक्रान्तोत्पत्ति जाननी । खच्चाति । कोई २ कहतेहैं कि, यह धातु वकारान्त है ॥

२५६१ च्छोः शूडनुनासिके च ।

६ । ४ । १९ ॥

सतुक्कस्य छस्य वस्य च क्रमात् श ऊट् एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके कौ झलादौ च क्ति । खौनाति । चखाव । खविता । शानचः परत्वादृढि कृते हलन्तत्वाभावान्न शानच् । खौनीहि ॥ २४ ॥ हिठ च ॥ घुत्वम् । हिट्णाति ॥ २५ ॥ ग्रह उपादाने ॥ स्वरितेत् । ग्रहिज्या—। गृह्णाति । गृह्णीते ॥

२५६१—अनुनासिक, कि और झलादि कित्, कित् प्रत्यय परे रहते सतुक छ, और वके स्थानमें क्रमसे श और ऊट् आदेश हो । खौनाति । चखाव । खविता । शानच्चे परत्वके कारण ऊट् होनेपर हलन्तके अभावके कारण शानच् नहीं होगा । खौनीहि ॥ हिठ धातु पूर्वोक्त अर्थमें है । घुत्व होताहै । हिट्णाति ॥ ग्रह धातु उपादानमें है । यह उभयपदी है । “ग्रहिज्या ०२४१२” इस सूत्रसे ग्रह धातुको सम्प्रसारण हो । गृह्णाति । गृह्णीते ॥

२५६२ ग्रहोऽलिटि दीर्घः । ७ । २ । ३७ ॥

एकाचो ग्रहेर्विहितस्येदो दीर्घः स्यात् न तु लिटि।ग्रहीतालिटि तु—जग्रहिथागृह्यात्।ग्रहीषीष्ट । ह्यन्तेति न वृद्धिः । अग्रहीत् । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीष्ट । अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत ॥ १ ॥

॥ इति क्रयादयः ॥

२१६२-एकाच् ग्रह धातुके उत्तर विहित प्रत्ययके इट्को दीर्घ हो । लिट् परे रहते नहीं हो, लिट्में न हो ग्रहीता, लिट्में तो 'जग्रहिथ' ऐसा होगा । गृह्यात् । ग्रही-पीठ । "इयन्त० २२९९" इस सूत्रसे वृद्धि नहीं होगी-अग्रहीत् । अग्रहीषाम् । अग्रहीष्ट । अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत ॥

॥ इति क्रयादिप्रकरणम् ॥

अथ चुरादयः १०.

चुर स्तेये ॥

चुर धातु स्तेयमें है ।

२५६३ सत्यापपाशरूपवीणातूल-
श्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादि-
भ्यो णिच् । ३ । १ । २५ ॥

एभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णान्तेभ्यः प्रातिपदि-
काद्वात्थ इत्येव सिद्धं तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चा-
र्थम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । पुगन्तेति गुणः ।
सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । तिप्शवादिगुणा-
यादेशौ । चोरयति ॥

२५६३-सत्याप, पाश, रूप, वीणा, तूल, श्लोक, सेना, लोम, त्वच, वर्म, वर्ण, चूर्ण और चुरादि धातुओंके उत्तर स्वार्थमें णिच् हो । चूर्णान्त धातुओंके उत्तर "प्रातिपदिकात् धात्वर्थे" इस गण सूत्रसे णिच् हो सकता है तथापि उनका ग्रहण इस स्थलमें विस्तारार्थ है । चुरादिगणीय धातुओंके उत्तर तो स्वार्थमें णिच् हो । "पुगन्त० २१८९" इस सूत्रसे गुण हो "सनाद्यन्ताः ० २३०४" इस सूत्रसे णिजन्तकी धातु संज्ञा हो । इस कारण उसके उत्तर तिप्, शप्, गुण, आय आदिश्च इत्यादि समस्त ही होंगे । चोरयति ॥

२५६४ णिचश्च । १ । ३ । ७४ ॥

णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रिया-
फले । चोरयते । चोरयामास । चोरयिता ।
चोर्यात् । चोरयिषीष्ट । णिश्चीति चङ् । णौ
चङीति ह्रस्वः । द्वित्वम् । हलादिः शेषः । दीर्घो
लघोरित्यभ्यासदीर्घः । अचूचुरत् । अचूचुरत ॥ १ ॥
चिति स्मृत्याम् ॥ चिन्तयति । अचिचिन्तत् ।
चिन्तंति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाक्षि-
कत्वे लिङ्गम् । तेन चिन्त्यात्-चिन्त्यते इत्यादौ
नलोपो न । चिन्तति । चिन्तेत् । एतच्च ज्ञापकं
सामान्यापेक्षमित्येके अत एकहल् इत्यत्र वृत्ति-
कृता जगान जगणतुरित्युदाहृतत्वात् । विशेषा-
पेक्षमित्यपरे, अत एवाधृषाद्वेत्यस्य न वैय-
र्थ्यम् ॥ २ ॥ यन्नि संकोचे ॥ यन्त्रयति ।
यन्त्रेति पठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्य-
न्त्रेति माधवेनोक्तं तच्चिन्त्यम् । एवं कुद्रित-

त्रिमन्त्रिषु ॥ ३ ॥ स्फुडि परिहासे ॥ स्फुण्डयति ।
इदित्करणात्-स्फुण्डति ॥ स्फुण्डति पाठान्तरम् ।
स्फुण्डयति ॥ ४ ॥ लक्ष दर्शनांकनयोः ॥ ५ ॥
कुद्रि अनृतभाषणे ॥ कुन्द्रयति ॥ ६ ॥ लङ्
उपसेवायाम् ॥ लाङयति ॥ ७ ॥ मिदि स्नेहने ॥
मिन्दयति । मिन्दति ॥ ८ ॥ ओलङि उत्क्षे-
पणे ॥ ओलण्डयति । ओलण्डति ॥ ९ ॥
ओकार इदित्येके । लण्डयति । लण्डति ॥ १० ॥
उकारादिरयमित्यन्ये । उलण्डयति ॥ ११ ॥
जल अपवारणे ॥ १२ ॥ लज इत्येके ॥ १३ ॥
पीड अवगाहने । पीडयति ॥

२५६४-क्रियाफल कर्तृगामी होनेपर णिजन्त धातुके उत्तर आत्मनेपद हो । चोरयते । चोरयामास । चोरयिता । चो-
र्यात् । चोरयिषीष्ट "णिश्चि० २३१२" इस सूत्रसे चङ्
हो । "णौच० २३१४" इस सूत्रसे ह्रस्व हो । द्वित्व हो ।
"हलादिः शेषः २१७९" दीर्घो लघोः २३१८" इस
सूत्रसे दीर्घ हो । अचूचुरत् । अचूचुरत ॥ चिति धातु
स्मृतिमें है । चिन्तयति । अचिचिन्तत् । 'चिन्त' ऐसा पठि-
तव्य होनेपर इदित्करण णिच्के पाक्षिकत्वका ज्ञापक है । अर्थात्
णिच्के विकल्प पक्षमें इसकी इत्संज्ञा चरितार्थ होगी ।
इसी कारण 'चिन्त्यात्, चिन्त्यते' इत्यादि स्थलमें नकारका
लोप नहीं होता । चिन्तति । चिन्तेत् । कोई २ कहते हैं कि,
यह ज्ञापक सामान्यापेक्ष है, क्योंकि, "अत एकहल् ० २२६०"
इस सूत्रमें वृत्तिकारने 'जगान । जगणतुः' इत्यादि उदाहरण
दिया है । 'यह विशेषापेक्ष है' ऐसा भी कोई २ कहते हैं,
अत एव "आधृषाद्वा" इस गणसूत्रकी व्यर्थता नहीं हुई ॥

यन्नि धातु संकोचमें है । यन्त्रयति । 'यन्त्र' ऐसा पाठ भी
किया जासकता है । जो तो माधवाचार्यने इदित्करणसे
'यन्त्रति' ऐसा कहा है, वह चिन्त्य है । कुद्रि, त्रि और
मात्रि धातुमें भी इसी प्रकार है । स्फुडि धातु परिहासमें है ।
स्फुण्डयति । इकार इत् करनेसे 'स्फुण्डति' ऐसा होगा ।
'स्फुडि' ऐसा पाठान्तर भी है, जैसे-स्फुण्डयति ॥ लक्ष धातु
दर्शन और अंकनमें है ॥ कुद्रि धातु मिथ्या कथनमें है ।
कुन्द्रयति ॥ लङ् धातु उपसेवामें है । लाङयति ॥ मिदि धातु
स्नेहनमें है । मिन्दयति । मिन्दति ॥ ओ लङि धातु उत्क्षे-
पणमें है । ओलण्डयति । ओलण्डति । कोई २ कहते हैं कि,
इस धातुका ओकार इत्संज्ञक होता है, ऐसा होनेपर-लण्डयति,
लण्डति, ऐसा होगा । कोई २ कहते हैं कि, यह धातु उका-
रादि है । उलण्डयति ॥ जल धातु अपवारणमें है । कोई २
कहते हैं, कि 'लज' धातु है ॥ पीड धातु अवगाहनमें है ।
पीडयति ॥

२५६५ भ्राजभासभाषदीपजीवमी-
लपीडामन्यतरस्याम् । ७ । ४ । ३ ॥
एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्याच्चङ्परे णौ ।
अपीपिडत्-अपिपीडत् ॥ १४ ॥ नट अवस्यन्दने ।

अवस्यन्दनं नाटयम् ॥ १५ ॥ श्रथ प्रयत्ने प्रस्थाने
इत्येके ॥ १६ ॥ बध संयमने ॥ बाधयति ।
बन्धेति चान्द्रः ॥ १७ ॥ पू पूरणे ॥ पारयति ।
दीर्घोच्चारणं णिच्ः पाक्षिकत्वे लिङ्गं तद्धि
सङ्ख्याय । एवं पृणातिपिपतिभ्यां परितेत्यादि-
सिद्धावपि परति परत इत्यादिसिद्धिः फलम् ॥
॥ १८ ॥ ऊर्ज बलप्राणनयोः ॥ १९ ॥ पक्ष
परिग्रहे ॥ २० ॥ वर्ण चूर्ण प्रेरणे ॥ २१ ॥ वर्ण वर्णन
इत्येके ॥ २२ ॥ प्रथ प्रख्याने ॥ प्राथयति । नान्ये
मितोऽहेताविति वक्ष्यमाणत्वान्नास्य भित्त्वम् ॥

२५६५-प्राज, भास, भाष, दीप, जीव, मील और पीड
धातुकी उपधाको विकल्प करके ह्रस्व हो, चङ् जिससे परे हो
ऐसी णि परे रहते । अपीपिडत् । अपिपीडत् ॥ नट धातु
अवस्यन्दनमें है । अवस्यन्दन शब्दसे नाटय समझना ॥ श्रथ
धातु प्रयत्नमें है । किसीके मतमें प्रस्थानार्थमें है । वध धातु
संयमनमें है । बाधयति । चान्द्र मतमें यह 'बंध' धातु है ॥
पू धातु पूरणमें है । पारयति । दीर्घका उच्चारण णिच्के पा-
क्षिकत्वमें लिङ्ग और इट्के निमित्त है । इस प्रकार पृणाति
(क्रैयादिक पू), और पिपति (जीहोत्यादिक पू) से 'परिता'
इत्यादि रूपोंकी सिद्धि होनेपर भी 'पारयति, परति, परतः'
इत्यादि रूपोंकी सिद्धि फल है ॥ ऊर्ज धातु बल और प्राणनमें
है ॥ पक्ष धातु परिग्रहमें है ॥ वर्ण और चूर्ण धातु प्रेरणमें
हैं । किसीके मतमें वर्ण धातु वर्णनामें है ॥ प्रथ धातु प्रख्यानमें
है । प्राथयति । "नान्ये मितोऽहेतौ" अर्थात् स्वार्थिक णिच्
परे रहते ज्ञादि पांच धातुओंको छोड़कर अन्य धातु
मित् नहीं होते, इस वक्ष्यमाण गणसूत्रसे यहां भित्त्व
नहीं होगा ॥

२५६६ अस्मृदृत्वरप्रथमदस्तृस्प-
शाम । ७ । ४ । ९५ ॥

एषामभ्यासस्य अकारोन्तादेशः स्याच्चङ् परे
णौ । इच्वापवादः । अपप्रथत् ॥ २३ ॥ पृथ
प्रक्षेपे ॥ पर्थयति ॥

२५६६-चङ् परक णि परे रहते स्मृ, दृ, त्वर, प्रथ,
म्रद, स्तृ, और एषा धातुके अभ्यासके स्थानमें अकार अ-
न्तादेश हो । यह अकार इच्वका अपवाद है । अपप्रथत् ।
पृथ धातु प्रक्षेपमें है । पर्थयति ॥

२५६७ उर्कत् । ७ । ४ । ७ ॥

उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्स्याद्वा चङ् परे
णौ । इररारामपवादः । अपीपृथत्-अपपर्यत् ॥ २४ ॥
पथ इत्येके । पाथयति ॥ २५ ॥ षम्ब सम्ब
धने । सम्बयति । असम्बत् ॥ २६ ॥ शम्ब-
च ॥ अशशम्बत् ॥ २७ ॥ साम्ब इत्येके ॥ २८ ॥
भक्ष अदने ॥ २९ ॥ कुट्ट छेदनभर्त्सनयोः ।

पूरण इत्येके । कुट्टयति ॥ ३० ॥ पुट्ट चुट्ट
अल्पीभावे ॥ ३१ ॥ अट्ट पुट्ट अनादरे ॥ अट्टयति ।
अयं दोषधः । घृत्वस्यासिद्धत्वात्तन्ना इति
निषेधः । आट्टित् ॥ ३४ ॥ लुण्ठ स्तेये ॥ लुण्ठ-
यति । लुण्ठतीति । लुठ स्तेये इति भौवादिकस्य
॥ ३५ ॥ शठ श्वठ असंस्कारगतयोः ॥ ३७ ॥ श्वठिइत्येके
॥ ३८ ॥ तुजि पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु ॥ तुञ्ज-
यति । पिञ्जयति । इदित्करणत् तुञ्जति पिञ्जति ॥
॥ ४० ॥ तुज पिजेति केचित् ॥ ४२ ॥ लजि लुजि
इत्येके ॥ ४४ ॥ पिस गतौ ॥ पसयति । पस-
तीति तु शपि गतम् ॥ ४५ ॥ पांत्व सामप्रयो-
गे ॥ ४६ ॥ श्वल्क वल्क परिभाषणे ॥ ४८ ॥
ष्णिह स्नेहने ॥ स्फिट इत्येके ॥ ५० ॥ स्मिट
अनादरे ॥ अषोपदेशत्वात्तन्ना षः । असिस्मिटत् ॥
॥ ५१ ॥ ण्मिड् अनादर इत्येके । डिन्वस्याव-
यवेऽचरितार्थत्वाण्णिजन्तात्तद्धः । स्माययते ॥
॥ ५२ ॥ श्लिष श्लेषणे ॥ ५३ ॥ पथि गतौ ॥
पन्थयति । पन्थति ॥ ५४ ॥ पिच्छ कुट्टने ॥
॥ ५५ ॥ छदि संवरणे ॥ छन्दयति । छन्दति ॥
॥ ५६ ॥ श्रण दाने ॥ प्रायेणायं विपूर्वः । विश्राणय-
ति ॥ ५७ ॥ तड आघाते ॥ ताडयति ॥ ५८ ॥
खड खडि कडि भेदने ॥ खाडयति । खण्डयति ।
कण्डयति ॥ ६१ ॥ कुडि रक्षणे ॥ ६२ ॥ गुडि
वेष्टने ॥ रक्षण इत्येके ॥ ६३ ॥ कुठि इत्यन्ये ॥
अवकुण्ठयति ॥ अवकुण्ठति । गुठि इत्यपरे ॥ ६५ ॥
खुडि खंडने ॥ ६६ ॥ वटि विभाजने ॥ वडि इत्येके ॥
॥ ६८ ॥ मडि भूषायां हर्षे च ॥ ६९ ॥ भडि कल्याणे
॥ ७० ॥ छर्द वमने ॥ ७१ ॥ पुस्त छुस्त आदरा-
नादरयोः ॥ ७३ ॥ चुद संचोदने ॥ ७४ ॥ नक्क धक्क
नाशने ॥ णोपदेशलक्षणे पर्युदस्तोयम् । प्रनक्कय
ति ॥ ७६ ॥ चक्क चुक्क व्यथने ॥ ७८ ॥ क्षल
शौचकर्मणि ॥ ७९ ॥ तल प्रतिष्ठापाम् ॥ ८० ॥
तुल उन्माने ॥ तोलयति । तोलयामास । अ-
तुलत् । कथं तुलयति तुलना इत्यादि । अतु-
लोपमाभ्यामिति निपातनादङन्तस्य तुलाशब्द-
स्य सिद्धौ ततो णिच् ॥ ८१ ॥ तुल उल्लेपे ॥ ८२ ॥
पुल महत्त्वे ॥ ८३ ॥ चुल समुच्छ्राये ॥ ८४ ॥
मूल रोहणे ॥ ८५ ॥ कल बिल क्षेपे ॥ ८७ ॥ बिल भेद-
ने ॥ ८८ ॥ तिल स्नेहने ॥ ८९ ॥ चल भृतौ ॥
॥ ९० ॥ पाल रक्षणे ॥ ९१ ॥ लूष हिंसा-
याम् ॥ ९२ ॥ शुल्ब माने ॥ ९३ ॥ शूप च ॥ ९४ ॥
चुट छेदने ॥ ९५ ॥ छुट सञ्चूर्णने ॥ ९६ ॥ पडि
पसि नाशने ॥ पण्डयति । पण्डति । पंसयति ।

पंसति ॥ ९८ ॥ वज मार्ग संस्कारगत्योः ॥
॥ १०० ॥ शुल्क अतिस्पर्शने ॥ १०१ ॥ चपि ग-
त्याम् ॥ चम्पयति । चम्पति ॥ १०२ ॥ क्षपि
क्षान्त्याम् ॥ क्षम्पयति । क्षम्पति ॥ १०३ ॥
छजि कृच्छ्रजीवने ॥ १०४ ॥ श्वर्त गत्याम् ॥
॥ १०५ ॥ श्वभ्र च ॥ १०६ ॥ ज्ञप मित्र ।
अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते ॥

२५६७-चङ् परक णि परे रहते धातुके उपधाभूत ऋ-
वर्णके स्थानमें विकल्प करके ऋकार हो, यह इर्, अर् और
आर्का अपवादक है । अपीपृथत्, अपपर्यत् । किसीके मतसे
पथ धातु है । पाथयति ॥ पम्ब धातु संबन्धमें है । सम्बयति ।
असम्बयत् ॥ शम्ब धातु भी उक्तार्थक है । अशशम्बत् ।
किसीके मतसे साम्ब धातु है ॥ भक्ष धातु भक्षणमें है ।
कुष्ट धातु छेदन और मर्दन और किसीके मतसे पूरणार्थमें
है । कुष्टयति ॥ पुष्ट और चुष्ट धातु अल्पीभावमें हैं ॥ अष्ट
और पुष्ट धातु अनादरमें हैं अष्टयति । यह धातु दकारोपध
है । ध्रुत्वके अविद्वत्त्वके कारण 'नन्दा० २४४६' इस सूत्रसे
दकारको द्वित्व नहीं होगा, आडिटत् ॥ लुण्ठ धातु चोरी
करनेमें है । लुण्ठयति । 'लुण्ठाते' यह 'लुठि स्तेवे' इस
भ्वादिगणाय धातुका रूप है ॥ शठ और श्वठ धातु असंस्कार
और गतिमें हैं । कोई २ कहते हैं श्वठि धातु है ॥ तुजि और
पिजि धातु हिंसा, बल, आदान, और निकेतनार्थमें हैं । तुज-
यति । पिजयति । इदित् करणके कारण-तुज्जाति । पिज्जाति ।
कोई २ कहते हैं तुज और पिज धातु हैं । कोई २ कहते हैं
छजि और छजि धातु हैं ॥ पिस धातु गतिमें है । पिसयति ।
'पिसाते' यह तो शप परे कहा गया है ॥ पान्त्व धातु साम-
प्रयोगमें है ॥ श्वल्क और वल्क धातु परिभाषणमें है ॥ णिह
धातु स्नेहनमें है ॥ कोई स्मिष्ट धातु कहते हैं ॥ स्मिष्ट धातु
अनादरमें है । अपोपदेशत्त्वके कारण पत्व नहीं होगा, अ-
सिस्मिटत् ॥ स्मिष्ट धातु अनादरमें है । डित्वके णिजन्तके
अवयव ष्मिड् धातुमें अचरितार्थत्वके कारण णिजन्तसे तड्
होगा, स्माययते ॥ श्लिष धातु श्लेषणमें है ॥ पथि धातु गतिमें
है । पन्थयति । पन्थात् ॥ पिच्छ धातु कुट्टनमें है ॥ छदि
धातु संवरणमें है । छन्दयति । छन्दात् ॥ श्रण धातु दानमें
है, यह धातु प्रायः विपूर्वक है । विश्राणयति ॥ तड धातु
आघातमें है । ताडयति ॥ खड, खाडि और काडि धातु भेदनमें
हैं । खाडयति । खंडयति । खण्डति । कण्डयति । कण्डात् ॥
कुडि धातु रक्षा करनेमें है ॥ गुडि धातु वेष्टनमें है और किसी-
के मतसे रक्षणमें है । कोई २ इस धातुके स्थानमें कुठि धातु
पढ़ते हैं । अवकुण्ठयति । अवकुण्ठात् । कोई २ गुठि धातु-
का पाठ करते हैं ॥ खुडि धातु खंडनमें है । वटि धातु विभा-
जनमें है । किसीके मतसे वाडि धातु है ॥ मडि धातु भूषा
और हर्षमें है ॥ भडि धातु कल्याणमें है ॥ छर्दि धातु
व्यसनमें है ॥ पुस्त और वुस्त धातु आदर और अनादरमें
हैं ॥ लुड धातु सम्यक् प्रकारसे प्रेरणमें है ॥ नक्क और धक्क
धातु नाशमें है । नक्क धातु गोपदेशके लक्षणमें पर्युदस्त
है ॥ इससे 'णत्व न होगा, प्रनक्कयति ॥ चक्क और चुक्क

धातु व्यथनमें हैं ॥ क्षल धातु शौचकर्ममें है ॥ तल धातु
प्रतिष्ठामें है ॥ तुल धातु परिमाणमें है । तोलयति । अतुलत् ।
गुणाविधायक शाल्लके रहते 'तुलयति तुलना' इत्यादि प्रयोग
किस प्रकार सिद्ध हुए ? तो "अतुलोपमाभ्याम् ६३०" इस
सूत्रमें निपातनसे अङन्त तुला शब्दकी सिद्धि होनेपर उसके
उत्तर णिच् है ॥ तुल धातु उत्क्षेपक्षणमें है ॥ पुल धातु मह-
त्त्वमें है ॥ चूल धातु समुच्छ्रायमें है ॥ मूल धातु रोहणमें है ॥
कल और विल धातु क्षेपणमें हैं ॥ बिल धातु भेदनमें है ॥
तिल धातु स्नेह करनेमें है । चल धातु भ्रूतिमें है ॥ पाल
धातु रक्षणमें है ॥ लूप धा हिंसामें है ॥ शुल्व और शूर्प धातु
मानमें हैं ॥ चुट धातु छेदनमें है ॥ मुट धातु संचूर्णनमें है ॥ पडि
और पसि धातु नाशनमें हैं । पण्डयति । पण्डति । पंसयति ।
पंसति ॥ वज धातु और मार्ग धातु संस्कारमें और गतिमें हैं ॥ शुल्क
धातु अतिस्पर्शनमें है ॥ चपि धातु गतिमें है । चम्पयति ।
चम्पति ॥ क्षपि धातु क्षान्तिमें है ॥ क्षम्पयति । क्षम्पति ॥
छजि धातु कष्टसे जीवन धारणमें है ॥ श्वर्त और श्वभ्र धातु
गतिमें है ॥ ज्ञप धातु मित्र हो । इस धातुका ज्ञान और ज्ञाप-
नार्थ जानना ॥

२५६८ मितां ह्रस्वः । ६ । ४ । ९२ ॥

मितामुपधाया ह्रस्वः स्याणौ परे ज्ञपयति ॥
॥ १०७ ॥ यम च परिवेषणे ॥ चान्मित् । परि-
वेषणमिह वेष्टनम् । न तु भोजना नापि वेष्टना ।
यमयति चन्द्रम् । परिवेष्टत इत्यर्थः ॥ १०८ ॥
चह परिकल्पने ॥ चहयति । अचीचहत् । क-
थादौ वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वादी-
र्घसन्वद्भावो न । अचचहत् ॥ चप इत्येके ॥
चपयति ॥ ११० ॥ रह त्याग इत्येके । अरीरहत् ।
कथादेस्तु अररहत् ॥ १११ ॥ बल प्राणने ॥
बलयति ॥ ११२ ॥ चिञ् चयने ॥

२५६८-णिच् परे रहते मित्र धातुओंकी उपधाको ह्रस्व
हो, जपयति ॥ यम धातु परिवेषणमें है । चकारसे यम धातु
मित्र हो । इस स्थलमें परिवेषण शब्दसे परिवेष्टन समझना ।
भोजन और वेष्टन नहीं ॥ यमयति-चन्द्रम्, अर्थात् चन्द्रको
परिवेष्टन करता है ॥ चह धातु परिकल्पनमें है । चहयति ।
अचीचहत् । कथादिमें वक्ष्यमाण चह धातुको तो अदन्तत्व
होनेसे अग्लोपित्वके कारण दीर्घ और सन्वद्भाव नहीं होगा,
जैसे-अचचहत् ॥ चप धातु भी उक्तार्थक है । चपयति ॥
रह धातु त्यागमें है, यह कोई २ कहते हैं । अरीरहत् ।
कथादिका तो अररहत् ॥ बल धातु प्राणनमें है ॥ बलयति ॥
चिञ् धातु चयनमें है ॥

२५६९ चिस्फुरोर्णौ । ६ । १ । ५४ ॥

आर्चं वा स्यात् ॥

२५६९-णि परे रहते चि और स्फुर धातुको विकल्प करके
आर्च हो ॥

२५७० अतिहीहीरीवनूयीक्ष्माय्या-
तां पुग् णौ । ७ । ३ । ३६ ॥

चपयति । चययति । जित्करणसामर्थ्यादस्य
णिज्विकल्पः । चयते । प्रणिचयति । प्रनिचयति ॥
नान्ये मितोऽहेतौ ॥ अहेतौ स्वार्थं णिचि ज्ञा-
दिभ्योऽन्ये मितो न स्युः तेन शमादीनाममन्त-
त्वप्रयुक्तं मित्वं न ॥ ११३ ॥ घट्ट चलने ॥ ११४ ॥
मुस्त सङ्घाते ॥ ११५ ॥ खट्ट संवरणे ॥ ११६ ॥
षट् स्फिट्ट चुवि हिंसायाम् ॥ ११९ ॥ पुल स-
ङ्घाते ॥ १२० ॥ पूर्ण इत्येके ॥ पुणेत्यन्ये ॥
॥ १२१ ॥ पुंस अभिवर्धने ॥ १२२ ॥ टकि
बन्धने । टङ्कयति । टङ्कति ॥ १२३ ॥ धूस का-
न्तिकरणे ॥ धूसयति । दन्त्यान्तः । मूर्धन्यान्त
इत्येके । तालव्यान्त इत्यपरे ॥ १२४ ॥ कीट
वर्णे ॥ १२५ ॥ चूर्ण संकोचने ॥ १२६ ॥ पूज
पूजायाम् ॥ १२७ ॥ अर्क स्तवने ॥ तपन
इत्येके ॥ १२८ ॥ शुठ आलस्ये ॥ १२९ ॥
शुठि शोषणे ॥ शुण्ठयति । शुण्ठति ॥ १३० ॥
जुड प्रेरणे ॥ १३१ ॥ गज मार्ज शब्दार्थौ ॥
गाजयति । मार्जयति ॥ १३३ ॥ मर्च च ॥ मर्चयति ॥
॥ १३४ ॥ घृ प्रस्रवणे ॥ स्त्रावण इत्येके ॥ १३५ ॥
पचि विस्तारवचने ॥ पञ्चयति । पञ्चति । पञ्चते
इति व्यक्तार्थस्य शपि गतम् ॥ १३६ ॥ तिज
निशाने ॥ तेजयति ॥ १३७ ॥ कृत संशब्दने ॥

२५७०—अर्ति, ही, छी, री, वनूयी, क्ष्मायी और आका-
रान्त धातुओंके णि परे रहते पुक्का आगम हो, चपयति,
चययति । जित्करण सामर्थ्यके कारण इससे णिच् विकल्प होगा—
चयते । प्रणिचयति, प्रनिचयति ।

“नान्ये मितोऽहेतौ” अहेतु अर्थात् स्वार्थिक णिच् परे
रहते ज्ञापादि पांच धातुओंके भिन्न धातु मित् न हो, इससे शमादि
धातुओंको अमन्तत्व प्रयुक्त मित्व नहीं होगा ॥
घट्ट धातु चलनेमें है ॥ मुस्त धातु संघातमें है ॥ खट्ट धातु
संवरणमें है ॥ षट्, स्फिट्ट और चुवि धातु हिंसामें हैं ॥ पुल
धातु समूहमें है । कोई २ पूर्ण धातु पढ़ते हैं । कोई २ पुण
धातु कहते हैं । पुंस धातु अभिवर्द्धनमें है ॥ टकि धातु बंधनमें
है । टंकयति । टंकति ॥ धूस धातु कान्ति करनेमें है । धूसयति ।
यट्ट धातु दन्त्य सकारान्त है । कोई २ कहते हैं मूर्धन्य वका-
रान्त है । अन्य मतसे तालव्यान्त है ॥ कीट धातु वर्णमें है ॥
चूर्ण धातु संकोचनमें है ॥ पूज धातु पूजामें है ॥ अर्क धातु
स्तवनमें है ॥ किसीके मतसे तपनार्थक है ॥ शुठ धातु आल-
स्यमें है ॥ शुठि धातु शोषणमें है । शुण्ठयति । शुण्ठति ॥
जुड धातु प्रेरणमें है ॥ गज और मार्ज धातु शब्दार्थक है । मर्च-
गाजयति । मार्जयति ॥ मर्च धातु भी उक्तार्थक है । मर्च-

यति ॥ घृ धातु प्रस्रवणमें है । किसीके मतसे स्त्रावणमें है ॥
पचि धातु विस्तार वचनमें है । पञ्चयति । (पञ्चते) ऐसा पद
तो व्यक्तार्थक पचि धातुका शप्में कथित हुआ ॥ तिज धातु
तीक्ष्णीकरणमें है । तेजयति ॥ कृत धातु संशब्दनमें है ॥

२५७१ उपधायाश्च । ७ । १ । १०१ ॥

धातोरुपधाभूतस्य ऋत इत्यात् रपरत्वम् ।
उपधायां चेति दीर्घः । कीर्तयति ॥ उर्कत ।
अचीकृतत्—अचिकीर्तत् ॥ १३८ ॥ वर्ध छेदन-
पूरणयाः ॥ १३९ ॥ कुवि आच्छादने ॥
कुम्बयति ॥ कुभि इत्येके ॥ १४१ ॥ लुवि
तुवि अदर्शने ॥ अर्दने इत्येके ॥ १४३ ॥ ह्रप
व्यक्तायां वाचि ॥ क्लपेत्येके ॥ १४५ ॥ चुटि
छेदने ॥ १४६ ॥ इल प्रेरणे ॥ एलयति ।
ऐलिलत् ॥ १४७ ॥ म्रक्ष म्लेच्छने ॥ १४८ ॥
म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि ॥ १४९ ॥ बूस बर्ह
हिंसायाम् ॥ १५१ ॥ केचिदिह गर्ज गर्द शब्दे,
गर्ध अभिकाङ्क्षायामिति पठन्ति ॥ १५४ ॥
गुर्द पूर्वनिकेतने ॥ १५६ ॥ जसि रक्षणे ॥
मोक्षण इति केचित् । जंसयति । जंसति ॥ १५७ ॥
ईड स्तुतौ ॥ १५८ ॥ जसु हिंसायाम्
॥ १५९ ॥ पिडि सङ्घाते ॥ १६० ॥ रुष रोषे ॥
रुठ इत्येके ॥ १६२ ॥ डिप क्षेपे ॥ १६३ ॥ छुप
समुच्छ्राये ॥ १६४ ॥

आकुस्मादात्मनेपदिनः ॥ कुस्मनामो वेति
वक्ष्यते तमभिव्याप्येत्यर्थः । अकर्तृगामिफला-
र्थमिदम् । चित सञ्चेतने ॥ चेतयते । अची-
चितत ॥ १ ॥ दशि दंशने ॥ दंशयते ।
अददंशत । इदिस्वाणिजभावे । दंशति ।
आकुस्मीयमात्मनेपदं णिच्सन्नियोगेनैवेति
व्याख्यातारः । नलोपे सञ्जिसाहचर्याद् भ्वा-
दैरेव ग्रहणम् ॥ २ ॥ दसि दर्शनदंशनयोः ॥
दंसयते । दंसति । दसेत्येके ॥ ४ ॥ डप
डिप संघाते ॥ ६ ॥ तत्रि कुटुम्बधारणोतन्त्रयते ।
चान्द्रास्तु धातुद्वयमिति मत्वा कुटुम्बयते
इत्युदाहरन्ति ॥ ८ ॥ मत्रि गुप्तपरिभाषणे ॥ ९ ॥
स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः ॥ १० ॥ तर्ज भर्त्स
तर्जने ॥ १२ ॥ बस्त गन्ध अर्दने ॥ बस्तयते ।
गन्धयते ॥ १४ ॥ विष्क हिंसायाम् ॥ हिष्के-
त्येके ॥ १६ ॥ निष्क परिमाणे ॥ १७ ॥ लल
ईप्सायाम् ॥ १८ ॥ कूण संकोचने ॥ १९ ॥
तूण पूरणे ॥ २० ॥ भूण आशाविशंकयोः ॥ २१ ॥

शठ श्लाघायाम् ॥ २२ ॥ यक्ष पूजायाम् ॥ २३ ॥
 स्यम वितर्कं ॥ २४ ॥ गूर उद्यमने ॥ २५ ॥
 शम लक्ष आलोचने ॥ नान्ये मित इति मित्व-
 निषेधः । शामयते ॥ २७ ॥ कुत्स अवक्षेपणे ॥ २८ ॥
 वृट छेदने ॥ कुट इत्येके ॥ ३० ॥ गल स्रवणे ॥
 ॥ ३१ ॥ भल आभण्डने ॥ ३२ ॥ कूट आप्रदाने ॥
 अवसादने इत्येके ॥ ३३ ॥ कुट्ट प्रतापने ॥ ३४ ॥
 वञ्चु प्रलम्भने ॥ ३५ ॥ वृष शक्तिवन्धने । शक्ति-
 बन्धनं प्रजननसामर्थ्यं शक्तिसंवन्धश्च । वर्षयते
 ॥ ३६ ॥ मद तृप्तियोगे ॥ मदयते ॥ ३७ ॥ दिवु
 पारिकूजने ॥ ३८ ॥ गृ विज्ञाने । गारयते ॥ ३९ ॥
 विद चेतनाख्यानविवासेषु ॥ वेदयते ॥ ४० ॥
 सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेति विन्ते विचारणे । वि-
 न्दते विन्दति प्राप्तौ इयन्लुक्श्रमशेष्विदं क्रमात्
 मान स्तम्भे ॥ मानयते ॥ ४१ ॥ यु जुगु-
 प्सायाम् ॥ यावयते ॥ ४२ ॥ कुस्म नाम्नो
 वा ॥ कुस्मेति धातुः कुत्सितस्मयने वर्तते ।
 कुस्मयते । अचुकुस्मत ॥ ४३ ॥ अथ वा
 कुस्मेति प्रातिपदिकं ततो धात्वर्थे णिच् ॥
 इत्याकुस्मीयाः ॥

चर्च अध्ययने ॥ १ ॥ बुक्क भाषणे ॥ २ ॥ शब्द
 उपसर्गादाविष्कारे च ॥ चाद्राषणे । प्रतिशब्द-
 यति प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः ॥ अनुपस-
 र्गाच्च ॥ आविष्कारे इत्येव । शब्दयति ॥ ३ ॥
 कण निमीलने ॥ काणयति ॥ णौ चङ्युपधाया
 ह्रस्वः । काण्यादीनां वेति विकल्पयते । अची-
 कणत् । अचकाणत् ॥ ४ ॥ जभि नाशने ॥
 जम्भयति । जम्भति ॥ ५ ॥ वृद्ध क्षरणे ॥ मूदयति ।
 असूषुदत् ॥ ६ ॥ जसु ताडने ॥ जासयति ।
 जसति ॥ ७ ॥ पश वन्धने ॥ पाशयति ॥ ८ ॥ अम
 रोगे ॥ आमयति । नान्ये मित इति निषेधः । अम
 गत्यादौ शपि गतः । तस्माद्धेतुमणौ न कर्म्यमि-
 चमामिति निषेधः । आमयति ॥ ९ ॥ चट
 स्फुट भेदने । विकासे शशपोः स्फुटति स्फोटते
 इत्युक्तम् ॥ ११ ॥ घट सङ्घाते । घाटयति ॥
 ॥ १२ ॥ हन्त्यर्थाश्च ॥ नवगण्यामुक्ता अपि
 हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिच् लभन्त इत्यर्थः ॥ दिवु
 मर्दने । उदित्वादेवतीत्यपि ॥ १३ ॥ अर्ज प्रति-
 यत्ने ॥ अयमर्थान्तरस्यपि । द्रव्यमर्जयति ॥ १४ ॥
 घुषिरविशब्दने ॥ घौषयति । घुषिरविशब्दने
 इति सूत्रेऽविशब्दने इति निषेधाल्लिङ्गादनित्यो-
 ऽस्य णिच् । घौषति । हरित्वाद्दङ् । अधुषत् ।

अघौषीत् । ण्यन्तस्य तु अजघुषत् ॥ १५ ॥
 आङ्ः क्रन्दसातत्ये ॥ भौवादिकः क्रन्दधातु-
 राह्वानाद्यर्थ उक्तः स एवाङ्पूर्वो णिच् लभते
 सातत्ये । आक्रन्दयति । अन्ये तु आङ्पूर्वो
 घुषिः क्रन्द सातत्ये इत्याहुः । आघौषयति ॥
 ॥ १६ ॥ लस शिल्पयोगे ॥ १७ ॥ तसि भूष
 अलंकरणे । अवतंसयति । अवतंसति । भूषयति
 ॥ १९ ॥ मोक्ष असने । मोक्षयति ॥ २० ॥ अर्ह पूजा-
 याम् ॥ २१ ॥ ज्ञा नियोगे ॥ आज्ञापयति ॥
 ॥ २२ ॥ मज विश्राणने ॥ २३ ॥ शृधु प्रस-
 हने ॥ अशशर्धत्-अशीश्रुधत् ॥ २४ ॥ यत
 निकारोपस्कारयोः ॥ २५ ॥ रक लग आस्वा-
 दने ॥ रघ इत्येके ॥ रगेत्यन्ये ॥ २६ ॥ अञ्चु
 विशेषणे ॥ अञ्चयति । उदित्वमिडिकल्पार्थम् ।
 अत एव विभाषितो णिच् । अञ्चति । एवं शृधु-
 जसु प्रभृतीनामपि बोध्यम् ॥ ३० ॥ लिगि
 चित्राकरणे ॥ लिङ्गयति । लिङ्गति ॥ ३१ ॥ मुद
 संसर्गे ॥ मोदयति सक्तून घृतेन ॥ ३२ ॥ व्रस
 धारणे ॥ ग्रहण इत्येके । वारणे इत्यन्ये ॥ ३३ ॥
 उध्रस उञ्जले । उकारो धात्ववयव इत्येके ।
 नेत्यन्ये । ध्रासयति । उध्रासयति ॥ ३५ ॥ मुच
 प्रमोचने मोदने च ॥ ३६ ॥ वस स्नेहच्छेदापह-
 रणेषु ॥ ३७ ॥ चर संशये ॥ ३८ ॥ च्यु
 सहने ॥ हसने चेत्येके । च्यावयति । च्युस्येत्ये-
 के । च्योसयति ॥ ४० ॥ भुवोऽवकल्कने ॥ अ-
 वकल्कनं मिश्रीकरणमित्येके । चिन्तनमित्यन्ये ।
 भावयति ॥ ४१ ॥ कृपेश्च । कल्पयति ॥ ४२ ॥
 आस्वदः सकर्मकात् ॥ स्वदिमभिव्याप्य स-
 म्भवत्कर्मभ्य एव णिच् । ग्रस ग्रहणे ॥ प्रासयति
 फलम् ॥ १ ॥ पुष धारणे ॥ पोषयत्याभरणम् ॥ २ ॥
 दल विदारणे दालयति ॥ ३ ॥ पट पुट लुट
 तुजि मिजि पिजि लुजि भजि लधि त्रसि पिसि
 कुसि दशि कुशि घट घटि बृहि बर्ह बहू गुप
 धूप विच्छ चीव पुथ लोक् लोचृ णद कुप तर्क
 वृतु वृधु भाषार्थाः ॥ पाटयति । पोटयति ।
 लोटयति । तुञ्जयति । तुञ्जति । एवं परेषाम् ।
 घाटयति । घण्टयति ॥

२५७१-धातुके उपधाभूत ऋकारके स्थानमें इत् हो
 स्परत्वं होनेपर “उपवायाञ्च २२६५” इस सूत्रसे दीर्घ होकर
 कीर्त्तयति । “उर्कत् २५६७” इस सूत्रसे उपधाभूत ऋवर्णके
 स्थानमें ऋत् होकर-अचीकृतत्, अचिकीर्त्तत् ॥ बर्ध धातु
 छेदने और पूरणमें है ॥ कुवि धातु आच्छादनमें है । कुम्ब-

यति । कोई कुम्भि धातु पढतेहैं, कुम्भवति ॥ छवि और तुवि धातु अदर्शनमें हैं । किसीके मतसे अर्दनमें हैं ॥ हप धातु स्पष्टवाक्य कथनमें है । कोई क्लप धातु पढतेहैं ॥ चुटि धातु छेदनमें है ॥ इल धातु प्रेरणमें है । एलयति । ऐलिलत् ॥ म्रक्ष धातु स्लेच्छनमें है ॥ स्लेच्छ धातु अव्यक्त शब्दमें है ॥ गुष और बई धातु हिंसामें है । कोई २ गर्ज और गर्द धातु शब्दमें और गर्घ धातु अभिकांक्षामें कहतेहैं ॥ गुर्द धातु पूर्व-निकेतनमें है ॥ जसि धातु रक्षण और किसीके मतसे मोक्षणमें है । जंसयति । जंसति ॥ ईड धातु स्तुतिमें है ॥ जसु धातु हिंसामें है ॥ पिडि धातु संघातमें है ॥ रुप धातु रोषमें है ॥ कोई रुठ धातु पढतेहैं ॥ डिन धातु क्षेपमें है ॥ डुप धातु समुच्छायमें है ।

अब कुस्म धातुतक आत्मनेपदी हैं, अर्थात् “कुस्मान्मो वा” यह पश्चात् वर्णित होगा वहां तक सम्पूर्ण धातु आत्मनेपदी हैं । यह अकर्तृगामि फलार्थ है ।

चित धातु संचेतनमें है । चेतयते । अचीचितत् ॥ दाशि धातु दंशनमें है । दंशयते । अदंशत् । इदित्वके कारण णिच्के अभाव पक्षमें, दंशति । व्याख्याकारोंके मतसे णिच् सन्नियोगसे ही कुस्म धातु पर्यन्त आत्मनेपद होगा इससे यहां आत्मनेपद नहीं हुआ ॥ नलोपशास्त्रमें सञ्जि धातुके साहचर्यसे भ्रादिगणीय धातुका ही ग्रहण है, इससे नलोप नहीं हुआ । दाशि धातु दर्शन और दंशनमें है । दंसयते । दंसति । कोई २ कहते हैं, दस धातु है ॥ डप और डिप धातु संघातमें हैं ॥ तवि धातु कु-टुम्बधारणमें है । तंत्रयते, चान्द्रने तो यह दो धातु मान कर ‘कुटुम्बयते’ ऐसा उदाहरण दिया है ॥ मत्रि धातु गुप्तपरिभाषणमें है ॥ स्पश धातु ग्रहण और संश्लेषणमें है ॥ तर्ज और भर्त्स धातु तर्जनमें है ॥ वस्त और गन्ध धातु अर्दनमें हैं । वस्तयते । गन्धयते ॥ विष्क धातु हिंसामें है । किसीके मतसे हिष्क धातु है ॥ निष्क धातु परिमाणमें है ॥ लल धातु ईप्सा-में है ॥ कूण धातु संकोचमें है ॥ तूण धातु पूरणमें है ॥ भूण धातु आशा और विशङ्कामें है ॥ शठ धातु श्लाघामें है ॥ यक्ष धातु पूजामें है ॥ स्यम धातु वितर्कमें है ॥ गूर धातु उद्यमनमें है ॥ शम और लक्ष धातु आलोचनमें है । “नान्ये मितः” इससे मित्वनिषेध हुआ । शामयते ॥ कुत्स धातु अवक्षेपणमें है ॥ नुट धातु छेदनमें है ॥ कोई कुट पढतेहैं ॥ गल धातु लवणमें है ॥ मल धातु आमण्डनमें है ॥ कूठ धातु आप्रदानमें है ॥ किसीके मतसे अवसादनमें है ॥ कुट्ट धातु प्रतापनमें है ॥ वञ्चु धातु प्रलम्भनमें है ॥ वृष धातु प्रजनन सामर्थ्य, अर्थात् शक्तिवर्धनमें है । वर्धयते ॥ मद धातु तृप्तियोगमें है । मदयते ॥ दिवु धातु परिकूजनमें है ॥ गृ धातु विज्ञानमें है । गारयते । विद धातु चेतना, आख्यान और विवासनमें है । वेदयते ।

(कारिकाका अर्थ) “सत्ता अर्थमें दिवादिगणीय विद धातुके उत्तर शब्द परे रहते विद्यते, ज्ञानार्थमें अदादिगणीय विद धातुके उत्तर शब्दका लृक् होकर वेत्ति, विचारार्थमें रुधा-दिगणीय विद धातुके उत्तर श्रम् प्रत्यय होकर विन्ते, प्राप्ति, अर्थात् लाभार्थमें तुदादिगणीय विद धातुके उत्तर श् होकर विन्दते और विन्दति पद क्रमसे सिद्ध हैं ।

मान-धातु स्तम्भमें है । मानयते ॥ सु धातु जुगुप्सामें है । यावयते ॥ “कुस्मान्मो वा” कुस्म धातु है कुत्सित हास्यमें है । कुस्मयते । अचुकुस्मत । अथवा कुस्म यह प्रातिपदिक है, उसके उत्तर धात्वर्थमें णिच् है ॥

आकुस्मीय धातु समाप्त हुए ॥

चर्च धातु अध्ययनमें है ॥ चुक धातु भाषणमें है ॥ शब्द धातु उपसर्गयुक्त होनेपर आविष्कार और चकारसे कथनमें है । प्रतिशब्दयति, अर्थात् प्रतिश्रुत विषयको आविष्कार करता है । उपसर्गके उत्तर न होनेपर केवल आविष्कारार्थ ही समझना । शब्दयति ॥ कण धातु निमीलनमें है । काणयति । “णौ चङ्युधाया ह्रस्वः १३१४” इति ह्रस्व “काण्यादीनां वा” इस वार्तिकसे विकल्प करके होगा । इससे—अचीकणत् । अच-काणत् ॥ जभि धातु नाश करनेमें है । जम्भवति । जम्भति ॥ पृद धातु क्षरणमें है । सृदयति । असृदत् ॥ जसु धातु ताडनमें है । जासयति । जसति ॥ पश धातु बंधनमें है । पाशयति । अम धातु रोगमें है । आसयति, यहां “नान्ये मितः ० ” इससे मित्व निषेध हुआ ॥ अम धातु गत्यादिमें शप्में कहचुकेहैं, उसके उत्तर हेतुमत् णिच् रहते “न कस्य-मिचमाम्” इससे ह्रस्वनिषेध होकर ‘आमयति’ पद होगा ॥ चट और स्फुट धातु भेदनमें हैं । विकासार्थमें श और शप्में स्फुटति । स्फोटते इस प्रकार कहा है ॥ घट धातु संघातमें है । घाटयति ।

“हन्त्यर्थश्च” नवगणीमें उक्त भी जो हन्त्वर्थक धातु, उससे स्वार्थमें णिच् हो ॥

दितु धातु मर्दनमें है । उकार इत् होनेके कारण ‘दिवति’ पद भी होगा । अर्ज धातु प्रतिबलनमें है । यह धातु अन्यार्थमें भी प्रयुक्त होता है, जैसे—द्रव्यमर्जयति ॥ धुषिर् धातु अविश-ब्दनमें है । घोषयति । “धुषिर्विशब्दने ३०६३” इसे सूत्रमें ‘अविशब्दने’ ऐसे निषेधके कारण इसको नित्य णिच् नहीं होगा, घोषति । इर इत् होनेके कारण विकल्प करके अङ् होगा, अघुषत्, अघोषीत् ॥ जिजन्त का तो ‘अजूधुषत्’ ऐसा होगा ।

भ्रादिगणीय क्रन्द धातु आह्वानादि अर्थमें कहा गया है, वही सातत्यार्थमें आङ्पूर्वक होकर णिच्को लाभ करें । आक-न्दयति । अन्य मतसे तो आङ्पूर्वक धुषि धातुसे क्रन्दसातत्य अर्थमें णिच् होगा । आघोषयति ॥ लस धातु शिल्पयोगमें है ॥ तसि और भूष धातु अलंकरणमें है । अवतंसयति । अवतंसति । भूषयति ॥ अर्ह धातु पूजामें है ॥ ज्ञा धातु नियोगमें है । आज्ञापयति ॥ भज धातु वितरण करनेमें है ॥ वृधु धातु प्रहसनमें है । अशशर्द्धत्, अशीशृषत् ॥ यत धातु निकार और उपस्कारमें है ॥ रक और लग धातु आस्वादनमें है । कोई २ रघ धातु कहतेहैं । कोई २ रग धातु कहतेहैं ॥ अंचु धातु विशेषणमें है । अञ्जयति । उकार इत् होनेसे क्त्वा प्रत्ययसे होनेपर विकल्प करके इट् होगा, इसी कारण णिच् भी विकल्पसे होता है । अञ्जति । इसी प्रकार वृधु, जसु आदि धातुओंके क्त्वा प्रत्ययमें रूप होंगे ॥ लिंगि धातु चित्रीकरणमें है । लिङ्क-यति, लिङ्गति ॥ मुद धातु संसर्गमें है । मोदयति सक्तून धृतने

वस धातु धारणमें किसीके मतसे ग्रहणमें है । अन्य मतसे वारणार्थमें है ॥ उग्रस धातु उच्छ्रमें है । कोई २ कहतेहैं, उकार धातुका ही अवयव है । अन्य मतसे ऐसा नहीं, उग्र-सयति, प्रासयति ॥ मुच धातु प्रमोचन और मोदनमें है। वस धातु स्नेह, छेद और अपहरणमें है ॥ चर धातु संशयमें है ॥ च्यु धातु सहनमें है । किसी २ के मतसे हसनमें है । च्यावयति । कोई २ च्युस धातु कहतेहैं । च्योसयति ॥

अवकल्कन, अर्थमें ही भू धातुके उत्तर णिच् हो ॥ कोई २ अवकल्कन शब्दका मिश्रीकरण और कोई २ चिन्तन अर्थ कहतेहैं । भावयति । कृप धातुसे भी अवकल्पनार्थमें णिच् हो-कल्पयति ॥

“आस्वदः सकर्मकात्” अर्थात् स्वादि धातु पर्यन्त सकर्मक धातुओंके ही उत्तर णिच् हो । ग्रस धातु ग्रहण करनेमें है । प्रासयति फलम् ॥ पुष धातु धारणमें है । पोषयति आभरणम् । दल धातु विदारणार्थमें है । दालयति ॥ पट, पुट, छुट, तुजि, मिजि, पिजि, छुजि, भजि, लवि, वसि, पिसि, कुसि, दशि, कुशि, घट, घटि, बृहि, बर्हि, बह्, गुप, धूप, विच्छ, चीव, पुथ, लोक, लोच, नद, कुप, तर्क, वृत्त और वृधु धातु भाषार्थक हैं । पाटयति । पोडयति । लोटयति । तुजयति, तुजति । इसी प्रकार अन्य धातुओंके भी रूप होंगे । घाट-यति । घण्टयति ॥

२५७२ नाग्लोपिशास्वृदिताम् ७।४।२॥

णिच्यग्लोपिनः शास्तेर्कृदितां च उपधाया ह्रस्वो न स्याच्चङुपरे णौ । अलुङ्गोक्त । अलुङ्गो-चत् । वर्तयति । वर्धयति । उदिस्वाङ्गतेति । वर्धति ॥ ३४ ॥ रुट लजि अजि दसि भृशि रुशि शीक नट पुटि जि वि रचि लचि अहि रहि महि च ॥ ४९ ॥ लङि तड नल च ॥ ५२ ॥ पूरी आप्यायने ॥ ईदित्वं निष्ठायामिणिवेधाय । अत एव णिज्वा । पूरयति । पूरति ॥ ५३ ॥ रुज हिंसायाम् ॥ ५४ ॥ ष्वद आस्वादने । स्वाद इत्येके ॥ असिष्वदत् । दीर्घस्य त्वणोपदेशत्वात् असिष्वदत् ॥ ५६ ॥ (इत्यास्वदीयाः)

आधृषाद्वा ॥ इत ऊर्ध्वं विभाषितणिचो धृ-षधातुमभिव्याप्य ॥ युज पृच संयमने । योज-यति । योजति । अयौक्षीत् । पचयति । पचति । पचिता । अपचिन् ॥ २ ॥ अर्च पूजायाम् ॥ ३ ॥ षह मर्षणे ॥ साहयति । स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम् ॥ ४ ॥ ईर क्षेपे ॥ ५ ॥ ली द्रवीकरणे ॥ लाययति । लयति । लेता ॥ ६ ॥ वृजी वर्जने ॥ वर्जय-ति । वर्जति ॥ ७ ॥ वृज आवरणे ॥ वारयति । वरति । वरते । वरीता-वरिता ॥ ८ ॥ जृ बयोहानौ । जारयति । जरति । जरीता-जरि-

ता ॥ ९ ॥ जि च ॥ जाययति । जयति ॥ जेता ॥ १० ॥ रिच वियोजनसम्पर्चनयोः ॥ रेचयति । रेचति । रेक्ता ॥ ११ ॥ शिष असर्वो-पयोगे ॥ शेषयति । शेषति । शेषा । अशिक्षत् । अयं विपूर्वोऽतिशये ॥ १२ ॥ तप दाहे ॥ तापयति । तपति । तप्ता ॥ १३ ॥ तृप तृप्तौ ॥ सन्दीपने इत्येके । तर्पयति । तर्पति । तर्पिता ॥ १४ ॥ छृदी सन्दीपने ॥ छर्दयति । छर्दति । छर्दिता । छर्दिष्यति । सेसिचीति विकल्पो न । साहचर्यात्तत्र रौधादिकस्यैव ग्रह-णात् ॥ १५ ॥ वृष छृष दृष सन्दीपन इत्येके ॥ चर्पयति । छर्पयति ॥ १६ ॥ दृभी भये । दर्भ-यति । दर्भति । दर्भिता ॥ १७ ॥ दृभ सन्दर्भे ॥ अयं तुदादावीदित् ॥ २० ॥ श्रथ मोक्षणे ॥ हिंसायामित्येके ॥ २१ ॥ मी गतौ ॥ माययति । मयति । मेता ॥ २२ ॥ ग्रन्थ बन्धने ॥ ग्रन्थ-यति । ग्रन्थति ॥ २३ ॥ शीक आमर्षणे ॥ २४ ॥ चीक च ॥ २५ ॥ अर्द हिंसायाम् । स्वरितेत् । अर्दयति । अर्दति । अर्दते ॥ २६ ॥ हिंसि हिंसा-याम् ॥ हिंसयति । हिंसति । हिनस्तीति इनमि गतम् ॥ २७ ॥ अर्ह पूजायाम् ॥ २८ ॥ आङः षद पद्यर्थे ॥ आसादयति । आसीदति । पाप्नेति सीदादेशः । आसत्ता । आसात्सीत् ॥ २९ ॥ शुंथ शौचकर्मणि ॥ शुन्धिता । अशुन्धीत् । अशुन्धिष्ठाम् ॥ ३० ॥ छद अपवारणे । स्व-रितेत् ॥ ३१ ॥ जुष परितर्कणे ॥ परितर्कण-मूहो हिंसा वा ॥ परितर्पण इत्यन्ये । परितर्पणं परितृप्तिरिति । जोषयति । जोषति । प्रीति-सेवनयोर्युषते इति तुदादौ ॥ ३२ ॥ धूञ् कम्पने ॥ नावित्यधिकृत्य ॥ धञ्प्रीणोर्नुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ धूनयति । धवति । धवते । केचित्तु धूञ्प्रीणो-रिति पठित्वा प्रीणातिसाहचर्यादुनातेरेव नुक-माहुः । धावयति ॥ ३३ ॥ अयं स्वादौ क्रयादौ तुदादौ च । स्वादौ ह्रस्वश्च । तथा च कविरहस्ये ॥

धूनोति चम्पकवनानि धूनोत्यशोक
चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ॥
वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्
यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥ १ ॥

प्रीञ् तर्पणे ॥ प्रीणयति । धञ्प्रीणोरिति हर-दत्तोक्तपाठे तु । प्राययति । प्रयति । प्रयते ॥ ३४ ॥ ग्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे ॥ ३५ ॥ आङ् लम्भने ॥

आपयति । आपिपत् । आपति । आप्ता ।
 आपत् । स्वरितेदयमित्येके । आपते ॥ ३७ ॥
 तनु श्रद्धोपकरणयोः ॥ उपसर्गाच्च दैर्घ्यं ॥
 तानयति । वितानयति । तनति । वितनति ॥ ३८ ॥
 चन श्रद्धोपहननयोरित्येके ॥ चानयति ।
 चनति ॥ ३९ ॥ वद सन्देशवचने ॥ वादयति ।
 स्वरितेत् । वदति । वदते । ववदतुः । ववीदथ ।
 वद्यात् । अनुदात्तेदित्येके । ववदे ॥ ४० ॥
 वच परिभाषणे । वाचयति । वचति । वक्ता ।
 अवाक्षीत् ॥ ४१ ॥ मान प्रजायाम् ॥ मान-
 यति । मानति । मानिता । विचारणे तु भौवा-
 दिको नित्यसन्नतः । स्तम्भे-मानयते ।
 इत्याकुस्मीयाः ॥ मन्यते इति दिवादौ । मनुते
 इति तनादौ च ॥ ४२ ॥ भू प्राप्तावात्मनेपदी ॥
 भावयते । भवते । णिच्सन्नियोगेनैवात्मनेपद-
 मित्येके । भवति ॥ ४३ ॥ गर्ह विनिन्दने ॥ ४४ ॥
 मार्ग अन्वेषणे ॥ ४५ ॥ कटि शोके ॥ उत्पूर्वो-
 यमुत्कण्ठायाम् । कण्ठते इत्यात्मनेपदीगतः ॥ ४६ ॥
 मृज्जु शौचालंकारयोः । मार्जयति । मार्जति ।
 मार्जिता-मार्ष्टा ॥ ४७ ॥ मृष तितिक्षायाम् ।
 स्वरितेत् । मर्षयति । मर्षति । मर्षते । मृष्यति
 मृष्यते इति दिवादौ । संचने शपि मर्षति ॥ ४८ ॥
 धृष प्रसहने ॥ धर्षयति । धर्षति । ४९ ॥ इत्याधृषीयाः ॥
 अथादन्ताः ॥ कथ वाक्यप्रबन्धे ॥ अल्लो-
 पस्य स्थानिवद्भावान्न वृद्धिः । कथयति । अग्लो-
 पित्वान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकथत् ॥ १ ॥
 वर ईप्सायाम् ॥ वरयति । वारयतीति गतम्
 ॥ २ ॥ गण संख्याने ॥ गणयति ॥

२५७२-णिच् परे अग्लोपि, शास् और ऋकारान्त धातुकी
 उपधाको चङ् परे रहते ह्रस्व न हो, अल्लोकोत् । अल्लो-
 चत् । वर्तयति । वर्द्धयति । उकारकी इत्सेखा होनेके कारण,
 वर्त्तति । वर्द्धति ॥ रुट्, लङि अङि, दक्षि, भृशि, रुशि,
 शीक, नट्, पुटि, जिबि, रधि, लधि, अहि, रधि, महि, लङि
 तड और नल धातु भाषार्थक हैं ॥ पूरी धातु आप्यायनमें है ।
 तड और नल धातु भाषार्थक हैं ॥ पूरी धातु आप्यायनमें है ।
 निष्ठामें इट् निषेधके निमित्त ईदित्व है, इसी कारण विकल्प
 करके णिच् होगा, पूरयति, पूरति ॥ रुज धातु हिंसामें है ॥
 ध्वद धातु आस्वादनेमें है । कोई स्वाद धातु कहते हैं । अस्-
 ध्वदत् । दीवका तो पोपदेशन होनेसे पत्व न होगा ।
 अस्विसदत् ॥

“आधृषादा” यहाँसे धृष धातुतक विकल्प करके णिच् हो।
 युज और पृञ् धातु संयमनमें है । योजयति, योजति । अंयो-
 क्षीत् ॥ पर्वयति, पर्वति । पर्विता । अपर्वीत् ॥ अर्च धातु
 पूजामें है ॥ यह धातु मर्षणमें है । साहयति । ‘स एवायं नामः’

सहति कलमेभ्यः परिभवम् ॥ ईर धातु क्षेपमें है ॥ ली धातु
 द्रवीकरणमें है । लाययति, लयति । लेता ॥ वृजी धातु वर्ज-
 नमें है । वर्जयति, वर्जति ॥ वृञ् धातु आवरणमें है । वारयति,
 वरति । वरते । वरीता, वरिता ॥ जृ धातु वयोहानिमें है ।
 जारयति, जरति ॥ जरीता, जरिता ॥ जि धातु वयोहानिमें है ।
 ज्राययति, ज्रयति । ज्रेता ॥ रिच धातु वियोजन और सम्पर्चन-
 में है । रेचयति, रेचति । रेक्ता ॥ शिष धातु असर्वोपयोगमें
 है । शेषयति, शेषति । रोष्टा । अशिक्षत् । विपूर्वक शिष
 धातु अतिशयमें है ॥ तप धातु दाहमें है । तापयति, तपति ।
 तप्ता ॥ तृप धातु तृप्तिमें है । किष्किं मतसे सन्दीपनमें है ।
 तर्पयति, तर्पति । तर्पिता ॥ छृदी धातु सन्दीपनमें है । छर्दयति,
 छर्दति । छर्दिता । छर्दिष्यति । यहाँ “सिसिचि० २५०६” इस
 सूत्रसे विकल्प करके इट् न होगा, कारण कि, साहचर्यसे उस
 स्थलमें रुधादिगणीय धातुका ही ग्रहण है ॥ चृप, छृप, छृप,
 धातु सन्दीपनमें हैं, ऐसा कोई २ कहते हैं । चर्प-
 यति । छर्पयति ॥ दभी धातु भयमें है, दर्भयति, दर्भ-
 ति । दर्भिता ॥ डभ धातु सन्दर्भमें है, यह धातु तुदादि
 गणमें ईदित्व है ॥ अथ धातु मोक्षणमें है । किसीके
 मतसे हिंसामें है ॥ मी धातु गतिमें है । मामयति, मयति ।
 मेता ॥ ग्रन्थ धातु बंधनमें है । ग्रन्थयति, ग्रन्थति ॥ सीक
 धातु आमर्षणमें है । चीक धातु भी उक्तार्थमें है ॥ अर्द
 धातु हिंसामें है, यह उभयपदी है । अर्दयति, अर्दति ।
 अर्दते ॥ हिंस धातु हिंसामें है । हिंसयति, हिंसति । ‘हि-
 नस्ति’ ऐसा पद तो इनम् प्रत्यय करके पूर्वमें वर्णित हुआ है ॥
 अर्ह धातु पूजामें है ।

आङ्पूर्वक पद धातु पठ्यर्थ (प्राप्त्यर्थ) में है । आसाद-
 यति, आसीदति । यहाँ “पात्रा० २३६०” इस सूत्रसे सद्
 धातुके स्थानमें सीद आदेश हुआ । आसत्ता । आसात्सीत् ॥
 शुन्ध धातु शौचक्रममें है । शुन्धति । अशुन्धीत् । अशु-
 न्धिष्ठाम् ॥ छद धातु अपवारणमें है, यह उभयपदी है ॥
 जुष धातु परितर्कण, अर्थात् वितर्क वा हिंसामें है । अन्य
 मतसे परितर्पणमें है । जोषयति, जोषति । प्रीति और सेवा-
 र्थमें ‘जुषते’ ऐसा वृद्धादिमें होता है ॥ धूञ् धातु कम्पनमें
 है । ‘णौ’ इसका अधिकार करके ।

धूञ् और प्रीञ् धातुको युगागम हो णि परे रहते । धून-
 यति, धवति, धवते । कोई २ ‘धूञ् प्रीणोः’ ऐसा पाठ
 करके प्री धातुके साहचर्यसे कयादिगणीय धू धातुको ही युक्
 हो, ऐसा कहते हैं । धावयति । यह धातु स्वादि, कयादि और
 तुदादिगणमें पठित है । स्वादिमें यह ह्रस्व है । इसीको
 कविरहस्यमें कहते हैं, यथा-‘धूनोति चम्पकवनानि धूनोत्य-
 शोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ॥ वायुविधू-
 नयति चम्पकपुष्परेणुच यत्कानने धवति चन्दनसज्जरीम् ॥’ सब
 उपरोक्त गणोंके रूप इसमें आगये ॥ प्रीञ् धातु तर्पणमें
 है । प्रीणयति । ‘धूञ् प्रीणोः’ ऐसे हरदत्तोक्त पाठमें प्राय-
 यति, प्रयति । प्रयते ॥ ग्रन्थ और ग्रन्थ धातु सन्दर्भमें है ॥
 आप्लु धातु लम्पनमें है । आपयति, आपिपत् । आपति ।
 आप्ला । आपत् । कोई कहते हैं, यह धातु उभयपदी है, आपते ॥
 तनु धातु श्रद्धा और उपकरणमें है ।

उपसर्गपूर्वकं तन धातुसे दैर्घ्यार्थं णिच् हो । तानयति ।
वितानयति । तनति । वितनति ॥ चन धातु श्रद्धा और उपहननमें
है, ऐसा कोई कहते हैं । चानयति । चनति ॥ वद धातु सन्देश-
वचनमें है, यह स्वरितेत् है । वादयति, वदति । वदते ।
ववदतुः । ववदय । वद्यात् । कोई २ कहते हैं, यह अनुदा-
त्तेत् है । ववदे ॥ वच धातु परिभाषणमें है । वाचयति, वचति ।
वक्ता । अवाक्षीत् ॥ मान धातु पूजामें है मानयति, मानति ।
मानिता । विचारार्थमें तो भ्वादिगणीय मान धातु
नित्य सन्नत है । स्तम्भार्थमें 'मानयते' यह आकुस्मीय है ।
मन्यते ऐसा पद दिवादिगणमें होता है । तनादिगणमें 'मनुते'
ऐसा पद होता है ॥ प्राप्ति अर्थमें भू धातु आत्मनेपदी हो ।
भावयते, भवते । कोई कहते हैं णिच् सन्नियोगसे ही आत्मनेपद
हो, इससे भवति ॥ गर्ह धातु विनिन्दामें है ॥ मार्ग धातु
अन्वेषणमें है ॥ कटि धातु झोकमें है । उत्पूर्वक होनेपर इस
धातुको उत्कंठामें समझना । कण्ठते ।

आत्मनेपदी धातु कथित हुए ।

मृज धातु शौच और अलंकारमें है । मार्जयति—मार्जति ।
मार्जिता, मार्ष्टा ॥ मृष धातु तितिक्षामें है, यह स्वरितेत्
है । मर्षयति, मर्षति । मर्षते । मृष्यति । मृष्यते, इस प्रकार दिवा-
दिमें होता है । सेचन अर्थमें शप् करके मर्षति होता है ॥ धृष धातु
प्रहसनमें है । धर्षयति, धर्षति ॥

आधृषीय धातु समाप्त हुए ।

अव अदन्त धातु कहते हैं । कथ धातु वाक्यप्रबंधमें है ।
अकारलोपके स्थानिवद्भावके कारण वृद्धि नहीं होगी, कथ-
यति । अग्लोपित्वके कारण दीर्घ और सन्वद्भाव नहीं
होगा, अचकथत् ॥ नर धातु ईप्सामें है । वरयति ।
वारयति, यह पद पूर्वमें कहे हैं ॥ गण धातु संख्यानमें
है । गणयति ॥

२५७३ ई च गणः । ७ । ४ । ९७ ॥

गणेरभ्यासस्य ईत्स्याच्चङुपरं णौ । चादत् ।
अजीगणत् । अजगणत् ॥ ३ ॥ शठ श्वठ
सम्यगवभाषणे ॥ ५ ॥ पट वट ग्रन्थे ॥ ७ ॥ रह
त्यागो अररहत् ॥ ८ ॥ स्तनगदी देवशब्दे स्तनयति ।
गदयति । अजगदत् ॥ १० ॥ पत गतौ वा ॥ वा णिज-
न्तः । वाऽदन्त इत्येके । आद्ये । पतयति । पतति ।
पतांचकार । अपतीत् । द्वितीये । पातयति ।
अपीपतत् ॥ ११ ॥ पष अनुपसर्गात् ॥ गतावि-
त्येषापषयति ॥ १२ ॥ स्वर आक्षेपे ॥ स्वरयति ॥ १३ ॥
रच प्रतियत्ने ॥ रचयति ॥ १४ ॥ कल गतौ
शंख्याने च ॥ १५ ॥ चह परिकल्कने ॥ परि-
कल्कनं दम्भः शाठ्यं च ॥ १६ ॥ मह पूजा-
याम् ॥ महयति । महतीति शप्ति गतम् ॥ १७ ॥
साम रूप श्रथ दौर्वत्ये ॥ सारयति । कृपयति ।
अवयति ॥ २० ॥ स्पृह ईप्सायाम् ॥ २१ ॥
भाम क्रोधे ॥ अवभामत् ॥ २२ ॥ सूच पैशुन्ये ॥

सूचयति । अषोपदेशत्वात् षः । असूचत् ॥ २३ ॥
खेट भक्षणे ॥ तृतीयान्त इत्येके ॥ खोट इत्य-
न्ये ॥ २६ ॥ क्षोट क्षेपे ॥ २७ ॥ गोम उपले-
पने ॥ अजुगोमत् ॥ २८ ॥ कुमार क्रीडायाम् ॥
अजुकुमारत् ॥ २९ ॥ शील उपधारणे ॥ उप-
धारणमभ्यासः ॥ ३० ॥ साम सान्त्वप्रयोगे ॥
अससामत् । साम सान्त्वने इत्यतीतस्य तु
असीषमत् ॥ ३१ ॥ वेल कालोपदेशे ॥ वेलय-
ति ॥ ३२ ॥ काल इति पृथग्धातुरित्येके ।
कालयति ॥ ३३ ॥ पल्लूल लवनपवनयोः ॥ ३४ ॥
वात सुखसेवनयोः ॥ गति सुखसेवनेष्वित्येके ॥
वातयति । अववातत् ॥ ३५ ॥ गवेष मार्गणे ॥
अजगवेषत् ॥ ३६ ॥ वास उपसेवायाम् ॥ ३७ ॥
निवास आच्छादने ॥ अनिनिवासत् ॥ ३८ ॥
भाज पृथक्कर्मणि ॥ ३९ ॥ सभाज प्रीतिद-
र्शनयोः, प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये ॥ सभाजयति
॥ ४० ॥ ऊन परिहाणे ॥ ऊनयति । ओः पुय-
ण्जि इति सूत्रे पययोरिति वक्तव्ये वर्गप्रत्या-
हारजकारग्रहो लिङ्गं णिचि अच आदेशो न
स्याद्वित्वे कार्ये इति । यत्र द्विरुक्ताभ्यासोत्त-
रखण्डस्याद्योऽच प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे
वाऽवर्णो लभ्यते तत्रैवायं निषेधः । ज्ञापकस्य
सजातीयापेक्षत्वात्तेनाचिकीर्त्तदिति सिद्धम् ।
प्रकृते तु नशब्दस्य द्वित्वं तत् उत्तरखण्डेऽल्लोपः ।
औननत् । मा भवानूननत् ॥ ४१ ॥ ध्वन शब्दे ॥
अदध्वनत् ॥ ४२ ॥ कूट परितोषे ॥ परिदाहे
इत्यन्ये ॥ ४३ ॥ संकेत ग्राम कुण गुण चाम-
न्वणे ॥ चात्कूटोऽपि । कूटयति । संकेतयति ।
ग्रामयति । कुणयति । गुणयति । पाठान्तरम् ॥ केत
श्रावणे निमन्त्रणे च । केतयति । निकेतयति ॥
कुण गुण चामन्वणे ॥ चकारात्केतने । कूण
संकोचने इति ॥ ४८ ॥ स्तेन चौर्ये ॥ अतिस्ते-
नत् ॥ ४९ ॥

आगर्वादात्मनेपदिनः ॥ पद गतौ ॥ पदयते ।
अपपदत् ॥ १ ॥ गृह ग्रहणे ॥ गृहयते ॥ २ ॥
मृग अन्वेषणे ॥ मृगयते । मृगयतीति कण्ठा-
दिः ॥ ३ ॥ कुह विस्मापने ॥ ४ ॥ शूर वीर
विकान्तौ ॥ ६ ॥ स्थूल परिवृंहणे ॥ स्थूलयते ।
अतुस्थूलत् ॥ ७ ॥ अर्थ उपयाचनायाम् ॥ अर्थ-
यते । आर्तयत् ॥ ८ ॥ सन्न सन्तानक्रिया-
याम् ॥ अससन्नत् । अनेकावृत्त्यात् षोपदेशः ।
सिसन्नयिषते ॥ ९ ॥ गर्व माने । गर्वयते ।

अदन्तत्वसामर्थ्याणिज्जिक्लपः । धातोरन्त उ-
दात्तो लिट्याम् च फलम् । एवमग्रेषि ॥ १० ॥
इत्यागर्वीयाः ॥

सूत्र वेष्टने ॥ सूत्रयति । असुसूत्रत् ॥ १ ॥
मूत्र प्रखण्डे ॥ मूत्रयति । मूत्रति ॥ २ ॥ रुक्ष
पारुष्ये ॥ ३ ॥ पार तीर कमेसमाप्तौ ॥ अप-
पारत् । अतितीरत् ॥ ५ ॥ पुट संसर्गे ॥ पुट-
यति ॥ ६ ॥ धेक दर्शने इत्येके ॥ अदिधेक्त् ।
॥ ७ ॥ कत्र शैथिल्ये ॥ कत्रयति । कत्रति ॥
कर्तव्यप्येके ॥ कर्तयति । कर्तति ॥ ९ ॥ प्रा-
तिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च । प्रातिपदि-
काद्धात्वर्थे णिच् स्यादिष्टे यथा प्रातिपदिकस्य
पुंवद्भावरभावटिलोपविन्मतुष्पोपयणादिलोपप्र-
स्थस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्वर्णावपि स्युः । पटुमा-
चष्टे पटयति । परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोपः ।
अपीपटत् । णौ चङीत्यत्र भाष्ये तु वृद्धेलोपो
बलीयानिति स्थितम् । अपपटत् ॥ तत्करोति ॥
तदाचष्टे ॥ पूर्वस्य प्रपञ्चः ॥ करोत्याचष्ट इति
धात्वर्थमात्रं णिजर्थः ॥ लङ्गर्थस्त्वविवक्षितः ॥
तेनातिक्रामति । अश्वेनातिक्रामति अश्वयति ।
हस्तिनातिक्रामति हस्तयति ॥ धातुरूपं च ॥
णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यते । चशब्दोऽनुक्त-
समुच्चयार्थः । तथा च वार्तिकम् ॥ आख्याना-
त्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृति-
वच्च कारकमिति ॥ * ॥ कंसवधमाचष्टे कंसं
धातयति । इह कंसं हन् इति स्थिते ॥

२५७३-चङ् परे है जिससे ऐसे णिच् परे रहते गण
धातुके अभ्यासको ईत् हो, चकारसे अत् भी हो, अजीग-
णत् । अजगणत् ॥ शठ और श्वठ धातु सम्भक् अवभाष-
णमें हैं ॥ पट और वट धातु ग्रन्थमें हैं ॥ रह धातु त्यागमें
हैं । अरहत् ॥ स्तन धातु और गदी धातु देवशब्दमें हैं ।
स्तनयति । गदयति । अजगदत् ॥ पत धातु गतिमें विकल्प करके
णिजन्त हो, विकल्प करके अदन्त ऐसा हो कोई २ कहते हैं ।
आद्ये पतयति, पतति । पताञ्जकार । अपतीत् । द्वितीये
पातयति । अपीपतत् ॥ अनु उपसर्गके परे पष धातुको गतिमें
समझना । पषयति ॥ स्वर धातु आक्षेपमें है । स्वरयति ॥ इच
समझना । पषयति ॥ कल धातु गति और संख्यानामें
धातु प्रतिपत्त्यमें है । रचयति ॥ कल धातु गति और संख्यानामें
है ॥ चह धातु परिकल्कनमें है । परिकल्कन शब्दसे दम्भ
और शाठ्य समझना ॥ मह धातु पूजामें है । महयति ।
'महति' यह पद शाप् परे कह आए हैं ॥ सार, कृप और
श्रथ धातु दौर्बल्यमें हैं । सारयति । कृपयति । श्रथयति ॥ स्पृह धातु
स्पृहामें है ॥ माम धातु क्रोधमें है । अवमामत् ॥ सूच धातु
पिशुनतामें है । सूचयति । अपोपदेशत्वके कारण पत्व नहीं
होगा, असुसुचत् ॥ खेट धातु भक्षणमें है । कोई २

कहते हैं, यह धातु तृतीयान्त अर्थात् खेड है । अन्यमतसे
खोट धातु है ॥ खोट धातु क्षेप, अर्थात् निन्दामें है ॥ गोम
धातु उपलपनमें है । अजगामत् ॥ कुमार धातु कीडामें है ।
अचुकुमारत् ॥ शील धातु उपधारणमें है । उपधारण, अर्थात्
अभ्यास ॥ साम धातु सान्त्वनमें है । अससामत् । साम सान्त्वने
ऐसे पूर्वमें उल्लिखित धातुका तो 'असोपमत्' पद होगा ॥
वेल धातु कालोपदेशमें है । वेलयति । कोई कहते हैं काल
यह पृथक् धातु है । कालयति ॥ पत्यूल धातु लवन (काटने)
और पवनमें है । वात धातु सुख और सेवनमें है । कोई
कहते हैं उक्त धातुका गति, सुख और सेवन अर्थ है । वात-
यति । अववातत् ॥ गवेष धातु अन्वेषणमें है । अजगवेषत् ॥
वास धातु उपसेवामें है । निवास धातु आच्छादनमें है ।
अनिनिवासत् ॥ भाज धातु पृथक् करनेमें है ॥ सभाज धातु
प्रीति और दर्शनमें है । अन्यमतसे प्रीति और सेवनमें है ।
सभाजयति ॥ ऊन धातु परिहाणमें है । ऊनयति ।

ऊन धातुसे णिच् पश्चात् लङ् मध्यमें च्लि प्रत्यय, उसको
चङादेश होकर-“ऊन-इ-अत्” ऐसी स्थिति होनेपर णिलोप
और “चङि” इससे अजादि धातुके द्वितीय एकाच् न
शब्दको द्वित्व और अकारका लोप हुआ तब णिच् परे
अग्लोपित्व होनेसे सन्वद्भावके अभावके कारण अभ्यासमें इत्त्व
और दीधे न होकर आटको वृद्धि करके ‘औनन्त्’ ऐसा रूप
होता है, परन्तु वह अनुपपन्न है, कारण कि, द्वित्वसे पहले
परत्वके कारण अकारका लोप करनेपर नि शब्दको द्वित्व
होनेसे अभ्यासमें इकारश्रवण होगा, यदि कहा कि, द्वित्व
कर्त्तव्य रहते “द्विवचनऽचि” इससे अतोलोपका निषेध
होगा वह नहीं कह सकते हैं; कारण कि, अलोपनिमित्तक
णिच्को द्वित्वनिमित्तत्व नहीं है ? इसपर कहते हैं कि, “ओः
पुयण्यपरे २५७३” इस सूत्रमें ‘पययोः’ ऐसा नहीं कह-
कर वर्ग प्रत्याहार और जकार ग्रहण जो किया है, उससे यह
ज्ञापित होता है कि, द्वित्व कर्त्तव्य रहत णिच् परे अच्स्था-
निक आदेश नहीं हो, नहीं तो विभावयिषति । यियावायिषति ।
रिरावायिषति । लिलावायिषति । जिजावायिषति, इत्यादि स्थ-
लमें भी द्वित्वके प्रति णिच्को निमित्तत्व न होनेसे “द्विवचने-
ऽचि २४३” इसकी प्रवृत्ति न होनेपर द्वित्वसे परत्वके कारण
वृद्धि, आवादेश होगा, पश्चात् द्वित्व, अभ्यासको इत्त्व होनेपर
“सन्वतः” इसीसे इत्त्व सिद्ध होनेसे पवर्ग, यण, जकारग्रहण
व्यर्थ ही होजाता । पकार यकारग्रहण तो व्यर्थ नहीं है,
कारण कि, ‘पिपविषते, यियविषति’ यहाँ पूङ्, शु धातुसे
सन् प्रत्ययके समभिव्याहारमें “स्मि पूङ्ग्रज्जशां सनि”
“सनीवन्तर्द्ध” ०” इन सूत्रोंसे इट् होनेपर इडादि सन् प्रत्य-
यको द्वित्वनिमित्तत्वके कारण इट्को भी द्वित्वनिमित्त होनेसे
“द्विवचनेऽचि” इससे गुण, आवादेशको निषेधके कारण
द्वित्व होनेपर अभ्यासमें उकारका श्रवण न हो, इसलिये
चरितार्थ है ।

यदि कहा कि, इस प्रकार ज्ञापन करनेपर कृत धातुके
उत्तर णिच् पश्चात् लङ् चङ् करनेपर ऋकारके स्थानमें
‘इर्’ आदेश और द्वित्वकी प्राप्ति हुई, परन्तु इरादेशके
पूर्वमें ही उक्त ज्ञापनसे द्वित्व होगा, पश्चात् “उरत्” इव

सूत्रे अभ्यास ऋकारके स्थानमें अर् और अभ्यासावयवका लोप होकर-‘अचकीर्त्त’ ऐसा रूप होजायगा, इस कारण कहतेहैं कि, जिस धातुमें द्विकर्त्त होनेपर अभ्यासके उत्तर खण्डका आदि अच् प्रक्रियादशमें अथवा परेनिष्ठित रूपमें अर्णको प्राप्त हो उस धातुमें यह निषेध हो, क्योंकि, ज्ञापक समान जातीयकी अपेक्षा करताहै, इस कारण ‘अचि-कीर्त्त’ इत्यादि पद सिद्ध हुए हैं। प्रकृत स्थलमें तो नकारको द्वित्व पश्चात् उत्तर खण्डमें अकारका लोप होकर-‘औनन्त्’ पद सिद्ध हुआ। मा भवानूनन्त् ॥ ध्वन धातु शब्द करनेमें है। अदध्वनन्त् ॥ कूट धातु परिताप करनेमें है। अन्यमतसे परिदाहमें समझना ॥ सङ्केत, ग्राम, कुण, गुण और चकारसे कूट धातु आमंत्रणमें है। कूटयति। संकेतयति। ग्रामयति। कुणयति। गुणयति ॥ केत धातु श्रावण, अर्थात् श्रवण कराने और निमंत्रणमें है। केतयति। निकेतयति ॥ कुण और गुण धातु आमंत्रण और चकारसे केतनमें है ॥ कूण धातु संकोचार्थक समझना ॥ स्तेन धातु चौर्यमें है। अतिस्तेनत् ॥

अव गर्व धातुपर्यन्त आत्मनेपदी है।

पद धातु गतिमें है। पदयते। अपपदत् ॥ गृह धातु ग्रहणमें है। गृह्यते ॥ मृग धातु अन्वेषणमें है। मृगयते। ‘मृगयति’ ऐसा पद कण्ठवादिगणमें होताहै ॥ कुह धातु विस्मापनमें है ॥ शूर और वीर धातु विक्रान्तिमें है ॥ स्थूल धातु परिवृंहणमें है। स्थूलयते। अनुस्थूलत् ॥ अर्थ धातु उपवाञ्छामें है। अर्थयते। आर्त्तयत् ॥ सत्र धातु विस्तार करनेमें है। अस-सत्रत्। अनेकाचत्वके कारण षोपदेश न होनेसे-सिसत्रयिषते ॥ गर्व धातु मानमें है। गर्वयते। अकारान्तत्वके कारण इसके उत्तर विकल्प करके णिच् होगा, उस धातुका अन्त्य स्वर उदात्त, और लिट् परे आम् प्रत्यय यह फल है। इस प्रकार आगे भी जानना चाहिये।

आगबोय गण समाप्त हुआ।

सूत्र धातु वेष्टनमें है। सूत्रयति। असुसूत्रत् ॥ मूत्र धातु प्रस्रावणमें है। मूत्रयति ॥ रुक्ष धातु पारुष्य, अर्थात् कठोरतामें है ॥ पार और तीर धातु कर्मसमाप्तिमें हैं। अपपारत्। अतितीरत् ॥ पुट धातु संसर्गमें है। पुटयति ॥ किसीके मतसे धेक धातु दर्शनमें है। अदिधेकत् ॥ कत्र धातु क्षिप्रतामें है। कत्रयति, कत्रति। किसीके मतसे कर्त्त धातु है। कर्त्तयति, कर्त्तति।

प्रातिपदिकके उत्तर धात्वर्थमें णिच् हो, और इष्टन् प्रत्यय परे रहते जिस प्रकार पुंवद्भाव, टिका लोप, चिन् और सनुप् प्रत्ययका लोप, यणादि लोप, प्र, ख्य, स्त आदि आदेश और भसंज्ञा होती है, उसी प्रकार णिच् परे रहते भी उक्त समस्त कार्य हों। पटुमाचष्टे इस विग्रहमें पठयति। परत्वके कारण बुद्धि होनेसे टिका लोप होकर-अपीपटत्। “गौ चिड् ० २३१४” इस सूत्रके भाष्यमें तो बुद्धिसे लोप बलवान् है, ऐसा है। इससे अलोपित्वके कारण सन्वद्भाव दाघि न होकर-अपपटत्।

“करोति आचष्टे” इस अर्थमें द्वितीयान्त प्रातिपदिकके उत्तर णिच् हो। पूर्वमें जो “प्रातिपदिकात् धात्वर्थे ०” यह

गणसूत्र है, उसका ही प्रपञ्च यह गणसूत्र है। करोति आचष्टे, यह जो धात्वर्थ है वही णिच्का अर्थ है, लट्का अर्थ तो विवक्षित नहीं है।

“तेनातिक्रामति” “अतिक्रामति” इस अर्थमें तृतीयान्त प्रातिपदिकके उत्तर णिच् हो, अश्वनातिक्रामति, इस विग्रहमें अश्वयति। हस्तिनातिक्रामति, इस विग्रहमें हस्तयति।

“धातुरूपञ्च” णिच् प्रकृति धातुरूपको प्राप्त हो, इस स्थलमें च शब्द अनुक्त समुच्चयार्थक है, वैसे ही वार्त्तिक है कि,

आख्यानवाचक कृदन्त शब्दके उत्तर ‘आचष्टे’ इस अर्थमें कृत् प्रत्ययका लुक् और प्रकृतिप्रत्ययापत्ति, अर्थात् आदेशादि विकारके परित्याग करके स्वरूपमें अवस्थान और प्रकृतिकी समान कारक हो * कंसवधमाचष्टे=कंसं प्रातवाति, इस स्थलमें कंसं+हन्-इ ऐसा होनेपर-॥

२६७४ हनस्तोऽचिण्णलोः। ७।३।३२॥

हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्याच्चिण्णत्वर्जे जिति णिति। नन्वच्चाऽङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्ता। ततश्चाद्द्वित्वयोर्दाघः। किं चा कुत्वतत्वे न स्याताम् ॥ धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्। सत्यम्। प्रकृतिवच्चेति चकारो भिन्नक्रमः। कारकं च चात्कार्यम्। हेतुमणिचः प्रकृतेर्हन्यादेर्हेतुमणौ यादृशं कारकं धातावनन्तर्भूतं द्वितीयान्तं यादृशं च कार्यं कुत्वतत्वादि तदिहापीत्यर्थः। कंसमजीघतत् ॥ कर्तृकरणाद्धात्वर्थं ॥ कर्तुर्व्यापारार्थं यत्करणं न तु चक्षुरादिमात्रमित्यर्थः। असिना हन्ति। असयति ॥ बष्क दर्शने ॥ १ ॥ चित्र चित्रीकरणे ॥ आलेख्यकरण इत्यर्थः ॥ कदाचिदर्शने ॥ चित्रेत्ययमद्भुतदर्शने णिचं लभते। चित्रयति ॥ २ ॥ अंस समाधाते ॥ ३ ॥ वट विभाजने ॥ ४ ॥ लज प्रकाशने ॥ वटि लजि इत्येके ॥ वण्टयति। लञ्जयति। अदन्तेषु पाठवलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये। वण्टापयति। लञ्जापयति ॥ ७ ॥ शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुकमाह। तन्मते कथापयति। गणापयतीत्यादि ॥ मिश्र सम्पर्के ॥ ८ ॥ संग्राम युद्धे ॥ अयमनुदात्तेत्। अकारग्रन्थेषात्। अससंग्रामत् ॥ ९ ॥ स्तोम श्लाघायाम्। अतुस्तोमत् ॥ १० ॥ छिद्र कर्णभेदने ॥ करणभेदन इत्यन्ये। कर्णेति धात्वन्तरमित्यन्ये ॥ १२ ॥ अन्ध दृष्ट्युपधाते ॥ उपसंहार इत्यन्ये। आन्दधत् ॥ १३ ॥ दण्ड दण्डनिपातने ॥ १४ ॥

अंकपदे लक्षणे च ॥ आश्रयत् ॥ अङ्ग च ॥
 आजगत् ॥ १६ ॥ सुख दुःख तत्क्रियायाम् ॥ १८ ॥
 रस आस्वादनस्नेहनयोः ॥ १९ ॥ व्यय वित्त-
 समुत्सर्गे ॥ अवव्ययत् ॥ २० ॥ रूप रूपक्रिया-
 याम् ॥ रूपस्य दर्शनं करणं वा रूपक्रिया ॥ २१ ॥
 छेद द्वेधीकरणे ॥ अचिच्छेदत् ॥ २२ ॥ छद
 अपवारण इत्येके ॥ छदयति ॥ २३ ॥ लाभ
 प्रेरणे ॥ २४ ॥ व्रण गात्रविचूर्णने ॥
 ॥ २५ ॥ वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुण-
 वचनेषु ॥ वर्णक्रिया वर्णकरणम्, सुवर्ण वर्ण-
 यति । कथां वर्णयति । विस्तृणातीत्यर्थः । हरिं
 वर्णयति । स्तौतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ बहुलमेतन्नि-
 दर्शनम् ॥ अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः । बाहुल-
 कादन्येऽपि बोध्याः ॥ तद्यथा ॥ पर्ण हरित-
 भावे ॥ अपपर्णत् ॥ विष्क दर्शने ॥ क्षप प्रेरणे ॥
 वस निवासे ॥ तुत्थ आवरणे ॥ एवमान्दोल-
 यति । प्रेङ्गोलयति । विडम्बयति । अवधीर-
 यतीत्यादि । अन्ये तु दशगणीपाठो बहुलमि-
 त्याहुः । तेनापठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका
 बोध्याः । अपरे तु नवगणीपाठो बहुलमि-
 त्याहुः । तेनापठितेभ्योऽपि कचित्स्वार्थे णिच् । रामो
 राज्यमचीकरदिति यथेत्याहुः । चुरादिभ्य एव
 बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये । सर्वे पक्षाः प्राचां
 ग्रन्थे स्थिताः ॥ णिङ्ङान्निरसने ॥ अङ्ग-
 वाचिनः प्रातिपदिकान्निरसनेऽर्थे णिङ् स्यात् ।
 हस्तौ निरस्यति-हस्तयते । पादयते । श्वेता-
 श्वश्चतरगालोडिताह्वराणामश्वतरेतकलोपश्च ॥
 श्वेताश्वदीनां चतुर्णामश्वदयो लुप्यन्ते णिङ् च
 धात्वर्थे । श्वेताश्वमाचष्टे तेनातिक्रामति वा
 श्वेतयते । अश्वतरमाचष्टेऽश्वयते । गालोडितं
 वाचां विमर्शः । तत्करोति गालोडयते । आह्वर
 यते । केचित्तु णिचमेवानुवर्तयन्ति तन्मते पर-
 स्मैपदमपि ॥ पुच्छादिषु धात्वर्थ इत्येव सिद्धम् ॥
 णिजन्तादेव बहुलवचनादात्मनेपदमस्तु । मास्तु
 पुच्छभाण्डेति णिङ्ङिभिः । सिद्धशब्दो ग्रथान्ते
 मङ्गलार्थः ॥

॥ इति चुरादिः ॥

२५७४-णिष् और णल् छोडकर जित् और णित् प्रत्यय
 परे रहते हन् धातुको तकार अन्तादेश हो ।

यहां सन्देह है कि, अंगसंज्ञा और धातुसंज्ञा कंसविशिष्ट
 वधको प्राप्त है, तब अङ्गागम और द्वित्वविषयमें (कंसवधको
 अङ्गागम और क शब्दको द्वित्व रूप) दोष होगा और

“हो हन्तेः” इससे कुल और “हन्तोः” इससे तत्व भी
 नहीं होगा, कारण कि, धातुके स्वरूपका ग्रहण रहनेपर उस
 धातुसे विहित प्रत्यय परे रहते ही कार्य्य होताहै, यह परिभाषा
 है, यह सत्य है, परन्तु ‘प्रकृतिवच्च’ इसमें चकार भिन्नक्रम
 है अर्थात् ‘कारकम्’ इससे आगे है, चकारसे कार्य्यका संग्रह
 हुआ, तब हेतुमत् णिच्का प्रकृतिभूत हन् आदि धातुको
 हेतुमत् णिच् परे रहते यादृश कारक अर्थात् धातुके अनन्त-
 भूत द्वितीयान्त और यादृश कार्य्य अर्थात् कुल तत्व आदि
 होतेहैं वैसे ही यहां धात्वर्थणिच्में भी धातुके अनन्तभूत
 द्वितीयान्त और कुल तत्व हांगे-कंसमजीघतत् ।

“कर्त्तृकरणाद्वात्वर्थे” कर्ताके व्यापारार्थ जो करण उसके
 उत्तर णिच् हो । यह चक्षुरादिमात्र करणके उत्तर नहीं
 होगा, किन्तु सबसे होगा । अस्मिना हन्ति, इस विग्रहमें
 असयति ॥ बष्क धातु दर्शनमें है ॥ चित्र धातु चित्र
 करनेमें है ॥

कहीं अद्भुत दर्शनमें चित्र धातुसे णिच् हो । चित्रयति ॥
 अंस धातु समाधातार्थमें है । वट धातु विभाग करनेमें है ॥
 लज धातु प्रकाश करनेमें है ॥ वटि धातु और लजि
 धातु हैं, यह किसी २ पंडितका मत है । वण्टयति । लज्जय-
 ति । अदन्तमें पाठ होनेके कारण अदन्त होनेसे वृद्धि होगी,
 यह किसी पंडितका मत है, वण्टापयति । लज्जापयति । शाक-
 टायनमतसे तो कथ आदि सम्पूर्ण धातुओंको पुक् होगा, कथा-
 पयति । गणापयति, इत्यादि ॥ मिश्र धातु सम्पर्कमें है ॥
 संग्राम धातु युद्धमें है । अकारप्रश्लेषके कारण यह धातु
 आत्मनेपदी है । अससंग्रामत् ॥ स्तोम धातु श्लाघामें है ।
 अतुस्तोमत् ॥ छिद्र धातु कर्णभेदनमें है । कोई २ कहतेहैं
 कर्णभेदनमें है । अन्यमतसे ‘कर्ण’ यह भिन्न धातु है ॥ अन्ध
 धातु दृष्टिके उपधातमें है । किसीके मतसे उपसंहारमें है ।
 आन्दधत् ॥ दण्ड धातु दण्डनिपातनमें है ॥ अंक धातु पद
 और लक्षणमें है । आजगत् ॥ अङ्ग धातु भी उक्तार्थक है ।
 आजगत् ॥ सुख धातु और दुःख धातु सुखी और दुःखी
 करनेमें हैं ॥ रस धातु आस्वादन और स्नेहमें है ॥ व्यय धातु
 धनव्यय करनेमें है । अवव्ययत् । रूप धातु रूपक्रिया, अर्थात्
 रूपके दर्शन और करणमें है ॥ छेद धातु द्विधा करनेमें है ।
 अचिच्छेदत् ॥ छद धातु अपवारणमें है । छदयति ॥ लाभ
 धातु प्रेरणमें ॥ व्रण धातु गात्रविचूर्णनमें है ॥ वर्ण धातु वर्ण-
 क्रिया, विस्तार और गुणवचनमें है । वर्णक्रिया शब्दसे वर्ण
 करण समझना । सुवर्ण वर्णयति । कथां वर्णयति, अर्थात्
 विस्तार करताहै । हरिं वर्णयति, अर्थात् स्तव करताहै ।

अदन्त धातुके निदर्शन (पाठ) बहुल प्रकारसे है ।
 बहुल ग्रहणसे इसके अतिरिक्त धातु भी अदन्तमें जानना,
 यथा-पर्ण धातु हरितभावमें है । अपपर्णत् ॥ विष्क धातु
 दर्शनमें है । क्षप धातु प्रेरणमें है ॥ वस धातु निवासमें है ।
 तुत्थ धातु आवरणमें है ॥ इसी प्रकार आन्दोलयति । प्रेङ्-
 खोलयति । विडम्बयति । अवधीरयति, इत्यादि जानना ।

अन्य पंडित लोग दशगणीपाठ बहुल करके है ऐसा कहते
 हैं, इससे उक्त गणोंमें अपठित भी अनेक सूत्रोक्त, लौकिक
 और वैदिक धातुओंका संग्रह हुआ । कितने पंडित तो नव-

गणी पाठ बहुल करके कहते हैं, इससे अपठित धातुओंके भी उत्तर कहीं २ स्वार्थमें णिच् होगा, यथा—‘रामो राज्यमची-कर्त्’ कोई कहते हैं कि, चुरादिगणमें पठित धातुके ही उत्तर भी कभी णिच् हो कभी नहीं हो, यह सम्पूर्ण पक्ष प्राचीनोंके ग्रन्थमें पठित है ।

अङ्गवाचक प्रातिपदिकके उत्तर निरसनार्थमें णिङ् हो, हस्तौ निरस्यति=हस्तयते । पादयते ।

श्वेताश्व, अश्वतर, गालोडित और आह्वरक शब्दके उत्तर धात्वर्थमें णिङ् हो और श्वेताश्व पदमें अश्वपदका, अश्वतर शब्दमें तर प्रत्ययका, गालोडित पदमें इत भागका और आह्वरक शब्दके ककारका लोप हो, यथा—श्वेताश्वमाचष्टे तेनाति क्रामति वा, इस विग्रहमें श्वेतयते । अश्वतरमाचष्टे, इस विग्रहमें अश्वयते । गालोडित शब्दसे वाणीका विमर्श जानना । तत्करोति—गालोडयते। आह्वरयते । कोई २ इस स्थलमें णिच्का ही अनुवर्त्तन करते हैं, उनका मतसे परस्मैपद भी होगा ।

पुच्छादिमें प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इसीसे धात्वर्थमें णिच् और णिजन्तसे ही बहुलवचनसे आत्मनेपद सिद्ध होगा, फिर “पुच्छभाण्ड० २६७६” यह सूत्र नहीं करना चाहिये । ग्रन्थान्तमें सिद्ध शब्द मङ्गलार्थ है ॥

॥ इति तिङन्ते चुरादिप्रकरणम् ॥

अथ ण्यन्तप्रक्रिया ।

२५७५ तत्प्रयोजको हेतुश्च । १।४।५५ ॥

कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् ॥

२५७५—कर्तृके प्रयोजककी हेतुसंज्ञा और कर्तृसंज्ञा हो ॥

२५७६ हेतुमति च । ३।१।२६ ॥

प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् । भवन्तं प्रेरयति भावयति । णिचश्चेति कर्तृगे फले आत्मनेपदम् । भावयते । भावया-बभूव ॥

२५७६—प्रयोजक व्यापारमें प्रेषणादि अर्थ होनेपर धातुके उत्तर णिच् हो, भवन्तं प्रेरयति=भावयति । “णिचश्च २५६४” इस सूत्रसे कर्तृगामी क्रियाफल होनेपर आत्मनेपद होगा, भावयते । भावयाम्बभूव ॥

२५७७ ओः पुण्यज्यपरे । ७।४।८० ॥

सनि परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्ये-त्वं स्यात्पवर्गयणजकारेष्ववर्णपरेषु परतः । अवीभवत् । अपीपवत् । मूङ् । अमीमवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् ॥

२५७७—अवर्णपरक पवर्ग, यण और जकार परे रहते सन्त पर जो अङ्ग उसके अवयव अभ्याससम्बन्धी उकारके स्थानमें इकार हो, अवीभवत् । अपीपवत् । मूङ् अमीमवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् ॥

२५७८ सवतिशृणोतिद्रवतिप्रवति-
प्लवतिच्यवतीनां वा । ७।४।८१ ॥

एषामभ्यासोकारस्य इत्त्वं वा स्यात्सन्त्यवर्ण-परं धात्वक्षरे परे । असिसवत् । असुसवत् । नाग्लो-पात् ह्रस्वनिषेधः । अशशासत् । अडुढौकत् । अचीचकासत् । मतान्तरे । अचचकासत् । अ-ग्लोपीति सुब्धातुप्रकरणे उदाहरिष्यते । ण्य-न्ताणिच् । पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं बाधित्वा णिलोपः । चोरयति । गौ चङीति ह्रस्वः । दीर्घो लघोः । न चाग्लोपित्वाद्द्वयोरप्यसम्भवः । ण्याकृतिनिर्देशात् । अचूचुरत् ॥

२५७८—सन् और अवर्ण परे है जिसके ऐसे धात्वक्षर पर रहते सु, श्रु, द्रु, मु, प्लु और न्यु धातुके अभ्यासावयव उकारके स्थानमें विकल्प करके इकार हो, असिसवत्, असु-सवत् । “नाग्लोपि०” इस सूत्रसे ह्रस्व नहीं होकर—अशशा-सत् । अडुढौकत् । अचीचकासत् । मतान्तरमें, अचचकासत् । अग्लोपी धातुका उदाहरण नामधातुके प्रकरणमें दिया जायगा । ण्यन्त चुर धातुके उत्तर हेतुमत् णिच् पश्चात् पूर्वविप्र-तिषेधके कारण और अपवादत्वके कारण वृद्धिको बाध करके णिच्का लोप होकर—चोरयति ।

लुङ्में “गौ चङि० २३१४” इस सूत्रसे ह्रस्व और “दीर्घो लघोः २३१८” इस सूत्रसे दीर्घ होगा । यदि कहो कि, अग्लो-पित्वके कारण दोनोंको अर्थात् उक्त सूत्रोंसे उपधाको ह्रस्व और अभ्यासको दीर्घ होना असम्भव है वह नहीं कहसकते, कारण कि, ‘चङ्परं गौ’ यहां णिको चङ्परक णित्वजा-त्याश्रय एक अथवा अनेक णिच् व्यक्तिपरत्व है, इससे णित्व-जात्यवच्छिन्न परे अग्लोपी न होनेसे उक्त कार्य्य होंगे । अचूचुरत् ॥

२५७९ गौ च संश्रद्धोः । ६।१।३१ ॥

सन्परे चङ्परं च गौ श्रयतेः सम्प्रसारणं वा स्यात् । सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्य्य बलव-दिति वचनात्सम्प्रसारणं पूर्वरूपम् । अशुशवत् । अलघुत्वान्न दीर्घः । अशिश्चयत् ॥

२५७९—सन् और चङ् परे है जिससे ऐसे णिच् परे रहते श्वि धातुको विकल्प करके सम्प्रसारण हो । ‘सम्प्रसारणं तदा-श्रयकार्य्यञ्च बलवत्’ अर्थात् सम्प्रसारण और तदाश्रय कार्य्य बलवान् होता है, इस परिभाषासे सम्प्रसारण और पूर्वरूप होकर—अशुशवत् । अलघुत्वके कारण दीर्घ न होकर—अशि-श्चयत् ॥

२५८० स्तम्भुसिबुसहां चङि । ८।

३।११६ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तादेशां सस्य वो न स्याच्च-ङि । अवातस्तम्भत् । पर्यसीषिवत् । न्यसी-

षहत् । आटिटत् । आशिशत् । बहिरङ्गोऽप्युपधा-
ह्रस्वो द्वित्वाभ्यागेव । ओणर्द्धद्वित्करणाल्लिङ्गात् ।
मा भवानिदिधत् । एजादावेधतौ विधानात्
वृद्धिः । मा भवान्प्रेदिधत् । नन्दा इति न-
राणां न द्वित्वम् । औन्दिदत् । आड्डिडत् । आ-
चिचत् । उब्ज आर्जवे । उपदेशे दकारोपधः ।
भुजन्भुजौ पाण्युपतापयोरिति सूत्रे निपातना-
दस्य वः । सचान्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये नन्दा
इति निषेधाज्जिह्वस्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते न तु
ततः प्राक् । दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । औब्जि-
जत् । अजादेरित्येव नेह । अदिदपत् ॥

२५८०—चङ् परे रहते उपसर्गस्थ निमित्तके परे स्थित
स्तम्भु, सिवु और सह धातुके सकारको षत्व न हो,
अनातस्तम्भत् । पर्यसीषिवत् । न्यसीषहत् । आटिटत् ।
आशिशत् ।

औण धातुमें ऋकारके इत् करनेके कारण बहिरङ्ग होने-
पर भी द्वित्वके पूर्वमें ही उपधा ह्रस्व होगा, नहीं तो पहले
अजादि धातुके द्वितीय एकाच् णि शब्दको द्वित्व होनेपर
उपधाको ह्रस्वकी प्राप्ति ही नहीं है, फिर उसके प्रतिषेधके
निमित्त ओणं धातुका ऋकार इत् करना व्यर्थ ही होजाता,
मा भवान् इदिधत् । एजादि एध धातु परे वृद्धिविधानके
कारण यहां वृद्धि नहीं होगी, मा भवान् प्रेदिधत् । “नन्दा०
२४४६” इस सूत्रसे न, द और रकारको द्वित्व न होकर—
औन्दिदत् । आड्डिड । आचिचत् ॥

उब्ज धातु सरलतामें है, उपदेशमें यह धातु दकारोपध
है, “भुजन्भुजौ पाण्युपतापयोः २८७७” इस सूत्रमें निपा-
तनसे दकारके स्थानमें धकार हुआ है, वह अन्तरङ्ग होनेपर
भी द्वित्वविषयमें “नन्दा० २४४६” इस सूत्रसे निषेधके
कारण जि शब्दको द्वित्व होनेपर प्रवृत्त होगा, दकारोच्चा-
रण सामर्थ्यके कारण उसके पूर्वमें नहीं होगा, औब्जिजत् ।

“नन्दा०” इस सूत्रमें “अजादेर्द्वितीयस्य” इसकी अनुवृत्ति
होनेसे आदिभूत अच्के परे ही न, द और रकारको द्वित्व नहीं
होगा, इससे ‘अदिद्वयत्’ यहां दकारको द्वित्व हुआ ॥

२५८१ रभेरशङ्खितोः । ७ । १ । ६३ ॥

रभेर्नुम् स्यादचि । न तु शङ्खितोः । अररम्भत् ॥

२५८१—अच् परे रहते रभ धातुको नुम्का आगम हो,
शप् और लिट् परे रहते न हो, अररम्भत् ॥

२५८२ लभेश्च । ७ । १ । ६४ ॥

अललम्भत् । हेरचङीति सूत्रेचङीत्युक्तेः

कुत्वं न । अजीहयत् । अस्मृदृत्वरप्रथमदस्तृ-
स्पशाम् । असस्मरत् । अददरत् । तपरत्वसाम-
र्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः ॥

२५८२—अच् परे रहते लभ धातुको भी नुम्का आगम
हो, शप् और लिट् परे न हो—अललम्भत् । “हेरचङि
२५३१” इस सूत्रमें “अजीह” ऐसा प्रतिषेध होनेसे कुत्वं

नहीं होकर—अजीहयत् । “अस्मृदृत्वरप्रथमदस्तृस्पशाम्
२५६६ ” इस सूत्रसे अच् होकर—असस्मरत् ।
अददरत् । अत्में तपरत्वके कारण यहां लघु अभ्यासको दीर्घ
नहीं हुआ ॥

२५८३ विभाषा वेष्टिचेष्टयोः । ७ । १ । ६५ ॥

अभ्यासस्यात्वं वा स्याच्चङ् परे णौ । अववेष्टत्-
अविवेष्टत् । अचवेष्टत्-अचिवेष्टत् । भ्राजभासेत्या-
दिना वोपधाह्रस्वः । अविभ्रजत्-अवभ्राजत् ॥
काण्यादीनां वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्यन्ताः
कणरणभणश्रणलुपहेठः काण्यादयः षड् भाष्ये
उक्ताः । ह्रायिवाणिलोटिलोपयश्चत्वारोऽधिका
न्यासे । चाणिलोठी अप्यन्यत्र । इत्थं द्वादश ।
अचीकणत् । अचकाणत् ॥

२५८३—चङ् परक णि परे रहते चेष्ट और वेष्ट धातुके
अभ्यासको विकल्प करके अकार हो—अववेष्टत्, अविवेष्टत् ।
अचवेष्टत्, अचिवेष्टत् । ‘भ्राजभास० २५६५’ इस सूत्रसे
विकल्प करके उपधाको ह्रस्व होकर—अविभ्रजत्,
अवभ्राजत् ।

काण्यादि धातुओंकी भी उपधाको विकल्प करके ह्रस्व
हो * प्यन्त—कण, रण, भण, श्रण, लुप और हेठ इन ६
धातुओंको माध्यकारने काण्यादि कहा है, न्यासकारने ह्रायि,
वाणि, लोठि और लोपि, इन चार अधिक धातुओंको भी
काण्यादि कहा है, अन्यमतसे चाणि और लोठि धातुभी
काण्यादि हैं । इस प्रकार काण्यादि १२ धातु हैं । अचीकणत्,
अचकाणत् ॥

२५८४ स्वापेश्चङि । ६ । १ । १८ ॥

प्यन्तस्य स्वापेश्चङि सम्प्रसारणं स्यात् ।

असूषुपत् ॥

२५८४—चङ् परे रहते णिजन्त स्वप् धातुको सम्प्रसारण
हो, असूषुपत् ॥

२५८५ शाच्छासाह्वान्यावेपां युक् ।

७ । ३ । ३७ ॥

णौ । पुकोऽपवादः । शाययति । ह्राययति ॥

२५८५—णिच् परे रहते शो, छो, सो, हेञ्, व्यञ्
वेञ् और पा धातुको युक्का आगम हो, यह पुगागमका विशेषक
है । शाययति । ह्राययति । सूत्रमें शा छा, इत्यादि आकारान्त
निर्देश पुक् आगमकी प्राप्ति की सूचना करता है, उसका प्रयो-
जन तो यह है कि, इस प्रकरणमें “लक्षणप्रतिपदोक्तः”
परिभाषाकी प्रवृत्ति नहीं होगी, इस कारण अध्यापयति, क्राप-
यति, इत्यादि पद सिद्ध हुए ॥

२५८६ ह्रः सम्प्रसारणम् । ६ । १ । ३२ ॥

सन्परे चङ् परे च णौ ह्रः सम्प्रसारणं स्यात् ।
अजुहवत्-अजुहावत् ॥

२५८६-सन्परक और चङ्परक णि पर रहते हेच् धातुको सम्प्रसारण हो, अजूहवत्, अजुहावत्, यहां हायि, वाणि, इत्यदि न्यासकारोक्त काण्यादिके अनुसार विकल्प करके उपधाको ह्रस्व हुआ ॥

२५८७ लोपः पिवतेरीच्चाभ्यासस्य।

७।४।४॥

पिवतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परे णौ । अपीप्यत् । अर्तिर्हीति पुक् । अर्पयति । हेपयति । व्लेपयति । रेपयति । यलोपः । क्नोपयति । क्षमापयति । स्थापयति ॥

२५८७-चङ्परक णि पर रहते पा धातुकी उपधाका लोप हो, और अभ्यासको ईत् अन्तादेश हो, अपीप्यत् । “अर्तिर्ही० २५७०” इस सूत्रसे पुक्का आगम होकर-अर्पयति । हेपयति । व्लेपयति । रेपयति । यकारका लोप होकर-क्नोपयति । क्षमापयति । स्थापयति ॥

२५८८ तिष्ठतेरित् । ७।४।५॥

उपाधाया इदादेशः स्याच्चङ्परे णौ । अतिष्ठित् ॥

२५८८-चङ्परक णि पर रहते सा धातुकी उपधाके स्थानमें इत् आदेश हो, अतिष्ठित् ॥

२५८९ जिघ्रतेर्वा । ७।४।६॥

अजिघ्रित्-अजिघ्रपत् ॥ उर्कृत् ॥ अचीकृतत्-अचिकीर्तत् । अवीवृतत्-अववर्तत् । अमीमृजत्-अममार्जत् ॥ पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः * ॥ पुकोपवादः । पालयति ॥

२५८९-चङ्परक णि पर रहते वा धातुकी उपधाको विकल्प करके इत् आदेश हो, अजिघ्रित्, अजिघ्रपत् । “उर्कृत् २५६७” इस सूत्रसे उपधाभूत कवर्णके स्थानमें कृत् होकर-अचीकृतत्, अचिकीर्तत् । अवीवृतत्, अववर्तत् । अमीमृजत्, अममार्जत् ।

णिच् पर रहते पा धातुकी लुक्का आगम हो * यह लुगागम पुगागमका विशेषक है, पालयति ॥

२५९० वो विधुनने जुक् । ७।३।३८॥

वातेर्जुक् स्याण्णौ कम्पेऽर्थे । वाजयति । कम्पे किम् । केशान्वापयति । विभाषा लीयतेः ॥

२५९०-कम्प अर्थ होनेपर णिच् पर रहते वा धातुकी लुक्का आगम हो, वाजयति । कम्पमिन्नार्थमें ‘केशान् वापयति’ इस स्थलमें जुगागम न होकर पुगागम हुआ है । “विभाषा लीयतेः २५०९” इससे आर्य विकल्प पक्षमें ॥

२५९१ लीलौर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने । ७।३।३९॥

लीयतेर्लातिश्च क्रमाद्गुलुकावागमौ वा स्तो

णौ स्नेहद्रवे । विलीनयति-विलापयति-विलाययति । विलालयति-विलापयति वा घृतमाली ई इति ईकारप्रश्लेषादात्त्वपक्षे नुक् न ॥ स्नेहद्रवे किम् । लोहं विलापयति-विलाययति ॥ प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्त्वमशिति वाच्यम् ॥ * ॥

२५९१-लोह निपातन, अर्थात् स्नेहद्रव होनेपर ली और ला धातुको क्रमसे नुक् और लुक् आगम विकल्प करके हो, विलीनयति, विलापयति, विलाययति, विलालयति, विलापयति वा घृतम् ‘ली ई’ ऐसे ईकारप्रश्लेषके कारण आर्य होनेपर नुक् नहीं होगा । स्नेहद्रव न होनेपर लोहं विलापयति ।

शित्भिन्न प्रत्यय पर रहते प्रलम्भन, अभिभव और पूजा-र्थमें ली धातुको नित्य आकार हो * ॥

२५९२ लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च । ७।३।७०॥

लीङ्-लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगेऽपि फले पूजाभिभवयोः प्रलम्भने चार्थे ॥ जटाभिर्लापयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वर्तिकामुल्लापयते । अभिभवतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते । वञ्चयतीत्यर्थः ॥

२५९२-पूजा, अभिभव और प्रलम्भनार्थमें क्रियाका फल कर्तृगामि न होनेपर भी णिजन्त लीङ् और ली धातुसे आत्मनेपद हो, जटाभिर्लापयते, अर्थात् पूजाको प्राप्त होता है । श्येनो वर्तिकामुल्लापयते, अर्थात् श्येनपक्षी वर्तिकाको अभिभूत करता है । बालमुल्लापयते, अर्थात् बालकको वञ्चित करता है ॥

२५९३ विभेतेर्हेतुभये । ६।१।५६॥

विभेतेरेव आर्यं वा स्यात्प्रयोजकाद्भयं चेत् ॥

२५९३-यदि प्रयोजकसे भय हो तो भी धातुके एकारके स्थानमें विकल्प करके आकार हो ॥

२५९४ भीस्म्योर्हेतुभये । १।३।६८॥

ण्यन्ताभ्यामाभ्यामात्मनेपदं स्यादेतोश्चेद्भयस्मयौ । सूत्रे भयग्रहणं धात्वर्थोपलक्षणम् । मुण्डो भापयते ॥

२५९४-प्रयोजक (हेतु) से भय और स्मय होनेपर भी और स्मि धातुके उत्तर आत्मनेपद हो, सूत्रमें भय शब्दका ग्रहण धात्वर्थ, अर्थात् स्मि धातुके स्मयरूपार्थ को उपलक्षण है । मुण्डो भापयते ॥

२५९५ भियो हेतुभये पुक् । ७।३।४०॥

भी ई इति ईकारः प्रश्लिष्यते । ईकारान्तस्य भियः पुक् स्यात् णौ हेतुभये । भीषयते ॥

२५९५-णिच् पर रहते हेतुसे भय होनेपर ईकारान्त भी धातुको पुष्का आगम हो । भी धातुमें ईकार प्रदिलष्ट होनेसे उक्त अर्थ हुआ-भीषयते ॥

२५९६ नित्यं स्मयतेः । ६ । १ । ५७ ॥

स्मयतेरेचो नित्यमात्वं स्याण्णौ हेतोः स्मये । जटिलो विस्मापयते । हेतोश्चेद्भयस्मयावित्युक्ते-
नेह । कुञ्चिकयैनं भाययति । विस्माययति ।
कथं तर्हि विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्ताविति ।
मनुष्यवाचेति करणादेव हि तत्र स्मयः ।
अन्यथा शानजपि स्यात् । सत्यम् । विस्माय-
यन्नित्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः । यद्वा ।
मनुष्यवाक्प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते तथा सिंहो-
विस्मापयन्निति प्यन्ताण्णौ शतेति व्याख्येयम् ॥

२५९६-प्रयोजकसे स्मय होनेपर स्मि धातुके एच्के स्थान-
में नित्य आकार हो णिच् पर रहते, जटिलो विस्मापयते ।
पूर्वसूत्रमें 'हेतोश्चेद्भयस्मयौ' ऐसा कहनेके कारण 'कुञ्चिकया एनं
भाययति-विस्माययति, इस स्थलमें आत्त्व और आत्मनेपद
नहीं हुआ ।

हेतुसे स्मय रहते ही आत्त्व और आत्मनेपद होनेसे
'विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्तौ' इस स्थलमें किस प्रकारसे
आत्त्व हुआ, क्योंकि, उक्त स्थलमें विस्मय 'मनुष्यवाचा' इस
करणसे ही उत्पन्न होताहै, ऐसा न तो शानच् भी हो जायगा।
सत्य है, परन्तु इस स्थलमें विस्माययन् ऐसा ही पाठ साम्प्र-
दायसिद्ध है, अथवा मनुष्यवाक्, यह प्रयोज्यकर्त्री विस्मय
करातीहै, उससे सिंह विस्मापित कराके ऐसे निजन्तसे णिच्
अनन्तर शतृ करके उक्त पद सिद्ध हुआहै ॥

२५९७ स्फायो वः । ७ । ३ । ४१ ॥

णौ । स्फावयति ॥

२५९७-णि पर रहते स्फाय धातुको वकार आदेश हो,
स्फावयति ॥

२५९८ शदेरगतौ तः । ७ । ३ । ४२ ॥

शदेणौ तोऽन्तादेशः स्यान्न तु गतौ । शात-
यति । गतौ तु । गाः शादयति गोविन्दः ।
गमयतीत्यर्थः ॥

२५९८-णि पर रहते शद धातुके अन्तमें तकारादेश हो,
गति अर्थमें न हो, शातयति । गति अर्थमें 'तो गाः शादयति
गोविन्दः' अर्थात् श्रीकृष्ण गौओंको चलातेहैं ॥

२५९९ रुहःपोऽन्यतरस्याम् । ७ । ३ । ४३ ॥

णौ ॥ रोपयति-रोहयति ।

२५९९-णि पर रहते रुह धातुके हकारको विकल्प करके
वृकार आदेश हो-रोपयति, रोहयति ॥

२६०० क्रीड्जीनां णौ । ६ । १ । ४८ ॥

वृषामेव आत्वं स्याण्णौ । क्रापयति ।
अध्यापयति । जापयति ॥

२६००-णि पर रहते क्री, ड्ड और जी धातुके एच्के
स्थानमें आकार हो-क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ॥

२६०१ णौ च संश्रद्धोः । २ । ४ । ५१ ॥

सन्परे चङ्परे च णौ इडो गाड्वा स्यात् ।
अध्यजीगपत्-अध्यापिपत् ॥

२६०१-सन् परक और चङ्परक णि पर रहते इड् धातु-
को विकल्प करके गाड् आदेश हो, अध्यजीगपत्, अध्या-
पिपत् ॥

२६०२ सिध्यतेरपारलौकिकेऽपि । १ । ४ । ९ ॥

ऐहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरेच आत्वं
स्याण्णौ । अन्नं साधयति । निष्पादयतीत्यर्थः ।
अपारलौकिके किम् । तापसः सिध्यति । तत्त्वं
निश्चिनोति । तं प्रेरयति सेधयति तापसं तपः ॥

२६०२-पारलौकिकमिन्नार्थ, अर्थात् ऐहलौकिकार्थमें
विद्यमान सिध धातुके एच्के स्थानमें आकार हो णि पर रहते,
अन्नं साधयति, अर्थात् अन्नको निष्पादन करताहै । पारलौकि-
कार्थमें तो तापसः सिध्यति, अर्थात् तत्त्वं निश्चिनोति-तं प्रेर-
यति सेधयति तापसं तपः ॥

२६०३ प्रजने वीयतेः । ६ । १ । ५२ ॥

अस्यै च आत्वं वा स्याण्णौ प्रजनेऽर्थे । वाप-
यति-वाययति वा गाः पुरोवातः । गर्भं ग्राह-
यतीत्यर्थः ॥ ऊदुपधाया गोहः । ६ । ४ । ८९ ॥
गूहयति ॥

२६०३-णि पर रहते प्रजन, अर्थात् गर्भग्रहणार्थमें वी
धातुके एच्के स्थानमें विकल्प करके आकार हो, वापयति,
वाययति वा गाः पुरोवातः, गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । "ऊदुपधाया
गोहः २३६४" इससे गूह धातुकी उपधाको ऊकार होकर-
गूहयति ॥

२६०४ दोषो णौ । ६ । ४ । ९० ॥

दुष इति सुबचम् । दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्या-
ण्णौ । दूषयति ॥

२६०४-णि पर रहते दुष धातुकी उपधाको ऊकार हो ।
'दुषः' ऐसा कहनेपर भी कोई दोष नहीं होगा । दूषयति ॥

२६०५ वा चित्तविरागे । ६ । ४ । ९१ ॥

विरागोऽप्रीतता । चित्तं दूषयति-दोषयति
वा कामः । मितां ह्रस्वः । भ्वादौ जुरादौ च
मित उक्ताः । घटयति । जनीजृष । जनयति ।
जरयति । जृणातेस्तु । जारयति ॥ रञ्जणौ
मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ मृगरमण-
माखेटकम् । रजयति मृगान् । मृगेति किम् ।
रञ्जयति पक्षिणः । रमणादन्यत्र तु रञ्जयति मृ-

गांस्तृणदानेन । चुरादिषु ज्ञपादिश्चिञ् चिस्फु-
रोर्णौ । चपयति-चययतीत्युक्तम् । चिनोतेस्तु ।
चापयति-चाययति । स्फारयति-स्फोरयति ।
अपुस्फरत्-अपुस्फुरत् ॥

२६०५-चिञ्चिविराग अर्थ होनेपर दुष धातुकी उपधाको ऊकार हो नि परे रहते । विराग शब्दसे अप्रीतता समझना । चिञ्चि दूषयति, दोषयति वा कामः । “मितां ह्रस्वः २५६८” इस सूत्रसे मित् धातुको ह्रस्व होगा । भ्वादि और चुरादिगणमें मित्सञ्च धातु उक्त है। उससे निच् करनेपर-घटयति । “जनीजूष०” इससे मित्सञ्ज्ञा होकर-जनयति । जरयति । जयादिक ज धातुका तो ‘जारयति’ ऐसा रूप होगा ॥

मृगरमणार्थमें रञ्ज धातुके नकारका लोप हो नि परे रहते* मृगरमण, अर्थात् मृगया । रजयति मृगान्। मृगरमणार्थ न होनेपर-रजयति पक्षिणः । रमणभिन्नार्थमें तो रजयति मृगान् तृण-दानेन । चुरादिगणों ज्ञपादि धातुओंके मध्यमें चिञ् धातु पठित है, उसको निच् परे रहते “चिस्फुरोर्णौ २५६९” इससे विकल्प करके आत्व होकर-‘चपयति, चययति’ ऐसा रूप कह चुके हैं । स्वादिक चिञ् धातुके तो चापयति, चाययति ऐसे रूप होंगे । स्फारयति, स्फोरयति । अपुस्फरत्, अपु-स्फुरत् ॥

२६०६ उभौ साभ्यासस्य । ८।४।२१॥

साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्नुतो
निमित्ते सति । प्राणिणत् ॥

२६०६-णत्वका निमित्त रहते अभ्यासविशिष्ट अन धातुके दोनों नकारको णत्व हो, प्राणिणत् ॥

२६०७ णौ गमिरबोधने । २ । ४।४६॥

इणो गमिः स्याण्णौ । गमयति । बोधने तु प्रत्याययति । इण्वदिकः । अधिगमयति । हनस्तोऽचिण्णलोः । हो हन्तेरिति कुत्वम् । धात-यति ॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच इति वार्थः । आद्ये षकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । द्वितीये त्वजा-देर्द्वितीयस्येत्यस्यापवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते । ऐर्षियत् । ऐर्षियत् । द्वितीयव्याख्यायां नि-जन्ताच्चङि षकार एवाभ्यासे श्रूयते । हलादिः-शेषात् । द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव । तृतीयाभा-वेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः । निवृत्तप्रेषणाद्वातोर्ह-तुमण्णौ शुद्धेन तुल्योर्ध्वःतिन प्रार्थयन्ति शयनो-त्थितं प्रिया इत्यादि सिद्धम् । एवं सकर्मकेषु सर्वेष्वम् ॥

॥ इति ण्यस्तप्रक्रिया ॥

२६०७-णि परे रहते अबोधनार्थ होनेपर इण् धातुके स्थानमें गमि आदेश हो-गमयति । बोधनार्थ होनेपर तो प्रत्याययति। इण् धातुके समान इक् धातु तो भी कार्य हो-अधिगमयति। “हन-

स्तोऽचिण्णलोः २५७४” इस सूत्रसे हन् धातुके अन्तमें तकारादेश हुआ, “हो हन्तेः०” इस सूत्रसे कुत्व अर्थात् हन् धातुके इके स्थानमें घ हुआ । धातयति ॥

ईर्ष्य धातुके तृतीय व्यञ्जन वर्णको द्वित्व हो, अथवा तृतीय स्वर वर्णको द्वित्व हो* पहिली व्याख्या षकारके द्वित्ववार-णार्थ किया है, दूसरी “अजादेर्द्वितीयस्य” इसके अपवादके कारण सन्नन्त धातुमें प्रवृत्त होगी । ऐर्षियत्, ऐर्षियत् । दूसरी व्याख्यामें निजन्तके उत्तर चङ् परे रहते हलादिःशे-षके कारण अभ्यासमें षकार ही श्रुत होगा, प्रकृत वार्तिक प्रवर्तित न होगा ॥

निवृत्त प्रेरणार्थमें धातुके उत्तर हेतुमत् निच् करनेपर केवल धातुके साथ तुल्यार्थमें अर्थात् निच् न करनेपर भी जैसा अर्थ होगा उस स्थलमें निच् करनेपर उसी प्रकार अर्थ होगा, इससे ऐसा फल हुआ कि, “प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः” इत्यादि पद सिद्ध हुए हैं, इसी प्रकार सकर्मक सम्पूर्ण धातुओंमें ऊह करना चाहिये ॥

॥ इति निजन्तप्रकरणम् ॥

अथ सन्नन्तप्रक्रिया ।

२६०८ धातोः कर्मणः समानकर्तृ-
कादिच्छायां वा । ३ । १।७॥

इषिकर्मण इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्नन्तयो वा स्यादिच्छायाम् । धातोर्विहितत्वादिह सन् आर्धधातुकत्वम् । इट् । द्वित्वम् ॥ सन्न्यतः । पठितुमिच्छति पिपठिषति । कर्मणः किम् । गमनेनेच्छतीति करणान्मा भूत् । समानकर्तृ-कात्किम् । शिष्याः पठन्तिच्छति गुरुः । वाग्रहणात्पक्षे वाक्यमपि । लुङ्सनोर्ध्वत् । एकाच उपदेश इति नेट् । सस्य तत्त्वम् । अन्तु-मिच्छति जिघत्सति । ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति यि-सनोर्द्वित्वम् । ईर्ष्ययिषति । ईर्ष्ययिषति ॥

२६०८-इषि धातुके साथ समानकर्तृक इषि धातुके कर्मभूत धातुके उत्तर इच्छार्थमें विकल्प करके सन् प्रत्यय हो । धातुके उत्तर विहित होनेके कारण सन्को आर्धधातुकत्व अर्थात् आर्धधातुक संज्ञा हुई, इट् हुआ, पश्चात् द्वित्व हुआ, अभ्यासके अकारके स्थानमें इकार हुआ, सन् परे रहते (२३१७) पठितुमिच्छति=पिपठिषति ।

कर्म न होनेपर अर्थात् करणादि होनेपर सन् नहीं होगा । गमनेन इच्छति-इस स्थलमें करण होनेके कारण सन् नहीं हुआ ।

समानकर्तृक न होनेपर सन् न होगा, जैसे-शिष्याः पठन्तु इच्छति गुरुः । वाग्रहका ग्रहण करनेसे सन्के विकल्प पक्षमें वाक्यमात्र ही होगा ।

लुङ् और सन् परे रहते अद धातुके स्थानमें वसृत् आदेश हो (२४२७) “एकाच उपदेशो २४४६”

इस सूत्रसे इट्का निषेध हुआ, सकारके स्थानमें तकार हुआ—अनुमिच्छति=जिघृक्षति । “ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य ” इस वार्तिकसे यि और सन्को द्वित्व हुआ—ईर्ष्ययिषति । ईर्ष्ययिषति ॥

२६०९ रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च । १ । २ । ८ ॥

एभ्यः संश्च क्त्वा च कितौ स्तः । रुदिषति । विविदिषति । मुमुदिषति ॥

२६०९—रुद, विद, मुष, ग्रह, स्वप और प्रच्छ धातुके उत्तर सन् और चकारसे क्त्वा प्रत्ययकी कित्संज्ञा हो । रुदिषति । विविदिषति । मुमुदिषति ॥

२६१० सनि ग्रहगुहोश्च । १ । २ । १२ ॥
ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन् इण् स्यात् । ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद्भ्रभावः । जिघृक्षति । सुषुप्सति ॥

२६१०—ग्रह धातु, गुह धातु और उगन्त धातुके उत्तर स्थित सन्को इट् न हो । “ ग्रहिज्या० २४१२ ” इस सूत्रसे सम्प्रसारण हुआ, सन्के सकारके षत्वके असिद्धत्वके कारण भ्रभाव हुआ—जिघृक्षति । सुषुप्सति ॥

२६११ किरश्च पञ्चभ्यः । १ । २ । १५ ॥

कृ गृ दृङ् धृङ् प्रच्छ एभ्यः सन् इट् स्यात् । पिपृच्छिषति । चिकरिषति । जिगरिषति, जिगलिषति ॥ अत्रेटो दीर्घो नेष्टः ॥ दिदरिषते । दिधरिषते । कथमुद्दिधीर्षुरिति । भौवादिकयोर्धृङ्धृजोरिति गृहाण ॥

२६११—कृ, गृ, दृङ्, धृङ् और प्रच्छ धातुके उत्तर स्थित सन्को इट् हो । पिपृच्छिषति । चिकरिषति । जिगरिषति, जिगलिषति । इस स्थलमें “ वृत्तो वा ” इससे इट्को दीर्घ होना इष्ट नहीं है ।

दिदरिषते । दिधरिषते । अब शंका करतेहैं कि, ‘ उद्दिधीर्षुः ’ पद किस प्रकारसे सिद्ध हुआ ? कारण कि, उक्त सूत्रसे इट् होकर ‘ उद्दिधरिषुः ’ ऐसा होना चाहिये था ? समाधान—यह भौवादिक धृङ् और धृज् धातुका रूप है । पिपृच्छिषति ॥

२६१२ इको झल । १ । २ । ९ ॥

इगन्ताञ्जलादिः सन् कित्स्यात् । बुभूषति । दीङ् । दातुमिच्छति दिदीषते । एज्विषयत्वाभावान्मीनातिमिनोतीत्यात्वं न । अत एव सनि मीमेति सूत्रे मा धातोः पृथङ्मीग्रहणं कृतम् ॥

२६१२—इगन्त धातुके उत्तर झलादि सन् प्रत्ययकी कित्संज्ञा हो । बुभूषति ॥ दीङ् धातु यथा—दातुमिच्छति=दिदीषते । एच् विषयत्वके अभावके कारण “ मीनाति

मिनोति० २५०८ ” इस सूत्रसे इस स्थलमें आत्वं नहीं होगा, इस कारण “ सनि मीमा० २६२३ ” इस सूत्रमें मा धातुसे पृथक् मी धातुका ग्रहण किया है ॥

२६१३ हलन्ताच्च । १ । २ । १० ॥

इक्समीपाङ्लः परो झलादिः सन् कित्स्यात् । गुहृ । जुघुक्षति । बिभित्सति । इकः किम् । यियक्षते । झलिकम् । विवर्धिषते । हलग्रहणं जातिपरम् । तृहृ—तितृक्षति । तितृंहिषति ॥

२६१३—इक्के समीपस्थ हल्के परे स्थित जो झलादि सन् प्रत्यय उसकी कित्संज्ञा हो । गुहृ धातु—जुघुक्षति । बिभित्सति । इक्के समीपस्थ न होनेपर यियक्षते । झलादि न होनेपर विवर्धिषते । इस सूत्रमें हल् ग्रहण जातिपर है इससे यहांभी कित्त्व हुआ जैसे—तृहृ धातु—तितृक्षति, तितृंहिषति ॥

२६१४ अज्झनगमां सनि । ६ । ४ । १६ ॥

अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्झलादौ सनि । सन् लिटोर्जेः । जिगीषति । विभाषा चेः । चिकीषति—चिचीषति । जिघांसति ॥

२६१४ झलादि सन् प्रत्यय परे रहते अजन्त धातुके हन् धातुको तथा अजादेश अर्थात् अच्के स्थानमें आदिष्ट गम धातुको दीर्घ हो । “ सन् लिटोर्जेः २३३१ ” यहां यह सूत्र स्मरणार्थ है । जिगीषति । “ विभाषा चेः० २५२५ ” चिकीषति, चिचीषति । जिघांसति ॥

२६१५ सनि च । २ । ४ । ४७ ॥

इणो गमिः स्यात्सनि न तु बोधने । जिगमिषति । बोधने प्रतीषिषति । इण्वदिकः । अधिजिगमिषति । कर्मणि तङ् । परस्मैपदेष्वित्युक्तेर्नङ् । झलादौ सनीति दीर्घः । जिगांस्यते । अधिजिगांस्यते । अजादेशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः । जिगंस्यते । सज्जिगंसते ॥

२६१५—सन् परे रहते इण् धातुके स्थानमें गमि आदेश हो, बोधनार्थमें न हो । जिगमिषति । बोधनार्थमें प्रतीषिषति । “ इण्वदिकः ” यहां इस वार्तिकका स्मरण कराया है—अधिजिगमिषति । कर्मवाच्यमें तङ् हुआ, “ गमेरिट् परस्मैपदेषु ” इस सूत्रमें ‘ परस्मैपदेषु ’ ऐसा कहनेके कारण इट् नहीं हुआ, झलादि सन् प्रत्यय परे रहते दीर्घ हुआ—जिगांस्यते । अधिजिगांस्यते ।

अच्के स्थानमें आदिष्ट ऐसा कहनेसे केवल गम धातुको दीर्घ न होगा—जिगंस्यते । सज्जिगंसते ॥

२६१६ इङश्च । २ । ४ । ४८ ॥

इङो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते ॥

२६१६—सन् परे रहते इङ् धातुके स्थानमें गम आदेश हो । अधिजिगांसते ॥

२६१७ रलो व्युपधादल्लादेः संश्च ।
१।२।२६ ॥

उश्च इश्च वी ते उपधे यस्य तस्मादल्लादेरल-
न्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः । द्युति
स्वाप्योः सम्प्रसारणम् । द्युतिषते-द्व्योतिष-
ते । रुचिषते-रुचिषते । लिलिखिषति-लिले-
खिषति । रलः किम् । दिदेविषति । व्युपधा-
त्किम् । विवर्तिषते । हलादेः किम् । एषिषति ।
इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते । उपधाकार्यं
हि द्वित्वात्प्रबलम् । ओणेर्ऋदित्करणस्य सामा-
न्यापेक्षज्ञापकत्वात् ॥

२६२७-उकार और इकारोपध हलादि रलन्त धातुके
परे स्थित सेट् क्त्वा, और सन् प्रत्ययकी कित्संज्ञा हो । “द्यु-
तिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् २३४४” इस सूत्रसे सम्प्रसारण हुआ-
द्युतिषते, द्व्योतिषते । रुचिषते, रुचिषते ।
लिलिखिषति, लिलेखिषति । रलन्त न होनेपर दिदे-
विषति ॥

उवर्ण इवर्ण उपधा न होनेपर विवर्तिषते ॥

हलादि न होनेपर एषिषति, इस स्थलमें द्वित्व नित्य
होनेपर भी गुणसे बाधित होगा, क्योंकि उपधाका कार्य द्वित्वसे
बलवत् है, ओण धातुका ऋकार इत्करण सामान्यापेक्ष
ज्ञापक है ॥

२६१८ सनीवन्तर्धभ्रमजदम्भुश्रिस्वृ-
यूर्णभरज्ञपिसनाम् । ७।२।४९ ॥

इवन्तेभ्य ऋधादिभ्यश्च सन इडा स्यात् ।
इडभावे हलन्ताच्चेति क्त्विम् । छोरिति वस्य
ऊट् । यण् । द्वित्वम् । दुयूषति-दिदेविषति ।
स्तौतिण्योरेवेति वक्ष्यमाणनियमात्त षः । सुस्यू-
षति-सिसेविषति ॥

२६१८-सन् परे रहते इवन्त धातु और ऋध धातु भ्रज,
दम्भु, श्रि, स्वर, यू, ऊर्ण, भू, जपि और सन् धातुके उत्तर
विकल्प करके सन्को इट् हो । इट्के अभाव पक्षमें “हल-
न्ताच्च २६१३” इस सूत्रसे क्त्वि होगा । “छोः ०
२५६९” इस सूत्रसे ऊट् हुआ, पश्चात् यण् हुआ, द्वित्व
हुआ-दुयूषति-दिदेविषति । “स्तौतिण्योरेव ० २६२७”
इस वक्ष्यमाण सूत्रके नियमसे पत्व नहीं होगा-सुस्यूषति ।
सिसेविषति ॥

२६१९ आपज्ञप्युधामीत्वा ७।४।५५ ॥

एषामच ईत्यासादौ सनि ॥

२६१९-सकारादि सन् प्रत्यय परे रहते आप, जपि और
ऋध धातुके अच्के स्थानमें ईत् हो ॥

२६२० अत्र लोपोऽभ्यासस्या ७।४।५८ ॥

सनि ममित्यारभ्य यदुक्तं तत्राभ्यासस्य लोपः

स्यात् । आप्तुमिच्छति ईप्सति । अर्धितुमि-
च्छति । रपरत्वम् । चर्त्वम् । ईर्त्सति-अर्दिधि-
षति । विभ्रजिषति-विभर्जिषति-विभ्रक्षति-
विभर्क्षति ॥

२६२०-“सनि मीमा ० २६२३” इस सूत्रसे आरम्भ
करके जो कार्य कहे गये हैं वह होनेपर अभ्यासका लोप हो ।
आप्तुमिच्छति=ईप्सति । अर्धितुमिच्छति-इस विग्रहमें रपरत्व
और चर्त्व होकर ईर्त्सति, अर्दिधिषति । विभ्रजिषति, विभ-
जिषति, विभ्रक्षति, विभर्क्षति ॥

२६२१ दम्भ इच्च । ७।४।५६ ॥

दम्भेरच इत्स्यादीच्च सादौ सनि । अभ्या-
सलोपः । हलन्ताच्चेत्यत्र हलग्रहणं जातिपर-
मित्युक्तम् । तेन सनः क्त्वान्नलोपः । धिप्सति-
धीप्सति-दिदम्भिषति । शिश्रीषति-शिश्रियि-
षति । उदोष्ठ्यपूर्वस्य । सुस्वूर्षति-सिस्वरिषति ।
युयूषति-यियविषति । ऊर्णुनूषति-ऊर्णुनूविष-
ति-ऊर्णुनूविषति । न च परत्वाद् गुणावा-
देशयोः सतोरभ्यासे उकारो न श्रूयेतति
वाच्यम् । द्विर्वचनेऽचीति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये
स्थानिरूपातिदेशाददेशनिषेधाद्वा । न च
सन्नन्तस्य द्वित्वं प्रति कार्यित्वान्निमित्तता कथ-
मिति वाच्यम् । कार्यमनुभवन् हि कार्या
निमित्ततया नाश्रीयते न त्वननुभवन्नपि । न
चेह सन् द्वित्वमनुभवति । बुभूर्षति । विभरि-
षति । जपिः पुगन्तो मित्संज्ञः पकारान्तश्चौरा-
दिकश्च । इडभावे । इको झलिति क्त्वान्न
गुणः । अञ्जनेति दीर्घः परत्वाणिगलोपेन बाध्यते ।
आपज्ञपीति ईत् । जीप्सति । जिज्ञपयिषति ।
अमितस्तु । जिज्ञापयिषति । जनसनेत्यात्वम् ।
सिषासति । सिसनिषति ॥ तनिपतिदरिद्राति-
भ्यः सनो वा इडाच्यः ॥ * ॥

२६२१-सकारादि सन् प्रत्यय परे रहते दम्भ धातुके
अच्के स्थानमें इत् हो और सूत्रमें चकारनिर्देश होनेके का-
रण ईत् भी हो । “हलन्ताच्च २६१३” इस सूत्रमें हल्
शब्दका ग्रहण करनेसे जातिपरत्व है, ऐसा कहा है, इससे
यह फल हुआ कि, सन्के क्त्वि के कारण नकारका लोप
होगा-धिप्सति, धीप्सति, दिदम्भिषति । शिश्रीषति, शि-
श्रियिषति । “उदोष्ठ्यपूर्वस्य २४९४” यह सूत्र स्मरणार्थ है ।
सुस्वूर्षति, सिस्वरिषति । युयूषति, यियिषति ।

ऊर्णुनूषति, ऊर्णुनूविषति, ऊर्णुनूविषति । इस स्थलमें
परत्वके कारण गुण और अवादेश करनेपर अभ्यासका उकार
श्रूयमाण न हो, यह बात कही जा सकती है, किन्तु वह नहीं
होगा, क्योंकि “द्विर्वचनेऽचि २२४३” इस सूत्रके अनुसार